O VIATA DE OM CARE ASA CUM A FOST EA

Nicolae Iorga

Orizonturi mostenite

A scrie o autobiografie – și m-am gîndit deseori la aceasta – mi-a părut, la urmă, un lucru jenant și impiu. Cu ce drept amesteci oameni pe cari i-ai prins printr-o singură lături, într-un anume moment și a căror amintire, în legătură cu atîtea altele, a putut fi diformată de timp? Oameni cari n-au avut o viață publică și cari nu sînt deci datori ca în fiecare clipă să stea cu înfățișarea, cu gîndul, cu fapta lor înaintea acelei opinii publice care știe așa de puțin totdeauna și judecă așa de mult și așa de tăios, creînd ea, alături de omul care a fost, unul care corespunde neștiinții și adesea invidiei și răutății sale? Dacă vorbești de oameni încă vii – și ce răpede ne trecem, ca niște umbre triste pe ecranul veșniciei! atingi lucruri care-i dor – și de ce ai adăugi la durerile pe care trebuie să le cauzezi alte dureri pe care nu ți le cere nici o datorie, nu le pretinde măcar un interes care să se poată mărturisi. Atingi și lucruri bune din viața lor, al căror farmec dispare îndată ce-l află și alții. Oricum, ei ar avea un drept să te oprească. Ei, străinii. Dar ce să spun de aceia de la cari vin și de aceia cari au stat lîngă mine, au trăit cu mine, de aceia cari vin de la mine? Față de oricine te-a iubit datorești cea mai desăvîrșită discreție: acestea sînt lucruri care nu se scot în piață.

Că era altfel odinioară, aceasta se datorește unei naivități pe care noi n-o mai avem, unei simplicități de viață tipică și unei apucături de spirit care tipiza și locurile deosebite, așa încît o viață de om se deosebea de alta numai prin nume, date și cîteva anecdote, fără a te cufunda pînă în adîncul care simte, pe care-l doare. Iar, dacă e vorba de morți, de aceia cari nu se pot apăra și pe cari, cum sînt oamenii, nu-i nimeni care să-i poată apăra, apoi cu cîtă precauțiune, pioasă și față de cei mai răi dintre cei răi, trebuie să te apropii de o viață pe care, cum de obicei se ascunde de fiecare o parte din el însuși, care, fiind cea mai smerită, poate să fie și cea mai bună, nu este deloc sigur că i-ai înțeles în adevăr! Și, de fapt, oare în fundul nostru al tuturora, nu este același om bun, făptură a puterilor pe care, oricum le-am numi, tot nu le pricepem, care zace uneori, din vina lui și mai ales a atîtor altora, necunoscut pînă la moarte și care s-ar fi putut gîci doar, o clipă care nu se întoarce, clipă nepăzită, printr-un zîmbet sau printr-o lacrimă?

Dar de tine poți vorbi, de tine într-o anume privință. Te cunoști prea bine ca să te poți lăuda prea mult. Ai atîta milă de tine ca să nu te înfățișezi mai rău de cum ești. Împrejurări ca ale altora, de ce le-ai mărturisi? Împrejurări ca ale nimănuia, ele sînt adesea în domeniile unde nimeni n-are voie să se uite. De ce ne-am scoate în vitrină fericirile, care și cîte au fost, de ce ne-am striga în piața cască-gurilor sfintele noastre dureri?

Dacă ai văzut fapte istorice, ai obligația să le păstrezi în forma în care ți s-au înfățișat ție. A scrie istoria e o datorie pentru omenire, a o adăugi cu ce ai aflat e o obligație pentru fiecare, rămînînd ca acei cari pot scrie să adune ce au aflat de la cine poate numai vorbi. Dar mai e ceva care, pentru un anume fel de om, poate, trebuie să iasă la iveală. Anume, felul cum, din ce a văzut, din ce a cetit, din ce s-a prelucrat în el însuși, pe [ce] căi misterioase a alcătuit ființa lui morală. Mai ales dacă aceasta a tăiat brazde și a lăsat urme, chiar dacă acelea mai curînd sau mai tîrziu se acopăr ca valurile pe fața mării.
E, în acest caz, o istorie de idei, și ideile merită a fi știute, în originea și dezvoltarea lor.
În ce putem, în ce facem e atîta pretențiosul de genialitate, care crede că toate pleacă de la el, încă nu-și poate ascunde sau, dacă i se pune în față, n-ar cuteza să tăgăduiască tot ceea ce-i vine de la atîția oameni ca dînsul, mulți tocmai cît dînsul și unii mai mari decît dînsul, cari i-au stat împrejur, de la acea vastă umanitate risipită pretutindeni, acel eter uman umplînd toate spațiile în care oricine își lasă partea, fie ea și cît de mică.
Dar atîta n-ajunge pentru a înțelege tot ce avem în noi străin. ‖Străin‖ e un fel de a vorbi și nu cel mai bun, căci nici un om nu e străin cu totul de tine și nici tu nu poți fi străin de nimeni, nici de acela, pe care, din vina lui sau și din vina ta, ajungi pentru cîtva timp – cine ar putea spune pentru totdeauna? – a-l despreți ori a-l urî mai mult. Mai trebuie ceva, așa de puternic și așa de plin de mister, care e omul de'naintea ta, omul de la care vii și care, prin figuri pe care le-ai văzut, prin altele care n-au trecut niciodată înaintea ta, se înfundă în adîncul vremilor pînă se pierde în nesfîrșirea lor: părinții, moșii, strămoșii, viața pe care ai fost chemat s-o duci mai departe.
De la ei vine ceva mai scump decît toate moștenirile materiale, mai greu de purtat decît toate sarcinile, ceva care adesea trebuie înfruntat cu mai mult curaj desperat decît toate pericolele: felul lor de a fi, transmis, corectat, sintetizat cu mii și mii de experiențe, care ajunge pînă la tine, omul de azi. Ceva care abia poți să-l înfrînezi, dar să-l suprimi cu totul nu, căci morții nu se dau morți. Ceva care, în ceasurile în care nu e nimeni viu care să-ți stea alături, dă puterile pe care le păstrează partea aceea singură care continuă viața lor, ca s-o păstreze măcar cum a fost, dar și s-o înalțe și, pentru păcatele lor, s-o ispășească.
Ei, înaintașii, dau aplecări, întorsături de spirit, îndemnuri și putințe de fapte.
I-am simțit totdeauna în mine și cu mine, și, dacă am făcut și vreun lucru bun, lor li l-am închinat în partea care lor le revine, întocmai așa cum plugarul antic depunea o parte din rodul cîmpului sau al turmei înaintea icoanei zeului. Căci ei, antecesorii sînt zei, zeii noștri ocrotitori

pe căi pe care conștiința noastră trebuie să le aleagă, căci ele vin de la mulți din ei și sînt așa de deosebite, adesea cum ei au fost deosebiți. Am învățat multe lucruri pentru care nu eu mi-am ostenit mintea. Am ajuns a înțelege și a vorbi ușor limbi pentru că ei le-au vorbit, am găsit în mine, pentru idei, un fir înnodat de dînșii, pe care n-aveam decît să-l duc înainte. Simțiri izbucneau la anume momente în mine pe care ei le plătiseră prin suferințe pe care nu le-aș fi putut bănui altfel. M-am oprit ca înaintea unor lucruri familiare în fața unor realități care erau ale mele, pentru că ei le trăiseră.

Am fost născut cu orizonturi depărtate în spațiu și în timp, cu prevestiri de străinătăți din fundul lumii și cu viziunile unui trecut din adîncul vremilor.

După mamă, eram și din acel Bizanț nou pe care, cînd îl batjocurim, îi zicem Fanar, dar care e tot vechiul Bizanț, cu mai multă apăsare și suferință. Arghiropolii au fost mari dragomani ai Porții și la 1818 au trecut dreptul lor la domnia Moldovei și a Țerii Românești celor patru familii, cu mai multe drepturi, în schimbul unei pensiuni care i-a dus, cu toată această glorie efemeră a întregului grup de familii vechi sau adoptate prin înrudire de cele vechi, în tragedia grecească de la 1821. Fiul unuia dintre dînșii a trecut în Rusia, și odrasla lui, Ioan, crescut în școala militară împărătească, a intrat ca tînăr ofițer în Moldova la 1828. Aici a rămas, luînd în căsătorie o româncă și întemeind o familie care, prin vicisitudinile curioase ale soartei, a ajuns să se cufunde și să rămîie în viața satelor. Căci fiul din a treia căsătorie cu o săteancă de pe restul lui de moșie de la Cucii Romanului al lui Gheorghe Arghiropol, micuțul meu bunic roșu la păr, cocoșat dintr-un accident de copilărie, voluntar și dușman al lumii, care nu prețuia pe cel fără cultură mai înaltă și fără talente, e azi un bun gospodar îmbrăcat moldovenește, un boier bizantin cu suman și ițari, pe pămîntul pe care, singur, ca un adevărat cuc, se stinsese la peste șaptezeci de ani, noaptea, de oprirea inimei obosite, cel ce mai dăduse călare o raită prin locurile care odată pînă în fundul zării fuseseră ale lui și era acuma numai un răzeș sărac.

De la dînsul și de la ai lui îmi vine ce e mai istoric în ființa mea. Prin ei înțeleg istoria așa cum aș fi văzut-o, simțindu-mă tovarăș, rudă, prieten, uneori complice cu toți aceia a căror viață o scriu. Din cauza lor am intrat în viața politică, deși tîrziu, așa cum intru într-o odaie cunoscută, fără trufie și fără sfială. Le mulțămesc că în sufletul meu nu e nimic de parvenit, că mă uit drept în fața oricui, că sînt gata să arunc totul pentru un scrupul de onoare, că nu îndur ofensa de la nime, că ea mă face să sînger și-mi cere s-o plătesc. Lor, Arghiropolilor constantinopolitani, a căror spiță merge pînă la împăratul dîn veacul al XII-lea, ceea ce făcea pe micul moșier de la Cuci să-și boteze copiii: Constantin, Manuil și Zoe.

Ioan Arghiropol luase pe o Miclescu, de la Bogdana din Tutova. Vechi neam, ale cărui origini se pot urmări pînă la 1600, neam care a dat boieri de sfat domnesc și mitropoliți, ca Sofronie, unchiul lui Gheorghe, și Calinic.‖láca‖, bunica mamei mele, aceea care în parte a crescut-o, era din boierimea cea mai înrădăcinată a țerii. De la dînșii, și de la alții veniți la mine prin mama mamei mele, am acea simțire pentru tot ce se leagă de acest pămînt, făcînd din scrisul meu, în fiecare clipă cînd ating acest trecut, un omagiu lor și în același timp o recunoaștere a tot ceea ce mă leagă de iubita mie istorie a Moldovei noastre.

Gheorghe Arghiropol a luat în căsătorie pe fata frumoasă, fină, șubredă de sănătate, căci alignea cu piciorul, a marelui vornic Iordachi Drăghici, luptătorul pentru drepturile micii boierimi moldovene la 1822, promotorul, cu cumnatul său de origine munteană, Bucșănescu, al constituției de la 1822.

Împotriva unor calomnii de furioasă ură politică, care căutau să scadă pe „ciocoiul democrat‖, făcînd dintr-însul nu știu ce plămădeală de armean și evreu din Focșani – și cum oare pe acele vremuri putea ajunge cineva în fruntea boierimii celei mai vechi, cum l-ar fi recunoscut public ca ramură înstrăinată din neamul lor Filipeștii munteni? —, Iordachi, ban, spătar, vornic, sfetnic al Domnului pămîntean Ioan Sandu Sturdza, venea din apriga boierime munteană, între care Filipeștii lui au fost cei mai neastîmpărați și mai dîrji.

De la aceștia simt în mine porniri de luptă pe care totdeauna le regret: de la acești făcători și răsturnători de Domni, totdeauna sinceri și fără nici un interes. Dar de la ei mai am și alte însușiri pe care nu le-am cîștigat prin munca mea.

Iordachi Drăghici a luat în căsătorie pe Maria Nacu. Dar Năculeștii, dintre cari unul, colonel al lui Gheorghe Ștefan cel pribeag la Stettin în Pomerania, Teodor-Toderașco, fost vornic de Cîmpulung, a fost și sol la Ludovic al XIV-lea pentru Domnul său, sărac și singur, vin, pe moșia lor de lîngă Podul Iloaiei, Lunganii, din Costea Viteazul, boier al lui Alexandru cel Bun, maramurășean din ai descălecării.

Și cum să nu fiu „romantic‖, precum mi se aruncă în față cu o brutalitate de rîndaș, de cine știe ce abia inițiat în istorie, care e o artă, cum să nu fiu astfel atunci cînd trece supt condeiul meu acea istorie a vechii Moldove, în care neamul meu se suie așa de sus pentru ca, și prin Arghiropoli, continuatori prin căsătorie ai Mavrocordaților, iar aceștia prin femei, mlădiță a însuși lui Alexandru cel Bun, să simt în mine zvîcniri a căror origine mă sfiesc să o spun?

Dar Drăghicești au scris, și Elena, mama mamei, a tradus Adolphe al lui Benjamin Constant și altă literatură franceză, cu care din nenorocire s-au învelit mai tîrziu gavanoasele acasă la noi. Și astfel nu scriu din ambiție – adesea-mi ascund cărțile și nu-mi place a vorbi de ele —, ci

din impulsul cu neputință de înlăturat al tradiției, care vine de la această femeie, moartă tînără, după despărțirea, voită de ea, de un soț care nu-i înțelegea nevoile de o viață culturală, cu dus la teatru, cu lecturi, cu luxul cuvenit „unei fete de Vornic Mare‖ – și soțul răspundea, spune actul divorțului:‖Și fată de Domn să fie, soț îi sînt și trebuie să mă asculte‖.
Vin, în acest domeniu întreg despre partea mamei, care a moștenit iubirea nesfîrșită a cetitului prin care, la nouăzeci și doi de ani, cînd ochii se trudesc a prinde două slove, își mîngîie adînca bătrîneță lipsită aproape cu totul de dumnezeiescul dar al auzului și care, cu o creștere de pension polono-francez și un singur drum împreună cu tatăl meu bolnav la Toplitz, în Boemia, s-a încumetat a traduce și din nuvelele lui Alfred de Musset.
Neamul Iorgulești lor, și el acoperit de injurii, care pesemne ni se cuvin din neam în neam, acești „bulgari‖ ai calomniatorului Sion de pe la 1850, au un început pe care-l arată icoana de argint păstrată azi de fiul meu Mircea și documentul distrus de ocupația germană din casa mea de la Văleni. Oameni din Pind, de la Adriatica, și-au trimes pe la 1760 odrasla în Botoșani, ca negustor, numele românesc, din Gheorghe, arătînd din ce neam se țin, iar porecla de Galeongiul, marinar al flotei imperiale turcești, dovedește calitatea de ostași liberi, nu raiale ca grecii de pe continent și slavii.
Răsăritul, cu soarele lui cald, cu albastra lui mare, cu dumbrăvile lui de portocali, cu zîmbetul Adriaticei și cu munții unde s-a născut mitologia elenică, prin această ereditate sînt deci așa de adînc ai mei și, cum soarta a făcut ca din darul grațios al regelui Albaniei să-mi am moșioara mea la Santi Quaranta în față cu vechea Corciră, picioarele-mi vor atinge poate un pămînt cunoscut strămoșilor. Neamul Iorga a ajuns adînc înrădăcinat în Botoșani, Manolachi Iorga sau Gheorghiu, a cărui casă de bogat comerciant o are azi dna Saint- Georges și în care nu o dată am simțit alunecînd prietenește umbrele alor mei, a fost efor al negustorilor pămînteni și – ciudată potrivire —, acestui „cinstit bătrîn‖, spune actul constituțional al orașului, i s-a încredințat păstrarea Arhivelor botoșănene. Fiul lui, Costachi, care avea și un frate, Iancu, de o tristă viață, dar un om nesfîrșit de bun, acest Costachi, avocat, cu studii făcute, se pare, la Viena, a fost tatăl a mulți fii și fete, dintre care unul, moștenind avocația săracă, iar nu îmbogățitorul negoț, a fost Nicu Iorga, tatăl meu.
Ai Galeongiului au fost buni gospodari, făcînd ceva din nimic, și iubirea mea nesfîrșită pentru orice unghi de pămînt al meu, prietenia cu fiecare mugur și fiecare colț de iarbă, patima de a răscoli țărîna, încîntarea privirii florilor pe care nu mă îndur a le culege, de la dînșii vin, de la acești harnici și economi balcanici, cari n-au iubit numai banul negoțului lor.

Dar Galeongiul a luat pe romînca Ecaterina din icoana de la 1770. Fiul lui a fost soțul Zoiței Costea și fiul Zoiței a luat pe Maria Bucur, din neamul brăniștean dintre Prut și Jijia.
Răzeși, urmași și reprezintanți, apărători ai tradiției. Și, cînd, împotriva scrîntelii modelor și inovațiilor vane, ridic steagul unei culturi strecurate și limpezite prin sita deasă a cuminteniei generațiilor, nu mă lupt eu, ci voi, Costești și București, oameni cari n-ați știut decît drumul fără primejdie al experienței învățătoare și ați făcut cu gîndul vostru smerit ce ați făcut și cu brațele, ducînd mai departe prin adîncul codrilor drumul pe care l-a tăiat inițiativa celor dintîi strămoși.

Cea dintai invatatura

Eu n-am învățat a ceti și scrie: sînt lucruri care mi-au venit de la sine. Nu-mi aduc aminte de nici un ceas de pregătire „pedagogică‖ pentru a descoperi literele și a le îmbina în silabe, care pe urmă să-mi dea cuvîntul. Poate de aceea nici cugetarea mea n-a plecat de la măruntele elemente prime ale unei desfaceri nenaturale, ca să ajungă apoi, tîrîndu-se, la ultimele rezultate.
Toată această înceată alunecare spre înțeles obosește poate sufletele; în orice caz, nu-ți dă impresia, singura care îndeamnă și asigură, că ai cucerit ceva, de o cucerire tot așa de cutezătoare ca a primelor noțiuni de natură și de viață, cele dintîi străbateri dincolo de hotarele în care ai fost închis. M-am deprins astfel să încerc, să îndrăznesc și să risc. Desigur că e ceva din acest întîi pas făcut pe sama mea în toată acea însușire a limbilor străine pe care am făcut-o fără gramatică și fără dicționar, îndată ce școala m-a lăsat din ghiarele ei, care prind orice aripă și omoară.
Oricum, eu n-am avut în mîni niciodată pentru însăși limba neamului meu sau pentru cea franceză, care nu-mi prezintă greutăți la cinci ani – și franceză de carte cum se va vedea, nu mizerabila franceză de guvernantă! —, acele urîte cărți de învățat pe de rost care se cheamă abecedar și gramatică. Ci cartea mi-a stat înainte, cartea întreagă, cartea pe care un om o scrie pentru oameni, iar nu îngînarea cu glas supțire a învățătorului sistematic pentru copii, ceva ca glasul falș cu care se vorbește cînilor de manșon și pisicilor de cultuce.
De aici a ieșit un folos, pentru care nu pot fi îndestul de recunoscător cui n-a alergat după mine cu ultimele metode ale științii.
Am prins de la început felul de a vorbi al minților formate, al sentimentelor care s-au încercat cu viața. De aici mi-a venit disprețul, dezgustul pentru tot ce e strîmbătură, nenereală, artificialitate. Mi s-a spus că, în anii copilăriei dintîi încă, aveam groaza alintatului și gestul de netezire mă înspăimînta. Și, pe urmă, de ce sinceritate sau – una din două – calitate a trebuit să fie vorba bună ca să mă mîngîie și să-

mi placă! Pe răni nu se presară zahăr.
Românește am învățat din casa părintească, adecă din casa mamei, așa cum se vorbea: limpede, frumos și mai ales puternic și colorat, fără amestecul ziarului, discursului și cărții de succes – deși umbla prin toate colțurile Dorul inimii – în casele boierești ale Moldovei de Sus. Dar, cînd a fost vorba de slova tipărită, cum s-a nemerit de am avut înaintea mea înseși Letopisețele de vechi și bun grai ale lui Mihail Kogălniceanu…
Ieșise atunci a doua ediție a acestor cronici ale Moldovei, data aceasta cu litere latine, căci pe cele chirilice a trebuit să le deprind pe urmă la școală, iar manuscriptul cu slovă veche mi-a fost o cucerire de mai tîrziu, de foarte tîrziu. Cu spiritul său format la pensionul polonofrancez al domnișoarelor Wiwocki din Iași, nu mama era să cumpere aceste trei volume de format mare, în care se cuprindea altă poveste decît a literaturii curente, foarte mult căutată în societatea feminină a Botoșanilor. Dar umbla pe atunci din casă în casă, musafir cu vizite foarte lungi, aproape interminabile, dar bine primit totdeauna pentru frumosul său nume boieresc, pentru bunătatea sa nemărginită și marea plăcere de a fi de folos oricui, pentru infirmitatea sa fizică și simplicitatea sa de spirit, un om între două vrîste, întunecat la față, cu ochii mari și blînzi, mai totdeauna înfășurat într-o imensă blană – vara trebuie să fi fost la țară, la Verești lui —, cuconul Alecu Canănău. Din vechi neam grecesc mutat la noi în secolul al XVIII-lea, rudă de aproape cu Calimachii, cari au dat trei Domni Moldovei și al căror Stăncești de origine era în margenea orașului, el, care purta povara cocoașei sale și, mare calculator din memorie, nu putea să lege ideile tot așa de bine ca oricare cifre, ducea darul cărților de la o familie la alta, – căci cred că și aiurea, nu numai în casa mamei, căreia îi făcea naive complimente, puțin cam întîrziate, venea aducînd acest prinos sufletesc.
Se crede că un copil nu poate să înțeleagă decît într-o biată formă topită, spălăcită, vulgarizată și trivializată povestea de vitejie și de cîrmuire grea, de suferință lungă și de puțină bucurie amestecată în atîta amar, care alcătuiește istoria țerii și a nației sale.
Încercarea făcută, fără nici o intenție și nici un plan, cu mine, dovedește că nu e așa. E sigur că din foile cronicii pe care am cetit-o după plac, cînd ici și cînd colo, n-am tras nici o provizie de nume, nici o cantitate oarecare de date. Ceea ce se impunea minții mele, care se deschidea unor zări mai largi – și ce largi în timp și în spațiu erau acestea! – era întîmplarea, scena, și dintr-însa nu amănuntele, care pentru poveștile nescrise se înfig atît de adînc și trainic în memorie, ci impresia de total, senzația de viață. De viață trăită întocmai ca viața pe care o trăiam eu, dar aceea cu atîta zgomot și praf și sînge! Mă mutam pur și simplu în ea, în acea lume trăită cu un veac, cu două, cu mai

multe în urmă. Din colțul odăiței cu tavanul jos și ferestile mici de la cocoana Marghioala Vizdogeasa eu priveam încăierările și luam parte la judecățile Divanurilor; din Scaunul lor pecetluit cu zimbrul, Vodă vorbea de ajungeau cuvintele pînă la mine. Nu eram părtaș, dar că eram și eu un martur, de aceasta nu mă puteam îndoi. De atunci, de cînd stătusem cu Dabija-Vodă cel care nu bea decît din oala de lut, cu Alexandru Iliaș, care nu știa românește, dar era așa de bun, cu Duca bogatul, ale cării pietre scoase din rinichi le-am privit de atîtea ori, cu Dimitrie Cantemir, prins, cu muscalii lui cu tot, în cursa de la Stănilești, am căpătat putința de a trăi aiurea, oricînd și oriunde, cu aceeași realitate ca și aceea de la care plecasem și la care, bogat de amintiri ciudate și rare, trebuia să mă întorc. Nu m-am făcut istoric nici din cărți, nici de la profesori, nici prin metodele seminariilor; eram așa de cînd îmi aduc aminte și poate și din ceea ce au lăsat în mine alții cari pe vremea lor au văzut larg istoria țerii, și au și făcut-o.
Tot prin blajinul bătrîn, în veșnică rătăcire, cu „menajera‖ lui Mărgărinta, țiganca așa de asemenea cu dînsul, de să juri că-i era fată – și cred că puteai jura —, am căpătat cărticica galbenă, frumos tipărită la Socec, în care, fără a-și pune numele, același Kogălniceanu, din nou introducătorul meu în trecutul Moldovei noastre, pusese cu cîteva pagini de caldă înfierare zvîcnită din sufletul lui cel mare, povestea răpirii Bucovinei. Un colț din această Bucovină l-am găsit și eu cîndva, mergînd cu mama și fratele pentru nu știu ce rugăciune sau mulțămită de îndurare, la Sfîntul Ioan de la Suceava, negru și lucios de mir în racla lui de argint și aud încă în urechi adîncile răsunete ale străvechiului pod de lemn acoperit prin care ajungea cineva în orașul domnesc,
a căruia sfîntă taină nimeni nu venea să mi-o spuie. Dar simțul pentru o bucată 3e țară pierdută, pentru un Domn omorît așa cum zicea Kogălniceanu, pentru o mare nedreptate pe care a suferit-o neamul meu de la oameni lacomi și răi, acesta pătrundea în mine prin cetirea, ușurată de un atît de frumos tipar, a foilor în care se făcea și socoteala banilor cu care se cîștigase de nemți îngăduința grecilor cari trebuiau să tacă. Am avut astfel, fără să știu ce va trebui să fac cîndva cu dînsa, și noțiunea materiei istorice imediate, a cunoștinții directe.
Dar cartea care mă aștepta și mă ispitea, care mi se îmbia în fiecare clipă era alta: cea franceză.
Tatăl meu, avocat al librarului ieșean Petrini, care lichidase, fusese plătit pentru serviciile sale cu unele din obiectele unui magazin unde se vindeau și acele lucruri de artă, care multă vreme au rămas pe rafturile etajerelor noastre și din care, cîte unul și astăzi se află la mine, dar și cu cărți. Frumoase cărți franceze din editura Calmann-Lévy, avînd flori în relief pe legătura lor
multicoloră. Nimeni nu făcuse o alegere; veniseră în bloc, și astfel

stăteau înaintea mea, bucuros de atîta viață ce se cuprindea într-însele și răsărea în fața mea cu același vechi și depărtat adevăr ca și isprăvile moldovenilor din alte timpuri.
Pot face lista lor și acuma, deși a trecut de atunci atîta vreme, o jumătate de veac și încă mai mult. Cu puțină sforțare le cunosc și coloarea legăturii acestor cărți de mult vîndute în lipsa mea la școală. Unde n-am mers eu cu dînsele, părețiі de vălătuci ai umilei căsuțe pierind ca o perdea de fum la cel dintîi avînt al imaginației trezite V Cu un călător englez m-am dus în India și m-am așezat în răcoarea vilelor ascunse în tamarini, pe cînd servitorii arămii se aplecau adînc înaintea senioriei mele. Cu un călăuz care cunoștea Antilele spaniole m-am primblat în palanchin pe străzile Havanei, uneori stropite cu sînge, strigînd și eu ca și creolii cu cari făcusem cunoștință: A la derecha, a la izquierda[1], cele dintîi cuvinte spaniolești care mi-au sunat în ureche. George Sand, frumoasa doamnă cu ochii mari și părul negru încrețit pe tîmple, m-a dus în Veneția lui Orio Soranzo și am netezit și eu, ca și iubitul Giovannei, ogarul cel alb al patricianului, dar uneori tot cu dînsa, în Simon, am intrat în satele din bogatul Berry al nașterii sale. Alsacia cu evreii ei superstițioși – ce frică-mi era, și de aceea receteam pasajul – m-a făcut să mă înfior de strigătul la spate care anunță, cum spune Daniel Stern, moartea apropiată și de fantomele albe în care se prefăceau pe malul gîrlii cămășile atîrnate. Mă scuturam de frigul viscolelor scoțiene care fac să piară cu grămada turmele și uneori și păstorul împreună cu dînsele. Emile Souvestre îmi deschidea interioruri de provincie franceză în care era atîta liniște și măsură și frică de orice lucru nou. În povești de marinari am ajuns să cunosc toată
mecanica vasului amiral și m-am ferit și eu să nu calc teribilele porunci ale căpitanului. Champfleury m-a condus în sălile de gimnaziu francez, pline de învățătură pe de rost și de multă obrăznicie copilărească, de care suferea de-mi era așa de milă – și- mi este și pînă acuma – bietul profesor Delteil, și în Dijonul burgund de alaltăieri, în care sînt cămătari așa de nemiloși ca Blaizot, de trebuie ca un biet dogar să-și culce copiii cei mulți într-o biserică părăsită, făcîndu-le paturi din poloboace, dar, după o masă bogată, Dumnezeu l-a pedepsit – și-mi părea bine și mie —, făcîndu-l să urle în visurile rele cînd pisici fioroase se aruncau asupra lui și-l sfîșiau. Împreună cu același camarad de rătăcire am mers în colțuri de țară franceză unde răutatea de Madame Brodard „la mère‖‖ tortura bătînd cu vergi copilul, care s-a vădit o copiliță, al organistului german, pentru o muzicuță dată în apă de alții și mica ființă blondă, a murit în chinuri, iar tatăl, acum cu totul singuratec, și-a luat lumea în cap. Ba pînă și în mansarda lui Chien-Caillou am mers cu acest călăuz, ca să văd cum trăiește așa un tînăr foarte de treabă, cu talent, dar fără căpătîi.

Multe drumuri am făcut eu pe atunci, și oameni mari au fost uneori aceia cari m-au îndreptat la dînsele! Prin Victor Hugo din Orientale am văzut pierind în flăcări Sodoma și Gomora, cînd îngerul a spus focului neștiutor: „aici‖; prin el, zburînd pe aripile unei mărețe poezii, am intrat în palatul lui Ali-Pașa, „lumină a luminilor‖ pe care numai dervișul vagabond îl poate face „cîne‖ și „blăstămat‖, am văzut cum fata din Răsărit cearcă apa cu piciorul, am compătimit cald pe vizirul care-și vede toată oastea sămănată pe cîmpul de măcel, am auzit cum vuiesc în jurul casei „djinnii‖ neastîmpărați ai nopților, am strigat de bucurie cu Kanaris cînd a sărit în aer galera Capudanului, ba îmi pare că am ajutat și eu să i se puie fitilul, drept supt camera prafului de pușcă. Trăiam mai mult în aceste zări decît în căsuța a cării îngustime îmi era așa de indiferentă cînd eu eram stăpîn pe atîta lume!
Fără nici o îndrumare și fără nici o oprire – mama dăruindu-mi chiar, cînd nu era mijloc de alt dar, de ziua mea, aceeași. carte pentru încă o dată – am străbătut această literatură pe care nici o teorie nu i-ar permite-o unui copil de cinci ani. Și nimic din ea nu m-a putut îndrepta unde nu trebuia, n-a putut să tulbure un suflet rămas cum se cădea să fie. Și totuși erau în această mică bibliotecă și Poeții amorezați ai Angliei, înșirați pe rînd, de la Chatterton înainte, erau și cîntecele de iubire ale lui Corradini, poetul francez pierdut fără urme al Moldovei din epoca Renașterii, cîntece pe care tatăl meu le cumpărase în două exemplare pentru că mama avea același nume de Zulnia al iubitei nenorocitului romantic.
Cu astfel de lecturi se face un „mic om‖, cu mult înainte de vreme – eram în stare, în materie de fabule, să prefer pe La Fontaine cel cuminte lui Florian cel ușurel —, și sănătatea lui suferă atît de puțin încît mă aflu gata de muncă în al șaptelea deceniu al vieții mele…
Dar vremea-mi va aduce înainte o altă literatură. În cămăruța de din dos a casei mari a lui Budachievici unde stătea unchiul meu Manole, avocat și om cu influență politică, soția lui, Tinca, din neamul Bontășeștilor, dar fiica unei polone exilate acolo fără nici o legătură cu ginerele, mă punea să cetesc pentru amîndouă, în fumul țigărilor care se succedau răpede, romanele în fascicule, care au stăpînit și încîntat întreaga societate pe la 1880: Dramele Parisului cu „domnul de Morley luptîndu-se cu lupii‖ și nemuritorul Rocambole, Misterele casei aurite, Contesa palidă și Marchiza sîngerîndă, Eugenia, împărăteasa francezilor și Isabela, regina Spaniei. Dar sufletul copilului, lăsat o bucată de vreme, în timpul unei boli a fratelui, în această casă de rudă, unde supravegherea putea fi mai rea decît lipsa de atenție, nu reținea nimic din aceste lucruri de o copilărească grozăvie. Locul în domeniul imaginației era prins acuma – și pentru totdeauna.
Numai marea stricătoare de gust, școala, m-a putut face apoi, la treisprezece ani, să schimb romanul de Eden al lui Lamartine, Évenor

et Leucippe, și suferințele, pe jumătate înțelese mie, ale lui Abelard și ale Heloisei din micuța bibliotecă Hetzel, așa de dulce la cetit, cu acel Dor al inimi unde erau totuși și Alecsandri și Bolintineanu, și cu fiorosii haiduci al lui N. D. Popescu, pe care l-am cunoscut apoi, funcționar grăsuliu, cu căsuța cîștigată prin literatura Calendarelor istorice, in strada Icoanei, ai lui Panait Macri și ai concurenților lui. Dar ce s-a prins din aceste povești de potere, de cîrc-serdari, de gazde, de frumoase cîrciumărițe inspirînd pe Tunsu, pe Bujor și toată seria vitejilor de drumul mare care luau prețul de răscumpărare al negustorilor, se prefăcea într-o lecție de istorie care se lega, cît de cît, de nobila povestire a cronicarilor și stătea alături cu istoria strălucită a Franței culeasă din măreața improvizație neglijentă a lui Alexandre Dumas-tatăl, cu scenele de conspirație de pe vremea lui Napoleon a studenților din Burschenschaften, culese în alte romane din vremea franceză, și cu înfiorătoarele torturi și pîrjoluri din Spania „invizibilului‖ luptînd sălbatec contra invaziei franceze.
Îngust, foarte îngust întîiul meu orizont. Abia în două-trei licăriri, de bucurie sau de mare durere, îl deosebesc.
O casă străină, groaznicul lucru care se cheamă casa altuia, în care vii după alții, care au trăit, s-au iubit și s-au urît, au petrecut, au suferit și au murit acolo, vii pentru un timp, îți plătești adăpostul, încarci apoi totul pe mîni aspre, grăbite, care pătează și strică și te duci aiurea, iar pentru un timp numai și iar plătindu-ți acoperișul. Se pare că m-am născut undeva în „casele lui Cuza‖, pe care nu le-am văzut niciodată pe urmă și care nu s-au înscris în mintea mea. Pe atunci tata era avocat cu clientelă, și stăruințile prietenului său politic, șeful liberal pașoptist Gheorghe Hasnaș, copie otoșăneană a lui C. A. Rosetti, cu păr lung, alb, de vechi revoluționar, cu barbișonul plin și cu ochii mari, roșii, înlăcrămați, supt care vrîsta făcuse pungi mari, – ce foc era soția lui, cocoana Lența, sora Pilătestilor, ce femeie de inteligență, voință și pasiune! —, îl silise a fi subprefect la Ștefănești. Post mare pe atunci, cu uniformă de general de administrație, trei trăsuri la scară și escortă de călărași cu petlițe albastre pe cămașa albă, cu drept de a face școli și datoria de a prinde hoții —, pentru ca, la retragere, să fie rugat în scris să mai rămîie pînă se va găsi altul tot așa de vrednic.
Acum stăteam într-o casă cu un lung șir de odăi avînd fața spre curte: mai tîrziu s-a așezat acolo un meșter polon Ușlainschi:
văd cheia lui de aur mișcîndu-se la vînt. Două odăi și o șăliță, în fund o grădină care pentru mine era mare ca o pădure fără fund. Trebuie să fi fost dincolo de zaplaz locuința unui Buicliu; o căsuță armenească era în față, cu bătrîna Manana, fata Opisica și voinicul ei fiu, Mihai. Acolo m-a speriat cea dintîi javră și de atunci nu le pot suferi la alții, iar cînd au numai două picioare, nici la mine. În fund, două odăițe, unde stătea, ori venea, o bătrînă, cocoana Balașa, cu o frumoasă fată, Victoria,

care a murit de piept pentru că îmbrăcase rochii dăruite după moarte. Chipul frumos, fața rotundă, ochii vioi mi-au rămas în minte ca și fețele de mironosițe ale armencelor și voinicia prietenoasă a lui Mihai. Uit ce e urît; orice element de frumuseță fizică sau morală rămîne nedespărțit de mine. Umbre simpatice, de departe, dincolo de moartea lor, mă urmăresc și mă vor urmări pînă ce eu însumi voi trece în amintirea altora ca o umbră de trecut.Ani de întîie copilărie cu totul goi de alte amintiri. Numai din cînd în cînd picură cîte un moment rămas adînc înrădăcinat în minte. Moment de bucurie – pentru lucruri de nimic, dar de nimic era, în margenile acelea strîmte, și însăși viața mea —, moment de adîncă durere, a cării urmă niciodată nu se poate șterge. În căsuța aceea cu șirul de trei odăi în lungime: două unde n-am fost niciodată și care sînt deci dincolo de orizontul meu, cu lucrurile neștiute și la urmă grozave, pe care le-au cuprins, iar cealaltă plină de puțina mea viață de atunci, în căsuța cu lungul cerdac în care mă văd purtîndu-mă cu scaunul de sprijin și odată căzînd, desperat, în imensitatea lui, acolo s-au strecurat patru ani din viața mea, din viață atîta cît trăia tata.Tot ce se mai prinde de mintea mea din cele de atunci e legat de dînsul, tatăl cu care nu-mi era dat să schimb un singur gînd.L-am știut numai din ce mi s-a spus de dînsul. Tînăr student și medelnicer de birou, prieten cu frați mamei. O căsătorie pe neștiutele cu o fată de șaisprezece ani, fără părinți, căci bunica murise, lăsînd copiii fără sprijin, fără îndreptare și sfat, iar la moșioara lui, cu a doua ori a treia soție, țerancă, bunicul închisese după dînsul porțile lumii în care trăise și care nu fusese înțelegătoare și plină de cruțare pentru metehnele și lipsurile lui. O slujbă pe apucatele într-o biserică; înscrierea grăbită și fricoasă în matricule. Pe urmă note răzlețe din viața lui de avocat corect, de funcționar cinstit. Mai în fund aprige scene de tinereță, cu un rival de dragoste lovit la mînie și așteptarea pînă-n ziuă cu calul la scară, pentru a trece peste Prut dacă i-ar fi aceluia să moară: la Moara Grecilor, unde aga Costachi Iorga era arendașul, „posesorul‖; din acea violență nestăpînită a omului puternic, în stare să ridice scaune în aer pînă-i plesnea pielea între degete, pasiunea norocului, nopțile petrecute în dîrză, desperată luptă, nu pentru banul care, odată cîștigat, cu fișicurile de galbeni, se topea pînă-n ziuă, ci pentru plăcerea, pentru suprema voluptate de a birui. Tot sufletul prins în luptă, oricare ar fi aceea, toată averea, toată sănătatea puse în joc fără o clintire, o îndoială, o părere de rău după hotărîrea sorții: moștenire care mi-a rămas și pe care am dus-o pe alte drumuri, și eu îndîrjit în apriga întrecere, în lovitura pe care o urmăresc, dar fără să țin la îndemînă calul sălbatec al mîntuirii, ci stînd îndărătnic la locul meu, unde am dat bătălia, gata să înfrunt toată răspunderea.

Nu pentru a mă opri uneori – căci e așa de greu, mai ales cînd ținta ți-

ai ales-o atît de sus! —, ci pentru ca, odată stabilită aceasta, să nu mă despart niciodată, orice m-ar amenința acolo, orice m-ar ispiti aiurea, e disciplina cărturărească, boierească măsură din partea cealaltă, sufletul chibzuit în lucrurile odată alese, cumpăna de minte a bătrînului vornic Drăghici. El m-a sfătuit totdeauna, din locurile care nu se văd, la un lucru: a fi față de oricine, pînă în clipa cînd războiul neapărat pornește, plin de cuviință, gata de întîmpinare cu un zîmbet și, după ce s-a isprăvit încercarea, să nu mă înverșunez asupra învinsului, asupra aceluia pe care eu îl simt învins, chiar dacă n-o recunoaște el.
Dar căsuța aceea dintre Podul de Piatră, Podul lui Harbuz și‖Medeanul‖ cu lemnele mă cheamă iarăși înapoi, pentru a vrăji în fața mea trecătoarea ivire a părintelui pe care așa de tînăr îl pîndea moartea.
O odaie umbroasă; s-au tras „transparentele‖ de la ferești. O masă rotundă în mijloc. Două paturi care se taie în unghi drept: unul e „crevatul‖ nostru de fier, cu ocrotitoarea rețea care închide cușca de păsări zburdalnice. Ceva scaune risipite. Un om înalt, drept se ridică. A adus pentru noi o cutie de halva de Adrianopol. O întinde. Nu văd fața: fața aceasta, odată plină de tinerețe și voioșie, cu ochii mari, umezi, dulci ai mamei sale, ai Măriei Bucur, cu favoritele nemțești fluturînd pe obrajii delicați pînă la bărbia deosebit de mică, de blîndă, gata de iertare și după zguduirile celei mai oarbe mînii, apoi prelungă, devenită tristă de oboselile pasiunii, de prevederea bolii, aceea răsare numai în fotografii; prietenul anilor lui tineri, doctorul Isac, istețul, spiritualul și binefăcătorul refugiat polon, mi-a dat o a treia viziune, din anii încă senini, cu aceeași expresie în ochii care parcă rîd în lacrimi. În vedenia mea se vede numai umbra înaltă și dreaptă și mîna care, alintător, se întinde spre mine.
Mîna care, mai tîrziu, lovită, la o trezire din somn după-amiazi, de trăsnetul unei premature și neexplicabile paralizii, a trecut stîngii putința de a scrie, pentru ca, un timp, amîndouă să se poată pune deopotrivă la acest lucru. Mîna blîndă și bună, cu care, în lunile de suferință, deprinsese ca un copil pe canarul său favorit.
După un drum la Toplitz, după o aparență de completă însănătoșire, după o undă de soare cald – acela e ceasul nașterii mele, în noaptea de 5 spre 6 iunie 1871 și, în curînd, a fratelui —, norul nenorocirii s-a întors răpede asupra casei cu cerdac. Prin ce vom fi trăit atîta timp, nu știu. Sau știu prea bine: din ceea ce astăzi nu se mai poate regăsi, nici acolo, în Botoșanii copilăriei mele, nici aiurea, într-o lume sfărîmată, îmbucățită, redusă la indivizi cari se pîndesc și se sfîșie. Nimic din solidaritatea elegantă și discretă a familiei întinse din care făceai parte, a întregului cartier al unei mici boierii, care în toate se simțea una singură.
În patul lui îl simt acum fără a-l vedea. În patul pe care nu-l va părăsi

niciodată. Deși bunicul avea o bibliotecă franceză destul de întinsă și variată, din care la unchiul meu Gheorghe, la „moșul Gò‖, mai rămăsese ceva, mergînd și pînă la studii asupra marinei franceze, pe care le păstrez, nu cred că tata să fi fost atras vreodată către lectură, deși limba franceză, ca oricărui om de sama lui, nu-i era necunoscută. Dar la năcazuri așa de mari, cineva, care se simte menit morții, cetește în cartea de aur a fericirii pierdute și pe cîmpiile ei însorite se alină și se mîngîie. N-aud vorbindu-se. Și se va fi vorbit puțin în cuprinsul odăii de umbră, unde se prelungea agonia. E ceva religios în amintirea acestei dureri prin întunerecul căreia mi-am făcut drumul în viață.
Dar mîna cea iubitoare și bună dă din nou. Peste cele două speteze ale paturilor alipite, ea-mi întinde coperțile colorate de pe hîrtiile de țigară ale fumatului cu care-și alina urîtul. Le văd încă: scenele franceze din 1870-1871, cu lupta de la Bazeilles din Les dernières cartouches, în care, rănit de moarte, soldatul cu chipiul roșu se razimă de ușă în mijlocul flăcărilor, cu sprintenul voltigeur, copilul voios supt chivăra mare, modele pentru ce va fi mai tîrziu la noi Dorobanțul din războiul de dezrobire, apăsînd cu opinca piedestalul de tunuri.
Pe urmă, oricît am căutat în fundul păstrător al minții mele, nimic. Nimic decît două alte vedenii, care sînt tot legate de dînsul, dar fără părintescul gest al mînii care mă caută iubitoare.
Mama se aruncă făcîndu-și cruce spre odaia aceea dinspre stradă unde n-am intrat niciodată. O furtună de durere șuieră lîngă patul unde mă odihnesc. Dincolo, cineva e gata de drumul cel fără întoarcere. Îl gîcesc; nu-l văd. Ne-am dus undeva, la o familie prietenă, la Mândița Davidel, soția remăritată cu un palid avocat cu favoritele lungi și ochii șterși, a lui Alecu Iorga, fratele bunicului și mama unui fiu, Costică, de care odată m-a apropiat viața mea de școlar, ca preparator al unei mai mici și zglobii vere cu părul blond. O casă lîngă Sfîntul Spiridon, cu multe odăi, mai multe decît la noi, unele în fund pentru a se ascunde tragice figuri, sfioase de lume: bătrîna Botez, mama dnei Davidel, purtîndu-și nemîngîierea ochilor orbi, frumosul ei fiu brun cu mințile pierdute bătînd necontenit același drum. În față, grădina întinsă cu tufișurile de „pomușoară‖ în care ne zbenguiam cu Natalia, fiica lui Davidel, apoi colegă de universitate, profesoară cine știe unde, moartă tînără.
Dar, din toată această casă, care-mi va impune apoi prin proporțiile ei și mă va fermeca prin comorile de verdeață și prin ispita roadelor ascunse, eu văd atunci, în acea clipă neuitată, o singură fereastă, o fereastă mică dînd asupra străzii care se suie sus, tot mai sus, – nu știam eu spre ce se suia și mai ales spre ce punct, unde s-a risipit de mult, supt zidurile Sfintei Paraschive, cenușa morților cari s-au uitat. Nici un zgomot, nici un cuvînt. Toate amintirile mele vechi sînt cuprinse în tăcere, în tăcerea

absolută. Îmi pare bine că aceste rînduri și ele tac. Pe strada aceea fără capăt pentru cît orizont mă cuprinsese pînă atunci, trec cruci înalte și prapuri se mișcă în vînt și, înainte de a vedea ce trebuie să vină în urmă, un braț milos mă trase violent în urmă.
Trecea tata…

Cel dintai mediu:orasul

Astăzi, cînd copiii umblă pe toate drumurile și cînd visul fiecăruia e să se desfacă pe cît se poate mai iute din casa părinților, a căror vedere singură pare că le stăvilește libertatea și înseamnă o umilință, nu-și închipuie cineva din generațiile noi cît de pe încetul ajungea un copil de atunci să cunoască lumea din jurul său.
Am cunoscut deci străzile mai puțin prin drumurile pe care, gătiți în rochițe de pichet alb cu brandenburguri albastre, gătite de talentul în croitorie al mamei, le făceam cu prilejul necurmatelor vizite care se obișnuiau între „boierii‖ localnici, pînă la ultimul copist de la Primărie, vizite în care timpul nu intra în socoteală și fiecarea venea, în voie, cu cîtă familie îi dăduse Dumnezeu și stătea cît găsea cu cale, între dulceți și cafele, ci mai mult prin mediul cel nou pe care-l crea orice mutare de la o casă cu chirie la alta. Cea dintîi a fost o complectă desțerare, într-o altă parte a orașului și în altă încunjurime de natură, tocmai la vîrsta cînd mintea copilului, după ce a lăsat, ca într-un farmec, să treacă toate, începe a prinde unele lucruri, numai pe acelea, dar cît de bine!
O stradă larg tăiată, strict aliniată, cu casele albe, mici, șindilite, în mijlocul vastelor grădini cu pomi îngrijiți, fără un salcîm lipsit de rod și dacă e un oțetar, apoi nu e din paraziții puturoși ai curților și drumurilor muntene, ci acela care poartă în trupul său floarea roșie în spic care dă oțet. Aici nu mai e ca în cea dintîi stradă a vieții mele conștiente, de la răscrucea Podului de Piatră pînă la‖Medeanul‖ cu lemnele, un amestec de case modeste, din vechea mahala patriarhală, de oameni cuprinși, avînd pe alocurea și cîte un atelier ca acela al „ciubotarului‖ Baraboi, plin de ciocăneala uneltelor, și numai rareori „curți‖ ca a doamnei Chiriac, văduvă, destul de frumoasă și de voinică pentru a se mărita la peste cincizeci de ani cu cineva de departe, din cellalt capăt al orașului, sexagenarul Tăutu, cu părul alb colilie, ori „curtea‖, de al doilea rang, fiindcă era numai a unui negustor îmbogățit, a lui‖Tudorache covrigarul‖ – care nu mai vindea covrigi. Ci aici e dumbrava grădinilor, din care abia se ițesc cerdacele pe stîlpi supțirateci, înaltele coperișuri de zale neagră constelată de mușchi din toate spețele, ogeagurile văcsuite de fumul mai multor generații. De la‖Biserica nemțească‖, a polonilor refugiați, dintre cari se alege și preotul, căsuța de rugăciuni a unor pribegi cărora încă nu li s-au stins visurile și cari stau și așteaptă pînă ce românismul dimprejur i-a prins

în caldele lui îmbrățișări, clădire curată de piatră goală, străină, prin podoabele-i gotice, de tot ce se găsește împrejur, pînă sus, la bariera, la „rohatca‖ spre Curtești, unde așteaptă de cu noapte evreii […] precupeți, zăpăcind pe țeranii greoi, cu cizmele mari, și pe femeile legate îngrijit la cap cu tulpanele negre, e numai o lume din acelea care nu se pot numi nici bogate, nici sărace, colț de sat cuprins în margenea orașului care s-a tot întins de-a lungul vremilor.
Ce nu se găsește aici! Liceul nu și-a împlîntat încă masiva clădire pe care, într-un ceas de încurcătură a socotelilor la ofițerii cu aprovizionarea, vor pîrjoli-o rușii. Pe locul unde va începe să se deșire nesfîrșita bondăneală chinuită și obosită a lecțiilor învățate pe de rost – or povară de stîncă a copilăriei mele, foc de iad în care au ars toate pornirile unei sprintene libertăți! – este casa mărunțică a familiei Stroja: un bătrîn foarte alb, foarte curat și sever, o bătrînă care se stinge de boală, un tînăr cu favorite care-și tușește sfîrșitul plămînilor și o domnișoară, o „duducă‖, slabă ca o umbră, de o gingășie fricoasă pînă la ridicul, ferindu- se de orice i se pare că ar putea-o atinge și care va isprăvi mușcată de un cîne turbat – ce tragedie la sfîrșitul a ce viață! Odăi umbroase, cu miresme de sulcină, tablouri istorice, care mi-au dat întîia oară, mai mult decît ale noastre de acasă: Carol I al Angliei cu scutarul, Leonardo da Vinci în fața Giocondei, interioruri flamande, Sf. Vincențiu de Paul cercetînd prizonierii supt ochii unui dulău ciudat întors de spate, căci aici, la‖Lența Strojăi‖, Maria Stuart își punea gingașul gît pe trunchiul călăului fioros și un Napoleon cu vița rebelă pe frunte și cu dominatorii ochi albaștri stăpînea pe toți și pe toate. În fața‖Bisericii Nemțești‖ crenelele casei Ciolac, zidită în impozantul stil mixt de pe la 1850, venit, cu germani, cu poloni imigrați, în orașele Moldovei-de- Sus, lasă să se vadă, lîngă adîncurile grădinii fără soare, solemne chipuri boierești deprinse cu huzurul: cine ar fi crezut că în saloanele cu perdele grele și oglinzi lungi în cadre de aur, cu fotelurile îmbrăcate în creton peste catifeaua lor scumpă se vor așterne în cîteva zeci de ani, după ce proprietarii, închiși în viața lor de o bogăție sigură, ca pentru toate vremurile, se vor fi împrăștiat în largul lumii pînă la cotiturile strîmtorărilor materiale, paturile de fier și lavabourile de tinichea ale unui internat pentru copiii țeranilor din satele vecine!
Îndelung se întind grădinile celor două clase care nu se cunosc, nu vreau să se cunoască, în stricta osebire de ranguri care hotărăște cercurile sociale și le împiedecă, nu numai de a se amesteca, dar de a se și atinge. Apoi, din ce în ce mai mult, coperișurile se fac joase, pridvorurile se îngustează. Numai grădinile, livezile, acelea rămîn neschimbate.
Grădinile de flori din față, al căror dor, în orașe îngrămădite, banal croite după același plan, purtat din țară în țară, l-am dus toată viața,

urmărit de miresmele lor, pe cînd albine îngreuiate de nectar îmi bîzîie la urechi și toate colorile curcubeului îmi joacă înaintea vrăjiților ochi întorși departe în urmă. E acolo nalba mare, roșie, triumfător deschisă, scoțînd în față spicul semințelor albe, mărunte, cu mirosul lăptos, este condurașul care-și scoate înainte ciuboțica de un roșu-brun pătat cu galben palid și trimete o aromă vie, proaspătă, este nemțișorul albastru șters și roz palid care tremură între frunzele mărunte ca a mărarului din toți clopoței ciorchinelor sale, este floarea de piatră a portolacului, care între foile cărnoase deschide ochiul mare, nevinovat, al florii multicolore, ce ar părea făcută din ceară de mînile măiestre ale unei zîne capricioase, sînt bujori care te cheamă din toate foile multe ale florii cărnoase și rujele învoalte care le stau și mai mîndre în față. Sînt garoafele cu sepalele ca niște trompe de fluturi, floarea potirelor profunde csre îmbată, și micșunele rotunde, micuțe, între foile uscate ca de hîrtie. Și e atîta – mai trebuie oare ceva mai mult?
În fund sînt cireși și vișini, mai ales vișinii cu frunza lucioasă și roșul transparent al fructelor acre; sînt zarzăre cu carnea galbenă, moale, dulceagă, pline de mireasma de floare și mai ales nalții, impunătorii nuci cu întinsele ramuri creatoare de umbră, al căror miros puternic, iute, răspîndește în jur ca o atmosferă de profundă religiozitate păgînă. Abia dacă o circiumă evreiască s-a putut strecura, înșirînd în ferestuicile chioare colorile aprinse ale tuturor rachiurilor,, în care zac înseși materialele vegetale din care sînt alcătuite: acolo este un Bercu mic și o Feigă cu ochii mari, melancolici, pe care toată ziua o cheamă de pe drumurile unde își primblă neocupația mama, toată din valuri de grăsime și din rufe care flutură: Feigălă!
În casa lui Grecu din față, doamna zîmbitoare la apropierea bătrînețelor, despre care știu că a fost la mănăstire și că a furat-o soțul, alb acuma, cu căutătura serioasă și cu un fiu mare, meșter în a zugrăvi trăsurile și caii. Încolo, casa lui Placă, teribil polițai cu capul de apostol, bărbos și pleșuv, la care ultimul haiduc otoșănean, Codău, venise cu colinda și nu fusese cunoscut, dar care a isprăvit totuși în beciurile poliției; „cuconul Costachi Placă‖, al cărui fiu Otto se întorsese din străinătate cu cel dintîi cilindru pe care l-am văzut, iar pe altul, Iancu, mi-l aduc aminte cum, nebun, cu cuțitul în mînă, urmărea prin marea curte goală pe nenorocitul său tată, apoi casa‖Mișoloaiei‖, bătrîna văduvă a lui Mișolu, Mișoglu, cu numele turco-macedonean, a fiicei ei, Natalia, măritată cu măruntul, vioiul Toderiță Boian, cu ochii vii de șoarec și musca supt bărbie, care, cu banii strînși de la fiecare proprietar, a prefăcut Botoșanii băltoacelor, în care se înfundau trăsurile, în orașul bine pavat, cu trotuarele de asfalt care nu stătea în urmă decît doar lașului. De partea cealaltă, casa lui Mavromati, cu amenințătoare lătrături de javră din desișuri și, între copiii mai tineri, printre pomi, marii ochi verzi ai vecinului Hulubei. Dar dincolo de gard

nu era voie să te joci cu nimeni și cei dintîi ani ai unei copilării fără soare n-au cunoscut, afară de întîlnirea cu caracterul, nu întru toate asemeni, al fratelui,, tovărășia cu nimeni, așa încît și pentru viață m-am învățat a umbla singur. Mai departe, începea necunoscutul, taina, lumea rurală, aceea, unde cine avea tată sau frați mai mari mergea să facă, la 1 Mai, armindenul, pe verdeață, cu friptura de miel înainte, în zilele cînd aerur îmbălsămează și fiecare ascunziș de frunză cuprinde un glas de pasăre. Locul „rădiurilor‖, idila vechilor vremuri păstrată întreagă pînă în vremea cînd natura nu era încă un teren oarecare de străbătut pe roata ciclistului, în bătaia de motor a motocicletei ori în sforăitul automobilului…
Cucoana Marghioala Vîzdogeasa părea una cu casa din care ne închinase o jumătate, adecă, potrivit cu un venit de familie compus din patruzeci de lei pe lună ajutor de la Primărie, un „salon‖ în față, care era, după mutarea „crevatului‖ de fier, și odaia noastră de culcare și, cu aceeași sobă pentru două odăi, – pisica, „mîța‖ casei venind, cu firida cu tot, în care-și torcea filozofia, de partea noastră —, odaia de culcare a mamei. Antretul, pe jos cu lut – și tot așa-mi pare că era și „apartamentul‖ nostru —, era comun. În teritoriul străin din față, în care pătrundeam cu sfială și cu tot respectul pe care-l impuneau iepurii de casă făcuți cu iglița și multe alte podoabe ale unor mîni harnice, trăia neatinsă provincia botoșăneană, așa cum se continua de secole. Dar copiii cuminți și bine crescuți, deprinși a nu vorbi mult, a nu face zgomot niciodată și a ciripi franțuzește, nu se riscau decît foarte rareori în asemenea ținuturi necunoscute, unde totuși rareori apărea pentru pază o tînără ființă bărbătească.
În balconul la rare duceau trei trepte tremurătoare eram cu toții in domeniul nostru. Seara, pe laviți ne așezam alături cu buna bătrînă, așa de mărunțită de ani supt turbanul care-i ascundea mai cu totul rarele vițe albe, ușoare, și cu cele două fete.
Văduvă, cucoana Voichița, pe moldovenește Vochița, ștearsă și stinsă, trăind fără să știe cum și de ce, nu se gîndea că păstrează peste patru sute de ani numele muntean, pe care l-am mai întîlnit, între cei de pe lîngă noi, la o Vochița Iamandi, al înseși frumoasei soții a lui Ștefan cel Mare. Cu pieptănătura înaltă, slabă de așteptarea, acum fără nădejde, a soțului visat, cu glasul supțiat de atingerile vrîstei, duduca Natalia, a doua fiică, își cînta aprins în tăcerea nopții, în mireasma florilor îngrijite de dînsa, pe care n-avea cui să le dea, întîrziate cîntece de iubire, acelea cu care se mîngîiau inimile unei societăți simple și bune.
Iar dumineca, de acolo de sus, ne coboram cu mănunchile de flori în mînă, flori din grădina noastră, de pus alături cu multe altele pe tetrapodul icoanei de hram, pe lîngă casa cu podoabe de fier colorat a Kuglerilor, spre marea, puternica biserică de zid a Ovideniei, a

Vovideniei, unde slujba, după străvechea rînduială, în cea mai mare atenție, tăcere și cuviință, se făcea de un vajnic preot cu două imense bărbi albe, dintre care una pusă, pentru „a fi mai comod‖, supt anteriu și de un diacon căruia o
teribilă lovitură hoțească îi strivise nasul, lăsîndu-l așa, schilod și fornăit, ca să ridice cîntările întru slava Domnului, care dă viață și frumuseță, dar îngăduie, fără ca mintea noastră omenească să poată pricepe aceasta, și ce e mai urît între sluțeniile ce cad asupra noastră, și ce e mai nenorocit în mizeriile ce se abat flămînde asupră-ne.
Pentru viața mea sufletească, atîta mi-a mai rămas de atunci, și unele momente legate de cîte o durere care mă fulgera și de vreo rară plăcere. Astfel, cînd un țipăt din odaie și un lighean cu apă sîngerată mă înștiința că mama și-a scos o măsea, cînd am simțit și eu umilința din scrisoarea vecinei din fund, care chema pe‖Madame Zulnie‖ să-i facă o rochie, cînd pentru o vorbă aspră spusă mie a fost mustrată o femeie de serviciu sau cînd înaintea oglinzii de riolț, pentru o petrecere pe aproape, mama-și atîrna între „zulufii‖ făcuți cu drotul motoceii de mătasă roșie asemenea cu ciucurii de la fotelele de salon în casele bogate.
Așa eram, cu caietelul și cărțile mele înainte, cu locul de foarte smerită joacă tăcută ca a unor orfani de tată de pe prispa unei bucătării minuscule, iar ca orizont, cu misterul de aspră mireasmă a nucilor imenși a căror umbră otrăvită mă făcea să visez noaptea fantasme grozave în ascunzișul lor, așa eram în acei cinci ani ai copilăriei mele, cu multă disciplină și mai puțină mîngîiere, cînd, după cine știe ce socoteli neștiute de mine, mama se opri înaintea mea și-mi aduse la cunoștință că pentru
mine se deschid, dincolo de o poartă pe care era s-o trec îndată, alte zări, pe care, cu toată temerea de necunoscut care m-a cuprins instinctiv, le bănuiam mai puțin tulburi și triste

Primii ani de scoala

În fundul unei pieți largi și goale, o clădire frumoasă cu fațada severă, fără un pic de grădină – n-am apucat o școală cu grădină, ci numai de acelea cu ogrăzi, prăfuite ori pietruite, murdare de obicei, cu latrine infame stînd cu ușile date în lături, iar, undeva într-un colț, cofa cu apă și cana de tinichea ruginită și strîmbă din care beau toți pe rînd. E școala Marchian, darul arhiereului Marchian Folescu, de la mănăstirea Vorona, mi se pare, care a închinat toată averea sa pentru a se face acest lăcaș cu săli mari, luminoase, bine împărțite, în care desigur călugărul fără copii ar fi dorit și puțin din cea mai clară și mai sfîntă lumină: a sufletelor.
Dar în acea după-amiază, cînd porțile de la casa cucoanei Marghioalei Vîzdogesei s-au dat la o parte pentru ieșirea timidă, dacă nu îngrozită,

a celor cinci ani ai mei, cărora pînă atunci nu le vorbise de școală decît Champfleury, descriind iadul unde s-a istovit profesorul Delteil, eu n-am văzut fațada, nici nu mi-am dat samă de împărțirea claselor, nici nu mi s-au oprit ochii asupra chipului frumosului călugăr așezat în dreapta catedrei în vasta sală a clasei I-a, ci, prin curtea cu cofăielul de apă, în care, la acest ceas, din fericire, nu era nimeni, am pătruns în odaia dlui director Bălășescu.
Patru ani l-am tot văzut: un om frumos, încă tînăr, cu o barbă mică, cu fața plină, bună, cu vorba care încerca numai uneori să fie aspră; el însuși era, cred, fără copii, dar cu un oarecare simț pentru copiii altora, încredințați îngrijirii sale, chiar cînd indignarea pentru păcate mai mari sau mai mici îl făceau să exclame:‖Ticălos, blăstămat‖, dar stăpîn cu totul pe tot personalul școlii sale desigur că nu era și nu în spiritul lui de indulgență mergeau toate. Deocamdată, cu o privire de zîmbitoare politeță către mamă-mea, el mă luă de mînă și, în cea mai largă odaie pe care o văzusem în viața mea, aceea a acelei prime clase, mă puse să dau dovada putinței mele de a ceti și de a scrie. Era prin april sau mai și trebuia să fiu înscris numai pentru apropiatul examen. Nu-mi aduc aminte să fi auzit o vorbă bună și m-am încredințat răpede că ele nu erau obiceiurile acestui așezămînt model: desigur pentru că nu se găseau în programul recomandat de‖Onor Minister‖.
A doua zi eram în bănci, drept, în fața unei mobile prăfoase pe care n-o văzusem pînă atunci niciodată acasă, ori la biserică, ori prin saloanele cu care „eram în vizită‖, singurele case cu mobile pe care le cunoscusem pînă atunci. Pe o platformă uzată de picioarele care o suiseră și o coborîseră, un fel de ladă deschisă, așezată cu partea fără capac către scaunul pe care stătea un om care se chema „domnul‖. Însăși făptura acestei alcătuiri neobișnuite îmi fu antipatică și am urît-o totdeauna, ca un brutal mijloc de osebire, ca o piedecă la comunicarea sufletelor, chiar atunci cînd eu eram acela care avea dreptul să se folosească de scaunul din fața ei.
Pe acel scaun din clasa întîi a școlii Marchian se găsea un om de vreo treizeci de ani, blond spălăcit, cu umerii obrazului foarte slabi și roșii, cu o mustață supțire deasupra gurii care nu zîmbise poate din anii copilăriei. Tușea des și vorbea aspru.‖Domnul‖
era, între colegii săi și în lume, institutorul Istrati și între tovarășii mei de școală se afla un băiat cu exact aceeași înfățișare, în a cărui copilărie veselă și zburdalnică nu se amesteca nici o prevestire a morții înainte de vreme, care, „in aceeași tuse și cu aceeași amărăciune a inimii, îl aștepta și pe dînsul.
Numai prietenie n-a primit pe copilul deprins a-și măsura fiecare gest și fiecare cuvînt, a evita orice vorbă aspră – pe cînd aici sudălmile cele mai ordinare se revărsau larg, continuu, asupra străzii —, care, în rochița-i albă cu albastru, își luă discret un locșor pe băncile în care

săpaseră iscălituri, date, porecle și injurii mai multe generații de școlari. Erau lîngă mine fiii întregii măhălăli, a căror tumultuoasă intrare și ieșire putea să sperie un întreg cartier bogat cu casele curate, pașnice, îngrijit închise, care cuprindeau o lume foarte aleasă. De o parte, mai în margene, bătrîna doamnă Buzdugan, o fină, albă aristocrată, trăind ca într-un cartier parizian de veche nobleță și fiii ei, tot așa de distinși, avocați, magistrați; mai în fund casa în care trăia tatăl poeților Stavri, Arthur și Raul, om bun de toate glumele și bucuros de toate năzbîtiile, într-o locuință încăpătoare, cu întinsă livadă; de cealaltă parte, bogatul Hermeziu, rudă cu episcopul din vremea Unirii, un om micuț, blond, cu aparența bolnăvicioasă și tristă, al cărui fiu unic, din căsătoria cu o soroceancă, de loc din Basarabia, privea de la fereasta unui apartament înzestrat cu tot ceea ce belșugul poate da pentru învățătura, distracția și fericirea unui copil, viața năcăjită din școala noastră prăfoasă; mai departe, și mai bogatul Sofian, de origine balcanică, a cărui avere destinată pe urmă unui scop filantropic, era socotită fără margeni. Biserica Sf. Dumitru, a lui Racliș, zdravănă, înaltă, aduna la slujbele și hramurile ei toată această lume înstărită. Mai încolo, cotind spre dreapta, în altă parohie, același cartier boieresc urma spre grădina lui Vîrnav, familie cu amintiri cărturărești:
de traducători din secolul al XVIII-lea, de oameni din al XIX-lea de valoarea drului Constantin Vîrnav și a fratelui său, călugărul democrat și naționalist Sofronie, apoi spre casa cochetă a colonelului Pisoschi, fostul adjutant al lui vodă-Cuza, răsărind arare cu marțialul lui barbișon alb pe terasă, spre gospodăria pitită în fundul curții a măruntului, vioiului avocat Arapu, oacheș ca numele său, spre vila de o arhitectură distinsă a bunei dne Văsescu, statornica noastră ocrotitoare, văduva unui ministru al aceluiași Cuza și mama colonelului Gheorghe Văsescu, atașat militar la Paris și apoi, mult timp, deputat liberal în Dorohoi undeși avea moșia Coțușca, apoi spre colțul unde una lîngă alta erau casele înrudite a Nastasiei Cocută și a bătrînei evlavioase‖Anica Băltoaia‖, cu multe rude basarabene, meștera sigură a doftoriilor de ochi pentru săraci, a surorii ei, Profira Borșoaia. În sfîrșit, a cartierului grupului de lîngă Primărie: cu dna Gavrilaș, cu Roseteștii, boierii închise și oarecum ascunse, cu Miliuța Stroici, vara bunicăi, care cetea la optzeci de ani istorii universale franceze, la care era abonată, și fiicele ei, Maricica, măritată cu Vîrnav Liteanu și apoi cu talentatul muzicant, arhitectul Saint-Georges, de fapt un Sîngiorz ardelean, și Tincuța, care a fost apoi dna Văleanu, cu casa lui Nicu Pillat, fratele generalului, văr al doilea al tatălui meu, și în fund cu o soră, Tudosica, măritată cu aprigul boier Toderiță Pisoschi, casă de oameni hotărîți și tari cari nu-și îngăduiau și nu-și iertau nimic, afară de simpatica fată infirmă, Lența, și atît de frumoasa Henrietta, plecată așa de tînără din mijlocul vieții pe care o iubea. Acolo era cartierul Sfintei

Paraschivei, cu oasele tatei, de mult împrăștiate apoi, supt strașina ei. În mijlocul unei astfel de societăți, mult mai aleasă decît cele de astăzi, capriciul binefăcătorului arhiereu așezase acest viespar de zgomot și de total nesupravegheată destrăbălare, în care se aduna, cu fiul pitarului grec Befa, splendid băiat, ca din monumentele artei elenice, cu acela al vizitiului de la Hermeziu, Morăreanu, un adolescent de dus la miliție, toată sărăcia materială și lipsa de orice cultură morală a copilăretului mahalalelor. Cea mai mare parte erau cu mult peste vrîsta mea și însăși priveliștea hainelor ciudat bălțate, însuși auzul strigătelor sălbatece, viforul de fiecare ceas al cutremurătoarelor injurii erau de ajuns ca să mă înspăimînte. Astăzi încă groaza față de mulțimile amestecate și zgomotoase, răspingerea față de manifestările lor brutale nu fac decît să continue aceste dintîi impresii ale copilului, atît de jignit în fiecare clipă, atît de absolut izolat.
Căci n-am avut acolo un prieten, un om care să se lipească de mine, un tovarăș să mă ia la jocuri despre care pînă la această vrîstă nici n-aveam vreo idee. Un imens pustiu se făcuse deodată în jurul meu. Și singur mă duceam, și mă regăseam singur, la întoarcerea acasă, pe cînd ceata de mici barbari se ducea, dincolo de unghiul din dreapta al străzii din față, să bată cu pietre, în tencuiala nesfîrșit găurită a casei Holban, imenșii draci zugrăviți cu cărbune ori, mai departe, se încăierau în‖Medeanul‖ cu lemnele, cu evreii de la pităria vecină, stricînd geamurile coreligionarului din față, care nu putea trăi decît în cămărușele din fund.
Numai răutatea omenească ni se înfățișa pretutindeni, la vrîsta cînd închipuirea pedagogiei sentimentale pune desăvîrșirea fragedelor suflete nevinovate.
Profesorul nu era un sprijin pentru cine se simțea așa de pierdut în mijlocul unei atît de largi dușmănii instinctive. Cînd pentru întîia oară fui „scos la tablă‖ pentru a face primul exercițiu public, în acel domeniu al matematicelor, în care m-am simțit ca într-o încăpere goală, din care să se fi scos tot aerul și obiectele să-și fi pierdut toate contururile și toate colorile, cum legam între ele zerourile unei lungi defilări de cifre, o vorbă aspră de pe acea catedră a comandamentelor mă opri în loc.
— Fă-le dezlegate! De ce le legi? – Așa m-a învățat mama. Și mustrările căzură atunci grindină asupra mea: ele mă atingeau însă nu numai pe mine, ci și pe cine îmi dăduse învățătura care acum, înaintea tuturora, se decreta vrednică de răspingere și de pedeapsă. Așa se înțeleg prea adeseori în școală, de oameni făcuți pentru altă meserie decît cea de învățător și, pe lîngă aceasta, înăcriți de boală, înrăiți de necazuri pe care nu le pot ascunde, și cele mai firești și mai sfinte sentimente.
Și, astfel, nu știu cum, copilul care nu știa să „răspundă‖ și a cărui împotrivire la ce nu era drept nu îmbrăca niciodată forma revoltei, se

văzu pedepsit.‖Mi s-a luat căciula‖ – ceea ce înseamnă că, oprit de a mă duce acasă la dejun, căciulița mea cu brandenburguri s-a găsit supt catedră, în picioarele „domnului‖, împreună cu mormanul de căciuli și de pălării ale tovarășilor de vinovăție. Avui un sentiment ascuțit de nedreptate în fața căreia nicăiri nu puteam găsi un sfat, un ajutor, un sprijin. Ceva răsună în mine și pînă azi din acea înjosire pentru care întru nimic nu mă simțeam vinovat. Sînt aproape șaizeci de ani de atunci și mă doare încă pentru „luatul căciulii‖, în clasa întîi primară de la școala Marchian. Ca o gîrbovire precoce aplecă fruntea, pînă acum dreaptă, a copilului deprins a se judeca – și, la întîmplare —, a se și pedepsi, fără milă, pe sine. Începeam să am senzația aceasta: că nenorocul meu mă osîndise a intra într-un gang de întunerec, plin de șerpi de pe catedră, de broaște și șopîrle ca aceia din bănci și că, necontenit, an de an, pînă la o îmbătrînire morală înainte de vreme, trebuia să mă zbat în lipsa de lumină și umezeala lui.
Clasa făcu mare haz de pe urma nenorocirii mele.‖Coconașul‖ se confunda supt această osîndă cu ceilalți. Și, cum erau, printre ei, de aceia cari puteau să-și puie în versuri răutatea, mi-am auzit cîntecul – cîte mai eram să aud pe urmă, tot așa de meritate!
— Hai la joc, genunche goale.
— Las' la dracul, că mi-i foame.
Și să se mai spuie că poezia populară a încetat la nația noastră…
Nu-mi dau samă cum am trecut examenul, cumplită clipă de încercare și pentru cine știe mai bine și are să răspundă acum, cu curajul ignorantului și al obraznicului, înaintea atîtor ochi care căutau a-i pătrunde în suflet, a-i scociorî gîndul, gata să rîdă de cea dintîi prostie ieșită de pe urma chiar a atmosferei neprietenoase care i s-a creat – și cu cîtă voluptate am desființat, plătindu-mi polița, după o întreagă viață de om, acest mijloc de tortură, dacă nu și, pentru cei ce știu manevra, de conrupție!
Clasa a II-a mi-aduse materialul inutil de care și azi au rămas pline programele noastre, împreună cu metode a căror amintire n-a dispărut cu totul și pretutindeni.
Pe cînd ceteam cu pasiune frumoasele bucăți din Cartea de cetire a învățătorilor asociați, uitînd cu totul și unde sînt și ce se face, de colegi, supt ochii profesorului, în jurul meu – memoria ne zăcea împovărată de numele tuturor fiilor lui Iacob potrivit cu lecțiile de istoria sacră —, lacrimile-mi veniră în ochi ajungînd la clipa cînd mama care plîngea necontenit pe fiul mort îl visează îndoit supt greutatea unui vas plin și, întrebîndu-l de ce sufere, i se răspunde:‖Sînt supt povara lacrimilor tale‖. Asprul glas al fiorosului preot care conducea clasa și pe care băieții căutau să-l facă a ieși mai răpede atrăgînd sunetul clopotului prin firele de păr înfășurate în hîrtiuțe care i se aruncau

înainte ca să fie călcate în picioare, mă întrebă: „unde-i ce?‖, adecă unde se cetește.
Cum eram incapabil să arăt, mîna părintelui îmi smulse „căciula‖ pentru „oprire‖ și, cum mînile mi se întindeau rugătoare după dînsa, mă trezii învinuit că am vrut să mă ating de respectabila barbă și osîndit să stau cîtva timp în genunchi și să intru în „banca afurisită‖, alături de Verdeanu, zis „babița‖, pentru că în gîtul lui lung se mișca osciorul ca la un pelican.
Era o „bancă afurisită‖ și profesorul-preot o punea în fiecare an supt blăstămul său. Scoși din stagiul îngenuncherilor, cînd creta azvîrlită cu dibăcie le făcea un „ciuchi‖ în frunte, ei stăteau acolo supt hotărîrea religiei de iubire și de milă și intrau în viață prin poarta osîndelor ei solemne.
La sfîrșitul anului avui un „accesit al treilea‖ în ordinea vredniciei, ceea ce nu mă putea încuraja peste măsură și trecui în clasa a III-a ca să văd un excelent profesor, impozant și simpatic, blond și gras și vesel, plătind cu linia pe palme și pe degete vinovățiile unor colegi cari de altfel aduceau toate grosolăniile mediului în care se născuseră și în care continuau să trăiască, fără ca școala să încerce nimic pentru purificarea lor sufletească, De zor, mă trudeam să dau unei scrisori rebele liniile drepte și rotunde ale caietului de desemn și învățam la teorie cum Botoșanii își trag numele de la‖Batus-Han‖, Hanul Tatarilor, care… a distrus orașul.
Un sentiment că aș putea ceva și eu îl avui numai în a patra clasă, a directorului Bălășescu. Aici se întrebuințau cărți frumoase, cea de cetire, pe velină, bine ilustrată, a învățătorului Ionescu din București, cea de istoria românilor, cu frumoase chipuri de Domni, a lui Miron Florențiu. Bălășescu învățase probabil după sistemul lancasterian, alilo-didactic, din anii 1830—50 și astfel el se lăsa înlocuit de cîte un elev: atunci, la nouă ani, numit „monitor‖, am făcut de pe catedră întîia lecție de istoria neamului meu.
La sfîrșitul săptămînii, duceam fiecare, dintr-un carnet de note, cu foi adause, galbene, verzi, roșii, pe lîngă nota învățăturii noastre, și coroana zugrăvită pe acele foi dedesuptul căreia se cetea măiestrita iscălitură a dascălului, pe care noi o ceteam:‖Balafsessimus‖. O singură dată am auzit o vorbă rea de la dînsul, atunci cînd, venit în toiul iernii cu picioarele în cizme pînă la genunchi, pusesem degetele înghețate la sobă, ca să le ridic ca fripte, străbătute de dureri insuportabile, și, cînd, la țipetele mele, directorul adause confirmarea sa la sentința bunului preot din clasa a II-a, că sînt „fermecat‖ și deci fac parte din șirul lung al „ticăloșilor, blăstămaților‖.‖Fermecat‖… Eram desigur „fermecat‖, dar lumea farmecelor mele, singurele care mă sprijineau, era în fund, tocmai în fund, în comoara mîngîierilor cu ajutorul cărora singure lupta copilul palid și șubred, asupra căruia,

crescut bine de o mamă plină pînă la cea mai înaltă jertfă de simțul datoriei, nu se cobora nici una din razele care încălzesc sufletul și-l întăresc pentru viață.
Dar, acum, în apropierea celor zece ani ai mei, împrejurările-mi dăduseră un alt orizont, la care școala nu contribuise cu nimic: acela, mult peste orașul ale cărui colțuri și taine era să le descopăr unul după altul, în măsura rătăcirilor noastre casnice: orizontul țerii în care trăiam, al țerii mele și al neamului meu.
Mă văd încă învățînd prima mea lecție de gramatică după manualul lui Manliu. Se lasă seara în grădinița pe care în curînd era s-o părăsim, întorcîndu-ne în strada celor dintîi amintiri, în încăperile de jos ale casei fostului negustor Vasiliu Pîrgaru și, învîrtindu-mă pe tăpșanul din fața cerdacului, încerc a face să-mi intre durabil în minte definiția gramaticei. Repet fraza, aleg grupe, stărui îndelung asupra unui cuvînt. Și vîntul care bate ia cu dînsul ceea ce părea acum definitiv cîștigat. Neuitată inițiare în tainele unei științi pe care necontenit am căutat s-o fac mai puțin ursuză pentru ca, la orice prilej, zăvozii ei să se arunce asupră-mi, furioși că țin meșteșugul lor la dispoziția orișicui.
Acasă, nu mai găseam grădina cu florile și livada cu tainele. Cu toată strașnica strîmtorare a mamei, pe care o sprijinea, mai mult decît pensia pînii din toate zilele, ajutorul rudelor legate prin acea solidaritate a unei întinse familii boierești, mergînd și pînă la cel din urmă, cel mai sărac și cel mai nenorocit, izbutiserăm a găsi o locuință mai bună, dar fără nimic din poezia înflorită a patriarhalei case bătrîne supt coperișul de șindilă. În locul unde ne strămutasem, chemați pare că înapoi, în strada celor mai grele suferinți – văd încă înaintea ochilor crucea adusă dincolo pentru un mormînt pe care-l gîceam, dar nu voiam să mi-l spun —, era și o frumoasă zidire cu mai multe odăi și un balcon de fier în fața străzii, erau și straturile unei mici grădini, dar acestea nu erau ale noastre. Din vechea burghezie liberă, politică, a Botoșanilor trăia acolo proprietarul, fost băcan, acel Vasiliu care, cu amintirea orașului autonom, cîrmuit de ai săi, își zicea cu mîndrie Pîrgaru (eu nu știam că neamul meu era acela al unui epitrop al aceleiași libertăți); omul mic, slab, cu țăcălie avea ca soție pe fiica unui argintar, al cărei frate, devenit inginerul Argenti, călătorise, nu totdeauna cu cinste, prin străinătăți italiene și adusese de acolo o soție venețiană, Teresa, roșcovană, blondă, cu splendidul păr al femeilor din lagune, așa de iubitoare și de bună, într-un mediu care n-o înțelegea, mergînd pînă la brutalizare.
Aici îmi apar, pe lîngă un băiat mai mare decît mine, de care nu mă apropia nimic, două fete pe care dulcea alintare a mamei le prefăcuse în Pupuica și Floricica. O dată, Floricica n-a mai apărut în curte; ferestile casei mari stăteau închise și mai tîrziu am

aflat că fetița grăsuță și veselă, sugrumată de anghină, plecase unde nimeni nu era s-o mai vadă.
Trai aspru și trist. Pîri de la școală, crezute acasă, și sentimentul sfîșietor al pedepsei nemeritate, din mîni pe care le respectam și le iubeam: planuri de căsătorie nouă, care aduceau în cele două odăițe pline de amintirea tatei epoletele de metal greu ale unui bătrîn maior cu fața osoasă, înroșită de oftică, pe care o păstrez în minte, cu teama de ce putea să dărîme în mine o lume de evlavie fiască, alături de figura unui tînăr frumos cu barba blondă răsfirată pe care alt refuz îl îndepărtase, în casa cea veche; apoi îngustări într-o viață și așa atît de îngustă, nevoia de a instala un atelier de croitorie, o asociată, tînără, dar gîrbovă și acră, care n-avea un cuvînt pentru noi – mi s-a săpat în ochi anunțul care unea pentru o clipă numele mamei cu al Ruxandrei Simionescu —, apoi cea dintîi boală grea a mea, cu vedeniile din focul gîlcilor care sugrumă, anghina fratelui, care mă trimese departe, în casa negospodărită a moșului Manole. Iar, ca mîngîiere – Doamne, ce n-ajunge pentru un suflet de copil! —, Iți c cel bărbos, corogit și bun, care o dată pe săptămînă ne dădea să alegem din panerul lui plin de miresme, între palidul pandișpan cu mirosul boieresc și vulgara turtă dulce brună, fiartă în miere, aromind a piper. O dată, ca o curiozitate exotică, o caracatiță de post, care se adăugea avantajos la salepurile și supa de tahîn a lungilor posturi religios observate – dar biserica o văd încă foarte neclar – și supremul dar al celui dintîi pesmete cu pecetea leului belgian pe el, element de unică distincție față de cozonacii care de Paște se desfăceau în lungi felii moi supt căciula prăjită, sămănată cu migdale, și față de paștile rotunde, late, cu orez, cu brînză, cu smîntînă pe care le smălțau așa de apetisant marile stafide moi, umflate.
Materialism copilăresc, pe care singur mi-l aduc aminte. Cartea, cu viziunile și farmecele ei, nu mai era. Doar corecturile de la tipografie pentru traducerile mamei, care și astfel își crea un mic venit, din Convorbirile unei mume, din Petru și Camila a lui Musset, din colecția de anecdote și zicale, adunate ca Flori literare. Lectura deschizătoare de zări rămăsese în urmă. Manualul școlii, care trebuie cetit, „învățat‖, reținut, acela înlăturase, pe mulți ani, pînă la pubertatea care caută instinctiv frumuseță și poezie, sufletul copilăresc, așa de doritor să plutească în lumile irealului.
Călătoream, mînați din urmă de biciul nevoii, în căutarea casei celei mai bune, care să fie și ieftenă. Am ajuns astfel, în părțile de pe la bariera Suliței, la o casă cu două apartamente de cîte două odăi cu săliță la mijloc, unde două armence fără bărbat

stăteau în veșnică luptă, mama și fata, aceasta din urmă rotundă, grasă, brună, lucioasă, mare distribuitoare de zahăr și creatoarea neobosită a celor mai bune prăjituri, din care mustea o îmbelșugată grăsime. Erau dulci însă și mi se dădeau cu atîta prietenie: poate cel dintîi lucru pe care l-am primit din mîni cu priință, și aceasta nu se uită. Cum, în domeniul primelor tragedii, nu pot uita scena sălbatecă a jertfirii porcului armenesc de Crăciun, vînat cu cuțitul în mînă de specialistul care i-l împlînta grăbit, cu sete, în coastele grase. Și iarăși, vizitele dese la băcanul armean din colțul Podului de Piatră, unde coarnele de mare roșii, cu aroma ciudată, se puteau cumpăra cu cîte un rar gologan rătăcit în buzunarele noastre.

Pe urmă, cum într-o mare casă din fața bisericii Sfîntului Ioan, dintr-un cartier dominat de cazarma gărzii civice, de livada mare a lui Teodoru și mai ales de luxoasa casă în care sta consulul austro-ungar Szinvel, bună figură de imitație a împăratului și regelui său, dar bătrîn dat pe brazda românească, el și toți ai lui, murise un bătrîn și odăile stăteau goale și era un rost de așezat ieften pentru o mică familie cu mijloacele noastre, iată-ne în locuința unui boier cu moșie: curte largă care nu se putea îngriji de noi, stobor pentru cerealele pe care nu le cultivam, bucătărie părăsită pentru ospețe bogate, odăi văpsite cu flori mari verzi, multe și mari odăi, din care și eu aveam una: o odaie anume pentru mine, unde ascundeam supt perină romanele franceze din nou trezite la viață odată cu dreptul de a trăi puțintel și pentru mine. Seara, pe scări, la capătul cerdacului – și sînt altele de jur împrejur —, în pacea care se coboară, orașul depărtat vuiește de lătrături confuze, de zgomote nețărmurite, pe care le taie din cînd în cînd clopotul bisericii gheboase unde slujește „popa Ilii‖ cel cu dar de beție și dar de minuni…

Și nu sîntem singuri: cum sînt atîtea odăi, mama a închiriat la două familii.

Ofițerul spițer Voiculescu, mic, blond, pleșuv, cu favoritele rare, nervos, de se ceartă toată ziua cu clopotele care, în turnul lor, avînd atîta de lucru cu viii și cu morții, nu mai tac, e însurat. Frumoasa femeie, naltă, voinioă, bălaie și-a adus un piano, și un glas puternic și dulce ridică în fiecare seară peste tot cuprinsul notele cîntecului în care e vorba de Carpați, de „steaua nopții care da lumină‖, de un suprem adio dat munților în adînca singurătate a pribeagului. Tîrziu, stau fără ca somnul să se apropie de mine și ascult. Am nouă ani și nu e numai muzică în urechile mele. Undeva e o altă lume, care nu e nici realitate și nici slovă scrisă, și acea lume mă cheamă cu un glas pe care nu-l auzisem pînă atunci niciodată.

Același simț îl am și cînd, pe prispa bucătărioarei părăsite, țes cununi de flori și mă îngîn în alte cîntece, dintr-un cristalin glas copilăresc al unei fete ceva mai răsărite decît mine, care privește drept înainte, și ea, spre astfel de noi vedenii, cu ochi mari negri, în negura serii. Profesorul Grigoriță, muntean și el, adus de pe alte plaiuri, ține altă odaie, cu soția, o doamnă înaltă, foarte oacheșă și foarte slabă, foarte tristă, și Alexandrina, cu sora ei, Aurelia, sînt fetele lor.

Atingerea cu viata din afara

Astăzi, cînd şi copiii cetesc ziarele, oprindu-se, e adevărat, mai mult la pagina, încălcătoare, a sporturilor, nu-şi poate închipui cineva cît de puţin contact avea lumea de acum vreo cincizeci, şaizeci de ani cu viaţa politică.

Gazeta populară nu exista, ci numai foile de partid, pe care le cumpărau oamenii din cluburi, le străbăteau cu privirea înainte de a adormi şi apoi le dădeau pe dulăpiorul de lîngă pat. Mult mai tîrziu, le-am găsit şi cetit cu cîtă pasiune! – în odaia de dormit, cu vastele divane şi splendida lampă grea, cu care, răsturnînd-o, era să aprind toată casa, la „moşu' Manole‖. Avocat şi el, era mare adorator al lui Ion Brătianu, a cărui viaţă a şi scris-o într-un manuscris pierdut şi, prin politică, dar şi prin firea de paşnic om bun, doritor de prieteni şi necontenit cu o „codiţă‖ după dînsul, a bătrînelului potolit şi de berea „burcuturilor‖ permanente, devenit ajutor de primar al Botoşanilor.

Ziar în casa părintească n-am văzut pînă la 1877 şi, ca să spun adevărul, nici chiar atunci, în clipa de zbucium, de nelinişte şi de îmbătător triumf după veacurile fără război. Gazeta nici nu se vindea, cred, cu numărul, necum să se strige pe stradă, ca îngheţata pe care o ducea pînă la barieră splendidul fabricant cu şorţul alb şi putinica sprijinită strîmb pe cultucul-şapcă. Singur puternicul lui strigăt prelung de „îngheţatoo‖ mi-a rămas în ureche, doar cu şi mai prelungitul strigăt pentru apă – în dialect „oos‖! , Wasser – al aparului evreu, cocoţat pe margenea butoiului şi ciocănindu-şi mecanic biata rablă cu coastele ieşite afară. Încolo, cum toţi negustorii erau la tarabă şi aşteptau ei, în loc să-şi caute muşteriul, muştereul, cum se zicea la noi, „cel cu gazetele‖ ar fi trebuit să aibă un sălaş al lui, pe care nu mi-l aduc aminte. Poate să fi vîndut şi o astfel de marfă băcanii din piaţa cea mare lîngă biserica Ospeniei, în fruntea cărora stătea vestitul armean Măgîrdici.

O zi trecea ca alta, fără „senzaţii‖. N-am auzit vorbind bărbaţi, căci „moşii‖ nu apăreau în casa văduvei decît pentru vreo ameninţare contra greşelilor noastre care, în ce mă priveşte pe mine, – fratele meu fiind mai puţin fericit, dar şi cu mai multe păcate, – se terminau cu un „înţelegi‖ al lui moşu' Manole, care arunca, în semn de pecetluire a destinelor mele, în caz de recidivă, tabacherea răspînditoare a miresmei celui mai scump tutun de calitatea întîi cu învelişul galben (al doilea era cu albastru, cel prost, cu învelişul brun-şters). Cînd veneau la cărţi – şi unde nu se juca! , şi în salonaşul nostru, cînd se deschidea masa de mahon cu postav verde şi se aprindeau pe dînsa luminările de spermanţetă, fără mucări, miros, dar şi fără trandafirii înflăcăraţi ai

mucului ars —, „boieri‖ și „cucoane‖, fetele singure neamestecîndu-se, toți erau prea ocupați cu plesnitul
bucățelelor de carton în care un naționalism romantic pusese și chipurile Domnilor și Doamnelor noastre, trecute prin cromolitografia vieneză și astfel nu se ajungea decît la oftăturile discrete ale celor ce pierdeau ori la mîrîiturile înăbușite ale cîștigătorilor; iar eu, cu lecțioara mea în minte (dar acestea sînt lucruri din vremea liceului) strecuram doar o privire în odaia pe care o îneca fumul țigărilor afecționate de ambele sexe. Iar, cînd erau numai femei, lîngă cronica vieții de familie a altora, atinsă, mușcată sau sfîșiată cu totul, se auzeau numai nesfîrșitele discuții asupra rochiilor făcute, asupra celor ce se vor face ori și asupra celor care nu se pot face. Jurnalul de modă, cu tiparul pe supțire hîrtie galbenă, se tîra pe toate mesele.
Frumoasa carte de cetire a „învățătorilor asociați‖, la care colaborase și Odobescu, cuprindea, desigur, dar cu atîta discreție! , și articole despre țară și despre neam, dar ele nu ne fuseseră tîlcuite printr-un singur cuvînt, și astfel ele rămîneau pentru noi literă moartă, toată luarea-aminte îndreptîndu-se asupra bucăților duioase, atingînd sentimentele general umane care mijeau în
sufletele noastre. Nici în clasa întîia, nici în a doua, nimic care să privească sîngele nostru și pămîntul nostru. Conștiința de noi înșine n-o puteam căpăta nici prin comparația cu cei deosebiți de noi, căci evreii umblau la școlile lor confesionale ori poate și la școli de Stat din alte cartiere decît acesta, rămas curat românesc; ne reunea pe toți rugăciunea, care era numai de formă, la
școală ca și acasă. O ortodoxie fără însuflețire, care nu trezea nimic în ființa noastră morală, care era stăpînită mai mult decît de dumnezeiasca Treime, așa de colorat înfățișată în icoane, ori de sfinți, în cinstea cărora se făceau lungile slujbe, cu obligația de
a sta în picioare, neînțelegînd și nesimțind, pînă ni se întunecau privirile în greoiul, grasul miros al luminărilor de ceară, ci de vedeniile pe care le trezea povestea spusă pe întunerec, de pe cuptor sau de pe patul din bucătărie, de femeia știută în a vrăji zmeii cumpliți, ferecați în butoaie din care-i scot proștii neprevăzători, dihăniile informe ale codrilor pustii în care numai copiii foarte cuminți pot să-și găsească drumul înapoi, dracii cu coarnele bîrligate și coada sfredel, care sînt totdeauna pe urma
noastră și al căror nume eram și noi obișnuiți să-l avem necontenit pe buze, – toată această porodiță fantastică și infernală, care ne făcea să tremurăm în întunerec, nu pentru că în el era ceva, ci pentru că era el însuși, marele, adîncul, fiorosul întuneric.
Da, nici „sentiment religios‖, dar mai ales deloc „sentiment patriotic‖ și „sentiment național‖. În zădar, pe pereții clasei a III-a, în care ne

îngrămădeam pe puținele bănci, trăgînd cu ochiul, mai mult decît la catedra bătăii la palmă, la curtea, vai! așa de uscată și de goală, din care, cînd, rareori, se deschidea o fereastă, vîntul trimetea praf și duhori de latrină, în zădar pe acel alb vid se întindea larga hartă, îngrijit lucrată în străinătate, probabil la Viena, a Daciei lui Treboniu Laurian […]. Ea nu-mi zicea mai mult decît Botoșanii, „numiți așa după Batus-Han, Hanul Tatarilor, care l-a distrus‖ și însemna doar, pentru un viitor tot mai plin de învățătură, tot mai greu și mai apăsător, asemenea cu piatra de moară ori cu stînca pe care, cînd aveam fierbințeală de gîlci, o simțeam cu neputință de mestecat între fălcile înțepenite, încă un număr de nume proprii care trebuie neapărat reținute. Dumnezeu singur știe pentru ce.

Așa, zile goale, un fel de bătrîneță școlară precoce aruncată asupra avîntului, acum definitiv zdrobit, al copilăriei mele. Asupra acestei copilării mai ales, căci ceilalți știau să scape din cînd în cînd din temnița înăbușitoare, „umblînd fugari‖, „bătînd mingea‖ pe „toloacă‖, între nuci, răpede curățiți de rod, ori mergînd să se desfăteze în apele tulburi ale „iazului lui Vasiliu‖, de unde, din cînd în cînd, se afla că s-a înecat cîte unul, pedeapsă meritată din partea cumplitului zeu al învățămîntului primar „gratuit și obligatoriu‖.

Istoria românilor din clasa a patra ne dădea chipuri și povești. Atîta. Sentimentul nu era sugerat de o minte dibace unită cu o inimă în adevăr iubitoare.

Și totuși noi trecuserăm printr-un război și „repurtaserăm o victorie‖, deveniserăm „independenți‖…

Viața singură mă pusese în fața acestor realități nouă. De două, de trei ori avusem senzația netedă, înfiptă adînc în minte, de să se păstreze și pînă astăzi, a lucrului neobișnuit care sta să se petreacă ori care își începuse, își isprăvise rosturi pe care nu mi le puteam închipui cu atîta trudă, suferință și cumplită vărsare de sînge.

Pe harabalele […] lungi cît răbdarea săracului, treceau oameni de la țară, dintr-o lume pînă atunci cunoscută numai prin vierul care ne aducea daruri de la rude ori prin calicii rătăciți pe străzile orașului, zdrențe mai mult decît oameni, cîntîndu-și cererea și mormăindu-și satisfăcutul „bogdaproste‖, cînd nu li se zicea simplu și scurt: „să vii altă dată moșule‖ sau „femeie‖. Pe cămașa lor albă nu erau semne de uniformă, dar capela dorobanțului ne arăta că ei merg la oaste: nu la obișnuita oaste din curtea căzărmilor, ci la altceva, la un misterios lucru de departe. Oastea era puțină și chemarea supt steag culegea numai ici și colo militari activi, dintre care nici unul n-avea vreo legătură cu noi.

Am ştiut pe urmă în ce triste împrejurări, lipsite de spiritul necesar, indispensabil, am început acest război, care era pentru noi şi o straşnică încercare, plină de atîta risc, la un popor care de mult nu-şi pusese viaţa în primejdie pentru un scop mai înalt. De atunci, nu-mi aduc aminte de nici o manifestaţie în legătură cu acest lucru crud care se petrecea pe atît de depărtatele cîmpi ale Bulgariei. Ţinta, de o natură politică aşa de abstractă, n-o puteam vedea, iar pornirea contra „inamicului‖ nu putea să existe: pînă la trecerea mea în jos la Bucureşti, nu cunoşteam alt turc decît pe acela, aşa de nelămurit, legat de un trecut despre care ni se spunea că s-a isprăvit de mult, din cronicile de acasă şi din cărţile de şcoală.

Armata noastră n-am văzut-o; n-o văzusem niciodată. Marşurile ei nu se desfăşurau prin cotloanele modestei noastre locuinţi, iar drumurile mele erau bine hotărîte şi foarte scurte. Dar împrejurările m-au făcut să văd oastea cea mare străină, venită ca să dea lupta de căpetenie, la care se alătura, pentru alte scopuri, şi lupta noastră, mai tîrzie.

Nevoia de a economisi asupra mizerabilei pensii de milă ne făcea să cutreierăm rudele cari, bineînţeles, ne pofteau foarte puţin – şi de cîte ori am simţit-o, din privirea care se oprea, aspră, asupra bucăţii de hrană care ne revenea, din lipsa de orice interes pentru noi, ba, mai tîrziu, tîrziu de tot, cînd toată mîndria tînărului se formase în mine, cînd mă stăpîneau gînduri înalte, din impunerea unor acte pe care conştiinţa mea nu le putea primi astfel, din insultă şi din ameninţarea cu loviturile! O, teribilul sentiment de a te simţi miluit şi de a nu putea să scapi din lumea care se uită la tine cu silă sau cu o compătimire care doare şi mai rău! Şi eu am „mîncat pînea altuia‖ şi „am suit scările casei străine‖. Mama avea fraţi cari trăiau, fără a fi bogaţi, ba măcar cu totul asiguraţi de veniturile lor, totuşi în împrejurări înlesnite, îngăduindu-şi chiar a cheltui mai larg pentru aplecările şi plăcerile lor.

Erau mai simţitori şi mai în măsură de a ajuta decît fraţii tatălui, dintre cari numai „moşul Manole‖ primea cu plăcere, în casa lui aşa de dezordonată, de pe urma lîncedei vieţi vegetative a frumoasei şi cochetei lui soţii, pe cei doi nepoţi, botezaţi de dînsul‖Bandraburcă‖ şi‖Papăfus‖, după nu ştiu ce mitologie personală: o singură dată am văzut la noi, jenat de sărăcia pe care o găsea şi îngrijorat de ajutorul ce i s-ar fi putut cere, pe al doilea frate mai mare al tatei, „moşul Gò‖, adecă Georges, avocat, efor la Sfîntul Spiridon, om mîndru, a cărui primblare boierească pe Strada Lăpuşneanu era un eveniment, mai ales pentru el însuşi.

Iar, cît despre bietul „moşu’ Iacob‖, fost cadet în vechea armată, plecat de acolo după conflictul cu un ofiţer pentru o femeie şi

pe urmă improvizat picher, bun om bolnav, care se chinuia de conștiința ofticei rozînd dintr-însul, o dată numai l-am văzut, burlac, negricios, cu mustățile mari și ochii focoși, căutînd o așezare în Botoșani, unde apoi de atîtea ori am fost întîmpinați cu înțelegere și iubire de largul suflet omenesc, lipsit de mîngîierea copiilor, a soției sale, frumoasa „țața Aspasia‖ fată crescută la Școala Centrală din Iași în vremile ei bune, a unui bulgar, trecut apoi ca vameș în țara lui liberată, Gheorghiev (pentru români: Gheorghiu), și a unei Livezence de neam bun.
În ce privește pe acei frați ai mamei, cel mai mic din doi, Manole, purtînd numele bizantin, ieșit mai mult din instinctul decît din cunoștințile tatălui ascuns la țară, cu soția lui țerancă, pe care o dată l-am văzut, aplecat de spate, pistruiat, cu ochii mărunți, înăcriți, era avocat la Roman și ziarist. Biet ziarism de provincie, la care se cere abonamentul pe la ușile oamenilor – și mi-a rămas în minte trimeterea neconteniți, ca să se întoarcă adesea cu buzunările tot goale, a „secretarului de redacție‖, Iacob Riven. Despărțit de mult de o „femeie‖ de o mare frumuseță, pentru greșelile ei, pe care le-a continuat pînă la o sfîntă ispășire ca pedagogă la Școala Centrală din București, ca și pentru ale lui, pe care le-am aflat și pe acelea, năpădit de o obezitate care-i îndoia urechile și-l făcea așa de greoi încît îi era un chin și dusul la tribunal, de care se mutase alăturea chiar, al doilea „moșu' Manole‖, iubitor pentru sora sa, iertător pentru pretențiile noastre de mai tîrziu, o ducea foarte greu. Ne-a trebuit timp ca s-o înțelegem noi și nu cred s-o fi înțeles vreodată fiul, Cezar, frumos băiat, splendid ofițer de artilerie, așa de bine însurat, care a isprăvit mai tîrziu, părăsit pornirilor sale neorînduite, în cele mai triste și mai părăsite împrejurări.
Am cunoscut mai tîrziu pe alt „moș‖, la Negreștii lui din județul Vasluiului, unde era avocat cu clientelă, ajungînd primar de mai multe ori, odată cu regimul liberal și cu șeful său, Neron Lupașcu și, pe lîngă aceasta, om de energie vitează, de spirit întreprinzător, de mare putere de stăpînire, care-l făcea iubit de femei, temut de bărbați, – pînă la hoții cari, pătrunzînd prin săpături supt gard, peste șirul de teribili cîni păzitori, cu venerabilul Leiba în frunte, pînă la ușa odăii de culcare, neîncuiată ca de obicei, se opriră îngroziți cînd, nedeschizîndu-se deodată, și-au închipuit că vor vedea în fața lor statura impunătoare, mîndra față rotundă, străbătătorii ochi deasupra mustăților grecește încîrligate și vor auzi formidabilul glas de comandă —, am cunoscut mai tîrziu pe fratele mai mare al mamei, „moșu' Costachi‖, la ale cărui întîmplătoare strîmtorări zic, cînd griul nu se vindea bine, am contribuit din destul și noi, fără ca îngerescul optimism al mamei s-o fi simțit vreodată.

Dar deocamdată, în acel an de război, 1877, culcușul trecător, pentru a nu face cheltuială, ni-l aflasem aiurea, într-o casă plină de vechi miresme boierești patriarhale și de acre socoteli contemporane: casa care se chema că este încă a fostului postelnic, președinte de tribunal, traducător de cod comercial, cronicar întîrziat al Moldovei sale iubite, dar cu grijă literară și pentru cartea de rugăciuni și pentru acatiste, Manolachi Drăghici.
Nu știu de cînd datează cea dintîi icoană a lașului, pe care aș crede-o puțin mai tîrzie. Din ea îmi rămîn două lucruri: luciul asfaltului pe care pocănesc copitele cailor de la birji, neavînd, ca acelea de un cal din Botoșani, țerănescul jug rusesc deasupra animalului, care ar părea aici de o altă rasă decît bunele noastre mîrțoage deprinse a frămînta „glodul‖ și apoi puternica lumină a străzilor centrale, așa de deosebită de fumuria rază tulbure din „fînarele‖ de la noi, terminate deasupra cu paranteza încîrligată a tinichelei ruginite. Văd iarăși o întîie adăpostire chiar în margenea vechii Curți domnești, atunci arsă și pustie; căzărmile bătrîne sînt încă în picioare și noi stăm pe undeva pe acolo, la buna soră a tatei, Zinca, măritată cu ofițerul de administrație Ioanidi, bun de mîncare, de vorbă, de glumă și darnic găzduitor. Altă dată, în margenea Bahluiului, tot ,a Ioanidi și la „țața Zinca‖, în casele cele mici ale Tăculeștilor, pașnici moșnegi, a cărer fată, mîndra, solemna, blajina „țața Mari‖, e soția lui „moșu' Gò‖. Acolo mă cheamă din trecut, afară de o tragedie casnică la vecini cu o aruncare feminină în fîntînă, din fericire fără urmări, gaița cu penele albastre-sure care latră ca un cîne, scîrțne ca un fierăstrău și vorbește ca oamenii, și biblioteca lui „moșu' Ioanidi‖ care și-o cataloghează înaintea mea dăruindu-mi mărinimos niște poezii editate de Petrini, acela care a fost clientuți tatălui meu și i-a dat atîtea din cărțile sale. Ba încă o dată, pe șesul Bahluiului, pentru plăcerea noastră, un zmeu balaur zboară, pe care l-a făcut „moșul‖ cu mijloacele superioare ale vrîstei sale, ca să deprindem încă un meșteșug.
Dar atunci, la 1877, îmi aduc aminte, la bătrînul, foarte bătrînul Postelnic, în Păcurari, o casă largă cu geamlîc în față și, jos, cu un fel de gîrlici întrebuințat ca sufragerie, și ca odaie de dormit pentru oaspeții mărunți, cari erau lăsați în sama unei enorme populații de nesățioase ploșnițe, a căror cunoștință mai de aproape am făcut-o mai tîrziu, într-o a doua ședere, pe care n-o pot așeza cronologic. Bătrînul avea iatacul său inaccesibil, cu icoane invizibile, cu candele care licăreau după geamuri și cu o întreagă colecție, completată cu îngrijire, de cîte ori se știrbea, a unei ceramice cu o întrebuințare foarte particulară. De acolo răsărea în salon, unde-l aștepta vastul fotoliu îmbrăcat cu piele, lîngă

fereasta pe al cării prichici, alături cu ochelarii, erau, cînd Lamartine, cu care-și îmbălsămase tinerețea, cînd atît de modernele, de revoluționarele Convorbiri literare. Dinții căzuseră, limba se împleticea puțintel, se apropiau de pacea veșnicei închideri ochii obosiți supt ochelari; urechile încetaseră de mult sarcina de a-l pune în atingere cu lumea din afară. Dar părul alb, barba creață, rotundă, lungul halat de tăietură arhaică făceau din acela care așa de greu se putea face înțeles o venerabilă înfățișare răzleață, rămasă dintr-o întreagă societate dispărută, afară doar
de tot așa de bătrînul său amic Ghica Ghefal, cu care, în ,anume rarisime zile, ambii în haine de pielea dracului, sure cu puchiței albi, ieșeau pentru o primblare la Copou, care, cu pașii lor mărunți, împiedecați, putea să ție cu ceasurile. Dar vremea cînd,
prins din fugă, deveneam pentru cîteva momente lectorul fratelui bunicii mele, de atîția zeci de ani răposată și mie necunoscută, e încă departe.
Dar e sigur că în acea casă din Păcurari, unde poruncea de fapt – și cît de aspru! – soțul, funcționar la „starea civilă‖, al fiicei postelnicului, femeie fără însușiri fizice, tîrziu și greu măritată, un Mircea, dintr-o familie de boiernași de la Tîrgul Frumos, am fost întîi atunci, la 1877.
Din dosul geamlîcului priveam șesul Bahluiului, pe care treceau vagoanele de marfă de unde răsăreau ca o perie deasă baionetele soldaților țarului.
Pe acești soldați i-am văzut pe urmă, cu ocazia celui dintîi drum la „moșu' Manole‖ din Roman. În vagonul de clasa a doua, căci nimic nu ne-a putut desface din amintirea a ceea ce fusesem, a ceea ce ne cerea numele și legăturile noastre, în fața mamei stă un ofițer superior între două vrîste, cu barba în două părți ca a împărătescului său stăpîn. Are nevastă – și vorbește duios de casă – și are și copii rămași acolo, acasă, cu dînsa. De dorul și în dragul lor, el ne împarte mărunta monedă rusească de argint, al cărei nume îl aud încă în urechi: malenchi. Apoi, în lungul drumului, la stațiile unde portarul sunînd din clopot strigă numele stîlcit cu indicații nemțești, flăcăii bălani, roșii și grași se răpăd să taie cu șpăngile harbujii cărnoși cu care li se mai ostoaie setea.Apoi, într-o zi, un strigăt de bucurie al mamei:‖S-a luat Plevna! ‖Pe cei cari au luat-o, cu așa de puțină deprindere și pregătire, cu un așa de mărinimos sacrificiu al tinereței lor, i-am cunoscut pe urmă de aproape: un ofițer și un soldat.
În cerdacul de fier al caselor lui Vasiliu Pîrgaru stă într-un jeț, cu cîrjile pe care le va purta apoi supțioară cu anii, îngrijit cu o nesfîrșită iubire de femeiușcă măruntă, slabă, cu imensii ochi calzi, căpitanul rănit Dimitrescu; doi copii se zbenguie lîngă tatăl

scăpat ca prin minune de la moarte: Romul și Ema, el un băiețaș blond, neastîmpărat; ea, icoana însăși a mamei sale. Zile întregi, nemișcat, ofițerul privește în zarea unde-i mijesc poate încă scenele de sînge de unde a venit. Mai tîrziu, cînd cu greu își poate mișca din loc piciorul străbătut de glonț, el povestește ziua de zbucium sălbatec, lovitura pe care a simțit-o numai ca o izbire surdă, ceasurile de torturată așteptare însetată în valea sămănată de morți.
Servitoarea noastră, bălaia Lisaveta, are și ea lîngă dînsa un luptător al războiului care abia s-a isprăvit. Uneori uriașul țeran e în odaia învățăturii noastre și ne privește, simplu, ca și cum n-ar fi vorba de dînsul și de o clipă ca aceea, de asalturile de la Grivița, de obrazul rătezat de schijă, de noroiul moale cu care ai noștri își acopereau din goană rănile – și, tot nu mureau.
Undeva, în nesfîrșite depărtări, mișește o lume încleștată în trînte sălbatece, în care baionetele împung și pumnii lovesc, gurile, în încleștări supreme, mușcă în carnea de om…
Acești doi profesori cu carnea sfîrtecată fac mai multă geografie și spun mai multă istorie decît toți dascălii de la școală împreună.
Din partea ei, școala, devenită patriotică numai în această formă, serbează. În piața cea mare, unde de obicei lipovencele grase vînd sîmburi de floarea-soarelui și de bostan sau umplu aceeași linguriță, ștearsă pe șorțul roșu, cu înghețată de lămîie (alămîie la noi) sau de vanilie, pe cînd precupețele sporovăiesc lîngă ulcelele și grămăjoarele de „verdețuri‖ din grădinile lor, s-au aprins butoaie cu smoală și, înaintea lor, pe cînd undeva se petrece desigur o paradă pe care n-o vedem, noi, copiii, cîntăm. Cum cîntăm, numai Dumnezeu știe – din partea mea, cînd fenomenul acestei producții muzicale se prezintă de mama în salonul lui‖Madame Văsescu‖, mi se dau toate bomboanele din casă numai să tac! —, dar cîntăm din răsputeri‖Fiii României, toți voinici de frunte, șoimi de prin Carpaaați, șoimi de prin Carpați‖. Poezia lui Alecsandri, cu Sergentul și Peneș Curcanul, va veni pe urmă numai, în primii ani de liceu, cînd ochii noștri se deschideau mai largi la lucruri pînă atuncea neștiute.
Iar pe străzile pașnicilor Botoșani, de-a luagul arterelor evreiești pline de zgomot, de „harhătul‖ micului comerț, prin fața caselor boierești, de o așa de îngrijită ținută, treceau strașnicii ostași de imitație și de contrabandă ai gărzii civile, fiecare cu centironul negru în jurul hainei de toate zilele și în cap cu pălării de tot felul, dar purtînd pe umăr cu mîndrie puștile ieșile din uz, pe cînd muzica țiganului Balica, purtînd un așa de mare nume boieresc, o barbă corespunzătoare și o formidabilă căciulă de grenadir,

sună din toate alămurile sale și cutare avocat sau funcționar ridică în soare o strălucitoare sabie neascuțită.
Seara, într-una din casele noastre, răpede schimbate, sună prelung duioasele accente ale rugăciunii și, la o mare paradă, la, care am apărut, trimiși de mama, dar răpede înapoiați acasă de „moșu' Go‖, în uniformă cu fireturi de aur și cu două decorații pe piept, generalul Călinescu, „eroul de la Costangalia‖, cu alba bărbuță napoleoniană, își trece în revistă voinicii.
Din patriarhalismul ei vechi, a cărui fantomă se stinge în casa din Păcurari, această societate de provincie românească se trezea la încîntarea încrezută, neștiutoare de primejdii, a romantismului „independenței‖ și „victoriei‖.
Dar, acuma, zăream, dincolo de casă și de școală, și alte lucruri așa de mari, de zguduitoare întîi, apoi pline de o bucurie care întrecea nevoile noastre de toate zilele, încît nici sufletele care abia încep a trăi nu se pot desface de influența lor.

Liceul

Dacă trecerea de la libera viață de copil la îngustarea băncii de școală primară era o cumplită schimbare de orizont, un nor gros, tăind vederea fundului albastru al zărilor neprihănite, o și mai mare prefacere trebuia să intervie în momentul cînd am pășit pragul liceului.
De fapt acesta ar trebui, cu profesorii săi multipli, fiecare avînd altă înfățișare, alte obiceiuri și aite metode, într-un caleidoscop uman cu care nu se poate învăța cineva dintr-o dată, să aibă un caracter deosebit, vizibil mai Înalt și cu adevărat mai impresionant decît acea școală începătoare prin care n-ar trebui să se iasă din deprinderile de acasă. Mai mulți profesori cari predau aceeași materie în mai multe clase și cari au în sama lor sute de elevi nu pot să ție față de aceștia atitudinea pe care un profesor părinte o poate păstra față de micul grup încredințat îngrijirilor sale, dincolo. La liceu – căci pe atunci termenul de gimnaziu, reprezintînd prin orașe mai mici un liceu incomplect, era puțin cunoscut —, materia capătă o individualitate, ea se deosebește, se precizează, pe cînd în clasele elementare toate materiile se amestecă, se confundă și se pot armoniza în singură ființa, pricepută sau nepricepută, simpatică sau antipatică, a unicului profesor, a „domnului‖. Dacă în această școală nu strică o foarte bună înțelegere între profesorii de clasă, cari nu trebuie să facă a se zgudui revoluționar sufletul copiilor cînd trec de la unul la altul, sarcina directorului fiind din această cauză așa de mare și așa de grea, în școala secundară fiecare dintre profesori, în cea mai perfectă frăție de suflet cu colegii, trebuie să știe

și ce se petrece la fiecare dintre aceștia, iar „dirigintele‖
să nu fie un simplu supra-pedagog, chemat cînd se petrece un scandal
și cînd sînt de pedepsit vinovați, ci acela care,
armonizînd lecțiile în atîtea domenii, să îndrepte învățămîntul către
acea cultură generală care pe această treaptă de învățămînt
e singura de avut în vedere.
Pentru a căpăta bursa dădusem un examen, la care venisem supt
influența răspunsurilor proaste date la examinarea acasă de
profesorul Grigoriță. El nu mă lămurise unde și pentru ce mă duc.
Totuși, poate că instinctiv îmi voi fi dat samă de ce mă așteaptă, cu
toată marea mea dezorientare, în care poate intra și puțină frică, dar
desigur nici o mîndrie și nici o iubire, cînd am intrat în prima clasă a
liceului botoșănean, care pe atunci nu cred că se chema încă după
numele acelui hirsut, aspru, „roman‖, profesor și scriitor, istoric, filolog
pentru afirmarea ființei care a fost Treboniu Laurian, despre care însă
în atîția ani de studii nimeni nu ne va vorbi ca despre un model și nici
chipul lui dominator nu va răsări pe pînză sau în marmură și bronz
înaintea
noastră.
Întîi, ce nepotrivită casa în care era să sorbim de acuma înainte din
izvorul unor cunoștințe mai înalte: veche locuință boierească
lîngă biserica Sfîntul Gheorghe, fundație a lui Ștefan cel Mare, încă
nerăzăluită de Comisia monumentelor istorice și mai
impunătoare în tencuiala groasă pe care vremea aruncase mari umbre
negre, biserică în care profesorul de religie, frate de
episcop și figură fină, blondă, ca a lui Ștefan însuși, în chipul de
imaginație creat de Asachi, părintele Moisiu, nu ne-a dus o
singură dată pentru a ne vorbi de Dumnezeul tuturora, de Hristos cel
bun și de Domnul marii noastre glorii trecute. Această
construcție, în vechiul stil frumos, dar potrivită numai pentru viața și
activitatea unei singure familii bogate, trebuie să fi aparținut
unei familii armenești. Căci armenii, cu excepția casei drului
Ștefanovici, gospodărită după tradiții bucovinene, erau în tot lungul
acestei străzi. De la băcanul cu coarnele de mare, pe lîngă negustorul
de ghiuden, tărcat și îndesat de la‖Ghereta verde‖ și pînă la casa din
fața liceului a unei respectabile familii armenești, cu lung trecut la noi
și, pe urmă, în față, cu un întreg cartier locuit
de aceiași oaspeți, armenimea se întindea pînă departe. Pe cînd,
înainte de strada perpendiculară a școlii noastre, care ducea
spre centru, cu întortocherea dublă de la librăria lui Ivașcu, dintr-o
formidabilă clădire cu temelie proastă, skyscraper, pentru
ochii noștri deprinși cu zidiri modeste, în dreapta bisericii și în fața ei
se mai întîlneau locuințe armenești răzlețe sau șiruri întregi:
la Grigore Goilav, a cărui casă, totdeauna închisă și tăcută, era un

model de gospodărie occidentală – și o a doua stradă a
aceloraşi armeni pornea de la dînsul —, ori la alți Goilavi, cu legături
austriece în aceeași Bucovină, de unde va răsări colegul
nostru nalt, blond, cu ochii albaştri, Goilav Gustav, menit să fie apoi un
elegant ofițer de cavalerie.
Liceul, cu o urîtă firmă mare la poartă, cuprindea, cu o „sală‖ la mijloc,
în stînga o mai vastă clasă întîia, o clasă a doua îngustă
– căci numărul școlarilor descreştea răpede – la spatele ei avînd în
față cancelaria și undeva în dreapta clasele superioare, prin
chichinețe ca pentru o școală care scotea, la sfîrșitul atîtor osteneli, în
cea mai mare parte cu totul zădarnice, doar doi, trei
absolvenți din clasa a VII-a. Cum frecvența era încă destul de mare în
cele din urmă două clase ale cursului inferior, ele
fuseseră exilate în fosta bucătărie, compusă din două odăi, dintre care
una păstra un dulap în părete la spatele tablei exercițiilor
noastre, dulap căruia se va vedea ce destinație i-a dat ștrengăria
noastră din clasa a IV-a.
O curte mică, pavată, în care nu era rost de stat; în fund, neapărata
livadă de pomi, deasupra căreia, ca niște uriașe
spînzurători cu funiile atîrnînd erau aparatele de gimnastică, pregătite
ca pentru acrobați, acrobați veritabili din speța miss
Vandei cu tricoul verde, pe care o văzusem în anii copilăriei ținînd în
dinți pe partenerul ei, înainte ca prin circul Sidoli să fim
inițiați, cu bilet, sau, pentru copiii necrescuți, prin spărturile pînzei, la
elegantele prestații ale familiei Sidoli: bătrînul, impozant ca
un șef de stat în exercițiul funcțiunii, Cezar, rubicond și zîmbitor,
melancolicul lui frate, Franz, Teresa Strackay, fata cea mare a
familiei, încordînd un trup bine nutrit, iar îngerească Medee bălaie,
mezina, atrăgînd după dînsa tot stolul suspinătorilor între
doisprezece și cincizeci de ani. Cu o sfîntă groază era să privim noi,
neputincioșii, crescuți în recea religie a cărții, care face timid și
stîngaci, pe tovarășii ieșiți din fundul zdravenelor mahalale cari se
aruncau la trapeze, de pe unul pe altul, prin formidabile salturi în gol,
întru nimic mai prejos de ce făceau, acolo, la circul rîvnirilor noastre,
artiști în toată forma. Jos, mic, rece, sever, profesorul Radu contempla
fără să-și arate satisfacția, dresor emerit, folosul evident al ostenelilor
sale.
Cea dintîi cunoaștere a profesorilor a fost confuză. Nu-i puteam măcar
deosebi: mult timp stam nedumerit înaintea celor doi
purtători de bărbi cari erau G. Costin Velea și Ionescu. M-am deprins
mai răpede cu profesorul de ştiinți naturale, Savinescu, fiu
de preot ieșean, ajuns la catedră în momentul cînd își termina clasele
secundare, fire de autoritate, al cărui glas, întovărășit și
de unele manifestații mai drastice, în care piciorul nervos avea un rol,

umplea de zgomot culoarele înguste ale închisorii noastre.
În fața unei mase școlare în care se întîlneau vlăstarele tuturor profesorilor din oraș, cu un număr de solizi fii de țerani din împrejurimi, vrîstele fiind și acuma destul de amestecate, pînă la frumosul, voinicul adolescent Iacovache, pe care boala de piept era totuși să-l smulgă din mijlocul nostru, profesorii și-au făcut apariția. Una cu totul nepregătită, noi neștiind nimic despre dînșii, ei neștiind nimic despre noi, fără să aibă măcar o fișă de proveniență și de studii: profesorul, abstract, pe catedra lui, elevii, abstracți, pe băncile scrijelate de alte generații, trecute cu un folos relativ prin aceleași vechi metode; îndeplinirea funcției plătite de o parte, sila impusă de cealaltă, cu urmări care, firește, nu sînt grele de gîcit.
Îi văd încă așa cum erau atunci. De la cei mai bătrîni la cei mai tineri, cuconul Costachi Severin, care abia ieri și-a încheiat ca foarte bătrîn pensionar rostul pe pămînt: un gospodar gras și gros, puțin bărbos, cu bunii ochi albaștri, aplecați spre somn cînd elevul știa prea bine lecția învățată pe de rost; profesor de latină pînă atunci, el luase acum istoria, și obrăzniciile capitulau înaintea acestei bunăvoințe somnoroase, incapabilă de a porunci și de a pedepsi, dar contra căreia, în dușmănia cumplită și jocul de-a pînda și de-a lovitura dintre stăpînitori și stăpîniți, nimenea nu se gîndea la un atac, notele fiind pe lîngă aceasta așa de părintește distribuite.
Latina trecuse acum asupra profesorului Tokarski. Interesantă figură de revoluționar, de refugiat polon, care avea în urmă un întreg trecut insondabil, cu petreceri în Egipt, cu experiența multor ocupații, spirit enciclopedic, în stare a examina cu tot atîta competență la latina sa, la franceză, unde a funcționat în clasa a IV-a după dispariția profesorului francez, dar și la fizică și chimie, și o legendă de profesie medicală fiind legată de taina lui. Suflet adînc și foarte simțitor, de o bunătate fără margeni, de o dreptate care nu admitea favorizarea, de altfel puțin obișnuită, și prigonirea, mai deasă, el se ofilea tăcut, închiîndu-și misterul în mijlocul unei societăți în care, poloni, ca Merjvinskii, ca Trembicki, nu lipseau, dar care n-avea față de dînsul o înțelegere, lăsîndu-l să-și cîștige pîinea cu lecții date pînă tîrziu noaptea, prin noroaie; […] soția lui, o nepoată a lui V. A. Urechiă, rotundă ca o brînză de Olanda și roșie ca acoperișul ei, purtînd pe capul, de o frumuseță de mult stinsă, o vizibilă perucă, întrebuința pe acest om de o mare valoare ca pe animalul care trebuie să tragă, pînă va rămînea jos, la carul îndestulărilor casnice. Și se vorbea de stăpînirea în casa lui a colegului tînăr de la matematici, de

mîncările amestecate, turnate una peste alta, care-l
așteptau la obosita întoarcere acasă, în care mai găsea și
zburdăciunea elevilor ținuți în gazdă, așa încît, din supunerea lui la o
soartă așa de grea se desfăcea numai tînguirea muceniciei
așteptate:‖Müsü Ionescu, müsü Ionescu‖, sau‖Mijivinschi,
Mijivinschi‖… Lui „domnu' Tokarski‖ nu i se făceau obrăznicii mari,
copiii înțelegînd mai mult, din instinct, decît oamenii maturi:
doar în clasa a IV-a, gazda obrăzniciilor, cînd copiii nu mai sînt copii ca
să asculte și nu sînt nici adolescenți cu cunoștința
răspunderii lor morale și cu grija viitorului în viață, se punea puțină
cretă în saltarul unde obositul profesor își așeza lunga barbă
sură, sau supt catedra răsunătoare anumite bombițe de plumb pe care
le manevrau în momente mai solemne sforicele ce se
strecurau după cuie bine plasate și ascunse de-a lungul pereților și
cînd, răsturnîndu-se pentru cercetare lada profesorală,
mecanismul micii răutăți ieșea la iveală, același glas de supunere la
toate nedreptățile se auzea fără ca din blînzii ochi negri,
deasupra cărora se lăsa aripa sură a șuviței revoluționare să iasă un
fulger de mînie:‖Bombaluit-ați d-voastră pînă acum,
bombalui-vom și noi la examen.‖ Sau, în sfîrșit, la lovituri mai apăsate
cu creta răsăreau de pe polițile din păretele clasei găinile
pe care cu greutate le instalaserăm acolo.
Dar aceste apucături față de dascălul care nu strigase niciodată la
nimeni, care nu pusese în genunchi în fața catedrei, care nu
lovise, care, cu atîta delicateță în suflet și cu atîta suferință în viață, nu
era în stare să jignească pe nimeni, erau o moștenire din
ceea ce generații întregi, de o rară cruzime față de cellalt străin, care
însă pe departe n-avea însușirile alese ale omului de mare
cultură Tokarski, se credeau datoare să facă față de profesorul de
franceză, „domnu' Meteiu‖.
Mettey, emigrat din vremea lui Cuza-Vodă, în epoca eroică a liceului,
cînd se puteau organiza rezistențe ca aceea contra
ciudatului ministru de Instrucție, generalul Tell, căruia i se prezintase
ca protestare demisia tuturor profesorilor, era un francez din Nord,
care zicea „septante‖ și „nonante‖, un pribeag fără studii deosebite și
fără nimic din ceea ce se desface dintr-o anume înălțime a culturii în
adevăr umane; sînt sigur că acela care într-un moment de supremă
desperare ne spunea în chinuitul său
jargon:‖Dechit profesor la asemeni bueț, mai bin' pastor la porc‖, era
un om fundamental bun, că se găsea bine în țara
adăpostirii sale, unde-și măritase fata după un avocat român, că el ar fi
dorit ca din lecțiile sale să iasă cît mai mult profit, spiritul
de datorie și de onestitate al rasei sale neputîndu-i fi străin. Dar
apucăturile pionului francez, ale inexorabilului pedagog formalist

îi rămăseseră, și vrîsta înaintată, suferința bolii care-l făcea să răsufle greu, cu neexplicabila pană de gîscă în colțul gurii chinuite de astmă, întăriseră încă aceste dispoziții care duceau în chiar Franța lui la dureri ca acelea pe care Champfleury le-a descris în Suferințile profesorului Delteil și pe care le afli și în amintirile din L'armoire aux souvenirs ale poetului Jacques Normand, cu pocnitorile pe treptele catedrei și cu scaunul ei uns cu clei. Metoda lui era cu totul învechită și era greu să faci pe flăcăul de la sate, care de aceea stătea adeseori în genunchi, să deosebească între ba-guet-te și românescul bagă-te de acasă. Cînd rezistența minții sau dispoziției elevului îi stătea în față, omulețul gros, cu figura rotundă și ochii supt ochelari ca ai lui Gorceakov se supăra și începea lupta care, se spunea, dusese odinioară pînă la lovirea profesorului. Epitetele zburau de zor, începînd cu bourrique, care, înțeles de chinuitori ca buric, i se striga de cei de afară prin ușa răpede deschisă și închisă; mînile mici, grase se întindeau peste catedră ca să apuce de păr pe îngenuncheați și uneori trupul bondoc lua cu asalt băncile ca să scuipe pe acela care făcuse cel mai mare păcat. Iar „inimicii‖ făceau muzică în bănci din instrumente nevăzute, a căror căutare putea să ocupe fără rezultat o oară întreagă, sau, stînd cuminți în genunchi supt privirea pînditoare a profesorului, îi trimeteau cu oglinda drept pe vîrful nasului o pată de arzătoare lumină. Dar cu toții cei cari l-au chinuit au trebuit să aibă o simțire de remușcare cînd, ceva mai tîrziu, am dus pe „domnu' Meteiu‖ la cimitirul catolic, unde țerna era tot țernă românească pe care, punctual pînă la istovirea puterilor sale, el o călcase, pentru a-și îndeplini la școală obligații atît de rău răsplătite.

O tragedie e cuprinsă în viața profesorului de română, G. Gr. Băleanu, o tragedie cu afunduri obscure și răspingătoare. Plecase de undeva din Bucovina, unde ajunsese, ardelean de origine, prin împrejurări neștiute, și trăia în Botoșani, ascuns, fără prieteni, servit numai de un băiat de la țară, coleg al nostru, nalt, slab, galben, bolnăvicios la înfățișare. Pentru motive care nu se puteau spune a plecat mai tîrziu, mult după ce mă strămutasem aiurea, și de aici din Botoșani, și într-un tîrziu, am auzit de o moarte misterioasă, cînd se scălda în Siret, la țară, unde dădea instrucție copiilor unui moșier. Dar ce om de energie și ce om de înțelegere! Între profesorii pe cari i-am găsit la intrarea în liceu, el reprezintă autenticul produs al satelor de unde venea. Nu era numai dascălul care avea interes pentru elevii săi, care făcea tot ce era cu putință ca să-i învețe, nu numai a scrie, cu o ortografie oarecum proprie, pe care a expus-o în Convorbiri literare – singurul dintre învățătorii noștri al cărui nume a apărut în vreo revistă

—, călăuzul care mi-a vădit existența unei literaturi românești alta decît a cărților de școală, nu numai că era un gospodar, care-și va ridica, după datina strămoșilor țerani, în singurătatea sa, o casă chiar lîngă liceul cel nou, de care va fi vorba pe urmă, dar el avea o credință, și credința aceea și-o manifesta, hotărît, necruțător, brutal, oricînd și înaintea oricui. Avea scîrbă de „coconașul‖ care, în puterea situației sociale a familiei, înțelegea a fi tratat altfel decît ceilalți și, la apariția alintatului de acasă care venise tîrziu, glasul lui de batjocură, întovărășit de rîsetele clasei, se auzea tăios:‖A, coconășelul! Ți-au dat cafea cu lapte? Ei? Cafea cu lapte…‖ Și figura de Heliade Rădulescu cu părul sur, uns, lăsat strașină, se lărgea într-un zîmbet larg, răutăcios, supt mustățile tunse ca la moșnegii din satul lui și din ochii spălăciți ieșea o scînteie de batjocură, pentru ca apoi un scuipat printre dinți să puncteze observația. Era în același timp un ireductibil naționalist pe o vreme cînd în localitate, afară de rarisime exhibiții școlare, din ce în ce mai părăsite, naționalismul se manifesta doar prin poeziile lui Scipione Bădescu, largă figură ardelenească, străbătută de mustața cu sfîrc, care, înfășurat în cravata înfoiată, părea că e gata oricînd să declame, după o petrecere cu vin bun, versurile înflăcărate ale primei sale tinerețe. Acasă, trăgeam la mașina de înmulțit, din însărcinarea lui Băleanu, Panegiricul lui Ștefan cel Mare, pe care, primă încercare de comerț, îl vindeam colegilor.

Băleanu nu era naționalist așa, ci credința lui, ascunsă, adîncă, gata de fapta pe care împrejurările nu i-o îngăduiau, se rostea la întîmplări numai, abrupt, ca o izbucnire fără a doua zi. Odată am fost marturi, noi, din întîia clasă, la apariția propagandistului antisemit și ultranaționalist, Polihroniade ori, cum scria el, Polychroniade.

Răsărise la Botoșani ca să agite doctrina lui, din cînd în cînd servită prin foaia Deșteptarea, pe care multă vreme am primit-o gratuit, mama ajungînd a-l cunoaște la Argenti, considerat ca șef al antisemiților locali. Văd încă seara luminată de scînteierile de aur roșu ale venețianei Teresa: Polihroniade, încă tînăr, rotunjor la față, puțintel bărbos, cu ochii unui om căruia nu-i displace viața, cetea poeziile sale, între care, în primul rînd, aceea închinată stăpînului casei:

Un amic cu suflet mare se uita la noi:‖Tot cuvîntul fu de țară și d-ai săi eroi. […]

Și, pe cînd declama, ca la București, ceea ce uimea sfiala noastră septentrională, cu gesturi care nu se pomeneau la noi, aceste încrezute versuri neroade, o mișcare a mînii răsturna păhărele de pe tava pe care servitoarea aducea nelipsitele dulcețuri.

Polihroniade vorbise la școala Marchian, unde i se dăduse voie să ție o conferință. Foaia lui Bădescu a însemnat fără îndoială acest eveniment. Undeva, într-un colț, ascultam cea' dintîi expunere de acest fel.
Sala clasei întîi, unde făcusem o așa de tristă intrare în studii, era plină de public supt lumina marii lămpi de gaz prinsă în tavanul înalt. […]
Spre marea noastră mirare, Polihroniade a răsărit și la liceu, în clasa întîi, unde-și făcea lecția Băleanu, foarte bucuros să poată primi pe ilustrul poet și ziaristul de București – o, ce departe, în ce luminoasă aureolă, se făcea acest București, capitala, nouă numai de vreo douăzeci de ani, a unei țeri a cării facere o necunoșteam cu totul! ; din cîți erau în mediul acestei copilării a mele, așa de puțini fuseră pînă acolo, așa de puțini veniseră de acolo, vorbind altfel decît molfăitul nostru dialect ascuțit în i la sfîrșit și cu șușuiala unui c muiat slavonește, și nimeni nu ne vorbise de ce este la București, în mult mai mare, cu mult mai înalt decît Botoșanii noștri! Cîteva cuvinte întîmpinară pe oaspetele rar, al cărui meșteșug de vorbă făcu să se cutremure ferestile odăii.
Apoi, după o îndoctrinare din care nu mi-a rămas nimic, o sărutare apăsată pe obrajii mei, cunoștință personală, îmi dădu pentru cîtva timp un prestigiu deosebit.
În total, era o rară ocazie de a vedea oameni din afară, – o altă vizită, afară de cîte un părinte îngrijorat sau de „popa Moisiu‖, venit să-și pedepsească odrasla înaintea noastră a tuturora, fiind aceea a neamțului cu fonograful, de pe al cărui sul se desfăceau cuvintele, pe atunci neînțelese pentru noi. afară de Aizenberg din fruntea catalogului, viitor birjar cu un singur cal:
Der Graf von Luxenburg Hat viel Geld verjuckt, juckt, juckt!
Ca urmare politică pentru noi – cari știam acum ce e politica, pentru că era de notorietate școlară că Savinescu e liberal, dar că Severin, Băleanu și alții sînt conservatori —, nimic. Numai școlarii de la‖Marchian‖ continuau să se bată întîi cu dracii de pe zidul casei pustii a lui Holban pentru ca, la doi pași de acolo, să se desfășure spectacolul din fiecare sară al marelui duel între cel mai voinic școlar (de la șaisprezece ani în sus) și campionul israelit de la pităria vecină, înaintea unui numeros grup de mărunți spectatori, cărora din cînd în cînd, pentru variație, li se arunca vreo carte ca s-o rupă cînele holbănesc ori dintre cari cîte unul, cum am pățit-o eu în acești primi ani de școală, își mai scrîntea cotul sau umărul pe gheață. Care era mai îndrăzneț și mai mehenghi trecea dincolo de aceste Olimpice și înșela pe cîte un negustor din strada vecină, lăsînd să lucească în noroiul frămîntat cu paie un leu nou (eu am apucat încă socoteala cu parale,

pe care o făceau toți țeranii), un „franc‖, cum se zicea, pentru a trage pe urmă înapoi, cu sfoara, piesa de argint cu sau fără efigia încă tînărului Carol I, intitulat‖Domn al Românilor‖.
Dar acestea erau senzații ale nevrîstnicilor de la școala primară. Ele erau supt demnitatea noastră studioasă. Cu cei cîțiva, foarte puțini, evrei de pe aceleași bănci, relațiile noastre erau de o bună camaraderie; poreclele lipseau și nu se pomeneau loviturile. Dacă Aizenberg nu știa nimic, Simon Sanielevici, figură prelungă, palidă, fină, cu părul creț și ochii de o nobilă privire, lupta cu mine prin matematica lui, neinteligibilă mie, pentru locul întîi în clasă. Părechea de băieți mari, grași groși, cîrlionțați, greoi a Joldeșterilor – Joldeșter Iancu și Joldeșter Bercu, gemeni și așa de asămănători încît unul putea să „spuie lecția‖ pentru celalt, pentru ca o dată, unul din ei să zbucnească în mărturisirea sinceră:‖Nu sînt eu, e frate-meu‖ – nu stîrnea nici o dușmănie; cel mult, cei în vrîstă de a se uita la femei făceau cîte o glumă din cele mai grosolane la adresa roșiei lor surori cu ochelari de aur, pe care o zăreau la casa lor în față cu liceul.
Nu, predica lui Polihroniade, cu tot naționalistul sprijin al lui „domnu' Băleanu‖, răsunase în pustiu. Nu văzuserăm nici o „havră‖, de care erau destule, prin locuri mai dosite, dar ne îngrămădeam cu toții, la ieșirea din clasă, în jurul jidănașului rufos care vindea excelente „plețăle‖ de turtă întinsă și uscată, înțepată cu puncte ca acelea care, la pasca lor, însemnau, după opinia populară, atîtea înțepături date de strămoșii, așa de îndepărtați, și mai ales așa de nesiguri, Mîntuitorului însuși.
Dar iată unde m-a dus frăția de ideal dintre „domnul de română‖ și apostolul totdeauna fără bani al unui antisemitism care vagabonda căutînd abonați la Deșteptarea. Să mă întorc la cercul învățătorilor noștri…
Între profesorii bătrîni era și cel de fizică și chimie, Lupașcu. Cumnat cu bunul Severin, dar între dînșii nu era nici o asămănare.
Cu tot aerul său somnoros, Severin știa istoria, și la un moment a apărut și un manual al lui, cu litere mărunțele, cuprinzînd o sumă enormă de fapte mici cu privire la evul mediu, singura carte ieșită din cercul învățătorilor noștri, pe cînd, cu toate studiile făcute, se pare, prin vreun loc nemțesc, căci zicea „ține‖ și „țăru‖ (zero), roșcatul nostru inițiator în ale tainelor naturii, – pe care ca științi naturale ni le preda după cartea lui Ion Nădejde, o îndrăzneață inovație, însuși directorul Savinescu, care nu cerea decît învățarea pe de rost a staminelor, pistilelor și altor elemente, pe care le urîțea știința, ale florilor noastre iubite, – nu știa, după modesta noastră părere, chiar nimic. Îmi pare rău că trebuie s-o spun despre acela care la zece ani ai mei mă declara

gloria clasei, deși tezele mele de fizică erau simple amplificații literare în jurul unei materii pe care n-o cunoșteam pentru că nu mă interesa. Lupașcu avea aparate pentru materia sa, dar se ferea să le atingă, declarînd că „sînt periculoase‖, interzicea să se atingă sarea cu limba, această substanță putînd fi și ea „periculoasă‖, din moment ce se găsea în camera secretelor divine, care pot avea urmări fatale; abia dacă, din cînd în cînd, o roată de sticlă se învîrtea cu cele mai mari precauțiuni. Experiențele nu reușeau niciodată; cînd. după o anume tratare prevăzută în frumoasele, dar nu și ușoarele cărți ale lui Poni, substanța trebuia să devină albastră, ea rămînea roșie, iar, la explicarea telefonului, profesorul nostru nu credea cînd din odaia vecină-i răspundeam că nu se aude nimic, deși el striga de se aduna lumea în stradă. O dată am luat cu toții o notă slabă fiindcă am întors cum trebuia clișeul viziunii din manualul nostru de fizică, unde era pe dos.

Dar, ca om, „domnu' Lupașcu‖ trebuie să fi fost greu de înfruntat și de biruit. Roșul mustăților sale umflate deasupra buzei anunța aplecarea la luptă, și partidul conservator trebuie să fi avut în el pe unul din cei mai teribili combatanți. A vrut s-o arăte și eu prilejul vizitei cu care Ion Brătianu, însuși Ion Brătianu, a onorat liceul nostru cînd eram în clasa a IV-a.Văd încă scena pe care, să mi se îngăduie a o intercala în această galerie de portrete ale profesorilor cari, oricum să fi fost în ei înșiși – și rău nu era nici unul – și față de alții, față de mine au fost binevoitori pînă la îngăduință pentru materiile pe care nu le iubeam și deci nu le puteam învăța.

Pe neprevestite, căci bătrînului prim-ministru, care n-a uitat niciodată anii săi de răzvrătire și care, apoi, n-avea nevoie de mijloace artificiale ca să se impuie, nu-i plăceau pompele într-o vreme care avea dreptate să le păstreze pentru o societate nu destul de educată ca să poată respecta pe cineva și, în lipsa lor, ușa cămăruței noastre s-a deschis pentru ca să pătrundă în ea un val de lume, în care nu puteam recunoaște decît figura de profet bărbos și chel a polițaiului Placà. În frunte, un om mărunt și cărunt, bărbos și cu părul creț înfoiat, îmbrăcat în haine simple de „pielea dracului‖ cu puchiței albi, care te chema și te stăpînea prin strălucirea extraordinară, plină de vioiciune, de bunătate părintească, de neastîmpărată ghidușie copilărească, într-un cuvînt, de farmec, a ochilor în care nu pricepeam noi cîtă putere de voință și de creațiune se cuprindea. Fiindcă aveam înaintea noastră, neînștiințați, pe cînd ar fi fost așa de firească, în toate clasele, o lecție pregătitoare, în care să se fi povestit, în legătură cu dînsul, care aducea atîta trecut de suferință, de luptă, de întemeiere

și de glorie, în faldurii hăinuței ca a oricărui evreu zaraf din piață, întreaga istorie a creării, atît de mult și printr-însul, a patriei pe care o personifica mai elocvent decît toate frazele din manuale – iar noi învățam în acea clasă a patra după Treboniu Laurian, care începea de la zeul Marte și de la gemenii romani ai divinelor lui zburdăciuni! – pe însuși Ion Brătianu, președinte al Consiliului de miniștri și adevăratul stăpîn al țerii.

Pe catedră, Lupașcu, membru al partidului conservator, stătea neclintit. A nu ieși înaintea primului-ministru, a unui astfel de prim-ministru, i se părea, după cine știe ce măiestre combinații de club, o datorie de partid, neîndurător față de tiranicul „vizir‖.

De acolo, de sus, pe cînd Brătianu stătea modest în picioare înaintea băncilor noastre mutilate și a fețelor noastre mai mult curioase decît speriate, și deloc respectuoase, profesorul voi să „facă lecția‖.‖Fiindcă ești profesor, e de presupus că știi‖, fu observația care-l opri de la ceea ce era să vie, adecă: desemnul pe tablă și necontenita întoarcere la cartea de pe catedră ca să fie vadă dacă în adevăr unghiul cutare e A și altul B.‖Cheamă un elev, și nu unul din cei mai buni‖.

Și, astfel, printr-o inocentă înșelare a ministrului, am avut prilejul să-i dovedesc, în calitatea falsă, că nu sînt „unul din cei mai buni‖, cum că, dacă în tubul AB faci vidul de aer, obiectul C și obiectul D, deși au altfel o greutate deosebită, își pierd cu totul diferențierea.

Un semn din cap și, forma o dată îndeplinită, alaiul extraordinar, unic, s-a desfăcut pentru a întîlni în alte clase alți profesori, din fericire în adevăr alții, ba poate chiar din clubul lui Ion Brătianu, ceea ce, firește, putea să schimbe tot ceremonialul inspecției.

Își poate închipui oricine care era atenția din oara de fizică și chimie, mai ales cînd frica de curente făcea pe profesor să apară cu o neobișnuită tichie protectoare pe cap…

Altfel erau, firește, profesorii mai tineri, cu toate că ei aparțineau unei epoci de studii care dădea fiecăruia, oricare ar fi fost posibilitățile și pornirile lui, aceeași înfățișare, oarecum seacă, uneori dură, fără nici un contact sufletesc față de un public școlar ținut în frîu ca o ceată de fiare gata să se arunce la orice slăbire a vergii de fier.

De fapt tinerii erau numai doi, aceia ale căror bărbi le confundasem atîta de deplin la început: Velea și Ionescu.

Cel dintîi, profesorul de geografie, era un om frumos și mîndru, de o dîrză autoritate, de o eleganță voită și exagerată, purtîndu-și sus bărbia, dînd sonorități artificiale glasului și, pentru a trage cîte o palmă după buna tradiție, puind mănușă pe mîna obișnuită a învîrti filele cărților. Pentru Velea, un asiduu cetitor, nici un

manual nu se potrivea cu intențiile sale și astfel el dădea coli manuscripte, scoase la centigraf și, însărcinat cu aducerea lor, am putut să descopăr cea dintîi locuință a zeilor noștri, mai mult temuți decît adorați, și m-am ales cu un sentiment de mirare că partea de Olimp a „domnului Velea‖ se reducea la o căsuță de mahala, cam ca a Vîzdogesei mele și că, în loc să văd în jurul lui pe slujitorii înaripați ai divinității, ușa mi se deschidea de o frumoasă fată cu ochii mari, negri, sora nemăritată a geografului. Foarte îngrijit și el, dar fără pretenție aparentă, cu părul lung, mătăsos, cu barba pătrată de cea mai îngrijită potrivire și asiduă pieptănare, slab de boala care-l rodea și-i măcina sufletul, rece pînă la intimidare, cu privirea neexpresivă și obosită, era profesorul de matematici, al cărui fel de viață în casa bunului Tokarski îl cunoșteam, dar n-am fi putut bănui că în acest trup șubred, cruțat cu atîta îngrijire și în aparență incapabil de orice spontaneitate, se ascunde clocotul de căldură și de iubire a aventurilor care, cîțiva ani după aceea, îl va face să ia drumul oceanului, cu una din cele mai aprige în pofta de viață din colegele mele la Universitate, pentru ca amîndurora să li se piardă urma pentru totdeauna.

Cu Ionescu, respectul era absolut: ajungea o singură privire severă ca să-l amintească și să-l impuie. Față de mine, care am început cu dînsul a nu înțelege matematica și am continuat așa pînă la sfîrșitul studiilor mele, grațiat, pentru alte aptitudini, în ce privește însușirea acestor cunoștinți și îndemînări, răceala lui era și mai glacială, și pe carnetul de note recomandat de V. A. Urechiă, ca ministru, pe „libretul‖ meu, împodobit cu calcomaniile la modă, pelițe de clei înfățișînd tot ce poate fi în univers, mîna osoasă însemna cu un fel de ciudă pentru inaptitudinea pe care nu căutase niciodată să o corecteze acel șase, rareori înlocuit cu un opt dureros smuls sforțărilor mele, o clipă mai fericite, care pecetluia o iremediabilă inferioritate. În schimb Sanielevici era mîngîierea profesorului, și se putea prevedea viitorul științific care-l aștepta.

Caligrafia și desemnul erau încredințate unui ardelean de origine, cum o dovedea numele lui, Mărgineanu, al cărui fiu a avut un rol așa de frumos în bine pregătita bătălie de la Mărăști. Om de pace, cu toată dîrza-i mustață roșie aplecată a război, el a găsit oarecare gust în aplecarea mea către scrisorile neobișnuite, ronde și batarde, și sfaturilor lui îi datorez, dacă nu personala, fără intenție, linie a scrisorii mele de mai tîrziu, un fel mai sănătos de a ține condeiul, pe care pînă atunci îl prindeam cu o încordare nervoasă care strica degetul arătător. Mai puțin l-am putut mulțămi cu planurile de grădină, înverzită la pajiște și pătată cu negre rotocoale în

locul copacilor, cu arhitecturile de o geometrie aspră și cu seaca reproducere a unor desemnuri de nasuri, urechi și nuduri – văd încă un moșneag gol, crispat spre rugăciune, ca într-o pînză de martiriu a lui Ribera. Pe urmă ne-am împăcat
iarăși, cînd, cu lungă trudă, am copiat o odioasă cromolitografie a luării Plevnei, în carie-mi plăcea că recunosc pe generalul
Miluță Cerchez, rudă prin mamă-sa, cocoana Ilenuța, cu mamă-mea: odiosul amestec de colori stângaci așternute a avut locul
său în expoziția de sfîrșit de an. Și în jurul nostru, din vastele livezi, erau atîtea lucruri de prins cu interes și iubire, potrivit cu
felul de a vedea al fiecăruia…
Nu pot uita, și pentru partea pe care a avut-o în desemnarea viitorului meu peste cîtva timp, pe profesorul de muzică, autorul
caietului centigrafiat de teorie muzicală, care începea cu vechiul imn medieval de unde vine numele notelor (atunci îl învățam și
nu-l înțelegeam):
Ut queant laxis Resonare fibris Mira gestorum Famuli tuorum etc.
domnul „Victor conte de Fleury‖.
De loc francez, de o vagă origine polonă, iar conte, cred, și mai puțin, fost capelmaistru și acum „maestru‖ al artei sale la noi,
omul frumos ca un coafor, pudrat, cu mustața mică sucită, cu ochii visători de femeie romantică, de fapt ne făcea foarte puțin,
sau deloc, să cîntăm, așteptînd ca apoi, în cursul superior, de pe urma cine știe cărui stagiu în cine știe ce armată străină, să
devie și maestrul nostru de scrimă, cu sabia și cu floreta. Oara lui era un prilej de conversație la care luau parte mai ales cei mai
mari, mai purtați prin lume și mai „stricați‖, cu Cristea Manea în frunte, dintre elevi. Pentru că întreaga conversație privea teatrul,
reprezentațiile lui Teodor și mai ales Adelinei Popescu, la care nu toți aveau plăcerea să asiste – eu nu i-am știut decît după
afișuri – și, în teatru, în special actrițele. Însurat, întovărășit totdeauna de două doamne surori, domnul profesor-conte nu credea în succesele lui Cristea Manea și ale altora dintre școlarii precoci sau mai copți, și, la povestirea unor isprăvi pe care le socotea imaginare, el tăia vorba, în jargonul său special, care nu era lipsit de haz, cu acest refren:‖Ciș matà ghindesc? ; la matà nici
mirosul…‖ La muzică, aveam cu toții note bune.
Și colegii? Se spune că marele avantaj al școlii publice e cunoașterea de timpuriu a oamenilor în deosebitele lor înfățișări și
acțiuni și că sufletul copilului caută o indispensabilă hrană în tovărășia cu cei de aceeași vrîstă. Poate fi adevărat, mai ales în
obișnuința cu brutalitățile și urîciunile de care e plină, în tot lungul ei, viața. Pentru a fi mai mult decît atîta, ar trebui generalizarea în toate clasele a unei anumite educații a sentimentelor. Și ar mai trebui ca

vrîstei aparente, însemnată prin numărul anilor, să-i corespundă o vrîstă sufletească – dar eu eram, în multe privinți, așa de departe peste anii mei! Și, iarăși, mijlocul de apropiere, de colaborare, de întrecere, care nu trebuie să devie prea ascuțită și dușmănoasă, al exercițiilor fizice, de dezvoltare trupească, de antrenament, de libertate și armonie, ne lipsea cu desăvîrșire, înlocuit prin acrobația de care am vorbit
mai sus.
Între colegi, erau aceia cari nu existau pentru inimă. Întîmplarea te punea pe aceeași bancă, și atît. Niciodată nu ne-am povestit nimic, n-am avut ceva să ne spunem. Nici pentru un act de revoltă, pînă mult mai tîrziu, nu era cu putință să ne înțelegem. Ne simțeam fiecare din altă lume: recreațiile erau absolut goale, și, după cît îmi aduc aminte, tăcute, în culoarele întunecoase, în curtea pietruită, așa de îngustă. Nici unul nu vorbea de părinții săi, de frații săi, de surorile sale, care, acestea, o dată numite, ar fi devenit obiectul batjocurii celorlalți, ca și mamele, de alminterea, în corul de înjurături obișnuite. În casa vreunui coleg nu-mi aduc aminte să fi intrat. Ajutoare nu ne dădeam la nici un prilej: cutare-și făcea o plăcere să aducă de-acasă zahăr, bomboane, bani, să ne arăte ce are, să pară că e gata a ne împărtăși, pentru ca apoi să mănînce ori să puie în buzunar ce adusese.
Grosolănia unor odrasle ale mahalalelor întrecea orice închipuire. Ca și azi, din nenorocire, pereții se acopereau de cele mai scîrboase inscripții și desemnuri, iar latrina era în toate privințile ceva infernal, pe care-l puteai înfrunta numai renunțînd la orice sentiment de demnitate umană. Un folclor special era adus și țipat în urechile fiecăruia de acești reprezintanți ai decăderii orientale; versuri răsunau, din acelea de care s-ar fi înroșit cei mai înveterați dintre beți în cea din urmă dintre cîrciume. Cine le știa mai mult era mai mîndru și ceilalți îl priveau cu un deosebit respect. Sentimentele cele mai firești ale colegilor erau terfelite. Exhibarea trupului în formele cele mai dezgustătoare constituia o distracție obișnuită. Mă mir cum nu se ajungea și la acte de cea mai vinovată rătăcire a simțurilor, deși nu lipseau clienți mărturisiți ai caselor de prostituție! Unul din băietanii cei mai spurcați la gură începea orice lecție, orice răspuns printr-o mîrîială care făcea să izbucnească băncile înaintea profesorului, nelămurit asupra motivului acestei zgomotoase ilarități: elevul își înjura profesorul și se aștepta cu nerăbdare momentul cînd izbutea să strecoare înjurătura, cu care n-a fost prins, de altfel, niciodată. O asfixie morală corespunzătoare acelei fizice în odăițele fără aer, în care se comunica tuberculoza, și atîția au dispărut dintre noi de pe urma acestei contaminări! Alții se

infectau de boli rușinoase și aflam cum încetul pe încetul li se desface corpul otrăvit.
La experiența dezastruoasă pe care o dădea școala, înfundînd în tainițile cele mai ascunse ale sufletului ce mai rămînea bun – și, cu atîta îngrămădire de lecții, care trebuiau mai toate învățate pe de rost, nu mai rămînea o clipă familiei, de altfel obișnuit bucuroasă că a scăpat de orice grijă, ca să panseze rănile adînci care, în această ticăloșie, supurau —, se adăugea pentru mine și altă experiență, din care e mirare că am putut ieși teafăr, viu și curat sufletește. În nevoia de bani a gospodăriei, cu șaizeci de lei pe lună, nu ajungea bursa mea, de care rîdea cutare, care, pe urmă, mi-a devenit un așa de bun prieten, cîntînd în versurile, pe care atîția se pricepeau să le facă, pe‖Tatar Burechiță‖:
De Pel Grosa Tatar fiu, Zornăind prin buzunare, Leafa de fanaragiu, ci trebuia să dau lecții.
O, chinul de umilire și de oboseală al lecțiilor acestora, începute aproape de la zece ani! Unde nu m-au dus ele, prin străzi întunecate și pustii, cu groaza zăvozilor lăsați liberi, străbătând cimitire în care crucile păreau că se mișcă de zguduirea morților doriți să iasă din nou deasupra pămîntului! O dată, lîngă biserica Roset, în fața tuturor gropilor îngrămădite, învățînd pe o vioaie verișoară, căreia i-am transmis o caligrafie pe care eu însumi am pierdut-o, în odăița foarte încălzită, în care era atîta lume, pentru ca „moșu'‖ Costică Iorga, vărul primar al tatei, să mă răsplătească la fiecare lună cu o largă piesă de cinci franci. Apoi la o familie în care, lîngă tată, inginer străin, era o femeie de veche familie românească, pentru al cărei nume mama avea atîta respect. O dată, fiul, care va ajunge poet, avea nevoie de o lucrare scrisă și, cum era datoria mea, am făcut-o. A doua zi, indignată, nobila doamnă m-a invitat să nu mai vin niciodată, fiind un băiat neonest, care pot infecta pe unica odraslă a familiei: lucrarea fusese declarată de profesor copiată, fiind prea bine făcută… Mai în fund, undeva mai în fund, n-am putut rezista teroarei pe care o răspîndeau haitele de cîni între care se ivise și turbarea. Apoi, lîngă biserica Sfinții Voievozi, în casa cuiva pe care situația lui în învățămînt trebuia să-l împuie respectului meu, ca și încă o însușire, și mai nobilă și mai înaltă, în odaia supraîncălzită în care pregăteam la latină, la greacă, răsfoind dicționarul lui Quicherat și stufosul volum grecesc cu litere cirilice al lui Ioanid, din care gîlgîiau ploșnițele, eram necontenit invitat să ating pe o frumoasă femeie grasă, care se zbenguia fără rost între fiii casei mergînd pînă la douăzeci de ani, pentru ca la fiecare zece minute clopoțelul s-o cheme sus în odaia de culcare a tatălui. Și casa bogată a lui Hermeziu, unde am fost chemat ca tovarăș

– ce splendori răsăreau înaintea mea! – și unde, după inspecția ochilor unui unchi al colegului, am fost trimis acasă, cu o piesă de cinci lei în buzunar, ca primejdios prin sănătatea mea șubredă pentru odrasla casei…
La zece, la unsprezece ceasuri începea, adesea în frig, – examenele de iarnă le pregăteam în fundul micului pat, acoperiți cu pături care înlocuiau focul —, supt raza chioară a luminărilor de său necontenit curățite cu mucările, mai tîrziu și supt aceea a lămpii de porțelan portocaliu cu flori violete, luată de pe vechea masă încleiată, legată, tremurătoare, cu scene chinezești, a mamei, pregătirea lecției. O groază… Excepțiile latine din gramatica lui Badilescu învățate pe de rost, pentru ca prin somn, în cele cîteva ceasuri dintre unu și șase, să mă ridic cu ochii închiși îngînînd inconștient:
Ante, apud, ad, adversum sauA, ab, absque, abs și e sau, iarăși,Linter singur numai ține De vorbele feminine.
Pe masă se întinde teul cu care trag meridiane și paralele. Coastele țerilor se lucrează cu cerneală într-un amănunțit zigzag.
Munții se fac migălos, ca niște omizi întortocheate. Coloarea de creion sau cea de pastel zugrăvește deosebit țerile. Numele se scriu în litere de tipar. Supt ferești se aude în marea tăcere a căsuței lătratul depărtat al cînilor pustii. Supt aceeași lumină tremurătoare, pe cînd sluga încotoșmănată suflă în cenușă ca să aprindă primul foc, tremurînd, copilul nedormit trage cizmele de glanț ori lungile cizme de piele cu tureatcă pentru ca prin atîtea noroaie ori prin nămeții de zăpadă să se tîrască la izvorul învățăturii.
Și, o bucată de vreme, nevoile unei familii așa de strîmtorate ne-au impus conlocuirea frumoasei doamne Băjescu pe care – fata lui Uhrinovschi „cel sărac‖ – o apucasem sănătoasă, stăpînă în casa ei și care acum, părăsită de soț, despărțită de copiii meniți a sluji, tulburată la minte, aiura nopți întregi prevestindu-și moartea, care era s-o prindă mai tîrziu, din fugă, pe cîmpiile înghețate unde o dusese bolnava desperare…
În cetire, în vechea mea carte iubită dacă măcar mi-aș fi găsit mîngîierea… Acea carte pe care o găsisem în biblioteca lui „moșu’ Manole‖ prin săptămînile adăpostirii mele la dînsul. Volume franceze din rafturile bunicului Aga Costachi Iorga și calendare ca al Ghimpelui, în care G. Dem. Teodorescu își rîdea de Austria învinsă, pe care „o măsea o-nvenințează‖, și de Carol I‖Hop-în-țol‖, căruia-i cînta:‖Ia-ți lădița și domnița / și treci iute Dîmbovița‖, precum și colecția foilor războiului, Războiul Weiss, Războiul Grandea al poetului macedonean, cu chipurile celor căzuți, cu scenele de asalt, o atît de impresionantă lectură,

încît, la atentatul contra lui Ion Brătianu am întrebuințat stilul de jurnal ca să-l anunț prin scrisoare anume mamei.
Dar unde era timp pentru cetire? Și apoi întrebuințarea manualului, a vechiului manual cumpărat de la alții, zdrențos și slinos, pe care-l legam singur, ajungea ca să dezguste de carte, ca să desființeze orice simț al frumuseții literare… Doar cîte o carte de premii se adăugea la moștenirea părintească, trecută în mare parte unchiului de la Roman pentru biblioteca circulantă cu care-
și mai creștea veniturile. Cu ce grijă îmi numerotam volumele, așezate pe două policioare lîngă fereasta între ale cărei geamuri,
prins acum de pasiunea păsărilor, botgroși, cinteze, stigleți, așa de bine îngrijiți că mureau pe capete, ascundeam o oiță, adică o
vrabie cu un punct roșu pe gușă (furnizam cu păsări și pe casierul Codrescu, fratele căpitanului cu burta străbătută de glonte,
care era cel mai mare mîncău din Moldova, pe Iancu Codrescu, cu tînăra și frumoasa soție, Maricica Nacu, care, el, creștea și
canari și făcea cuiburi pentru odraslele lor, mestecînd ghiudenul de care-i era plin buzunarul).
Era, în această bibliotecă, un vechi calendar franco-român al lui Asachi, din care mi-a rămas în minte povestea lui Lumînărică,
bunul cerșitor ctitor și răspînditor de milostenii, și discursul lui Alexandru Hasdeu, la școlile din Hotin, ca și cutare baladă a
poetului moldovean. Fabulele lui Nichitachi, Maeștrii Mosaici ai Georgei Sand traduși în românește. De la librăria lui Ivașcu
prindeam uneori cîte un volum cu legătura de hîrtie aurită, din acelea pe care le răspîndea larg editura franceză Mame pentru
copii ori de la Marcovici și Sassowski, broșurile, des tipărite, ale lui Rîureanu sau și cîte o încercare românească, puternic
colorată, de a imita acest exemplu.
Pînă ce, într-o bună zi, supt influența mediului, am prins patima haiducilor lui N. D. Popescu și a imitatorilor lui, Tunsul haiducul,
Bujor haiducul, Ghiță Cătănuță, cu ororile măcelurilor, cu stupiditatea dialogurilor, cu copilăria reconstituirilor istorice, din care totuși se
desfăcea o atmosferă de viață rurală, cu lelițe cîrciumărițe, ibovnice și trădătoare ale voinicilor codrului, o întreagă istorie, fie și pe jumătate
falsă, de cîrc-serdari și de poteri, de lupte în marginea pădurii, de prinderi și evadări, de judecăți la
curte și spînzurători. Oricum, era mai bine decît Contesa palidă și Marchiza sîngerîndă. Și, în Dorul inimii, pe lîngă cațonetele
curente: Sînt Herr von Kalikenberg, Tocmai din Berlin alerg; Avut mult protecțion, Acordat conțesion, Dai la mine mult parale Și eu face
dumitale Trum de fer alles gut Cum nimenea n-a văzut, și tot felul de neroade cîntece de inimă albastră, erau și bucăți, iscălite
de cei mai aleși poeți ai noștri, de care se alinta un sentimentalism

începător. Și astfel, la bătrînul Kupermann, tatăl celui din Iași, așezat lîngă Ospenia cu ghereta lui, unde am cumpărat un Xenofont din secolul al XVIII-lea, pe care-l mai am încă, și o hartă a Orientului european de Rigas, pe care am pierdut-o de mult, am dat pe Lamartine în Evenor et Leucippe și alte frumoase cărți franceze ale primei copilării, în schimb, pentru colecția tîlharilor și a cîntecelor.
Era prima inițiere în literatura română. Frumoasele ediții Socec, legate ca în Germania, cu portretul autorului în medalion, erau să mă îndrepte, mulțămită lui Băleanu, care mi le împrumuta, – și care ne-a dus odată, în clasa a IV-a, la biserica din Popăuți a lui Ștefan cel Mare, făcîndu-ne s-o descriem —, vor corecta ceea ce era greșit în această lăcomie de cetit în limba noastră.
Pacea sufletului venea numai odată cu vacanțele cele mari. La Roman aștepta marea bibliotecă a unchiului de acolo, cu cărți franceze de știință popularizată, cu splendide volume ilustrate despre tainele mării, cu nuvele ca acelea rusești ale lui Sologub.
Fără a pomeni scrierile înseși ale lui Emanuel Arghiropol: versuri, nuvele, amintiri din războiul de la 1877. Pachetele de ziare veneau zilnic, aduse de Iacob Riven, secretarul, și cu ce lăcomie mă aruncam asupra hîrtiei proaspete! Oprit o clipă înaintea primejdiei științei și filozofiei fără Dumnezeu din Contemporanul lui Ion Nădejde, am ajuns să mă cufund într-o lectură care mi-a răpit toată evlavia lungilor așteptări în picioare, în fața stranelor de la Sfinții Voievozi, lîngă casa cucoanei Balașa, cu nucii bătrîni și prunii bogați în goldane dulci.
Cînd nu rătăceam pe malurile Moldovei largi, unde se scăldau sîmbăta întregi tabunuri de evrei, cari nu se sfiau să-și expuie goliciunile de ambe sexe, cînd nu atacam broaștele care-și scoteau din mlaștini boturile sure și ochii de aur, cînd nu dădeam vinovate tîrcoale cabinelor unor băi improvizate – și ce goană am tras noi trei, fiind și un tovarăș ocazional, care el ne învățase, înaintea unui frate care voia să răzbune onoarea familiei! —, cînd nu prindeam peștișorii care se zbăteau în valuri, cînd, cu șapca de gardă națională a unchiului în cap și în hainele de dril ale verii, ne rupeam ciorapii prin scai deși în care-și pieptănau mițele de păr galben murdar porcii mahalalelor, stăteam la masa lui „moșu' Manole‖, care, cu ciubărul în care-și răcea vinul supt masă, îmi dicta pentru ziarul, pe care apoi, proaspăt venit de la tipografia lui Kubelka, îl pătuream și-l timbram, foiletonul tradus dintr-un Moléri pe care mă îndărătniceam să-l scriu Molière, ori, retras în colțul meu, redactam anecdote pentru pagina a patra sau judecam politica generală a Europei, nu fără a mă lupta crunt cu conducătorii ei, în articole pe care „moșu‖ le găsea

vrednice de a fi publicate în fruntea ziarului său Romanu, fără l, ca să nu se confunde cu Romanulu al lui C. A. Rosetti.
Ori vacanța deschidea și mai largi orizonturi. O trăsură cu zurgălăi a „moșului Costachi‖, ne lua în zori de ziuă de la Roman și, de-a lungul unui drum bogat în păduri, cu popasuri la fîntînile în a căror zamă se zbăteau fluturii albaștri, și hanuri curate și răcoroase, treceam, după multe ceasuri de răcoare și de cer senin, la Negrești, unde am deprins și alte ocupații decît ale cumintelui copil de văduvă, croind puternice zmeie, bine încleiate și corogite, capabile să zboare vuind și la capătul a trei păpuși de sfoară, să capete bilete trimise în vîrtecuș pînă în slava cerului, să fluture imense cozi multicolore de care am prins o dată și un nenorocit de liliac, care a rămas sfîșiat în spinii unde căzuse. Și ce nu era acolo, afară de carte, care nu pasiona pe unchiul și pe nimeni ai casei… Erau cele două rînduri de case, cele de sus, cu tablouri despre tragedia lui Maximilian, împăratul Mexicului și cu lămpi prezintînd pe moștenitorii austrieci Rudolf și Ștefania, cele de jos unde se îngrămădea buna mătușă armeancă, harnica ei soră, băiatul pe care-l va sugruma anghina și fetele. Era orășelul însuși, cu șiragul de case evreiești mărunte, era ziua de tîrg strîngînd țeranii voinici, adevărați ostași ai vremilor eroice, din împrejurimi, era casa doctorului Vilarâ, mic, vioi, prietenos și a plăcutei lui soții, fata ‖Lășculesei‖ de lîngă noi, și era fetița lor, Valeria; era vechea curte pustie a Mavrocordaților, în legătură cu moșia arendată de Aslan, cu nepoții mai mici ai vechiului Grigoriu, a cărui fată mai tînără, Agripina, așa de dulce, zăbovea o fetie întîrziată. Străbătînd prin coridoruri de mult nelocuite, sfărîmam ușile încuiate de stăpînii dispăruți. La capăt, băcănia blondului Alexe, fiul vitreg al cocoanei Aglaia, proprietăreasa din împrejurimi, comerciant român unic, cu barba ca a lui Maximilian al Mexicului, care vindea tot felul de marfă, de la stafide și rahat pînă la cele mai tari lichioruri.
În grădina plină de țîrîitul greierilor neobosiți ascultam cîntînd cele trei verișoare, Aglaia, moartă apoi ca mireasă, Eugenia, a cării viață, prelungită cîțiva ani, n-a fost mai veselă și Lucreția, măritată la Huși cu casierul Brighiu. Tot șesul vecin era o mare de flori, un zbor de fluturi pe care aveam cruzimea de a-i înțepa pentru colecție.
De jur împrejur se întindeau pădurile dese ale Vasluiului, în care am văzut o dată scînteind baionetele unor manevre, care se întindeau pînă la vechile „grajduri‖ domnești. Lîngă biserică, gîrla ne aștepta cu undele ei reci. De jur împrejur erau urmași ai răzeșilor de pe vremuri, P. P. Carp însuși făcînd parte, cu toate ideile lui de nobleță lituaniană, dintre dînșii, prin Carp Lungul;

erau cei de la Oșăști, cei de la Alexești, gospodării largi, primitoare, în care o petrecere ținea trei zile și vinul de după sobă,
alături cu prăjiturile, m-au făcut să dorm două nopți și două zile; erau Motășeștii, era bătrînul Negrea, de a cărui familie,
oarecum înrudită, m-am apropiat mai tîrziu. Mai aproape, dincolo de velnița părăsită, era moșioara ținută în arendă de „moșu' Costachi‖ și via pe care o păzea, cu un cîne bătrîn și un motan stingher, uscat, drept, fioros și bun, vierul Malancea,
supraviețuitor al războaielor lui Ștefan. În poiana pădurii de la Mera aștepta ermitul blînd cu fagurii de miere.
Caii suri de la docarul unchiului duceau prin văi îmbălsămate cu porumbrele vinete și porumburi coapte într-o întreagă lume
nouă, unde nu era nici praf, nici cerneală, nici bănci, nici profesori și nici înjurăturile colegilor. Ca o nouă religie mi se revela în
locul aceleia cu „morală lăuntrică‖ și „dinafarică‖, pe care mi-o inculca tratîndu-ne la întîmplare și de „mascarale‖, părintele
Moisiu.

Adolescenta

Mîntuisem cu bine – și cu premiul întîi în amfiteatrul împodobit cu frunzar și plin de ce avea orașul mai ales, al școlii Marchian, unde cununile și plachetele de cărți erau date în prezența șefilor, pe atunci respectați, ai autorităților —, mîntuisem cu bine cele patru clase în care, fără neapăratul gînd la alte trei sau patru și la Universitatea de la capăt, ar trebui să se pregătească, fie și fără latină și greacă și cu mai puține înalte matematici abstracte, un om în adevăr cult pentru o societate care-și caută, potrivit cu un frumos trecut, locul onorabil în civilizația timpului.
Așa de iute veneau noile cunoștințe de oameni și de lucruri, descoperirile în interiorul unui suflet în continuă dezvoltare, desfacerile de alte orizonturi în viața reală, încît cred că nimeni dintre noi nu și-a pus întrebarea, pe care ar fi trebuit să și-o puie și învățătorii, poate că și părinții noștri: după atîta trudă de nopți nedormite, slăbiri a puterilor în creștere, care se cer cu atîta grijă cunoscute și cruțate, drumuri prin ploaie și ninsoare, lupte cu nepotolita răutate a tovarășilor, sforțări pentru a cîștiga atenția, dacă nu și o afecțiune la care nu cutezam a rîvni, a profesorilor noștri, care e folosul, adevăratul folos, măcar în materie de știință – căci, ca educație, ca sentimentalitate, ca înțelegere și prețuire pentru frumos era singur copilașul cu rochie albă de pichet și brandenburgurile albastre de la școala Marchian – al întreg acestui greu și lung sacrificiu.
Întrebarea, pusă astăzi, nu poate să aibă decît un foarte trist răspuns. Vorbeam limba pe care o învățasem acasă, din fericire de la cine păstra o lungă și folositoare tradiție boierească, în care cuvintele se selecționaseră, se îmbogățiseră în nuanțe fără a se împuțina și falsifica și în care, fraza, vechea frază grecească, trecută și prin buna franceză a secolului al XVIII-lea, avea un rost. Comorile scrise ale graiului nostru le cunoșteam din cele dintîi lecturi. Dar merită desigur un cuvînt de laudă, de caldă și meritată laudă, binele pe care-l luam cu mine de la „domnu' Băleanu‖, părăsit la trecerea în cursul superior. Îndoitul bine al unei ortografii bine fixate, orientată spre un fonetism sănătos, cîțiva ani după bahanalele latinismului etimologic, dar fără vulgaritatea lui „întocmai cum se pronunță‖, ca în „poezie‖ și „filozofie‖, așa de neromanice, care au dus firește la azi încetățenitele: „viteză‖ și „aplauzele‖; o despărțire netedă între conjugarea a doua, împuținată, dar tocmai de aceea prețioasă, care mă va face să urmăresc cu mînie orice stupid „a ține‖ și „a menține‖ (el scria: „a ține‖, și „a menține‖, în loc de admisul: „a ținea‖ și „a menținea‖). Apoi comunicarea lui Alecsandri, care nu

mai putea fi un sigur îndreptariu de limbă definitivă și, în același timp, bogata formă românească a neimitabilului, prin măsură, simplicitate și delicatețe, Costachi Negruzzi, un Prosper Merimée al nostru, puțintel înaintea celui francez, dar în legătură, cum mi-au dovedit apoi ineditele, păstrate la moșia lui Hermeziu, cu cea mai sigură literatură din Franța secolului al XVIII-lea. Și, pe lîngă aceasta, pe lîngă propriul grai al profesorului, care putea servi de model, ca vigoare și naturaleță măcar, trimeterea la „panegiricul‖ marelui voievod moldovean și întrebuințarea în clasa a IV-a a unui manual de cutezătoare noutate, Cartea de cetire cu litere chirilice și culegeri din vechi scrieri și din documente a lui Alexandru Lambrior.

Lecțiilor lui Mettey nu le datora desigur nimic un elev care la cinci ani putea acum să cetească de-a dreptul românește, fără a îngîna, un text francez și care-și avea de la acea vreme biblioteca sa în această limbă. Profesorul însuși se pare că era foarte puțin informat ca lectură, iar, ca gramatică, ne trimetea la arhaicul și atît de secul Noël și Chapsal, dar nu fără a recomanda în clasa a II-a bine făcuta carte de cetire a lui Victor Castano din Iași, pe care l-am cunoscut și după răutăcioasa epigramă, cu duel la capăt, a dlui Cuza, în toată exuberanța sfătoaselor lui dispoziții. Pentru colegii mei însă, felul nervos, desperat, al profesorului era o adevărată catastrofă. În clasa a V-a Tokarski făcea ce putea din interesantul Charles XII al lui Voltaire, dar originea lui străină îl aducea să traducă „ajouter‖ cu „a ajuta‖, iar un text modern nu poate fi tradus decît de cine cunoaște ambele limbi. Latinește începusem cu „domnu' Severin‖, care era încă pentru această materie, despre a cării utilitate și valoarea reală, pentru a forma un stil de noțiuni precise și de frază largă nu ne vorbise nimeni la început, cum nici de tot ce leagă graiul nostru de acela al glorioasei Rome. Istoria sacră a abatelui Lhomond, cu al său Deus creavit coelum et terrarrt, era tot așa de fadă, de lipsită de vlagă și de coloare, de sinceritate și de talent, ca și Proca, rex Albanorum, duos habuit filios; Numitorem et Amulium din De viris illustribus a aceluiași; nu se simțea dedesupt acea vibrație a vieții pe care și un copil, instinctiv, o prinde. Trecerea la discursurile, de o rafinată artă, ale lui Cicerone, cu invectivele din Catilinare, care cer cunoștința, la noi nulă, a spiritului roman, nu numai a istoriei Romei, pe care o văzusem de atît de departe, și aceea la fraza strînsă a lui Cezar, dictînd în ajunul unei bătălii esența însăși a lucrurilor abia înfăptuite, nu putea fi decît catastrofală. Mi-a trebuit că prin cetiri personale să deprind o limbă care era să fie așa de familiară istoricului. Ideea, atît de criticată de capetele înguste ale rutinerilor, de a trece de la felul

de cugetare analitic, ca al nostru, din latina Scripturilor, a evului mediu, a scrisorilor domnești și boierești, arătîndu-se, firește, greșelile și marile deosebiri, la modelele clasice, sintetice, rămîne și astăzi, după înlăturarea ei de oameni grăbiți a-și răzbuna, prin distrugeri, închipuitele jigniri.

Grecește… A, grecește! A crede cineva că se poate ca în doi ani, în numai doi ani, alături cu atîtea materii, și cu materii atît de diferite, să-ți însușești limba în care rațiunea umană cea mai rafinată a introdus cele mai mari și mai frumoase complicații de care e capabilă, este una din cele mai cumplite rătăciri ale pedagogiei oficiale. Deprinderea formelor așa de bogate, pe care nu e de ajuns să le înveți pe de rost pentru a le recita, ci trebuie să le recunoști la lectură, imediat, fără greutatea care împiedecă de a gusta farmecul, lua, neapărat, cea mai mare parte dintr-un timp așa de scurt și deci așa de prețios. Cu gramatica, teribilă, a lui Zotu, cu neroadele fraze de exerciții din care, peste dificultățile care se cereau răsplătite, ale unei limbi abia învățate, aflam că „nenorocirea vine adesea de la cuțit‖ trebuia să trecem la neegalabila fineță, la satira, profundă, ca pentru oameni de înaltă cultură, la ironia care se potrivea așa de puțin și cu vrîsta și cu însăși receptivitatea sufletului nostru, a lui Lucian. Da, a lui Lucian, din Dialogurile morților, pentru care se cerea să știu și istorie și mitologie și atîta filozofie, pe cînd era așa de natural să se caute textul Evangheliei blînde a Sfîntului Ioan, care se lega și de religie.

Lecția de religie era de ajuns pentru a scoate pe cineva încă de prin acești ani tineri din religia care a fost atîta îndemn și atîta mîngîiere pentru înaintașii săi. Biată istorie sacră, cu morala „vergii lui Dumnezeu‖, caietul cu expunerea, fără o oară de filozofie, rezervată cursului! superior, în care se înșirau și se „explicau‖ toate ereziile, cu tot ce cuprind ele ca reflexie adîncă, de la gnostici la manichei și la atîția urmași, pe alte drumuri decît ale ortodoxiei, ai marii cugetări elenice… Nu știu ce mai era în clasa a III-a, dar în a patra ni se servise de „părintele‖ manualul de teorie bisericească al fratelui său, episcopul de Roman, Inocențiu. Nu era decît un mijloc pentru a lua nota: să înveți pe de rost, și astfel excelentul matematic Briul a putut să se încurce în lămurirea faptului, discutat pe vremea unui iconoclasm bizantin de care habar n-aveam, că „nu ne închinăm lemnului sau coloarei icoanei, ci chipului reprezentat de dînsa‖, schimbînd pe „ci‖ cu un „nici‖, ceea ce l-a făcut imediat, prin gura omului Bisericii, să treacă, deși elev bun, în rîndul „mascaralelor‖.

Geografia se învață pe de rost după colile trase la mașină, mai tîrziu și după dictare. Cartografi distinși, din nevoia care ne făcea

să jertfim dulcele somn de noapte pentru a îmbogăți „atlasul‖, care, bine legat, figura pe masă la examen, cu numele autorului în litere de aur, n-aveam noțiunea reală a țerilor, a popoarelor, a producțiilor și sensul valorii pe care o pot avea neamurile și teritoriile în viața generală a lumii. Nici un vis de călătorie nu răsărea în fundul aurit al zărilor noastre.

Istorie încaltea nu știam deloc. Ce vom fi învățat în prima clasă nu-mi mai pot da samă, deși, vag, cred că era vorba de asirieni și babilonieni, cu ceva Grecie și Romă adause pe urmă. Cînd, ca ministru, am spus că o minte de zece ani nu poate trece de la cîntecele despre războiul de la 1877, de la revista trupelor în grădina Ospeniei cu generalul Ipătescu, cel care luase tunurile de la Grivița, și de la atentatul contra lui Ion Brătianu la întemeietorii de împărății, cu sens religios arhaic și exotic, în valea Eufratului și a Nilului, înțelepții noștri „secundari‖, în a lor pricepere și adîncă știință, au dat din umeri și au rîs. Atîta e de gros stratul de crasă pe minți, dintre care unele sînt încă tinere… În clasa a II-a ni s-a pus înainte, bine tradusă de Alexandru Brandia (Brînză) de la Iași, bunul profesor pe care era să-l am pe urmă, culegerea de biografii, desigur foarte competent prezintate, într-o formă al cării secret îl au francezii, datorită colaborării dintre profesorul de liceu Dhombres și acel Gabriel Monod, îndreptător al noilor studii istorice din Franța, pe care n-aș fi putut gîci, nici în cele mai cutezătoare speranțe, că-mi va fi dat să-l am profesor la Paris. Era o lectură interesantă, dar firul însuși al istoriei, simțul dezvoltării, înțelegerea felului cum orice lucru omenesc vine din altul, plasarea sigură a faptelor și ființelor omenești înseși pe dunga timpului, repartizarea lor subită pe veacuri îmi va rămînea o imposibilitate pînă dincolo de isprăvirea acestor patru ani. Nu știu din ce manual mai bîiguiam înaintea somnolenței lui „cuconu' Costachi‖ ceva istorie modernă, în care, pentru cei mai mulți, suveranii se împărțeau în două: acei cari „au fost răi‖, „au apăsat poporul‖ și acei cari „au fost buni‖, „au făcut școli, biserici și toate așezămintele‖ și „au rămas victorioși‖. Iar baza celei mai nule istorii a românilor erau paginile, cu o ortografie de mult moartă și cu un spirit, fără îndoială demn, sever patriotic și național, dar fără nici o putere poetică, ale bătrînului Laurian. Nu, nu, – nu de acolo m-am făcut eu istoric, ci atunci cînd in mine s-a trezit puterea de a mă pasiona pentru tot ce a fast uman în oameni…

Științile nu sînt făcute pentru oricine dacă se lasă la o parte necesara orientare asupra lumii, cer și pămînt, puteri văzute și mari nevăzute puteri misterioase, toate frămîntate și ele cu acea desprețuită și atît de folositoare poezie, și dacă nu se gîndește

cineva la aplicații practice. Dar din fizica nu mai știu cui din clasa întîi, carte solemn și pur teoretică, din savantele pagini culese din ultimele cărți franceze – și noi dădusem pentru mineralogie de însuși marele manual francez al lui Lapparent – ale lui Ion și Gheorghe Nădejde, din ajutorul ca pentru Universitate al cumintelui, dar recelui Poni, ce puteam culege pentru gînd și pentru viață, ce sens al măreției și frumuseții lumilor, noi aceia cari prin minunile fără sfîrșit eram călăuziți de mustața roșie și tichia neagră, de mîna tremurătoare asupra aparatelor ale „domnului Țăru‖? Nedezvoltați fizicește, unii nespălați și nepieptănați, fără să-i fi întrebat nimeni de ce nu găsesc o jumătate de ceas pentru aceasta, incapabili, cu tot corul care nu cînta niciodată, să reproducem o arie populară sau una din acelea la modă care fluturau dintre stîlpii cerdacelor de acasă, așa călcam, cu tot atîta simț ca al cui trece pe scară de la o treaptă la alta, în „cursul superior‖.

Număram cu nerăbdare cîți ani mai aveam la temniță și ne puteam bucura doar de două lucruri, dintre care înțelegeam mai ales pe cel dintîi: că la „catalog‖ de acum înainte – dispărînd și formalitatea rugăciunii cu ‖Împărate ceresc mîngîietorule‖ — ni se va zice „domni‖ și că trecem în sălile largi, luminoase ale palatului pe care ni-l dăruia statul român pe ruinele căsuței unde murise turbată mîța bătrîioară și fricoasă care fusese Lența Strojăi.

O mare și frumoasă clădire, în mijlocul unei curți căreia nu i s-a dat toată întrebuințarea, această nouă casă a noastră, după ce ieșisem din ietăcuțele, bucătăriile și găinăriile de lîngă Sfîntul Gheorghe. Așezată sus, în regiuni de aer curat, în afară de forfota jidovimii sărace, între locuințl boierești impozante și livezi bogate, avea două rînduri, culoare largi, pline de soare, bibliotecă, în care am clasat vechi dicționare grecești și cărți din veacul al XVIII-lea […], sală de gimnastică și tot ceea ce trebuia unei instituți după cerințile timpului.

Ne-am așezat însă, cred, fără nici o ceremonie și n-a fost bine pentru cîtă muncă fusese cheltuită acolo. Dar în mijlocul studiilor noastre am văzut răsărind al doilea om mare al experienței noastre începătoare, pe însuși ministrul de instrucție, care era Dimitrie Sturdza cu care mai tîrziu elevul din clasa a V-a avea să aibă multe și de multe feluri legături, la care nici nu se putea gîndi atuncea. Între director și prefect, măruntul om de stat, pe atunci încă nealbit de vreme, suia scara principală, și ochii noștri erau fermecați de belșugul decorațiilor cu care pe fondul negru al fracului îi era căptușit pieptul. Vor fi fost poate și cuvîntări și, să fi fost ele și cum trebuiau, mi-aș fi adus aminte multă vreme de dînsele, dar se vede că rostul nostru nu era în locul unde ele se rosteau, pentru oamenii în vrîstă și importanți.

Nu mă gîndeam că voi sta numai un an, gonit de o vădită nedreptate, în aceste strălucite încăperi nouă, noute, bune de trăit în ele, cum în toată școala ulterioară nu vom mai întîlni altele. Dar acest an mi-a ajuns ca să mă deprind cu alt șir de profesori, deosebiți și prin vrîsta lor adesea, de ceilalți, de care, chiar de Băleanu, ne despărțiserăm prea ușor și fără nici o părere de rău, în clipa cînd ei ne încredințau, cu ce ne putuseră da, colegilor lor din „cursul superior‖.

Dintre cei vechi, doi, cu totul diferiți ca înfățișare, temperament și metodă, predau limba greacă și matematicile.

Leonescu era un absolvent de seminar, cred, cumnat cu Savinescu; înfățișarea, și ca maniere, a unui episcop: solemn dar bun, emfatic dar zîmbitor, cu o cută adîncă între sprîncenele groase și cu mîna în favoritele de tăietură rusească, bogate, de un adînc castaniu, pe care-i plăcea să le dezmierde, lăsînd să se audă, cu sau fără căscatul comod, un voluptuos; „eh, eh!‖. Pentru subtilitățile materiei sale desigur că nu era pregătit și chiar textul în legătura lui de frază nu-i era clar decît după o prealabilă pregătire, care putea lipsi uneori. Nu voi uita niciodată hazul inițierii noastre în Herodot, care poate că spune povești bune pentru mințile tinere, dar „ionismul‖ lui cere cu totul altă preparație decît a Gramaticei lui Zotu sau a unei atît de ușoare linciuriri în Lucian. La prima lecție de fapt nu știam nimeni nimic, ba nu aveam nici cărțile.

Profesorul era însă încredințat că fusese o altă lecție înainte, în care ni se indicase cartea a IV-a, de atîta folos pentru noi și la istorie, ca una ce introducea în viața sciților și geților, vechi stăpîni pe meleagurile noastre. În fața tăcerii generale, glasul răsfățat al profesorului se întoarse spre mine. – Eu sînt elev bun, eu sînt băiat cinstit, și harnic, și învățat, – eu desigur pot traduce. Și, de sfială, am tradus, – Dumnezeu și zeii Olimpului și ai tuturor popoarelor Orientului pot să știe singuri ce.

Conștiința, o delicată conștiință, care mijea, mă tulbura în două privințe: că spuneam ce nu știam și ce nu putea să îndrepte nici profesorul, de care deci abuzam și că lăsam să se creadă, rău coleg, că lecția a fost totuși dată. Dar recompensa a venit imediat: însuși textul, editat la Teubner, în Lipsea, al autorului grec, text din care poate mai am o parte, cealaltă fiind generos dăruită mai tîrziu Deborei Ilovici, fiica, locuind în aceeași curte, a antreprenorului pompelor funebre, om prietenos, care pe stradă acosta pe oamenii mai în vrîstă cu fireasca întrebare: „cucoane, da' mie cînd îmi faceți saftea?‖. Din grecească primelor clase de „curs superior‖ îmi aduc aminte aceasta – și atîta.

Frumos, cu părul blond, creț, des, cu niște pătrunzători ochi de un

albastru adînc, aproape ireal, iute și elegant în mișcări,
nervos de nu-l puteam urmări, sigur de știința sa și amorezat de dînsa,
avînd o nesfîrșită plăcere să umple tabla cu cifre pe care
un singur gest energic cu buretele le făcea să dispară ca într-un joc de
iluzii, profesorul Dimitriu vrăjea, acolo, pe scîndura
neagră, o mai înaltă matematică, din care nu înțelegeam absolut nimic.
Cînd venea teribilul ceas al problemei de tratat în scris,
ca să nu dau hîrtia albă, făceam întîi o disertație… literară asupra
problemei. Cîtă milă de mine trebuie să fi avut profesorul care
mi-a „dat drumul‖ pentru ca, aiurea, încă doi ani să fac tot aceeași
tristă experiență…
Aparte, fără vrîstă aparentă dar, desigur, trecut de patruzeci de ani,
ardeleanul Marțian, directorul liceului supt „conservatori‖, al
cărui nume chiar părea că-i spune ființa, venea din altă lume și o
reprezintă neschimbată. Ultramontan, care învățase, mi se
spunea, în Viena, din care aducea o bogată, o impresionantă știință, el
crea „sintaxa ornată‖ pe care ne-o prezintă. Nalt, osos,
bolnav, reținut de suferința lui de piept adesea acasă, călcînd și de
aceea măsurat, cîntărindu-și vorbele dar, în fond, cu toată
această solemnitate, bun și iertător pentru cei cari, ca Arthur Stavri,
care încă de atunci făcea versuri, îl așteptau în culoar ca
să-l înștiințeze că nu sînt pregătiți pentru… ziua aceea, el dădea o
înaltă demnitate, pe care n-o mai întîlnisem la nimeni,
catedrei. Traduceam acum din poezie, și Georgicele lui Virgil, cu un
profesor care nu era nici plugar amator și care uitase casa
părintească, de bună samă a unui vrednic țeran de dincolo, nu ne erau
inteligibile prin recomandațiile practice din ele, iar poezia
ne scăpa și nouă, cum scăpa și profesorului, un așa de competent
filolog. Dar eu, de la mine însumi, începeam a trăi în
cugetarea din această limbă, deși mai tîrziu numai mi-am dat samă de
procesul ascuns care se petrecea în mintea mea.
Bătrîn desigur era și profesorul de filozofie, Giurgea, dar mai bătrînă
filozofia prietenosului avocat, care se suia pe catedră așa
cum venise de acasă, încheiat, descheiat și spunea ceva așa de
părintește încît nu ne simțeam la școală, ci acasă la noi, cu o
rudă în halat, de la care nu ascultam și nu învățam nimic.
Ce aleasă în schimb, ce îngrijită, de o eleganță în adevăr italiană, era
ființa profesorului de această limbă, care nu era impusă în
program, dar o urmam cîțiva, avocatul Licu! Și, astfel, de la profesorul
cu ochii verzi, melancolici, care păreau că văd undeva
foarte departe, am aflat, pe paginile metodei lui Frollo, un viitor coleg al
meu la Universitate, și ce spune în zborul ei darnic de
ciripiri orice „peregrina rondinella‖. Cînd, peste cinci ani, am făcut
primul drum la Veneția, simțindu-mă ca de acolo, am avut un

sincer gînd de recunoștință pentru filologul improvizat, care, în dorința de a ne arăta cît de mult samănă cele două limbi, apropia pe „neghittoso‖ de „nigăiosul‖ său moldovenesc.
Germana era predată de pașnicul profesor Nicolescu, tot un ardelean poate, avînd placiditatea, aproape mecanică, de mișcări și gesturi a lui Marcian, dar fără motivele lui personale. De o notă bunișoară puteam fi siguri de la nesfîrșita lui indulgență, dar la această materie, care ne punea în inferioritate fatală față de colegii evrei, ce groaznică trudă a fost aceea care, în singurătatea odăii mele, nervos străbătută în toate sensurile, m-a făcut să pătrund pe paginile Metodei lui Ahn desișul declinațiilor și formelor verbale ale unei limbi cu totul altfel însuflețită decît toate cele cunoscute pînă atunci!
Nu știu nimic despre lecțiile de ști nți naturale: cu profesor cu tot, ele s-au împrăștiat fără a-l mai putea regăsi pe dînsul, fără a le mai putea descoperi pe dînsele. Același lucru cu limba franceză. Aceste materii nu se poate să fi fost legate de un om nou sau de elemente nouă în predare. Dar pe doi profesori noi, chiar dacă materiile lor nu mi-ar fi fost așa de simpatice, nu i-aș fi putut uita.
Ne-am trezit la istoria Orientului – unde se rătăcise și manualul, vechi, dar foarte îngrijit, al unui Mandinescu, culegînd sau poate și traducînd, seminarist pentru seminariști, din, probabil, vreo carte în rusește, – cu un profesor tînăr, deși nu foarte tînăr, a cărui pereche cu greu s-ar fi găsit. Mic, foarte mic, cu privirea ușor încrucișată, ceea ce-i dădea un aer misterios, cu mustața aspră rasă, tăiată scurt, Ioan Georgian, fecior de preot, care făcuse și studii în Paris, la Hautes Études, cum am aflat pe urmă, cînd el a apărut ca rival al fostului și, cred, în adevăr prețuitului său elev de la Botoșani, apărea vorbăreț, aprins, călcînd larg, potrivindu-și pasul, lîngă silueta înaltă, tristă, tăcută a lui Marțian. Cred că odată au și locuit împreună, deși pe urmă vedeam de la casa noastră nouă, tot din parohia Sfîntului Ioan, la un cărătaș neamț sau polon căruia îi ziceam „buiá‖ (boiá) lumina care veghea pînă tîrziu în casa Mândiței Buzilă, fata Juanesei, unde Georgian se mutase. Spirit revoluționar, acest om cu neobișnuite scînteieri, dar și cu o ereditate care-l va smulge apoi de la catedra din București la Sf. Sava pentru a-l ținea ani de zile în zbuciumul sufletesc al maniei religioase, vedea, singur, o altă școală. Distanța, necesară, între dînsul și școlarii săi nu înțelegea s-o stabilească decît prin știință, care nu-i lipsea, și talentul pe care-l avea cu prisosință, fi nd, fără îndoială, unul din oamenii cei mai elocvenți, cei mai plini de vervă – se înscrisese și ca avocat – pe cari i-am cunoscut. Așezat pe un simplu scaun

în fața noastră, el improviza după o carte pe care a isprăvit prin a mi-o recomanda. O am și acuma: nu e alta decît manualul pentru Universitate, plin de așa frumoase descrieri, de fragmente literare așa de bine alese, de traduceri noi din cărțile sfinte evreiești, al marelui egiptolog Maspero. Pentru întîia oară atingeam în pregătirea mea de lecție, de examen, un așa de înalt nivel, și eram mîndru că nu mă înspăimîntă, precum eram bucuros că-mi place așa de mult.

Ioan Georgian era un om deplin, și tocmai de aceea el consimțea – mai mult, el găsea foarte natural – să ne trateze și pe noi ca oameni. Același lucru îl făcea dintr-o tinereță doritoare de cît mai mult contact sufletesc, din lărgimea de orizont a unor studii universitare făcute la Iași, pînă la capăt, dintr-o nesfîrșită bunătate de inimă, încă un profesor nou, Nicolae Răutu, – și acesta apărut într-o nedespărțită tovărășie, lîngă noul „domn de științi naturale‖ pentru „cursul inferior‖, Mironescu, mergînd alături așa încît le vedeam înaintînd bastoanele perfect paralele. D. Răutu, care-și continuă și azi o bătrîneță senină, în mijlocul bogatei sale familii și care-și are în urmă o carieră politică în care din nou ne-am întîlnit, ne-a cîștigat de la început, mai mult decît Georgian, care mai ales ne impunea, prin zîmbetul lipit de figura sa larg deschisă, care încununa un trup sănătos și voinic. Dar ce era cu totul nou la acela care aducea ultimele rezultate ale școlii lui Lambrior și le comunica prin note manuscripte, era dispoziția, care ne ridica așa de mult în ochii noștri, ducîndu-mă pe mine pînă la hotarele, pe care totuși le vedeam bine, ale familiarității, de a discuta cu noi. Intre ortografia lui Băleanu și a lui erau deosebiri și, pentru a ne câștiga de partea sa, cînd ar fi putut să ne impuie acestălalt sistem, el recurgea și la legile derivației, de care pînă atunci fuseserăm străini.

E cel dintîi om mai în vrîstă care mi-a arătat înțelegere și iubire. Mai tîrziu, cînd acea nedreptate m-a depărtat de orașul nașterii mele, el mi-a păstrat, în ciuda majorității colegilor săi, care mă sacrificase așa de ușor, acest sentiment și, în casa lui Argenti, acuma dispărut, unde trăia cu prietenul său, eram primit într-o intimitate care mă onora și mă îndemna.

Și iată și catastrofa vieții mele școlare la Botoșani.

Se simțise, se pare, nevoia unui supraveghetor de disciplină și, probabil mai mult pentru trecutul său de militar decît pentru demnitatea purtărilor ca profesor, maestrul nostru de muzică și de scrimă primise această delicată sarcină. După conversațiile cu care ne obișnuise, firește că trebuiau acte de autoritate ca să se impuie. Trecusem pe lîngă dînsul salutîndu-l, cum fusesem învățat să fiu politicos de acasă, unde chiar mi se făcuseră mustrări

cînd sărutasem mîna lui Vlădicescu, oaspete al lui moșu' Manole‖, foarte amabil cu teatrul de ambele sexe, deși nu trebuia s-o fac, pentru că „la actori, chiar bătrîni, nu li se sărută mîna‖.
Glasul aspru mă rechemă ca să-mi ceară s-o fac din nou și înaintea tuturora, pentru că pînă atunci n-aș fi făcut-o. Mîndria firească a adolescentului a refuzat, cum nu se putea altfel, fiindcă aș fi mărturisit, în cazul contrar, că n-am creștere și că am minţit. Era și mîndria rasei, căreia nu i s-a poruncit. Eu, Oare nu fusesem niciodată pedepsit, din a doua clasă primară, eu care de cinci ani eram în fruntea tovarășilor mei, trebuia să rămîn „oprit‖, sentința rostindu-se înaintea gloatei din toate clasele care se adunase. Liniștit, am plecat acasă, bănuind ce mă așteaptă. Pentru aceasta, „conferința‖ profesorilor m-a eliminat pe cîtva timp din școală. Trebuia deci, nu fără durere, să caut aiurea.
Și – am găsit.
Am ajuns astfel la liceul din Iași, ceea ce era și o ușurare pentru condițiile de viață ale mamei, fratele meu intrînd în același timp la Școala Militară de acolo.
Mai văzusem orașul, care continua să-mi pară fără pereche, deși el n-are pe departe, cu toți Tătărașii și Ciurchii săi, de origine tataro-ţigănească, aceeași frumuseță ca Botoșanii, răsfiraţi pînă departe, cu mahalale ca niște sate, cu lungi și curate străzi armenești, lăsîndu-se numai centrul înghesuielii comerţului evreiesc, aici învrîstat însă cu armenii răspîndiţi în toate colţurile și cu cîte un lipovan din piață, vînzător de pește, de frânghii, de panerașe de ceară pentru Paști, cu flori colorate prinse deasupra, și de sîmburi de floarea soarelui.
O dată, eram tot la mătușă-mea Zinca și la „moșu' Ioanidi‖, gazda noastră, ori de erau bucuroși ori ba – și, cu o perfectă discreție, nu-și arătaseră împovărarea prin întreita noastră prezență – într-un cartier de care fusesem străin chiar și cînd, rareori, ne abăteam la „moșu' Go‖, lîngă biserica Sf. Atanasie, urcînd de la Școala Centrală în sus, printre vechi gospodării, cărora încă neînțelegerea artistică nu le dărîmase zidurile pentru a scoate piatră, regiune de străzi înguste, întortochiate, de case care păreau că ascund cîte o taină. În noua vizită, cu cîtva timp înainte de strămutarea mea școlară, eram într-o foarte curată căsuță de la Copou, tocmai la capătul marii străzi boierești, mărginită de case ale unei mîndre și fine aristocraţii, frecată cu franţuzește, occidentalizată în limbă, ca și în clădiri, care întindeau peroane supt care odinioară se opreau multele trăsuri în serile de sindrofie. Încă nu se prefăcuse această mai nobilă alee a Moldovei de odinioară într-un șir de case fără stăpîn, pornind astfel de la cofetăria Tufli, rezervată pentru scopuri comerciale, în față

cu maidanul dlui Cuza, unde rămăsese numai o pivniță de găzar așteptîndu-se circurile ambulante, pentru a se continua cu comandamente militare, cu cercuri de ofițeri, cu locuinți de închiriat. Impunătoarea Școală Militară, cu larga grădină în față, avînd peste drum, pentru un negustor de piane și cine mai plătea chirie, vechea locuință încăpătoare și arătoasă a Drăghiceștilor, se găsea încă între adăposturi de bancheri evrei, ca Juster (o dată singur Neuschotz se înfipsese într-un mîndru palat de arhondologie la începutul străzii Mitropoliei și casa Pașcanului de lîngă Sf. Ilie se pregătea să cuprindă un spital, o alta mai departe, scăpînd de degradarea ca destinație și de urîțirea ca stil, prin aceea că fusese dăruită Consulatului rusesc), dar și școli ca a dnei Dodun des Perrières, văduva organizatorului închisorilor moldovenești supt Vodă Grigore Ghica, apoi locuințe de funcționari, avocați, politiciani, gata la orice întoarcere a soartei să vîndă cui dă mai mult și, dacă se poate, statului; se mai păstra acolo în legătură cu trecutul casa de unde ieșea totdeauna la anumite ceasuri micuța umbră albă a bancherului Pavili. De la un capăt la altul, liniște, măsură, bună-cuviință. Cetele de școlari în diferite uniforme se sfiau să ridice dealul cu mișcările deșănțate ale unei tinerețe zburdalnice și cu zgomotul celor scăpați o clipă de tirania paralizantă a clasei. Trăsurile marilor birjari scapeți în mantii de catifea închisă, în jurul cărora flutura mătasa albastră deschis a centurii, mînau cu o singură ușoară amenințare a sfîrcului de bici, care nu lovea, ci despica aerul dintr-un gest elegant, cai de rasă care ar fi făcut mîndria unui amator din Apus, și cunoșteai pe cine era înăuntru, căci nu venise încă scăderea primblărilor sfidătoare ale oricui are cu ce să-și plătească o cursă ca să se afișeze.

Acolo, în capăt, căsuța care înainta asupra străzii, foarte albă, foarte cochetă, îngrijită cu acea minuțioasă pasiune de gospodărie, specială Moldovei singure, care se păstrează foarte deseori și acum ca o sacră tradiție, semn al unei rase selecționate și străbătute de o lungă viață istorică, avea în față grădina Copoului. Influența lecturilor proaste – vai, cinematografele din ultimele decenii! – nu mîna printre bătrînii ei copaci, supt care se oprea melancolia lui Eminescu, părechile grăbite nu numai să guste plăcerea alintărilor ușuratece, dar să și învedereze tuturora fericirea lor; adîncuri umede de întunerec, rareori străbătute de cîte un singuratec care numai acolo credea că poate să rămîie singur cu dînsul și cu iluzia pădurii neatinse, încunjurau urîta piramidă țintuită teu litere chirilice, care amintea, din pornirea recunoscătoare a lui Mihai-vodă Sturdza, tot ce Moldova Regulamentului Organic, cu acest Regulament însuși în

primul rînd, datorește ocrotirii binecuvîntate a lui Nicolae Pavlovici, domnul tuturor Rusiilor și puțin și al sclăvitelor noastre țeri; nici un naționalist sensibil nu se simțea jignit de o astfel de afirmație.
Cu unchiul, căpitan de intendență, mergeam uneori, purtînd și eu o șapcă de dril, ieșită din uz – și mi se vorbea și mie de viitorul pe care mi l-ar deschide Școala Militară —, la impunătoarea cazarmă datorită tot Domnului de la 1850, activ renovator în mai multe privinți al vieții de stat în Moldova. Atingerea cu o instituție de perfectă ordine și disciplină, în care totul se făcea pe baza respectului absolut, mă umplea de o mîndrie națională deosebită de aceea care putea să iasă din vechile coruri de pe piața de la Botoșani. Aici vorbea, cu o elocvență de fapte, de stări de lucruri întemeiate, realitatea. Treceam prin odăile bine îngrijite și participam la cercarea excelentului borș în care se amestecaseră toate mirodeniile îndătinate. Era atunci o mică armată bine hrănită și, adaug, bine îmbrăcată: numai la întoarcerea mea din străinătate, după 1890, a început să răsară acea rușine, dureroasă pentru sufletul meu, a soldatului murdar, a soldatului în zdrențe; pînă și ordonanțele aveau, în regimul însuflețit încă de amintirea proaspătă a unui război cîștigat, o bună ținută militară, și nu cred să se fi gîndit vreun ofițer de atunci să le schimbe uniforma țerii într-o livrea de lacheu. Ne înfundam și în grădinițile vecine, care duceau la huceagurile cu care se termina lunga alee, și sunetele de trîmbiți în dimineața răcoroasă trezeau vedenii de trecut luptător, meneau noi sforțări pentru drepturile încă necîștigate, a căror noțiune exactă, în ciuda atîtor ani de școală, îmi lipsea, din nenorocire, așa de mult. De altfel, în această liniște politică, dominată de continua creațiune a lui Brătianu, pe care nu-l intimida – și nici pe regele care-l susținea și care-i datora și lui noua coroană de oțel – o opoziție zgomotoasă, dusă de tineretul conservator cu un Nicu Filipescu opoziție a cării cunoștință o putusem prinde din foaia aristocrației luptătoare, Epoca, amestecată cu atîtea alte ziare pe mesuța lui „moșu' Manole‖, nu era loc nici pentru amintiri prea vii, nici pentru speranțe prea îndrăznețe. Se credea că s-a cîștigat o bază solidă, permamentă, de pe care nimeni nu ne-ar putea zgudui, și a ne desface de care ar însemna să ne aruncăm în negrăite primejdii.
Acasă, unchiul era numai o veselie. Se zbeguia ca și noi copiii cu cele trei levrete, Princesa, impozantă mamă de familie, Oscar, cu ochii verzi, slab de multe escapade amoroase și Ami, cu ochii negri, strălucitori de inteligență și, admirat de „țața Zinca‖ și de mama, cînta cu un glas puternic romanțele la modă, cerîndu-i-se de preferință Viorica de pe vale, bucata de rezistență. O

familie din nenorocire fără copii, în care n-am auzit o vorbă rea și n-am văzut o mișcare de mînie sau de nerăbdare. Văd,
departe, casa tot așa de bine ținută, dar cu o atmosferă misterioasă, pe care n-o puteau sfărîma elegantele lor mișcări, pe cele două verișoare, așa de bune cu noi, împărțindu-ne batoane neuitate de ciocolată Suchard și, odată chiar, niște frumoase lanțuri de bronz cu sticle colorate pentru primele mele ceasornice, „cilindru cu rubine‖; Lența, fata așa de cuminte și studioasă și Tauța, cu o licărire de veșnică glumă în micii ochi negri din fața strengărește pistruiată. O altă soră a tatei, Olga, odată făgăduită
moșierului Anghel și de atunci menită celibatului voit de dînsa, ridica silueta ei slabă, cu mișcările voluntare, energia privirii, atît
de hotărît inteligentă, din marii ochi negri pe care nu-i începătase virsta. Șederea ieșeană se oprea aici. Ni-mi mai aduc aminte, ca altădată, de seri în centru, la grădinile cu înghețatele măiestre ca
la‖Alexandra‖ ori cu păhărușele de bere amară, care-mi mijesc și ele într-un colț de trecut asupra căruia s-a lăsat multă cenușă.
Ca teatru, numai clipa, atît de depărtată, cînd, în grădina Vîrnav de la Botoșani, Millo însuși vrăjea sabaturile țigănești din Baba
Hîrca, fierbînd la focul dracilor cazane de farmece, sau vreo vagă scenă pe care o actriță franceză, veștedă și urîțică, și ea
patronată de „moșu' Manole‖, arunca refrenul provocator:
Voici ceci, voici cela. / Comment trouvez-vous tout cela?
De teatrul lașului, ca și de toate spectacolele și petrecerile lui pînă la plecare, am rămas cu totul străin.
Dar, în anul trecerii mele la acel acel mediu școlar, locuința soților Ioanidi, care fusese și pe la biserica Sfîntului Lazăr, era în
Sărărie, într-un lung șir de odăițe, lîngă care talentul de înfrumusețare al căpitanului crease o grădiniță și chioșcul înfășurat în zorele unde se stătea la masă. Casa primitoare, unde m-am întors apoi duminecile și serbătorile, avea și alți oaspeți, fiecare cu
alte apucături, dar dator fiecare să aducă un element la o viață continuu veselă, ca a vechii noastre ofițerimi. Un fost ofițer
ungur, pripășit, Réthy Bela, roșie figură rotundă cu o cravată de mustăți învîrtite, încînta pe cei de casă și pe oaspeți cu ghitara
lui din care scotea nervos accentele Zapfenstreich-ului; român, zicea, după mamă, avea prin Iași nu știu ce rosturi neclare, pe
care îngăduitoarea noastră ospitalitate le accepta fără să cerceteze; o nepoată a Elencăi Iorga, veșnic trista soție a lui Iancu
Iorga, fratele bunicului, așa de bun și de blînd, așa de patriarh în lunga lui figură cu ochii mari, umflați, cu craniul eshilean total
dezgolit și barba sură de profet, dar simțind încă pe umeri pedeapsa nemeritată a unei condamnări pentru o sumă ușuratec
pierdută la ispititorul joc de cărți, Aglaia,‖Pasărea‖, din cauza profilului

ascuțit al unei figuri extraordinar de spirituale, sărea de pe un scaun pe altul, mai asemenea cu un spirit al grădinii intrat printr-o fereastă deschisă și, pregătind o căsătorie cu această ființă volatilă, melancolic, cu mustățile grecești atîrnînd, sever ca un președinte la Curtea de Casație, pe cînd din creionul lui fără școală ieșeau tot felul de omuleți cu capul mare și membrele de paianjen cari sămănau leit cu oamenii zilei, acela pe care o scurtă dar vie reputație l-a făcut caricaturistul la modă, Jichide, scris, cu o capricioasă ortografie franceză: Jiquide. Nu înțelegeam ce însemnau neașteptatele dureri, trîntind pe pat pe „țața Zinca‖, al cării apropiat sfîrșit îl anunțau, fără ca ea sau alții să bănuiască.

Acolo m-am pregătit, pe băncile chioșcului din grădină, pentru examenul care trebuia să-mi deie o bursă la școala cea nouă, de care nu știam nimic, ba pe care nici măcar n-o văzusem.

Străin și necunoscut, incapabil, ca totdeauna, să mă recomand de la întîia încercare, pe care nu se putea să n-o strice o timiditate a cării vădire atîta vreme n-am putut s-o ascund, deci pradă oricărei întrebări imperioase, oricării încruntări din sprîncene, ba chiar oricării atitudini în care aș fi putut gîci neprietenie ori dispreț, am răspuns cum a dat Dumnezeu în anumite cercetări de noapte din cancelaria clădirii, care s-a prefăcut apoi în Școală de Frumoase Arte și în Pinacotecă și care adăpostea atunci liceul, legată fiind prin vechiul arc din vremea lui Mihai Sturdza, înjugînd strada care-i purta numele, cu internatul, a cărui mucedă și murdară temniță trebuia să mă închidă în curînd. N-am ieșit întîiul, biruit, dacă nu mă înșel, de un sprinten elev negricios din cursul inferior, mai tîrziu prietenul meu de la Vălenii de Munte, doctorul Pîrvu. Dar, oricum, nu mai eram povară îngustatei case din Botoșani, mamă-mea puțind să adăpostească prin odăi ieftene singurătatea ei, și pînea statului îmi era asigurată, o pîne pe care n-am udat-o cu lacrimi de mînie numai pentru că aproape tot ce era putere vie în sufletul meu fusese măcinat de teribila mașină sfărîmătoare a școlii.

Am intrat astfel în bătrîna clădire neprietenoasă, cu o curte îngustă și prăfoasă, într-o clasă a VI-a, mică și tristă, la capătul unui culoar care nu primise niciodată lumina și unde putina cu apă își revărsa cuprinsul. Băncile scrijelate se ridicau răpede în amfiteatru, lăsînd în fundul văii mesuța la care oficia, el însuși pătruns de jalea acestui mediu, un profesor, pe care, de sus – unde pribeagul își așezase locul, lîngă un ftizie, Tăutu, gata de moarte, și doi evrei pe cari, cînd se ascundeau supt bancă la cetirea catalogului, un zdravăn băietan de la țară îi ridica de păr ca să lămurească îndoielile cu privire la absență ale

profesorului —, îl vedeam mititel, grămădit și, în cele mai multe cazuri, cu totul ridicul. Ce deosebire față de maiestuoasa catedră botoșăneană, de mobilierul proaspăt, de lumina care se revărsa asupra clasei de curînd părăsite, din largile ferești deschise asupra curții vaste, asupra livezilor bogate și crenelelor casei Ciolac! Din stradă, huruieli de trăsuri, strigăte prelungi, de jălanie, ale ambulanților evrei, zburdăciunea zgomotoasă a claselor ieșite pe trotuare și, la orice deschidere a ferestilor joase, tot ce poate trimete, împreună cu praful, cu „colbul‖ ei, o stradă rău și rar măturată.

Deși cunoscuți în mare parte prin lucrări proprii, apărute în volum sau în paginile Convorbirilor, deși legați cîte unii de activitatea literară și științifică renovatoare al cării organ fusese societatea‖Junimea‖, deci notorietăți netăgăduite și adesea personalități distinse, anumite defecte făceau ca și noii profesori să fie inferiori, în această calitate a lor, față de aceia de la cari plecasem și, dacă nu făceam atunci o comparație care să contribuie la demoralizarea ce m-a învăluit de îndată, crescînd necontenit, e fiindcă asupra nedreptății și umilinții suferite cu cîteva luni în urmă preferam să întind un văl des, de nepătruns.

Tineri nu erau aici decît doi, cari ei înșiși n-au avut nici o atingere cu sufletele noastre, unul fiind o fire desprețuitoare și violentă, celalt avînd o „dexteritate‖, pe care n-o prețuiam deloc.

Încolo, tot oameni trecuți de cincizeci de ani, iar unii și mai înaintați în vrîstă, asupra cărora meșteșugul exercitase o acțiune deprimantă, cu atît mai mult cu cît aici nu era omul din Iași avînd a face cu oameni din Iași, ale căror rosturi de familie să le cunoască adesea perfect, ci mulțimea elevilor, destul de obraznică, dar fără curajul și tradițiile eroice de la Botoșani – adevărat că și fără profunda stricăciune, mizeria morală de acolo —, era adunată de vîntul întîmplărilor în orașul mare, cu mulți funcționari, din toate părțile Moldovei-de-Sus.

Mai bătrîn decît toți părea profesorul de franceză Alexandru Șuțu. Urmaș de Domn, avînd în figură liniile caracteristice ale nobilimii fanariote, slab, palid, cu nasul coroiat supt fruntea pe care se rătăceau vițe de păr alb, observînd în îmbrăcămintea uzată o distincție ereditară și înfigînd în cravată acul cu coroana princiară, acest om, pe care descendența și creșterea îl meneau la altceva decît trista meserie care vădit îl dezgusta pînă într-atîta încît refuza să numească, în general, pe elevi, chemîndu-i după semne exterioare ca: „tu, cel cu cravata albastră‖, lucra obosit și în silă, putînd avea, de altfel – el, care se pătrunsese de spiritul limbii, vorbită exclusiv acasă, în care a încercat a traduce pe Eminescu și care publicase o mizerabil

tipărită istorie a literaturii franceze —, așa de puțină satisfacție de la băieți a căror limbă se împotrivea la orice încercare de bună pronunție franceză. Venea ca la o osîndă, examina în neștire, adînc nemulțămit de orice manifestare și ne aplica o metodă excelentă, dar neinteligibilă pentru cei mai mulți, aceea a gramaticii istorice a lui Auguste Brachet, pe care o socotea ca a sa personală, ca „metoda‖ sa, – ceea ce făcea pe grăsuțul fiu de băcan gălățean Soare, pe care-l pîndea un așa de grozav sfîrșit la bătrînețe, să spuie că‖Suțu are metodă‖, ori „n-are metodă‖, după nota pe care o putuse căpăta. Cînd în clasa a VII-a, omul de gust rafinat ne-a dat compoziții libere, de făcut în clasă, cred că a mea despre Ioana d'Arc l-a făcut să mă privească altfel decît gloata desprețuită; eu însumi am avut pentru întîia oară, așternînd acele rînduri calde de lirism pe baza unei cărți pentru copii de la acel Alfred Mame din Tours, dăruită de biata Băjeasca, fiorul cum se poate scrie istoria, istoria însuflețită, singura de ținut în samă.

Nu va fi fost mai tînăr acel om de o extraordinară vitalitate, ceea ce l-a reținut pe lume pînă ieri, care ne preda istoria. Alexandru Brandia, cunoscut mie după traducerea manualului din clasa a II-a de la Botoșani, micuț, slab, zbîrcit, aruncînd pe catedră o pălărie trecută prin multe ploi și prăfuită de multe vînturi, ne privea de supt ochelari cu mărunții ochi negri nu ca pe niște neînțelegători sau ca pe niște dușmani temuți, cu cari se dă zilnic lupta pe viață și pe moarte, ci ca pe niște rătăciți și rău crescuți cărora așa de mult ar fi vrut să le schimbe sufletul, umanizîndu-l și civilizîndu-l. Era ceva înduioșat, vibrant, dureros-rugător în glasul lui, cînd, la teză, izbucnea:‖Nuuu copiați! De ceee copiați?‖, ca să termine printr-o amenințare, de care trei șferturi din clasă, cu cărțile deschise în bancă – obicei mai rar la Botoșani, unde însă, cînd se făcea se făcea bine, dînd, e adevărat, profesorului supraveghetor cartea, dar fiind supt coperta ei… o alta —, își rîdeau cu cinism.‖Explica‖ bine, viu – cea dintîi „explicație‖ la istorie pe care o auzeam —, dar cerea să nu se treacă peste ce spusese chiar cînd, cu toată lunga lui practică, greșise vreun amănunt. Îngăduia să se recurgă la cărți străine și eu ceteam, urmînd exemplul de la Botoșani, din cartea de „istorie a evului mediu'', apoi din cea „modernă‖ următoare, ale lui Duruy, frumoasă lectură, prezintată simpatic, ca și manualul, pe care-l păstram cu sfințenie, al lui Maspero.

Mai tînăr ceva părea profesorul de limba latină, Xenofont Gheorghiu care, plecînd foarte tîrziu din viață, a lăsat așa de bune amintiri. Autor al unor studii de literatură franceză apărute în curs de mulți ani de zile la Convorbirile literare, studii îngrijit scrise,

care dovedesc cetiri asidue, dar cărora le lipsește orice farmec, acest om distins n-avea desigur o cunoștință adîncă a unei limbi așa de grele – cîtă distanță pînă la impunătorul Marțian, atît de stăpîn peste ce era mai greu în materia sa! —, și nici pe departe, neapăratul simț special pentru clasicismul antic. Corect în îndeplinirea datoriilor sale, el nu arăta o deosebită satisfacție că ne are în fața lui, ci înăcrit, veșnic obosit, își dregea cu vîrful creionului o coafură creață și învoaltă în care vrîsta pusese multe
puncte albe. Mi s-a spus că e „domnu' Codiță‖ și cu atîta se încheia caracterizarea.
Limba greacă era a unui om de mare merit, care mulți ani a fost directorul liceului, neclintit de nimeni, identificat cu această situație, filologul de pregătire europeană Vasile Burlă. Nu era numai eruditul care dăduse Convorbirilor etimologii și articole de polemică pe dreptate foarte ținute în samă și cetitorul unei vaste biblioteci pe care dureroase incidente de familie mă vor face s-o zăresc din odaia mea de oploșit la dînsul, dar, la acest superb exemplar de rasă moldovenească, un zimbru al lui Ștefan cel Mare, cu trupul imens, puternicul cap, ochii mari, dulci, glumeți și în fond triști, deasupra mustății arcuite asupra gurii sfătoase, un suflet multiplu, complex, nesigur de sine, pipăitor se zbătea în acest formidabil înveliș, făcîndu-i viața capricioasă, nelogică, necontenit sfărîmată. Am aflat pe urmă că, soț, din iubire romantică, al poetei Matilda Cugler, fusese însurat a doua oară cu o străină, și singurătatea lui va fi apoi ruptă de o a treia legătură, tot așa de romantică și tot așa de trecătoare. Cu noi nu era
numai tolerant, rîzîndu-și de ignoranța, așa de răspîndită și așa de firească la o materie atît de grea, ci mergea pînă la glumă, pînă la ghidușie, atingînd și terenuri pe care pînă atunci numai „contele‖ de la Botoșani le pipăise, ca în ziua cînd ne dădea la Odiseia, pe care așa de puțin am înțeles-o atunci în farmecul ei eroic și pitoresc, explicația suplementară că Nausicaa, cu ochii acoperiți cînd i-a răsărit din mare trupul gol al lui Odysseus, „se va fi uitat puțintel printre degete‖. Dar noi nu știam aprecia această prețioasă zburdălnicie de moșneag și-l luam din cînd în cînd înainte, cu toată aparența lui masivă și accentele sonore ale glasului cînd voia să pară grozav de indignat. Astfel, cînd întreba pe cineva dacă „n-ar fi bine să rămîie oprit‖, acela nu-și făcea pedeapsa și, chemat să răspundă pentru aceasta, declara că „a crezut că nu e bine‖. Prin cîte n-a trecut, cum se va vedea, și îndrăzneala mea începătoare față de acela pe care-l iubeam desigur, dar a cărui autoritate devenise aproape total disparentă! Pînă și vorbirea bucovineană a lui „dom' Berlă‖ ne dădea prilej de glumă.

Cu limba germană era chiar un adevărat scandal. Format la cele mai bune școli din Germania, doctor în drept și doctor în filozofie, fiul lui Teodorovici, filologul ardelean, fratele medicului regal, Octav Teodori fusese atins de o boală care nu atrăsese punerea lui la pensie, dar permitea unor tineri fără milă orice cruzime față de omul cu părul lung, fața stoarsă, vagii ochi pierduți supt ochelari, care se așeza pe catalog ca să nu umble nimeni într-însul. I se puneau întrebări, mai ales în clasa a VII-a, cu privire la cele mai frumoase fete din oraș, se simulau închideri între cele două geamuri, se dădeau lupte cu pachete de rufe din care răsăreau mîneci și craci. El, incapabil de a examina, punea note la întîmplare. Ale mele erau foarte bune, pentru că, știind cît se putea ști și la Botoșani, avusesem cutezanța de a-i declara de la început, cum tot mai rupeam ceva, că am făcut studii la Cernăuți. Fără a mai fi întrebat, aveam nota zece asigurată. Matematicile le preda, ceremonios, în hainele cele mai îngrijite, cu gulerul cel mai înalt și totdeauna proaspăt, trăgîndu-și manșetele cînd scria pe tablă, Lucescu. Dar, bolnav de piept, silit să facă îndelungate petreceri în țeri calde, el nu era un profesor permanent. La dînsul înțelegeam… cît de obicei, și această incapacitate absolută m-a dus la prima înșelare a unui profesor: în cursul unei teze m-am cerut la putina cu apă și am simulat o slăbiciune neprevăzută. O însemn aceasta, alături de scrierea pe manșetă, silită de totala mea inaptitudine de a învăța pe de rost, a versurilor odiosului Boileau, la Suțu, și cu o nerușinată teză prezentînd „tăietura unui vulcan în momentul erupției‖ la profesorul de științi naturale de care va fi vorba pe urmă.

O dată, Lucescu a fost înlocuit cu profesorul de Universitate Ralet. Nobilă figură boierească aleasă atitudine a bolnavului de aceeași boală cu Lucescu, care-și domina suferințile, și în același timp o sinceritate, o spontaneitate, o genială dispoziție în a lua lucrurile de la început, personal. Cînd, în fața cifrelor de pe tabelă, mă opream total dezorientat, glasul slab mă îndemna:‖Să încercăm! Să văd și eu ce s-ar putea!‖. Am crezut un moment că poarta de aramă neclintită se crapă puțintel în fața mea.‖Domnu' Drăghici‖ de la științe, gras, gros, bondoc, cu părul mărunt, creț, cu mustața care părea roasă de molii – de aici porecla: cățeaua —, cu glasul fără sonoritate, urmărind penibil pe carte numele fosilelor, la care cei mai obraznici nu lipseau să adauge‖Catella Magna‖, imediat repetată și de profesor. Aici lecția era un perpetuu scandal:

1 i se aduceau pietre din gunoi ca să le identifice și se pare că într-adevăr le apropia de limbă. L-am cunoscut și altfel, în familia

lui – de care a vrut să mă și apropie —, și, supt dascălul ridiculizat am descoperit un om fundamental bun, care însă desigur își greșise meseria.
Mai că l-aș fi putut confunda ca aspect cu bunul bătrîn de la muzică, Dima, căruia nu i-am dat un ceas de cîntare, deși mă asigura că am „un glas frumos‖.
Ce splendid era profesorul de desemn, Șoldănescu, un pictor adevărat, care mi se înfățișa ca un sfătuitor mai în vrîstă! Moartea timpurie a împiedecat dezvoltarea talentului său, foarte real.
La română, un om de o imensă lectură, de un spirit ascuțit și pătrunzător, autorul unor studii despre balada românească și viitorul alcătuitor al unei masive lucrări care pretinde a rezolvi, filologic și istoric, chestia originii românilor, Alexandru Philippide, moștenitorul nuraelui și temperamentului unui grec de geniu, de la începutul secolului al XIX-lea, nu făcea decît să ne sperie.
Mic, iute, mînios și furios, fulgerînd pe supt ochelari, părînd că vrea să ne înțepe cu vîrful stufoaselor mustăți, umflîndu-și pieptul supt vesta, jiletca bătător la ochi decoltată, împroșcînd cuvintele la explicația care nu se înțelegea și bruscînd la răspunsuri și pe cei mai buni, el ne prezintă, ceasuri întregi, sprijinit pe cugetători germani ale căror cărți erau citate în nemțește, teoriile despre deosebirea între istorie, care spune cum e, știință, care învață ce nu e, și poezie, care se ocupă cu ce nu poate să fie, ori, în clasa a VII-a, înșira o întreagă bibliografie poliglotă cu necruțătoarea însemnare a anului și locului de tipărire. Pentru noi, timp pierdut…
De colegii de la externat îmi aduc aminte prea puțin. Între dînșii se desfăcea printr-o inteligență deosebită – îmi părea rău că-l înlocuiesc la premiul întîi, dar el nu mi-a arătat prin nimic că ar fi jignit, cu toate că marea lui rezervă l-a împiedecat de a-mi dovedi de atunci neuitatele sentimente de care mi-a dat dovadă pe urmă —, Petre Liciu. Fiul unui magistrat bolnăvicios și șubred și al unei mame care s-a stins în chiar acest timp, lăsînd cîtva timp ca o umbră asupra vieții lui întregi, el era tot mai mult atras dincolo de școală prin pasiunea pe care i-o trezise teatrul, tot așa de necunoscut sărăciei mele ca și reprezintațiile din Botoșani, ale lui Grigore Manolescu. De altfel, cum se va vedea, la această vrîstă privirile noastre mai ale tuturora erau îndreptate în altă parte, și cu cea mai mare tragere de inimă pentru studii, nu puteam să ne dăruim întregi școlii. Încă una din problemele învățămîntului mai înalt, această firească distracție, pe care nici o mustrare, nici o pedeapsă nu o pot înlătura, cerînd din partea învățătorului, care atunci trebuie să fie mai mult decît oricînd educator, o deosebită atenție și nesfîrșite cruțări.
Mediul școlar era și aici în imensa lui majoritate românesc […]

Legăturile se puteau face, trebuiau să se facă în internat: în urîtul și scîrbosul loc de tortură, adevărată închisoare, în care căpătai ceva și din psihologia deținutului, al Liceului Internat. Peste stradă, o grădiniță cu doi, trei copaci, fără un strat de floare, în orașul care, deși mult mai puțin decît Botoșanii mei, era, în cartierele românești, totuși, numai flori înaintea casei și zîmbetul lor se răsfăța la toate ferestile; o tristă curte pietruită, mică de 0 cuprindeai dintr-o privire și totdeauna plină de lume; la poarta ferecată, ghereta de pază a portarului neprietenos. Iar, în ce privește locuința, Doamne! Sus, dormitorii reci, înțesate de paturi – dormitorul meu se chema prin tradiția suferinții de mai multe generații:‖Siberia‖ —, două repetitorii, tot așa de rău încălzite, pentru cursul inferior și cel superior deosebit, cu supravegherea unor pedagogi, dintre cari unul singur, viitorul doctor Țurcanovici de la Roman, care avea iluzia că ne poate stăpîni prin cîte o vagă amenințare, era un om sănătos și voinic, pe cînd Antoniade cel blînd, vorbind în șoapte, își tușea agonia – și în curînd era să-i vedem în biserică trupul neînsuflețit, capul blond, creț, plecat prea curînd pe perina sicriului – și Maxim, care a mai putut trăi, vărsa sînge. Romanticul Sacchetti de la‖Siberia‖ venea numai ca să doarmă.

Undeva, în fund, un gang întunecos, păzit de rufosul, murdarul „moș Cute‖, ducea la latrine, care erau o groază. Peste antret, clasa a VII-a a externilor. Pe scări întunecoase, în faptul zilei, treziți de clopoțelul pe care, cu o infernală stăruință, ni-l sunau în urechi doi țigani bătrîni, aproape tot așa de ferfeniți,și, ne coboram rebegiți de frig, strecurîndu-ne spre lavatoriul veșnic umed, cu țevile de tinichea care trebuie să fi venit de la Mihai-vodă Sturdza însuși, creatorul, în acest local putred de vechime și neîngrijire, al vestitei atunci Academii Mihăilene. Astfel curățiți și pieptănați, Dumnezeu știe cum și unde, mergeam în lunga odaie a refectoriului, care comunica printr-o ferestuică îngustă cu o bucătărie, în care nimeni n-avea curajul să privească. Acolo ne aștepta zilnica noastră leoarcă de dimineață, în care se puteau recunoaște slabe urme de lapte, – dumineca, trebuind să mergem la biserică, în care neatenția noastră era absolută, cafeaua aceasta era pur și simplu suprimată ad maiorem Dei gloriam. La amiazi, niște chiftele bocănețe, în care ai fi zis că s-a amestecat strujitură de lemn, ne împovărau stomahurile, iar seara, o supă, un fel, care, la scurte intervale, era macaroane cu brînză, prefăcute într-un fel de sos gros, dezgustător și, de două ori pe săptămînă, dulciuri. Cred că Statul dădea pentru această alimentație, total insuficientă – eu mă aprovizionam peste gard, la olteanul cu strafide și mai ales cu alune, pe care le rodeam cu

un apetit de veveriță – cincizeci de bani pe zi. Întorcîndu-ne dimineața la pupitrele în care învățasem seara pînă la zece, reluam supt aceleași capace somnul nostru întrerupt, pe care pedagogul, față de „domnii‖ hărțăgoși din cursul superior, trebuia să-l tolereze. Lîngă mine, egoismul lui Soare se hrănea singur, pofticios, din alimentele alese pe care le expediase tatăl de la Galați. Cutare alt vecin chitea albumul cu mărci poștale, mare și folositoare slăbiciune, pe care-l fura pe rînd de la toți colegii. Greoi, plictisit, pedagogul își tîra pașii, pe cînd din stradă se ridicau iarăși strigătele, urletele, lungile plîngeri asiatice ale precupeților și zvonul mulțimii grăbite spre tîrg. Aerul, de timpuriu plin de praf, zăpăcea și mai mult mințile pe care, jos, le aștepta interogatoriul profesorilor.

Ce putea să rezulte din acest fel de viață își poate închipui și cine n-a trecut printr-o experiență asămănătoare. De la o bucată de vreme, întocmai ca la închisoarea pentru delicte șl pentru crime, nu mai reacționai: te părăseai unei soarte care nu se putea nici schimba, nici îmbunătăți. Orice grijă adevărată a ființei fizice – școala n-avea și nu avuse niciodată baie – dispărea; puțini păstrau în dosul capacului de la pupitru un ciob de oglindă ca să-și compătimească zilnic fața palidă, obosită. Imbrăcăminții nu i se dădea nici o atenție. M-am deprins astfel, fără să fi auzit un cuvînt, dacă nu de simpatie sfătuitoare, măcar de milă, a nu mai scoate din șoșoni ghetele, care pe încetul se muiau și simțeam o deosebită plăcere că, în rătăcirea prin aceste triste culoare, nu mi se mai aud pașii, m-am deprins a nu mai tunde părul, care se lăsa pe umeri, a nu mai reteza fulgii de barbă, care se îmbulzeau sălbatec. Cravata o părăsisem și prindeam cu un bold gulerul continuu ridicat. Cred că mă împodobisem și cu niște ochelari fumurii. Un adevărat Ion Nădejde în mic, care se potrivea, de altfel, și cu o începătoare profesiune socialistă. Mai în vrîstă, mai rezistenți, colegii din clasa a VII-a, cei doi Crivăț, Nicolae și Panait, se uitau cu curiozitate la acela care părea, cum mi s-a și spus, „un ofticos ieșit din spital‖.

Paltonul meu sur, apropiat de sobă, căpătase drept în mijloc o roată de pîrleală, care se vedea de la o sută de pași: îl înduram, neavînd cum și unde să-l schimb și pe acela. O pereche de pantaloni largi, de aceeași coloare, arătau prin amploarea lor că sunt un dar de la unul din unchii mei. Purtînd un băț gros, pe care nu știu unde îl descoperisem, străbăteam ca o ciudată arătare străzile lașului, pe care se purtau și atîția oameni îngrijiți și fericiți. Eram în nota bisericilor curățite de tencuială, a zidurilor pe jumătate prăbușite și a puturoaselor colțuri de ghetto. O, săracul copil cu hăinuțe de pichet alb și brandenburgurile albastre, în

ce-l prefăcuse școala, care – nu e așa? – dă instrucție și educație și pregătește pentru o viață luminată și mulțămită?
Cînd, dumineca, apăream la „moșu' Ioanidi‖, unde ajunseseră, se vede, a se deprinde cu iremediabila mea decadență – acasă scriam o cartă poștală într-un an —, cîte o fată frumoasă cu care vorbea, învîrtindu-se în călcîie, fratele, purtînd cocheta tunică albastră cu epolete roșii a Școlii Militare, îl ruga discret să găsească mijlocul de a înlătura urîta și trista fantomă buhoasă și prematur bărboasă care apărea uneori în privazul ușii…
Încredere în mine nu aveam deloc. Mi se părea că sînt cel din urmă dintre proști, incapabil de a face și eu ceva și că, menit, de altfel, unei morți apropiate, nu voi fi în stare să fiu de folos în scurtul termen al unei vieți nenorocite. Notele le luam mai mult din darul de a putea prezintă lucrurile decît dintr-o cunoaștere adevărată a materiei, pentru care n-aveam nici timp, nici gust.
Nu știu unde ar fi ajuns această desfacere fizică și morală dacă, în acest iad, în care erau tipuri de tot felul, de la freneticii frecventatori de bordeluri, cei cu boli urîte și de la cei cu apucături ascunse, pe cari-i prindea uneori o pornire de nebunie distrugătoare, care-i trecea pe un timp la infirmerie, în sama babei Tasia, ființa cea mai cu milă din tot personalul, de la dobrogeni foarte copți, pe cari-i prindeau cu slujnicile acei cari pîndeau la ferestile subsolului, pînă la bieți băieței înspăimîntați, abia ieșiți din puful cald al părinților, nu mi-ar fi dat întîmplarea doi prieteni, cei dintîi prieteni pe cari mă puteam răzima eu mai mult decît dînșii, cari erau mai siguri de sine și deci mai rezistenți, pe mine.
Din Botoșani venise și colegul meu Miron Kernbach, fiul „domnului Cherinbac‖ de la Poștă, Iosif, prieten odinioară, ca și frați săi, cu tatăl meu și cu „moșu' Manole‖, și al „doamnei Otilia‖ de la Școala de fete; familie pe care o cunoșteam întreagă, cu fratele mai mare, Titi, cu sora Cornelia, care s-a vădit mai tîrziu o delicată poetă și care a murit numai acum în urmă, lăsînd între hîrtiile ei toate foiletoanele mele din ziarul Lupta, frumos tăiate și cu îngrijire păstrate – mai tîrziu numai voi întîlni pe fratele mult mai mare, poet, politician, Gheorghe din Moldova —, ba, pînă și la vărul lor după mamă, Constantinescu, de al cărui părinte se leagă o istorie dureroasă de osîndă. Vesel, glumeț, vioi, împodobit și cu însușiri literare, pe care le-am găsit pe urmă în înduioșătorul jurnal de proprie observație, scris în anii de boală, și a cărui rătăcire între hîrtiile mele am regretat-o așa de mult, el nu părea deloc menit ftiziei care l-a lovit la București, ca elev la Școala Politehnică și de care, în cele mai mari chinuri sufletești, îndușmănit cu el, cu ai lui, căutînd un refugiu sufletesc, peste multe văi

și dealuri, la mine, era să se stingă înainte de douăzeci de ani. Ghiță Longinescu, azi colegul meu la Universitate și eroicul profesor care a biruit cu un curaj unic neajunsurile fizice și morale ale pierderii vederii, era între noi trei temperamentul cel mai solid și mai armonios, fără urme de melancolie și îndoială în lupta vieții, pe care o primea încrezător în muncă și bucuros de puterile sale, pe fața mare, cu ochii proeminenți, de o atît de prietenoasă privire: om de ispravă, idealist nebiruit, filozof al unei resemnări din care în întunerecul său a știut să facă o fericire a iubirii de oameni, a cultului datoriei. În mijlocul unor colegi brutali și pretențioși, de o inteligență slăbuță și fără un caracter format, noi, cești trei făcuserăm o sfîntă ligă a modestiei noastre, a grijii unor lucruri mai înalte și mai bune; ce furioși au fost cu toții cînd am luat la masă, unde fiecare căuta să se îmbulzească pentru a fi la locurile din frunte, pe cele din urmă! După propunerea lui Longinescu, care aducea un solid umor focșănean, am întemeiat frăția pe toată viața a „vacilor‖, cu obligația de a nu ne chema unul pe altul cu un alt titlu decît cu acesta, pe atît de glorios, pe cît de rar, de „vacă‖.

Odată constituit acest element de rezistență, „vacile‖ ieșeau firește la primblare împreună. Și ele au fost provocatoarele, supt conducerea eternei căciuli vechi de deznădejde și sfidare și a bățului gros cu care am fost bănuit că voiam să atentez la integritatea corporală a superiorilor mei, ale scenei neuitate prin care eram să mă desfac, supt osînda altei „conferinți‖, de această Bastilie murdară a adolescenței mele și să încerc o nouă viață, plină desigur și ea de multe umilinți, mai grele chiar, uneori, decît pînă acum, dar în fund cu o licărire de lumină apropiată, de libertate ce va să vie.

Într-o duminecă deci, întunecatul nostru „provizor‖, Cujbă, a decretat, nu știu pentru ce motiv, căci nu se săvîrșise absolut nici o greșeală, că noi din clasa a VI-a „nu ieșim‖. Așa cum ajunsesem, tot aveam multă „sămînță de vorbă‖, așa încît logica mea dreaptă, raționalismul meu instinctiv m-au făcut să întreb de ce nu avem voie să beneficiem de această zi a primblărilor și vizitelor. Răspunsul, potrivit cu cele mai bune tradiții ale „pionilor‖ din toate țerile, a fost natural: „fiindcă așa vreau eu și n-am poftă de discuții‖. Cine crede că atît de ușor se izbește în fața unui băiat de aproape șaisprezece ani nu cunoaște dîrza și, adaug: fericita dispoziție a acestei vrîste, cînd se trezește simțul demnității umane, al respectului de sine însuși. La rîndul meu, am răspuns că: de ce ies colegii din a VII-a?‖Fiindcă sînt din a VII-a.‖ Logica însă, chiar într-un biet cap năcăjit ca al meu, își păstrează drepturile:‖Dar dacă vreunul din a Vll-a va rămînea repetent

și va fi împreună cu noi?‖
Provizorul înțelegea că hotărîrea era luată; că vom ieși, și, sfidîndu-ne, ne-a invitat s-o facem. Ca de cîte ori în viața mea am înfruntat totul fiindcă vedeam că nu pot altfel, că e ceva mai puternic decît mine care mă îndeamnă la aceasta, am simțit că pe fața mea subit îngălbenită trece vîntul supremului risc. Dînd într-o parte pe portarul uimit, am ieșit.
Au urmat lungi negocieri între cel vinovat de rebeliune, cu împovărarea ciomagului căruia i se atribuiau cele mai criminale destinații, și directorul însuși, care vădit n-ar fi vrut să mă arunce pe stradă. Înaintea întregii clase s-a dezvoltat în ultima instanță decisiva discuție:‖Ei, dom'le, și dacă te-om da afară, dumneata ce te-i face?‖ Riposta, salutată de cele mai revoluționare rîsete, de un foarte rău exemplu, fără îndoială, pentru disciplină, a fost:‖Mă fac ori sacagiu, ori‖ – și aceasta arată pe vechiul redactor pentru politica externă la Romanu lui „moșu' Manole‖ – „ori ministru în Bulgaria‖.
Am fost deci eliminat – a doua oară în viață, și din cîte locuri era să mai fiu, pînă și de la Academia Română, de trei ori, de bunii mei colegi și foști elevi, pe lîngă încercări de a mă elimina și din viața politică și din literatură și, cu iscălitura a șaptezeci de profesori, de la Universitate…, dar nici sacagiu nu m-am făcut și nici din Bulgaria nu mi-a venit oferta pe care contam. Ci numai mîndria mea a fost adînc jignită, cîteva luni, prin experiența vieții cui trăiește din mila altuia.
Mama era la vie la Copou, unde murise patriarhul Manolachi Drăghici și ginerele lui, Mircea, descoperise un izvor de apă minerală care-i mai crescuse veniturile, căci odată cu socrul dispăruse și pensia care reprezintă banii scutelnicilor. Cred că și mai înainte stătusem acolo, pe margenea de deal, între pomii deși, pînă la margenea gardului de cătină cu măruntele flori violete – o nouă vedenie a vieții de la țară, care fermeca la cea dintîi întîlnire pe urmașul fără avere al vechilor moșieri. Au fost pe acolo și zile bune, pe care, copil neștiutor, incapabil de a descoperi pe fața găzduitorului grijile materiale și neplăcerea vizitelor parazite, mi le aduc aminte nedeslușit; la via din margenea lașului, lîngă biserica Sfîntului Atanasie, clădită de Ștefăniță Lupu, unde se odihnea de veci Postelnicul, am căpătat și putința de a birui, prin cercetări de noapte printre copacii cu roadă, groaza întunerecului, de care-mi fusese stăpînită copilăria. Casa mare, încăpătoare, bine îngrijită de un gospodar activ și zgîrcit, avea o mireasmă de boierie care făcea bine sufletului meu. Zăresc încă o rudă a stăpînului, un băiat negricios, gras, în uniformă militară și două vlăstări sărăcite ale Drăghicești lor, fiul și fiica, albă, roză și grasă, ai maiorului Drăghici.

Desigur pentru o ospitalitate bine cîntărită eram mulți, prea mulți. Lucra în special contra mea și reputația rea a unui școlar eliminat, și inițiarea socialistă, despre care voi vorbi pe urmă, și francheța cu care exprimam idei, care desigur se potriveau foarte puțin cu atmosfera acestei case patriarhale, în care plutea încă sufletul bătrînului cronicar și autor de cărți religioase, plin de evlavie și de ceea ce contemporanul, tipograful lui, Asachi, numea „sevas către ocîrmuire‖. Nu era desigur în mine nimic din acea blîndețâ lingușitoare care nu displace oamenilor de oarecare vrîstă, cari, cînd n-au avut copii, nu pot pricepe acel vînt de afirmație prin netedă, voluptuoasă împotrivire, care face pe adolescenți pe atît de interesanți pentru fetele sentimental romantice, cum cere natura la această vrîstă, pe cît de dezagreabili pentru bărbații în concurență cu cari stau gata să intre.
Se căuta, deși nu-mi dădeam sama, numai prilejul pentru o ruptură de mult dorită, pe care mamă-mea, prezentă, n-o gîcea, pentru înlăturarea indezirabilului. Într-o duminecă am căpătat „ordinul‖ de-a merge la biserică. Fără îndoială că pietatea mea nu crescuse prin obligația de a înlocui cafeaua de dimineață a internatului cu șederea forțată la biserică. O religiozitate larg cuprinzătoare, cu multă poezie, cu o nesfîrșită milă de oameni, tindea să înlocuiască total religia moștenită, cu pecetea adînc apăsată a teologilor pe blînda învățătură a Mîntuitorului. Socialist militant, însărcinat cu răspîndirea cărticelelor roșii ale prințului rebel Kropotkin, aveam și o datorie de partid ca să păstrez în acest domeniu o anumită atitudine. Scurt, am refuzat. Dar, cînd ceilalți, în acea zi de august, s-au întors sfințiți, efectul asupra domnului soartei mele n-a fost acela al blîndeței apostolice. Nu numai că în ochi era mînia, dar brațul mi-a părut gata să lovească. La rîndul meu, am apucat o bară de fier. Pe urmă, doborît de răspunderea gestului ce făcusem, am rămas numai cît trebuie pentru a lua hotărîrea desfacerii cu orice preț, și al morții de foame, a acestei legături. Poticnindu-mă, nu fără o copilărească simulare de leșin, care mi se părea indispensabilă, am plecat în lumea mare, fără să mă întrebe nimeni unde mă duc, unde o să mănînc și unde o să-mi plec capul.
Între colegii externi, Șumuleanu, cu fața de domnișoară, cu ochii albaștri, nevinovați, supt părul creț, se alipise la tovărășia „vacilor‖ mele, care în acest moment de vacanță se găseau, desigur acasă, fiecâre mulțămit cu ai săi. Îmi vorbise de o vie a lui, pe care o și cercetasem cîndva, pe cînd făceam descoperiri de noapte prin zidurile dărîmate ale Cetățuii, unde se tînguiau ca oameni în agonie huhurezii și vindereii. Prin străzile prăfoase m-am tîrît acolo. Se înseninase cerul pentru mine în ceasurile

petrecute pe acea coastă sărutată cald de soare între butucii plini de roadă, în căsuța cu miros de răveneală și de părăsire,
unde paturile trebuiau improvizate. Prietenul meu era încă acolo numai pentru cîteva ceasuri de distracție. Deci clipa mărturisirii,
pe care o zăboveam tot mai mult, venise. Mi-a îngăduit să vin cu dînsul, dar, cînd mama lui Șumuleanu a văzut, a doua zi, două
capete pe două perini, am înțeles și eu că trebuie să merg aiurea.
Vagabondajul celui izgonit m-a dus de-a dreptul la profesorul, la directorul care iscălise sentința de înlăturare și al cărui suflet îl
simțeam îngreuiat de măsura ce luase.‖Domnu' Burlă‖ mi-a făgăduit să intervie la minister pentru ridicarea pedepsei, iar pînă
atunci m-a poftit într-o odaie la dînsul.
Stăteam pentru întîia oară în casa unui profesor, a unui om învățat, și pe furiș mă strecuram pînă pe pragul camerei de lucru
unde se îndesau solemne cărți mie neștiute, între care nu fără uimire am descoperit și o „juxtă‖ franceză, – da, una din acele
comode și oribile traduceri juxtalineare de care ne foloseam noi în ascuns ca să evităm greutatea nesfîrșită a pătrunderii
personale, cu dicționarul în cîrcă, a misteriosului text elenic. O uimire și o deziluzie… Deci, – deci și profesorii țin „juxte‖ acasă…
Încolo aveam o singură sarcină: să duc la tipografia Goldner, lîngă Teatrul cel nou, corecturile proaspete la noua ediție din
strașnica gramatică grecească a profesorului.
Pe suflet mă apăsa un fel de teamă, hrănită de nu știu ce legende false despre viața găzduitorului meu, dar nimeni nu se ocupa
de mine, în această casă de burlac, cu slugi vage, undeva departe. Iar la ceasul mesei, rebelul, pedepsitul, mînca în chiar
restaurantul, dintr-o veche prăvălie de lîngă Piața Traian, ținut de mama, mărunțică, slabă, albă, corogită, a lui Jichide,
restaurant unde, de hatîrul foarte frumoasei, ochioasei domnișoare a casei, venea, primit în chiar cercul familiei „domnu' Burlă‖însuși. Eu,
care voi prinzi apoi pentru douăzeci și cinci de bani într-o cîrciumă lîngă casa Pașcanului, puteam, chiar după largile mese ale „moșului Ioanidi‖, să prețuiesc după dreptate plăcerea de a mînca dejunuri și prînzuri complecte, de o delicioasă
pregătire, după carta plină de bunătăți.
Dar toate cele bune au și un sfîrșit. O dată, în liniștea adîncă a casei eu curte largă, goală, din dosul bisericii Lozonschi, am
auzit o conversație care, într-un moment, m-a lovit drept în față. —‖Și băietu-ista cine-i?‖ întreba glasul unui prieten al
profesorului. —‖Ia, un biet băiat sărac: l-au dat afară de la internat și-l țin așa la mine‖...
Într-o clipă eram în față, unde domnul de limba italiană, elvețianul Weizsäcker, cu care la școală aveam foarte puțin de făcut – și

nu știu chiar dacă-l urmam —, ținea pensiune pentru elevii de liceu. M-am oferit acolo pedagog, și nu era loc, acesta fiind ținut de șubredul meu coleg Holban, a cărui sănătate atinsă a putut totuși răzbi ostenelile obrăzniciei coalizate a elevilor săi. Dar situația pe care o rîvneam am găsit-o îndată la alt internat, acela pe care-l ținea însuși „domnu' Drăghici‖, pe strada Arcului.

M-am așezat acolo cu leafă: patruzeci de lei pe lună, cu făgăduiala că de fiecare nou client pe care l-aș aduce se vor mai adăugi alți zece. Și imediat m-am pus pe lucru ca să adun lumea în odăile curate din fundul curții, lîngă frumoasa casă pe care, cu o soție a doua, tînără, fata avocatului Menciu din Roman, și cu noi copiii, o ocupa profesorul, avînd lîngă dînsul pe cele două fete mai mari, Lența și Natalița, și un bleg băiat funcționar, care trebuia în curînd să-mi arate taina căsuțelor din mahala unde privighitorile cîntă nebune prin desișuri, iar, în nopțile cînd acopere cu un văl icoana, cîte o croitoreasă căreia-i e frică să doarmă singură, se roagă frumos să-i cumperi o pălărie nouă de la modistă, dar să te faci că n-o cunoști pe stradă.

Erau acolo tineri, smomiți de mine de la pensionatul Disem, unde o domnișoară înflorea în fereastă la trecerea noastră, cu cari, în general, nu m-am mai întîlnit în viață: voinicul Radu, Pivniceru, nalt, palid, devenit apoi profesor de matematici, Popov – tot hușeni —, Melinte de la Roman, un uriaș, apoi boierosul dorohoian Coroiu și francezul Rivalet, cu grădina frumoasă de la Cetățuia. Nu-i mai încăpea dormitorul, dar, în ce privește leafa, „domnu' Drăghici‖, care mînca împreună cu noi, el și familia întreagă, anume căutături ale flăcăilor lunecînd spre cea mai tînără din fete, m-a făcut să observ că el avea în gînd pentru leafa mea, crescută prin ademenirile de colegi, un termin final de numai șaizeci de lei.

Cu această importantă leafă, și adăugindu-se tot ce se schimbă în corpul și în mintea unui băiat de șaisprezece ani cînd privighitorile cîntă așa de ispititoare în grădina cusătoreselor din strada care nu în zădar se chema a Florilor, și cum, înaintea casei unde creșteam băieți – tot de pe la Huși și de aiurea din provincie, pe cari uneori trebuia să-i aduc la respectul autorității cu mijloace recomandate mie ca indispensabile din cea mai arhaică pedagogie, înainte de a-mi conduce mica turmă, cu severitatea cuvenită, la liceu —, trecea silueta blondă a domnișoarei Cornelia Stoica, spre care, cu toată experiența mea amoroasă, nu cutezam să ridic o singură vorbă de omagiu, sălbatecul cu căciulă, cu gulerul ridicat și ochelarii fumurii, ipohondrul care întreba de două ori pe lună pe bunul doctor Riegler dacă moare ori nu moare s-a prefăcut într-un tînăr cu ținuta îngrijită, cu

redingota de camgarn negru, cu pantalonii străbătuți de dungi roșii de mătasă, fabricație a croitorului Hirsch din piață, solemn ca un vechi diplomat. Rămînea, pe lîngă o neuitată pălărie sură, pierdută în singura seară de chef din toată viața mea, și tocmai în strada Florilor, cilindrul cu opt reflecte, pe care-l purtau studenții, și bastonul. Pentru ca să le pot purta, trebuia un lucru de nimic: să mai fiu dat afară o dată.

Aceasta a avut loc, cu toată greva care o provocasem pentru că voiau să ne așeze în bănci după catalog – și telegramă la Minister și o întrunire publică! – numai la sfîrșitul clasei a VII-a, și mi se pare că la însuși, „domnu' Burlă‖. Intre obligațiile cele mai nesuferite pentru o minte care se trezește la înțelegere și la creațiune e desigur impunerea de a asculta, cînd un grup de colegi e chemat la lecție, bîiguiala, tăiată de observațiile profesorului, a celor cari nu știu și se eternizează, chinuind pe acela care-i chinuiește. În acest timp eu ceteam în bancă una din dărțile franceze ale unei inițieri literare pe care de luni de zile o începusem cu o pasiune care mi-a salvat sufletul. Mi s-a cerut să aduc cartea spre cuvenita confiscare. Nu era a mea: o împrumutasem cu atîtea altele, de la librarul Emanuil Haimann, care ținea, în strada Mare, un depozit de cele mai noi cărți pariziene, și o ceteam în zare, netăiată. Și duhul raționalismului mă puse din nou în luptă cu autoritatea:‖De ce s-o dau?‖ — ‖Fiindcă e străină de școală‖.‖Dar străină e și mantaua de pe mine. Voiți s-o luați?‖

De Paști, eliminat și de această „conferință‖, eram liber să apar cu doritul cilindru în cap, fluturînd cel mai elegant bețigaș. Iar, cum „domnu' Burlă‖ era un om bun, cu neapărate reveniri, am fost chemat, rugat aproape, să revin pentru a onora examenul, nu cu ce învățasem în cele două luni de eliminare, ci cu ce în cîteva zile, astronomia lui Lucescu intrînd și ea în socoteală, furasem pentru ocazie. Și nu mi-a părut rău, cînd, înlăturat și de la premii, am auzit din mulțime strigîndu-se „întîiul cu cunună‖, Liciu, care revenea astfel la locul pe care, atîția ani de zile înaintea intrusiunii mele, îl meritase.

Dar, pentru a fi ce eram în momentul cînd, retras la Botoșani, în casa primitoare a „moșului Iacob‖ și a bunei mătuțe tinere Aspasia, unde cilindrul, cu care paradam în grădinița de la Café Français, plină de fete frumoase, care se primblau în sunetul muzicii militare, nu mă împiedeca să cercetez în taină gavanoasele cu dulceți de deasupra sobei, mă pregăteam de suprema încercare a bacalaureatului, îmi trebuise darul pe care ultimul an de liceu mi-l dăduse pe deplin, pînă la beția sufletească și la complecta refacere morală: darul ideilor de peste școală și al literaturii

pentru care nu se „învață lecția‖ și nu se pune notă.

Idei si lecturi

Școala crede prea mult că ucenicii ei pot trăi numai cu ideile pe care ea însăși nu le are. Și ucenicii se deprind astfel nu a avea idei, a urî ceea ce, avînd acest aer, trimete imediat la cartea de clasă. Ideea pentru idee, fără nici o legătură cu nota, fără nici un folos pentru carieră, aceea n-are nici o trecere. Căci, pînă atunci, nu se confunda, ca azi, ideea adevărată cu pasiunea care pretinde a fi o idee și cu activitatea zgomotoasă și dezordonată pe care o provoacă numai falsele idei.

Pe atunci, pentru un tineret care vedea în naționalism și în patriotism, cum era firesc, ceva impus și întreținut de Statul înfățișat prin „domnii‖ de pe catedră, cari și ei o făceau fiindcă așa era ordinul de la „onor. Minister‖, ideea nu putea să fie aceasta.

De altfel, de cîte ori fraza se întrupa într-o realitate vie, trecînd supt ochii noștri ori și făcînd apel la noi, ce jalnice erau rezultatele!

Nici o mai bună dovadă nu poate fi decît petrecerea la Iași a regelui Carol în zilele cele mai impopulare ale regimului lui Ion Brătianu, care totuși recursese și la oameni ca Nicu Gane, ca impozantul Vasile Gheorghian, cumnatul lui „moșu' Go‖, pentru a da impresia unei schimbări în oameni – procesul Maicanilor, al generalului Anghelescu pentru deturnări de fonduri și condamnarea lor erau aproape, ca și procesul lui Simion Mihăilescu, directorul Vămilor —, așteptînd pe aceea în metode.

Văd trei scene din această vizită plină de învățăminte.

Regele sosește. Liceul, înzestrat cu arme pe care nu știu dacă le mai avusem vreodată în mîni, dar potemchiniada școlară trebuia să se adauge la celelalte, e înaintea porților internatului. Careta largă, pompoasă, â la Daumont, cu jochei călărind pe caii dinainte, suie strada Arcului, precedată după obicei de fîlfîirea de pene albe, de sclipirile de oțel ale jandarmilor călări și de trăsura în care prefectul poliției în picioare, cu fața către Suveran, garantează siguranța, ordinea, buna-cuviință. Abia zăresc figura severă, slabă, încunjurată de barba încă neagră, mobilii ochi albaștri ai regelui, care cercetează iute toate, de jur împrejur, fără a face sforțarea unui zîmbet, fără o umbră de mulțămire.

Deodată un imens zgomot se produce la capătul străzii, unde, pe terasa ambițioasei clădiri a lui Pastia, Otelul Traian, fiind grămădită atîta lume, se petrece ceva. Jandarmii întorc brusc caii spre trăsura regală, lumea se dă în lături înspăimîntată; îmbulziți din toate părțile, băieții sar zaplazurile înapoi în curte, cu sau fără bețigașele reformate care li se încredințaseră.

Am aflat pe urmă că de pe terasa unde era un C. Balș, profesorul

Miltiade Tzony de la Universitate și altă tînără opoziție nerăbdătoare și indignată și ea de isprăvile de la București ale „cetățenilor indignați‖, adecă ale agenților cari pedepseau redacțiile ziarelor opoziției, devastîndu-le în numele „nației‖, ca și de conrupția crescîndă a unui regim pe care Stătescu îl calificase: al unei „colectivități‖, de unde porecla, răpede generalizată, de „colectiviști‖, se șuierase, aruncînd asupra domnescului oaspete al orașului mere putrede și ouă clocite.
Lecția de sentimente civice nu era din cele mai bune.
La școală, nici un cuvînt despre cel care venea la sfințirea noii Mitropolii, mare și solidă clădire, făcută onest de arhitecți străini, dar bazilică tripartită, cu galerii, fără nimic în legătură cu datina și amintirile țerii, nici un cuvînt despre opera lui și despre însuși lăcașul în care puteam păși de acum înainte, dacă sentimentele noastre ne-ar fi îndemnat, sentimente distruse de tot‖Doamn' mește‖-le pe care, fiecare la locul lui, îl înghițisem în copilărie, de la o preoțime care nu credea sau nu dovedise prin nimic credința ei.
Dar cu aceleași netrebnice puști trebuia să defilăm în fața uriașului bloc de zidărie supt ochii lui Carol I și ai unei oficialități civile și militare, în fața căreia stătea înfipt, cu sprîncenele-i dese, generalul Racoviță, comandantul corpului de armată. Singură curiozitatea a făcut să ne întoarcem privirile spre locul unde era regele, și am făcut-o așa de lălîu și de zăpăcit, încît cîțiva ne-am trezit singuri în stradă supt gestul de desperare al generalului, pe cînd restul școlii era acum departe. Dar lucruri de acestea, în lipsa generală de disciplină, nici nu se băgau de samă, necum să se pedepsească.
Toți erau supt impresia dureroaselor scene de la sosire. Și astfel pare că s-a scuturat mult din ceea ce trebuia să mai fie.
Plecarea celui atît de adînc jignit după douăzeci de ani de spornică și mîndră domnie am putut-o vedea, cu aceiași ochi de curioși nedisciplinați și nerespectuoși, de tineri sălbateci, incapabili de gestul care se impunea, de la chiar fereștile liceului nostru.
Aceeași lungă trăsură de gală, dar fără jocheii săltători, cazacele și caschetele lor colorate. În dosul gărzii, care părea și ea umilită, regele, vădit întristat, ducea încet degetul la chipiul aurit. De jur împrejur – rușinea rușinilor de care mai mult am rîs decît să înțelegem inconștiența degradării —, un stol de nemernici derbedei, români și evrei, urlau din fugă un „ura‖ țigănesc, care era cea mai sîngeroasă din ofense.
Cu biserica în locul cafelei de dimineață și cu o regalitate astfel batjocurită de clasa care era datoare să încunjure, peste toate

deosebirile ei, tronul de „voință națională‖ pe care-l dorise, și apărată așa de neghiob de înseși organele care aveau această sarcină, și cu un naționalism care de la Scipione Bădescu nu înaintase un pas, singurul izvor de idealism, de umanitate, de morală mai înaltă era în socialism. Acela pe care-l cunoscusem puțin, pe dinafară, din corespondența de la Roman a „moșului Manole‖, nu numai prin Contemporanul și Revista socială de la Iași, dar și prin ascuțitul ziar, de foarte bună literatură, al socialiștilor de factură franco-belgiană din București, Drepturile omului. Nu-mi aduc aminte cum, m-am trezit în Păcurari – lunga stradă care pleca de la casa boierească, vastă și frumoasă, prefăcută în penitenciar,‖Poarta Verde‖, înaintînd printre căsuțe curate pînă la gospodăriile închise ermetic ale birjarilor scapeți și la berăria‖Zimbru‖, cu grădina ei —, la frații Mayer, fiii pastorului englez. Unul din ei, Eduard, era, cred, în clasa a VII-a și el ne colăcise deci. Dar ședințile, foarte amicale, în care un licean ca mine era considerat ca un om gata făcut, capabil să aibă credinți politice și sociale, erau prezidate de fratele mai mare, Carol. Frumoasă figură albă, blondă, între belșugul bogatului păr creț, cu albaștrii ochi siguri și reci – șeful nostru era unul din oamenii cari cîștigă și rețin – a căror amintire nu dispare cu lunga trecere a anilor. Vorba lui înceată, dulce, cîștiga răpede inimile. De aici m-am căpătat cu traducerea franceză în quarto, pe două coloane, aspră și solemnă ca un cod al vieții nouă ce trebuie să fie, a Capitalului lui Karl Marx. Am lăsat grijile școlare, care pentru mine erau foarte puțin grele, eu dînd mai mult ce prindeam în joacă decît ce studiam în sudoarea frunții, pentru a răzbate, în acest desiș de abstracții. […] Legea ofertei și cererii, plus-valoarea datorită muncitorului și pe care capitalul lacom al exploatatorilor o fură, profeția unei „zile de apoi‖, cînd acest capital se va concentra așa de mult în numai cîteva mini, încît va ajunge o șuierătoare atingere a săbiei proletare pentru ca, spre fericirea, absolută și definitivă a omenirii, cîteva capete de beneficiari ilegali să se rostogolească în praf… Am scris cu osteneală, din ce mi se păruse că înțeleg, o conferință – cu totul altceva decît tezele școlare cu care eram dator – și, în acel mic grup de tineri necunoscuți mie, am și cetit-o.

După aceea m-am învrednicit să capăt și o misiune, pe lîngă lecțiile pe care le făceam vierului de la Copou – contactul cu „poporul‖ —, pe care, prefăcîndu-mă că dorm, l-am auzit căinîndu-mă înaintea nevestei lui că e păcat de tinerețele mele dacă am ajuns nebun —, aceea de a duce noua evanghelie, cu broșurile lui Kropotkin cu tot, la Botoșani, unde, stînd cîteva zile la „moșu' Manole‖, mi se pare, așezam pe rafturile bunului liberal bătrîn

literatura socială cu coperțile roșii. Dar, cu tot entuziasmul de care eram capabil, potolit entuziasm moldovenesc chiar la șaisprezece ani, n-am putut cîștiga pentru ceea ce socoteam că e crezul meu statornic decît pe simpaticul meu fost coleg Waiser, pe care asemenea predici din adolescență nu l-au împiedecat de a ajunge antreprenorul sau chiar proprietarul celui mai mare otel din Botoșanii noștri comuni.

Universitatea era să aducă o schimbare totală a convingerilor, căpătînd pe acelea pe care nu era să le mai schimb, chiar față de exagerările ridicule sau criminale ale doctrinei mele, pînă la vrîsta pe care am atins-o. Dar din acest socialism de zori ai cugetării mi-a rămas ce trebuie ca milă de oameni, de orice om, cu atît mai mare milă, cu cît el e mai nenorocit, de să-mi ajungă ca să rezist acestor rătăciri barbare, ca și pedantismului intelectualilor satisfăcuți de ei înșiși și trufiei prostești a oamenilor ajunși. Carol Mayer avea însă |și o bibliotecă germană, cu clasici legați frumos, din care era ceva nou de cules pentru fostul elev al lui Nicolescu și, ca să zic așa, și al bietului Teodori. Pe paginile dramelor lui Schiller am încercat, vai, fără folos apreciabil! să mă inițiez într-o literatură al cării sentimentalism romantic, ca în despletiții lui Briganzi, cu un Karl Moor potrivit cu ochelarii mei fumurii, cu lipsa mea de cravată și cu bețigașul amenințător, m-ar fi putut seduce atît de ușor. Dar pentru fericita, mîntuitoarea atingere cu o altă literatură, a cării limbă o stăpîneam foarte bine, dar de care fusesem despărțit prin bariera școlii de atîta vreme, mai trebuiau cîteva luni de zile și toate pățaniile provocate de nelipsita mea independență de spirit.

Deocamdată mă întindeam lacom, în lipsa oricărui sfat de pe catedră – și decît să fie o impunere, în cine știe ce direcție învechită ori fără potrivire, era mai bine așa! —, către ce-mi pica în mîni din noul scris românesc, într-o vreme cînd, de o parte, la moldoveni era un realism oriental, iar, de alta, la bucureșteni, un romantism de pitoresc colorat, capricios și zglobiu, cu o mult mai mare adîncime.

Am cetit astfel, cu unii, puțini, din colegii mei, scrierile lui Constantin Miile: Dinu Milian, imitație după Jules Valles, dar plină de amintiri autobiografice dintr-o societate așa de asemenea cu aceea în mijlocul căreia trăiam, apoi Feciorul Popei, în care colorile erau mai vulgare și mîna mai grea, fără să las deoparte Caietul roșu, în care era pasiunea franceză pentru baricade, pe care a înțeles-o și Eminescu în Împărat și proletar, și negația absolută, furioasă, opusă credințelor metafizicei. Și, într-o zi o elegantă fițuică reunea cu același Miile, cu versurile plate ale ofițerului Carol Scrob, cu povestirile melancolice, care mă impresionau, ale

unui Nicolae Țincu, pagini de critică literară și artistică ale lui Delavrancea, de o așa de proaspătă și de curajoasă personalitate. Încercări literare nu făcusem eu însumi, decît nu știu ce schiță, după paginile de realism din Contemporanul cu privire la ridicul amestecat în drama îngropărilor din colțul meu de Botoșani – forțam pentru aceasta un suflet care cerea altceva —, și numai la întoarcerea pentru pregătirea de bacalaureat, cum, în fața casei „moșului Iacob‖ era aceea a unor vechi colegi ai mei, în care o domnișoară mai nostimă decît tînără avea ochi și pentru mine, dar mai mult pentru Ermil, bunul băiat groaznic de urît, dar bogat, al lui „moșu' Manole‖, îngînam versuri ce tindeau a lovi în concurentul care putea să fie mai fericit:

Are inimă de aur, Și ți-e drag de nu-l vezi bine. Fericește-te pe tine: De bărbat ai un tezaur…

Ermil, el însuși ieșit de la admirabila școală particulară‖Institutele Unite‖ a junimiștilor, cu amintirea lui Eminescu și cu prezența lui Cuiianu matematicul și a matematicului Melik, cu‖Codiță‖ al nostru și cu tot clanul, cunoștea mult mai bine noua literatură și, cum îi plăcea să-i cetească inteligentei și bunei noastre mătușe, Aspasia, asistam și eu, în acele luni dinaintea bacalaureatului, la lecturi luate din Convorbirile literare, mutate acum la București. Ermil cetea rău, dar eram în măsură să înțeleg ce bună era literatura, o, mult mai bună decît la Contemporanul…

Deocamdată, în urîtul oarelor din clasa a VI-a, mă apucasem să fac, în spiritul nostru, adecă al „vacilor‖, o foaie proprie, pe care o trăgeam la mașină și o dădeam abonaților – tot nu uitam Romanu de la Roman! – în schimb pentru o modestă plată în alunele care, pe lîngă ce dădea statul român, îmi complectau alimentația. Cum fusesem găsit de o coloare a feței puțin mai întunecată decît a multora dintre colegi, îi pusesem titlul Ecoul ceaunului. Eram și ilustratorul ei cu caricaturi. Dar viața creațiunii mele a fost scurtă. Eram singurul redactor și trebuia să răspund la lecție, ceea ce devenea absorbant.

Cum se vede, deloc talentul precoce. Și, de altfel, cînd versurile s-au înmulțit, mă jenam de caietul meu. Orice încredere în mine fusese distrusă de teribila mașină a școlii.

Literatura românească mi s-a mai vădit la „domnu' Drăghici‖ prin apariția Revistei nouă a lui Hasdeu, impunătoare prin proporțiile ei, prin luxul tipografic, prin coperta împodobită cu multe, o, cu prea multe flori și cu eroice chipuri de scriitori. Era și Delavrancea acolo, și era și Vlahuță – dar încă nu cunoscusem pe Eminescu decît prin legenda nenorocirii lui și prin apariția deodată, lîngă Otel Traian, a trupului îngroșat și greu la mers, a feței bugete de pe care smulgea furios orice urmă de mustață, pe cînd bățul căuta să lovească în diformele „turnure‖ ale doamnelor.

Ne-a trebuit timp ca să-l înțelegem, și a trebuit ca poezia lui atît de nouă și de adîncă să iasă din sepulcrul anilor vechi ai Convorbirilor de la Iași în eleganta ediție bucureșteană a lui Socec. Dizidența Revistei nouă, pornirea ei contra Convorbirilor, duelul unui Hasdeu, total ignorat de noi în toate rosturile lui, cu Maiorescu, caricaturat ca Napoleon, în „trilogia‖ la care colabora și istețul, productivul filolog Lazăr Șăineanu, nu putea să-mi fie inteligibilă în toate urile zăcute de acolo. Dar aspectul publicației ne cucerise, și am avut o deosebită plăcere să comunic exemplarul cumpărat din banii mei de pedagog fetiței cu obrajii roșii care rîdea între oalele de flori la pensionatul Disem din strada Arcului.

Dar o altă literatură, pentru care risipeam și ultimul „franc‖ al cîștigului meu, mă cucerise cu desăvîrșire, contribuind esențial la desfacerea mea din dezordinea și vulgaritatea care mă încunjurau și dîndu-mi convingerea că, mai mult decît atîția alții, pot măcar înțelege și simți.

Lîngă Otelul Traian se deschisese o librărie nouă, a cării vitrină pe jumătate înghețată în lungile seri de iarnă îmi vrăjea ochii.

Pînă astăzi, a intra într-o prăvălie nu-mi e lucrul cel mai plăcut, și mult timp sfiala mea făcea să nu mă pot hotărî a-i călca pragul. Aici însă, ispita era prea puternică.

În adevăr, două edituri franceze își trimeseră cărțile în acest Iași al vechilor pensionate la care învățase Kogălniceanu și Alecsandri, al reprezintațiilor de teatru francez, al saloanelor, acum cu totul dispărute, lăsînd în loc o maimuțărie de snobi cu cîteva sute de cuvinte franceze ca pentru relațiile cele mai comune și mai banale din viața socială.

De o parte volumele galbene ale lui Charpentier, cu onesta lor literă măruntă, îngrămădită, aducîndu-ne produsele masivei școli realiste, care cîștigase și neastâmpăratul spirit provențal, avînd anume legături cu neinfluențabilul rural care a rămas Frédéric Mistral, al lui Alphonse Daudet. Cruditățile voite, pentru a cuceri și reține un anume cerc de cetitori mai mult poate decît pentru a învedera sincer și curajos o doctrină, ale lui Zola: Nana, cu lumea infamă pe care o descrie, La Terre, cu sălbătăcia preistorică a instinctelor pofticioase, Le Ventre de Paris, cu dezgustul movilelor de hrană care încunjură și domină, în halele pariziene, acțiunea, Germinai, cu epopeea întunecată și dureroasă a minelor, trecură pe rînd prin spiritul meu, pe care indecențele nici nu-l puteau atrage, cu atît mai puțin a-l perverti, dar lăsînd impresia durabilă a puternicei construcții arhitecturale, a frazei grele de sens, legată în cătușe trainice, ducînd descripții îmbelșugate și acumulînd adjective plastice, care a lăsat urme asupra scrisului

meu de mai tîrziu.
De partea cealaltă, erau cochetele cărți ale lui Marpon și Flammarion, de format mai micuț, pe hîrtie satinată, cu o literă ca mărgeaua, care era însăși o plăcere, cu ilustrațiile de un impresionism tînăr și îndrăzneț, amestecînd în redarea figurilor nelămuritul unui capriciu simpatic. Daudet mi s-a înfățișat în această haină, cîntîndu-mi la ureche, chiar cînd, ca în Jack, e sforțarea stângace de a face ca și romanul întins al prietenului său, tot vechea melodie simplă și clară, așa de dulce, din cîmpiile Sudului francez, unde în umbra măslinilor cu frunzele de satin alb cîntă păsările țernei arse de soare, greieruși ca aceia de la noi, din grădina și via Negreștilor.
Poezie puțină. De aceasta: a lui Haraucort, halucinatul, a lui Maurice Bouchor, a lui Sully-Prudhomme, a lui Coppée, ba pînă și cea, otrăvită, dar atît de fermecătoare, a lui Richepin, a mai vechiului Baudelaire, din Florile răului, mă voi apropia mai tîrziu numai, la Universitate. Și tot așa de critica unui Paul Bourget.
Fără a cheltui însă, în anii din urmă ai liceului, aveam, prin librăria așa de prietenosului Emanuil Haimann, fratele marelui librar bucureștean, putința de a străbate larg, în toate direcțiile, întreagă această literatură mai nouă a Franciei, în solidele, definitivele schițe, nuvele, romane ale lui Guy de Maupassant, autenticul descendent și moștenitor al adevăraților povestitori francezi, măsurați, discreți, siguri, ca și în „ușoarele înseilături, puțintel ștrengărești, bune de export și în Orient, ale lui Rene Maizeroy. Cetite după pupitrul ridicat, cu greutatea de a prinde literele fără a tăia foile, ceea ce ar fi însemnat a plăti volumul, destăinuirile de frumuseță mi se făceau cu atît mai scumpe.
A ieșit din aceste necontenite lecturi, pe lîngă care datoria impusă a școlii îmi era acum așa de puțin, alt om. O imensă lărgire de orizont, din toate locurile și din toate vremile. Aici era adevărata geografie și adevărata istorie! Peste atîția ani de grea robie cu ghiuleaua „lecției pe mine‖ de picioare, acest sentiment al spațiului și timpului se lega de acela pe care-l prinsesem demult, foarte demult, și apoi îl pierdusem, pe vremea cînd romanele, cetite în copilărie, ale lui Alexandre Dumastatăl mă introduseseră, de la Cei trei mușchetari înainte, prin broșurile cu interesante și elocvente săpături în lemn, în lumea aristocrației cu pălăria largă, pana în vînt, freza de dantelă și spada la coapsă lovind cizmele larg deschise deasupra. Și simțirea se desfăcea din tot ce o apăsase pînă atunci, se curăța de lungile atingeri murdare cu o inevitabilă realitate inferioară. Era o înălțare răpede, neașteptată, amețitoare, pînă la o adevărată beție a spiritului, din subpămînteana frămîntare cu atîta noroi de mahala, cu atîta

infecție de bancă și cu atîta seacă pretenție, proastă și rea, de catedră.
O, sfintele mele cărți, mai bune și mai rele, pe care
soarta prielnică mi le-a scos înainte, cît vă datoresc că sînt om, că sînt
om adevărat, ca oamenii din țerile unde nu s-a întrerupt
niciodată cultura, și de aceea, cu toată lipsa unei averi, moștenită sau
cîștigată, cu cîtă nesfîrșită iubire, cu cîtă nesățioasă
patimă v-am cules de pe toate drumurile, din toate tristele colțuri ale
părăsirii voastre, din împrăștierea atîtor furtuni și catastrofe
casnice, pentru a face din voi, ce a lăsat mai prețios omenirea de
pretutindeni și de oriunde, în casa mea, deseori mutată, pînă
la permanența unui dar prietenesc, biserica celor patruzeci de mii de
glasuri care înalță același imn, peste margenile morții cui
v-a scris, acelui mare și nobil sfînt, martir totdeauna, care e idealul
uman!
Acum ieșirea în oraș nu era numai vizita la „moșu' Ioanidi‖ ori popasul
la grecii de la Mitropolie, cu tichiuța neagră și pestelca
albă, cari vindeau neasămănate cataifuri și baclavale mustind de
miere, nici numai rătăcirea prin cărările pustii ale grădinii
Copoului, ci comunicarea îndelungată, prin străzi pe care nici nu le
vedeam bine cu ochii, către cei doi tovarăși ai mei, cari nu
ceteau, dar ascultau bine, a cuprinsului cărților pe care mi le
însușisem. Era o înviere, în quasi-copilăresc, a peripateticilor
Atenei, din care se scotea mai multă învățătură, mai mult folos
sufletesc decît din toate lădoaiele tuturor catedrelor, ce sună a
gol, din lumea întreagă…
Cu un astfel de spirit, cu astfel de deprinderi și de aspirații, liber de
crasa trecutului, cu ochii larg deschiși înainte, am venit și eu
la proba, pe atunci înfruntată de așa de puțini și în împrejurări de
impunătoare seriozitate, a bacalaureatului, dincolo de care
înțelegeam fiecare ce largi, seducătoare și pline de primejdii
necunoscuturi se deschid… Căci era pe atunci, și pînă la copi , un
simț al seriozității vieții, al datoriilor care se impun și al muncii fără care
ele nu se pot îndeplini.
Înainte de a ajunge pe băncile Universității ieșene, din nou sigur pe
situația mea, căpătată printr-un nou concurs, a trebuit să
îndur însă ultima, și aceasta destul de grea, umilință materială a
tinereței inele.
O parte din această vacanță, în care nu m-am „preparat‖, cum nu mă
preparasem, îndeosebi, nici pentru examenele de pînă
atunci, am petrecut-o însă la țară, la Ermil.
El moștenise de la unchiul său Botez moșia Zahorenii, din Dorohoi,
luase în arendă cuibul de răzeși al Brăheștilor din Borolea,
moșia săracilor urmași de boieri, muncind la plug cu grija să nu treacă
boii pe moșia proprietarului, și cu „cocoanele‖ ajutînd la

dulceți în casa acestuia, dar îmbrăcați orășenește, politicoși și mîndri, și pe lîngă aceasta și moșia lui Costică Iorga, mort cu mințile împainjenite, lăsînd ca moștenitoare pe verișoara de la biserica Roset, măritată cu fostul meu coleg de școală primară, Gheorghe Ursianu, apoi cu ofițerul Bălăceanu, Șerpenița, desigur un vechi Șipinți din veacul al XV-lea, în această parte plină de amintiri, între Prut și granița Bucovinei, a Moldovei de odinioară. Iute, harnic, cu iubire pentru pămînt, dacă nu și pentru oameni, el făcuse o frumoasă gospodărie, rămînînd în vechile case scunde și înguste ale acelui Botez, unde văduva, sora mamei lui Ermil, Zinca Săcară, și a unui latinist, Ioan, ale cărui traduceri interlineare cu chirilice le păstrez în cărțile lui, își îngîna bătrînețea și decadența cu garafa zilnică, de care se aprindea așa de mult încît amenința prin zăbrele cu o pușcă neîncărcată pe gazdă ca și pe „neamul lui‖, care eram eu. De jur împrejur, moșii bine lucrate de mari proprietari legați de brazda lor, Costică Stroici, d. Gheorghe Stroici, căsătorit atunci cu frumoasa mea vară, Maricica Hasnaș, Pănculeștii. Și Tudorachi Covrigarul, cu fata-i vioaie, era pe aproape, și lîngă Săveni, în casa unui subprefect, mutat, care făcea chef de plecare, am fost poftit și eu ținînd de urît unei preotese ochioase, pînă ce Ermil, în domeniul căruia vînam fără să știu, m-a mînat acasă tot așa de imperios ca odată „moșu' Costachi‖ cînd, la vie, priveam mai atent oboseala subită a unei doamne pentru virtutea căreia, amenințată serios, ei pornise în goana turbată a armăsarului negru pe care n-a vrut să-l vîndă nimănuia și l-a pierdut la cărți.

Multe am învățat acolo, mergînd la cîmp cu buna iapă care ne răsturna în fiecare zi și aștepta apoi să ieșim din căruță, dar la nevoie așa de prudentă, încît, exilat de la preoteasa, am putut trece cu cît știam eu mîna podul de vergi și de fîn peste o largă baltă fără să se fi întîmplat nimic; mai tîrziu a fost înlocuită cu un superb trotteur, pe care l-am dus și eu o dată acasă, dar singur eu știu cum, fără să-l pot opri, cu toate silințile mele, la scară. Am văzut lupul stînd vara cinchit în margenea lanului de popușoi. M-am culcat supt aria mirositoare de grîu aurit de care se izbeau bondarii greoi cu aripile roșii. Am privit, nu fără gînd rău, la fetele voinice cari cărau snopii cu care meșterul clăditor făcea coperișul trecătorului palat de spice și le-am văzut din nou, le-am auzit strigînd și cîntînd, – altceva decît Rodica lui Alecsandri! – în praful ridicat de batoza, în a cării căsuță verde cîte o bălaie nemțoaică de virsta mea urmărea cu Ochii o rază de soare. Am asistat la prinderea în iaz cu volocul a nenumăraților pești de argint. Am văzut vînîndu-se vrăbii cu ploaie și o cucuvaie împușcată m-a privit cu desperarea ochilor ei galbeni; am cercat să

cresc becața rănită, căzută din stolul plecat spre lumină și am jălit pentru calul isprăvit, lăsat să moară pe gunoaie. În nopțile clare, țintate cu stele, mi-a țîșnit în față focul care ardea clăile unui proprietar nedrept, și din vorbele fiilor de proprietari de la „dom' Drăghici‖ știam că uneori și proprietarii asigurați o fac fără pedeapsă. Am auzit hărmălaia țiganilor, o clipă colonizați pe pămîntul lui Ermil, cari se băteau urlînd, cu copiii ca arme, ca să piară apoi ca pleava în cele patru colțuri ale lumii.
Dar am văzut și oamenii venind încrezători la socoteală și plecînd deznădăjduiți că le-a crescut datoria. Am înțeles că sînt multe feluri de a măsura cu prăjina. Am scrîșnit din dinți cînd biciul stăpînului a încunjurat trupul secerătorului întîrziat. Mi-am dat seama de ce vărul pleacă seara pe prispa din grădină, unde mergeau, de silă mai mult decît de voie, fete al căror farmec nu era de obrazul lui. Am plecat de acolo dușman al unei societăți sprijinite pe astfel de baze.
Ce putea face mama ca să mă întreție în acele cîteva săptămîni ale întoarcerii la Iași pentru examen! Îmi era destul de greu că pentru acest timp căzusem povară – din nou povară cuiva! – lui „moșu' Iacob‖, care, așezat un timp ca inspector la piață de fratele său mai mare, ajutorul de primar, era acum scos din funcție și pus în urmărire de aceia cari, prin lupte care duseseră și la focuri de revolver, luaseră în stăpînire țara, cu toate comunele ei. Bolnav, stîngîndu-se pe încetul de oftică, pipăind dureros genunchii mei ca să-i compare cu bietele lui rotule dezgolite de boală, el făcea un mare sacrificiu găzduindu-mă și trebuia bunul zîmbet veșnic al totuși chinuitei de griji „țața Aspasia‖, ca să poată primi o conștiință în trezire ospitalitatea ce așa de natural i se oferise.
Dar pe urmă au trebuit plătite taxe, și știam cine le-o fi dat, ca să ajuta o rudă săracă, și după ce stăruințî materne, făcute acum și în numele meu. Banii „domnului Drăghici‖, plus un mic împrumut pe care-l priveam ca despăgubire pentru ce-mi oprise, se cheltuiseră de mult, și eleganta redingotă neagră începea să se roadă la coate, fără a vorbi de ghetele totdeauna dispuse să-și găsească o răsuflătoare. Și, dacă se găsiseră cîțiva „franci‖ pentru „locanta‖ de lîngă casa lui Pașcanu, locuința n-aveam cum o plăti, deși, încă pe cîteva săptămîni, am răsărit și la „moșu' Ioanidi‖, care mă privea acum ca pe un prieten și confident chiar al sentimentelor sale afară de casă, căci în odaia vecină, „țața Zinca‖, redusă la o umbră, cu părul sur tăiat scurt cît să-l poată sprijini gîtul descarnat, agoniza în chinurile fără nume ale cancerului.
Bacalaureatul l-am trecut însă, mai cu cîte o excursie la via, cu triste amintiri pentru mine, a lui Șumuleanu, în odaia de otel

unde mă primise ca tovarăș fără plată colegul Briul. Și ce otel! În dosul Mitropoliei, pe o stradă cu foarte rea reputație, o putredă zidire cu două rînduri, un han din vremea veche, cînd un Vanghele îl ridicase pentru popasul negustorilor de la țară. Jos, berărie și cîrciumă, cu fete cari erau gata să se suie cu clienții lor de o seară în etajul de sus, unde multe odăițe se deschideau asupra cerdacului ce dădea asupra curții îmbulzite de lume. Sunetul muzicii răzbătea la noi prin podeaua hîrșcîită și neîngrijită și de alături se auzea adesea altceva decît sfaturi bune pentru examenul de a doua zi. Lepra unui nobil oraș, aceste oteluri, fără deosebire, pînă la Otel Rusia, alt depozit de femei, unde era să dau concursul pentru catedra de Universitate, auzind fără voie toate propunerile – și vai! toate realizările —, de prin odăile din dreapta și din stînga și chiar pînă la impozantul Otel Traian, răpede degenerat cu același praf, cu același indescriptibil miros de acru, cu aceleași covoare îmbîcsite de murdărie, cu aceiași chelneri evrei nespălați, cu neînchipuitele latrine de cuib asiatic și cu politicoasa rugăminte de a „nu se supăra boierul pentru că o familie israelită face nuntă cu muzică numai pînă la ceasurile trei de dimineață‖. Mi s-a întîmplat într-o noapte, cînd Briul, recomandîndu-mi să sting luminarea, dormea pașnic în patul de fier, iar eu, ca oaspete, mă cincheam pe o canapeluță, să simt intrînd cu zgomot un om străin, care, cu orice preț, înjurîndu-mă, voia să mă dea afară, indiferent la amenințarea cu un revolver pe care nu-l aveam: la hîrșcîitul pe păretele soios al chibritului meu am văzut pe cine? Pe Cezar însuși, pe Cezar al lui „moșu' Manole‖, pe Cezar tovarășul de copilărie, prietenul mai în vrîstă, cu bani de la mama din București, care, în cocheta uniformă de ofițer de artilerie, dar poticnindu-se în cizme, confundase odaia noastră cu aceea unde-l aștepta idealul său de o noapte.

Așa învățam eu pentru bacalaureat și, cînd sîngele mi se suia în obraz de desperarea rușinii, însemnam, o dată, de două, de multe ori, cum se simte un tînăr care a trecut acum prin cea mai înaltă cugetare a scrisului, cînd își aduce aminte că „a fost ținut din pomană‖…

Examenele puteau fi o plăcere numai pentru teză. Ea are marele avantaj că îngăduie elevului să se coboare pînă în fundul sufletului său, să culeagă de acolo ce e mai adevărat și mai bun, să-și învedereze apoi și prin formă bogăția de nuanțe, delicatețea de percepții, putința de creațiune în cuvinte. Înaintea hîrtiei albe dai examenul în fața ta; nici o înfățișare străină, nici o temută privire necunoscută care să te influențeze, făcîndu-te de obicei mai prost – uneori cu cît mai prost! – de cum ești în adevăr. Cred că voi fi scris bine, căci la această probă am ieșit, pe

neașteptate, o mărturisește stîngaciul tuturor examenelor, cel dintîi, cu domnișoara Elena Buznea, mai tîrziu dna Meissner, în rîndul al doilea.
Din oral, în care am izbutit, recurgînd la tot curajul meu, înaintea universitarilor necunoscuți, să-mi păstrez locul, îmi aduc aminte foarte puțin. Sînt emoții care înfig amintirile, dar sînt și altele care le distrug imediat, emoțiile asămănătoare, care se succed. Văd pe Petru Missir, mic, rumăn, cu c:helarii pe ochii glumeți, urmîndu-ne, cu mersul lui iute, săritor, lucrul la înscris; mai tîrziu el era să fie mijlocitorul cu însuși Caragiale al debutantului literar și, pînă la sfîrșitul lui, lipsit de o femeie așa de iubită și căutîndu-și mîngîierea în ațipirea conștiinței, un sentiment de caldă gratitudine m-a legat de dînsul. Un gros dascăl cu figură de paracliser mă examinează la grecește, profesor de seminar, deprins cu ruralii lui; din „mă‖ și din „tu‖ nu ne scoate. Un candidat nu știa ceti grecește. – Ce grecească e asta, mă? – Grecească veche… – E prea veche, mă!‖ Și tot de la seminar ne venise un bătrîn Gheorghian, care avea același nume cu fostul ministru liberal, – așa de solemn cînd își prezintă frumoasa barbă căruntă, pieptănată în două părți – și care n-avea a face cu quasi-omonimul său, așa de fin și de complex, de la liceul din Botoșani. Cum, la istoria romanilor, îi povesteam din frumoasa carte, nobil tipărită și luxos legată, a lui Jäger, care plăcuse așa de mult lui Dimitrie Sturdza de pusese s-o traducă, împărțind-o la premii, glasul lui neîncrezător mă opri, spuindu-mi țîfnos:‖Nu-mi spune mie de astea; mie spune-mi ca la carte‖.
Așa am ajuns student.

Universitatea de acasa

Alături cu un examen de bursă trecut fără strălucire și al cărui rezultat nu mi s-a comunicat niciodată altfel decît că am fost admis la Școala Noumală Superioară, am început studiile mele la Universitatea din Iași.

Poate că e mai bine să arăt, pentru ca acest capitol, în care trebuie să exprim și atîta recunoștință, să nu se mîntuie cu lucruri prea unite, care erau condițiile în care atunci, la 1889, se trăia într-un internat universitar care purta, pe lîngă aceasta, și titlul, total neîndreptățit, de școală, de‖Școală Normală‖, cea dintîi în rang, cu sora ei din București, dintre școlile normale ale țerii.

Se închiriase pentru a adăposti vreo douăzeci de studenți de la Litere și de la Științe Casa Ciurea în față cu Orfanotrofia, nouă prea bine cunoscută prin prezența în balcon a tuturor moașelor și îngrijitoarelor în nevoie de bărbați. Clădire frumoasă pe vremea ei, cu două rînduri, cu balconașe și un petec de grădiniță, tot așa de absolut neîngrijită ca și restul.

Căci noi n-aveam nici conducător responsabil, nici îngrijitor pentru nevoile casei și ale noastre. Directorul, un simpatic și placid profesor de științi naturale, craiovean de origine, Stravolca, însurat cu o belgiană, dar pe care-l surprindeam și pe alte drumuri decît ale casei, ne-a făcut, cred, o singură vizită într-un an, pentru a „cerceta‖ plîngerile direcției femeilor din față, cari nu-și căutau de lucru din cauza noastră și, amețit în cîteva minute, de zgomotoasele protestări ale studenților că gustul nostru care rătăcea și pe la nostime croitorese evreice din vecinătate, fără a mai pomeni fireasca atenție pentru colegele noastre, nu se îndreaptă asupra acestor provocări, a plecat așa, năuc de cap, acasă, hotărît să nu mai intervie în această anarhie complectă a unor tineri cărora nu li se cerea nimic. Un intendent, deprins din armată cu o aritmetică specială, avea grija alimentării a șaptezeci și cinci de bani pe cap, în cursul căreia, pe lîngă feluri în general dezgustătoare, căuta să ne învedereze că prăjiturile de la greci sînt mai ieftene cu bucata și mai scumpe cînd se iau douăzeci deodată, ceea ce a adus, ca o consecință naturală, „trecerea prin ușă‖, cum spunea bietul Tokarski, a delincventului, care a dispărut pentru totdeauna. Un subdirector trimes de la București, Nicolescu Dacianu, apoi profesor foarte stimat la Ploiești, s-a compromis de la început prin ideea de a ne inspecta și sfătui, prin admirația pentru o colegă care făcea literatură și care, oacheșă și grasă, era, în iluzia lui, palidă, blondă și cu ochii albaștri, și printr-o misterioasă scenă cu lenjeriță, de care urmărit a străbătut ca fulgerul toate coridoarele și a dispărut. De la

acea, de altfel invizibilă, lenjeră, Madame Racoviță, ne veneau schimburile, și o familie țigănească, bărbat și femeie – celui dintîi i-am lăsat ca amintire cilindrul meu, pe care mi-l turtise, ca răzbunare pentru o scenă cu „hep-hep‖, desigur regretabilă din punctul său de vedere, căci d-sa, din neamul Morțuneștilor după mamă, e român get-beget, d. Șt. C. Ioan —, cari cumulau rîndășia cu sufrageria și cu curățitul odăilor, inclusiv a latrinei, unde pe geruri cumplite ne coboram jos, întrucît nu se întrebuința o mai comodă pîlnie, așezată în antreul de lîngă scări, alături de lavabou, la locul pe unde trebuia să treacă toată lumea, și vizitatorii.

Două dormitorii, două mici repetitorii și sala de mîncare de jos compuneau alcătuirea școlii. De ele toate dispuneam după voie, într-o adevărată republică, în care cine voia să tiranizeze tiraniza și bătea cine voia să bată. Actele de cruzime, hazlii în felul lor, după ce ai trecut printr-însele, erau fără număr, cel mai brutal biruind, cel mai inteligent și mai spiritual avînd numai dreptul să încunjure greutatea. Cei cu gura mare apăsau continuu pe ceilalți. Unul ca mine a avut doar norocul să intereseze de la început pe cineva dintre cei vechi, respectat de ceilalți pentru severitatea și hotărîrea lui, bunul Fîntînaru, de pe la Folticeni, înalt, spin, slab, din care soarta a făcut, pe lîngă profesorul de liceu care a trebuit să fie, și un prefect permanent al liberalilor, la care aderase de student, nu fără curaj, în momentul cînd Brătianu, căzut, după bătăile din București și călcarea demonstranților, în fața Palatului Regal, de caii jandarmilor călări ai maiorului Fănuță, fusese dat în judecată, împreună cu toți acei cari-l ajutaseră la guvern. Evolceanu, viitorul profesor universitar de latină, venit de la Botoșani, cu botanistul Em. Teodorescu, se ținea prin răceala lui firească și calculată la o parte de toate aceste frămîntări, și indiferența lui se păstra și atunci cînd vechii săi pantaloni, întrebuințați ca suport pentru a cruța pe cei noi, au fost strămutați, nu fără osteneală, cu concursul lui Ștefan Popa, mort tînăr ca profesor de matematică la Tulcea, în pupitrul d-lui Ștefan Ioan, care cuprindea și prețioase ingrediente de toaletă. Păcatul a căzut asupra bolnăviciosului ți puțintel bîlbîitului Ionescu, care a ajuns profesor de română la Craiova și care era, din cauza slăbiciunii lui în toate privințile, supt numele curent de‖Bulichi‖, obiectul glumelor noastre celor mai dureroase: azi, i se amestecau toate doctoriile pe care le culegea de la toți doctorii, temîndu-se de oftica familiei, care-l făcea să nu cuteze a călca nici în ceasul morții în odaia fratelui, profesor la o școală din Iași; mîne, i se suia pe sobă cilindrul pe care căzuseră multe ploi: poimîne, i se făcea proces pentru că în nevoile lui amoroase

compromitea instituția, și el se lăsa adus înaintea „judecătorilor‖, de Popa și de Teohari, de cari vorbim îndată, ofițeri de rezervă, în uniformă și cu săbiile scoase. La ușa care despărțea de dormitor, sumbru, cu barba nerasă, păzea, mormăind la fiece amenințare a situației sale, Radoveanu, apoi profesor la Bîrlad, dar groaza pe care o răspîndea n-a împiedecat coaliția desperată a slabilor de a sparge această ușă bine păzită și de a crea ceea ce s-a numit de atuncea „pasagiul polului Nord‖. Mai erau și alții: cei doi Scobai, Hulubei și cîțiva veniți după mine, ca Stanciu, cu clarii ochi de nevinovăție, căruia călărășenii fără deosebire de partid îi vor ridica un bust și pentru bunătatea ca și pentru hărnicia lui, sau cutare altul, băiețaș mărunt, rotund, vesel, pe care l-am decretat în glumă, „nepotul‖ meu și care n-a mai putut scăpa de ponosul prigonirilor noastre. Zdravănul ardelean Grigore Bîrsan, care cînta așa de duios din vioară și aducea o simțire națională pe care noi am dobîndit-o numai pe urmă, a trecut și el un timp prin aceste plictiseli care, la noi ca și la francezi, erau un obicei pe atît de statornic, pe cît de urît, fără îndoială. O dată nu l-am întrebat de durerile lui de acasă, o dată nu ne-am strîns în jurul lui ca să ni le povestească. Ofta uneori din greu înstrăinatul între frați. De altfel, cei veniți de la Liceul Internat procedaserăm tot așa cu State Dragomir basarabeanul, pe urmă un actor de mult talent și autorul unor mișcătoare amintiri pline de o caldă spontaneitate, care s-a pierdut înaintea noastră; își atrăsese broaște în pat și alte mizerii prin ciudata formă, imensă, a capului acoperit de un perișor mărunt și creț, ca și prin naivitatea de rătăcit în alt mediu decît cel de la Cahulul lui patriarhal care, cu alte inimi, ar fi trebuit să ni-l facă simpatic. Pentru noi, nu era basarabeanul din ale cărui amintiri să culegem atîtea lucruri prețioase, ci așa un fel de prost cu capul mare, care nu se supăra pe nimeni și pentru nimic, deși ar fi fost capabil, cu forța lui vizibilă, să turtească pe orice adversar. De la științificii din spate veneau puternice manifestații, la care participau băieți impozanți ca talie și ca glas, un Tomida, blînd, cu toate formidabilele lui dimensiuni, dorohoian de la Pomîrla, crescut în aer liber, un Atanasiu, un voinic Vasile Teodoreanu, un Popa, așa de bun de gură, de cari se țineau oarecum deoparte doi: Romanescu, totdeauna tăcut, demn, rezervat, cu tichiuța pe cap ca un profesor de anatomie, ca hirurg ilustru, făcîndu-și lecția în amfiteatru, și Nicolae Teohari, atît de simpaticul‖Culiță‖, răsfățat de toate cocoanele din Iași pentru ochii lui verzi, așa de triști și pentru lunga-i mustață roșie, trecută, deși era la matematici și nu la chimie, printr-o permanentă prelucrare în negru; „cotilionist‖ celebru pe a cărui mesuță, păzită de un enorm

cîne de rasă, se răsfățau scînteietoare toate decorațiile de carton, spoite cu argint și cu aur,‖Culiță‖, prieten cu noi toți, incapabil de a spune o vorbă rea, a cărui politețe în izmene primea vizite de persoane respectabile către amiazi, cînd binevoia să se coboare din pat și pe care, după ce vrăjise și neveste de profesori, care-i cîștigau prietenia soților, l-am văzut pe urmă atît de amorezat de o persoană literară, încît s-a pus să cumpere cărți de filozofie contemporană și de literatură, curentă, care au făcut, după o căsătorie de cîteva ceasuri, din viitorul profesor de la Pitești un fin critic literar în Noua revistă a dlui Motru, unde a însemnat cu eleganță, discreție și imparțialitate și un portret al meu. Și era să uit – mi-ar fi părut așa de rău! – pe colegul de la matematici, cu lungul palton despicat jos, care i-a atras porecla de Ghiță Berbecul și care plîngea așa de duios cînd, în schimb, pentru o colegială palmă, un coleg i-a rupt, trîntindu-l solid, o frumoasă cravată roșie, și pe cel mai masiv, mai hîrșit dintre acești științifici, care s-a trezit și cu o înfățișare la tribunal pentru că s-a uitat puțintel cu nevasta tînără, trimeasă pentru cumpărături, a unui bătrîn unchi din provincie.

Sentimentele de harță, care în domeniul uman corespund înhățărilor cu dinții din glumă, dar adeseori și cu sînge, ale cățelandrilor, se îmbrăcau uneori în forma versurilor, căci această bizară școală, și mai ales normală, nu știa numai să găsească porecle, dintre care „măgarul lui Lepadatu‖ (și măgarul și d. Lepadatu erau vecinii noștri) nu era cea mai crudă, ci se pricepea și la meșteșugul stihuirii. Fîntînaru, care făcea la gazetele liberale, unde am scris și eu, unele prostii despre conservatorii, dați, vorba merge, cu rușii, cronici glumețe și și-a adunat, supt pseudonimul‖Vladimir‖, epigrame, dintre care unele în adevăr bune:

Cugetările de astăzi, Sînt prostiile de mîne —, a schițat astfel pe colegii săi într-o „jalnică tragodie‖, în care, deși atît de prieten, figuram și eu:

Vezi acolo o căpiță de păr des nepieptănat: Ea ascunde supt povara-i un cap mare de-nvățat, și era acolo vorba, printr-o licență poetică, în fond, nu și în formă, nu numai de nu știu cîte „limbi‖, dar și de „matematici și științi‖, pe care grație lui mi le adăugea.

Eu însumi am încordat o șubredă și timidă liră pentru a face un Testament, care mi se pare că precedase și provocase opera lui Fîntînaru,‖Testament‖ în care mulți aveau ce n-ar fi voit, ca prietenul Scobai, cam iute la mînie:

Lui Scobai cel mititel, Ce mi-a fost prieten bun, Fi las astăzi moștenire O măciucă de alun, Ca prin ea să stăpînească În întreaga Facultate, Socotind că e destoinic Ca pe toți să-i poată bate.

Această inocentă satiră n-a rămas însă fără sancțiuni pentru o cutezanță care o dată a fost și puțintel ciomăgită – cu ce adîncă rană pentru o firească mîndrie! – și astfel, devenit pentru tovarăși‖Duhul‖, întrupat și într-o pasăre care a fost adusă să zboare supt înaltul tavan al dormitorului său, din cauza taliei mele supțiratece, neînchegate, într-un măturoi, cu adăugirea numelui de copilărie, împrumutat de la Nunuță Roznovanu, pe care, la 1866, tata și bunicul voiseră să-l facă Domn al Moldovei. Și, după
textul ad-hoc, oîntecul Domnului Tudor, strămutat asupra mea, răsuna puternic prin culoarele școlii:
Cine trece etc.? Este Iorga, este Duhul: E Nunuță Măturoi.
O vizită regală care, din fericire, nu onoră și o astfel de școală, ne puse deodată în fața lui Carol I.
Cu fastul obișnuit, regele înainta prin sălile de jos ale fostei reședințe fanariote, noi fiind în fund, fără nici o rînduială, ceea ce-mi atrase de la masivul și brutalul rector Climescu, care-mi dăduse așa de iertător drumul la bacalaureat, unde nu știusem la
matematici absolut nimic, strigătul de: „scoate căciula, măi‖.
S-a oprit, ne-a privit: din ochii de pasăre prădalnică o licărire a trecut asupra noastră, a fetelor de lîngă noi, și glasul puțin rauc, cu întîrzieri asupra silabelor străine, a răsunat pe cînd un imperios gest arăta, ca pentru o trecere prin arme imediată,
mielușelele pentru care suspinam noi în bănci: mititica roșcată, care parcă se speria continuu de ceva rău de la cineva, colega
care sărise odată pe fereastă, cea care ne dădea fructe din copaci, două alte apariții stranii, cu profiluri asiatice, cele două
palide fete de profesori și bălaia regină a visurilor mele eminesciene:‖Tar tumnealor?‖ —‖Sînt studente, Maiestate!‖ —‖A! tumnealor sînt ca să nu înfețe tumnealor‖. Ne-o spusese! Multe lucruri mai știa și regele Carol I, deși nu învățase la Universitate
cu studente.
Că se învăța și în acest infern de dezmăț, mai mult sau mai puțin spiritual, era o minune, dar minunea aceasta se făcea. Ba
încă, în ce mă privește pe mine, între cîntece, certe și încăierări, toate făcînd parte din programul firesc al unei Școli Normale, în
care n-am ascultat nici o lecție de pedagogie și n-am examinat nici un elev, am întins peste orice așteptare și speranță
orizonturi care și așa întreceau cu mult ceea ce se cerea de la noi, ba chiar ceea ce la noi se putea înțelege, prețui -și
întrebuința. Dar despre acestea pe urmă, după ce voi chema din amintirea, care le-a rămas credincioasă, cu mult mai mult
pentru binele primit decît pentru omenești scăpătări, pe profesorii mei. Nu era nici unul dintre dînșii care să nu fi venit cu cea mai călduroasă dorință de a ne fi folositor și cu o zestre de știință, nu

totdeauna împrumutată, pe care odinioară, prin schițe publicate în L'Indépendance Roumaine, am tratat-o poate cu prea multă critică, fără a mă gîndi cît pot să doară pe oameni în viață astfel de observații, de altminterea corespunzătoare cu cel mai netăgăduit adevăr.

Să încep cu aceia de la cari, și nu din voia lor, ci din a împrejurărilor care-i aduseseră pe catedră, am cîștigat mai puțin.

În fruntea acestei categorii trebuie așezat, desigur, după sfînta dreptate, Andrei Vizanti.

Îl cunoscusem ca scriitor după o carte împărțită la premii. Viața, bine scrisă de altfel, dar cu răsfățări de frază care arătau studii făcute în vechea Spanie, a Mitropolitului Veniamin Costachi, și am răsfoit pe urmă și un proiect de reformă a învățămîntului pe care-l elaborase influentul deputat liberal, cu aspirații la portofoliul Instrucției Publice. Îl vedeam acuma în fața noastră, mare, masiv, negru ca originile lui meridionale, ochios și bărbos, cu glasul dimensiunilor lui pectorale, îngînînd fraze goale de sens despre „poezia populară care zboară din cracă în cracă‖, ori la examen urmărind cu acei ochi înroșiți de patimă care-l vor face, păcătoșii, să plece în America împreună cu nu știu ce fermecătoare italiancă și cu cassa Teatrului Național, pe cutare colegă grăsuță care, în chinurile întrebărilor, își răsfăța pe masă podoabele sale. Din fericire, profesorul de limba română era mai totdeauna absent, la București și avea bunul simț să lase suplinirea în sama cuiva de cu totul altă structură intelectuală și morală, Aron Densușianu.

Nu de la jovialul și oriental-ironicul profesor de grecește, fost farmacist, ni se spunea, în Orient, macedoneanul Ioan Caragiani, membru al Academiei pentru niște studii pline de o bogată experiență filologică și istorică din provincia sa și pentru clara traducere a Odiseii, de la acest spirit, puternic, dar de o așa de patriarhală, voit patriarhală, factură, am învățat a ceti în original literatura celei mai depline și mai sănătoase armonii. Rotund la burtă, rotund la capul tuns scurt, la mustățile aplecate spre gura senzuală de cel mai mare mîncău al lașului, aruncînd din marii ochi negri, nu numai lumină, dar și o voluptoasă căldură, ca din dulci visuri, acela pe care-l vedeam seara în strada Arcului în papuci la masa de cină, lîngă tovarășa sa și lîngă o sprintenă copilă brună, se făcea a ne explica, în adevăr culinar, rîzînd în fundul sufletului dar cu un aer de profundă seriozitate în privirea de celebru anecdotist, cum subiectul samănă cu un cuțit și complimentul drept cu o pîne, sau ne reprezintă „eleganța‖ prin felul cum se învîrtea în jurul scaunului fără să-l răstoarne și al catedrei fără s-o ciocnească, ca să nu mai pomenesc solemnitatea cu care ne

vorbea de nu știu ce trecătoare suferință fizică a Hypatiei, filozoafa din Alexandria. Ca rezultat didactic, științific – firește nimic. Dar ce bucurie a simțit el la licența mea – și aveam urechea bună, auzind din antret ce se vorbea în Camera de Consiliu!
– cînd a văzut că pot scrie în grecește considerații asupra literaturii clasice în spiritul vechilor biografi și comentatori!
Nicolae Ionescu „marele orator‖ de pe vremuri, omul cu gîtul de aramă, cu fulgerătoarea privire supt ochelarii intrați în carne, acela de care se temeau guvernele cînd nu-l făceau cu dibăcie să susție tocmai legea pe care credea că o combate, ziaristul din epoca Unirii, cuvîntătorul zilelor mari, care încîntase o generație, ni se prezintă palid, umflat, supt părul alb, buhos, pe care-l respectase vrîsta, refuzînd să vie la examen fiindcă „englezii, învățătorii noștri în materie de libertate, au legea habeas corpus‖, iar, cînd era vorba de două cursuri pe an, ne aducea cîteva foi galbene, asupra cărora plîngea cînd Molière era ofensat de un senior insolent sau din care scotea imnul pentru Napoleon, Na-po-le-on Bo-na-par-te, ori cutremurul înaintea primejdiei unei Viene asediate de Cara-Mustafà.‖Ce-ar fi fost pentru Viena? Ce-ar fi fost pentru creștinătate? Ce-ar fi fost pentru omenire? Ce-ar fi fost…?‖ —‖Ei, ce-ar fi fost?‖, întrerupse, enervată, Elena Didia Odorica Sevastos. Leul fără dinți își scutură coama. În față vedea Parlamentul, adversarii cari-l provocau, odioșii guvernamentali.‖Ce-ar fi fost? Eu aș fi azi un hoge, iar d-ta te-ai găsi în harem!‖
Îmi pare rău că în aceeași categorie îl punea o neînvinsă dispoziție a studenților, cari știau de altfel că și la‖Junimea‖ profesorul lor avea aceeași atmosferă, pe filozoful nostru, coconul Costachi Leonardescu. Capul rotund cu ochelari se concentra în gura largă, cărnoasă, în care era și o nesfîrșită bunăvoință și un optimism naiv și mi-e frică să mai spun ce. Dar omul cetise fără îndoială, era în curent cu filozofia franceză, pe care ne-o punea în mînă, pînă la cercetările experimentale ale lui Binet, fără să uite pentru aceasta cultul celor vechi. Thales, pentru el‖Talete‖, și Locke, pe care-l pronunța lătăreț:‖Loche‖, adăugîndu-i titlul de onoare: „domnul Loche‖. Făcea seminarii și era atent la părerile noastre chiar cînd avea a face cu gluma, pe care n-o înțelegea sau se făcea că n-o înțelege, a lui Gane, actualul președinte al Comisiei legislative, care simula atacuri contra conferențiarelor mai drăguțe și se dădea chiar, oroare! la „domnul Loche‖, pe care-l proclama „un prost‖. Elev al lui Bumbăcilă de la Craiova, acest solid oltean se ținea la nivelul „maestrului‖.
Nu mai tînăr, foarte alb, cu o geană de păr lăsată romantic pe frunte, căci fusese poet și scrisese o imposibilă Negriadă, lucrată

însă după toate regulile epopeii clasice, cu barba albă de episcop ardelenesc, sever, dar nu aspru în privirea lui sigură, Aron Densușianu, făgărășeanul mutat în lașul unde la generația mai veche nu se evaporase încă învățătura strict și dîrz „romană‖ a lui Simion Bărnuțiu, se ținea la o parte de viața publică, evita și prieteniile, în același timp cînd absoluta lui izolare și evidenta lipsă de orice ambiție vulgară și de orice pofte nu-i puteau face dușmani. Desprețuitor față de Alecsandri, boierul, favoritul soartei, în folosul lui Bolintineanu, al cărui avînt, chiar într-o așa de neglijată haină, îl fermeca, neînțelegător față de tot ce venise pe urmă, el, suplinitorul la română al rotofeiului basbuzuc Vizanti, era la locul lui la catedra de limba latină. Știa latinește bine, știa cu iubire limba care pentru dînsul valora întîi ca amintire a strămoșilor. Cuteza să ne deie ca text epigramele lui Marțial și manevra așa ca să nu ne atingem de nici una din spurcăciunile, numeroase și grozave, dar spuse cu o marmoreană seninătate, ale originalului, – și ce spaimă pe el cînd o studentă, propria lui nepoată, nepregătită și venită tîrziu, a luat bucata de alăturea și se îndărătnicea, neînțelegîndu-i sensul, să-i tot dea înainte! Cînd era vorba de Horațiu, hotărîtul antisemit într-un oraș unde, trebuie să recunoaștem, îngrămădirea unei plebi teribile face antisemite și zidurile, el observa că acest libert fără virtuți militare și lăudăros de lipsa oricărei moralități romane ar fi putut fi de origine semită, în care caz „trebuie că l-a chemat Oriț Flecheles‖. Căci se și glumea uneori în barba aceea de vlădică blăjean, și omul nu era numai îndeplinitorul fără greș al unei sacre datorii, inexorabile, pe care o vădea tăiosul, calm repetatul lui „nu e adevărat‖ la examene, oi și un om blînd și bun.

Același care, bolnav de rinichi și incapabil de a se mișca, ne chema acasă în jurul lungii mese pe care poruncise s-o facă anume pentru noi, ar fi fost în stare să ne dea și părintești sfaturi. Păcat că glasul lui supțire, care, forțat, se pițigăia, strica această înfățișare, și moral romană…

La franceză, singura limbă și literatură romanică predată de pe catedra Facultății ieșene, vioiul Ștefan Vîrgolici, cu ochii ca mărgică neagră, de un neastîmpăr de copil ghiduș în fața ciupită de vărsat, pe laturile căreia fîlfîiau ușoare favorite sure, aducea măsură în formă, dacă nu și o deosebită originalitate în fond. Bine pregătit totuși pentru materia sa, fost elev al Universității din Madrid și excelent traducător al lui Don Quijote, pe care numai incultura noastră l-a putut lăsa să rămîie în paginile uitate ale Convorbirilor, era cel mai bucuros din toți de orice progres al nostru, de care i se încălzea inima ca a unui bun și iubitor părinte.

Mai făceam cu dînsul și exerciții latine pentru Școala Normală, și nota

lui distingea și pe colegul viclean care-i descoperise cartea de exerciții și copia conști ncios dintr-însa. Eu nu pot fi destul de recunoscător aceluia care a purtat interes și primelor mele manifestări literare și, stăruind să capăt o bursă în streinătate, m-a făcut cunoscut, la un ceas cînd porunceau junimiștii lui, acelei lumi literare și politice bucureștene pe care eu abia o distingeam în fundul unor zări luminate.

Atîta limbă străină vie se învăța deci: franceza, care se știa binișor, pe vremea aceea, de toată lumea. Cît privește germana, nu era catedră, ci numai oare de seminar, destul de rare, pentru singuri normaliștii, dar tot în clădirea Facultății le preda împovăratul, însă totdeauna gata de muncă, Densușianu. Ne chinuiam cu lînceda tragedie sentimentală a lui Schiller, Fata de la Orleans dar, și cînd zăream un înțeles, declamațiile „fetei‖ înseși, ca și ale tuturor Talboților de acolo, ne lăsau cu desăvîrșire reci, cînd, cum se va vedea, altă poezie ni se cobora în suflet.

Istoria veche, adecă a Greciei, după Grote și Curtius, și a Romei, nu-mi aduc aminte după cine, era încredințată lui Petru Rășcanu. N-am mai întîlnit profesor care să pontifice de pe catedră atît de solemn, dar și de armonios, fața rotundă, cu părul scurt și mustața bătrînească albe, prefăcîndu-se de la o vreme, la sunetul unui glas potolit, dar plăcut, într-o figură de marmură „din Antichitatea pe care și purtările lui ne-o revelau. Nici o nesiguranță, nici o poticnire, nici o sforțare și nici o săritură dincolo de margenile celei mai depline înfățișări clasice; ochii nu aruncau lumini și nici o tulburare romantică nu se oglindea într-înșii, dar ei nu păreau că ne urmăresc pe noi, ci exclusiv ceea ce se povestea, parcă ar fi fost cules de pe o friză elenică. Fostul institutor, trecut însă pe la școlile înalte din Paris, ca să ia tîrziu la Iași o licență cu socoteli din vremea fanarioților, foarte bine precedate și explicate, viitorul alcătuitor al unor manuale școlare de o concepție greșită în ce privește stilul didactic, nu era ceea ce se cheamă un erudit; științificul nu biruia în el și nici nu se credea dator să creeze cercetători cu personalitate. Dar cine nu poate face pe conducătorul de seminar, pe răspînditorul de metodă, o perfectă carte moartă, plină de preciziune mai mult decît de noutate, înșirîndu-se după alta? Cine nu poate deveni învățatul cetirilor sale răbdătoare? Un astfel de profesor însă ca Rășcanu însenineză sufletul în vrîsta chiar cînd pornirile elementare îl fac mai tulburat și mai disarmonic, și acesta e un neprețuit folos, în afară de faptul, esențial, că el avea înfățișarea însăși a nobilei sale materii. Și eu am cunoscut, la dînsul mai mult decît chiar la Vîrgolici, care nu primea de obicei, și la Xenopol, care avea oarecare piedici în gospodăria lui improvizată la

un ceas de suferință, farmecul incomparabil, trezitor de energie și dătător de încredere, al bunei întîmpinări în biblioteca plină a învățătorului. Statornic ajutător mi-a fost de la început pînă la sfîrșitul unei inițieri în care, cine trecuse prin ce apucasem eu în copilărie și pe pragul adolescenței avea nevoie, fără îndoială, și în cel mai înalt grad, de un sprijin, de un astfel de sprijin.
Xenopol era pentru noi, pentru noi toți, chiar pentru cei cari nu-l cetiseră, dar simțeau instinctiv înaintea cui se află, o culme. La liceu, fără a-i fi văzut eu însumi, harnicul cititor, dar pe alte tărîmuri, o singură carte, un singur articol – și era să prind pe cele dintîi în Convorbiri, unde stătea în față și toropitoarea critică metodică a lui Onciul —, am urmărit îndelung la Copou pe omul mărunt și pătrat, cu fața rasă între lungile favorite roșcate, cu ochii clipitori și șterși, care, tremurînd din picioarele bolnave, suia încet dealul, oprindu-se din cînd în cînd la băncuțele din poarta caselor. Regretam că nu e fizicește altfel, căci nu-i văzusem încă figura în clipele cînd nemerirea și reținerea ideii o luminau întreagă, făcînd-o în adevăr frumoasă, el, scriitorul către care mergea un nesfîrșit respect. Mai tîrziu, la Facultate, pe cînd vorbea, zdrumicat, fără altă elocvență decît a cugetării sale superioare, mai cuprinzătoare și capabilă de a se încînta răpede pe sine decît așa de adîncă precum se vădise în prima tinereță, înainte de blăstămul bolii, dar interesant prin gîndul acela luminos care cerceta lacom pe toate fețele ca un fascicul de raze scormonind din reflector terenul sau dînd din înălțimea farului îndreptare vaselor pe mare, eu priveam mînile, mînile grăsuțe care păreau gata să sară pentru a prinde adevărul.
Teoriile acestui cap filozofic așa de bine înzestrat se vedea bine că-l stăpînesc înainte de toate, și el ni le-a și schițat, cu un entuziasm lipsit de gesturi, în primele lecții fără să fi putut noi simți noutatea și caracterul lor, măcar foarte sugestiv. Istoria, ca zbucium omenesc, ca necurmate silinți spre mai bine, chiar și cu mijloacele cele mai greșite și mai rele, vălmășagul acela de suflete, îl atrăgea, acum, în deosebire de nobilul idealism etic al tinereței sale, pe acest spirit, născut pentru abstracții, pentru jocul singur al ideilor, numai în ce privește exercițiul inteligenței, oricare ar fi fost scopul și indiferent de valoarea morală a persoanei. Ce bucuros era el cînd punea mîna pe autorul unei mari șiretenii, cînd putea să-i urmărească jocul, să-i descopere tot cursul strecurării? Fața i se bucura și se răschirau larg într-un zâmbet favoritele, devenite spirituale și glumețe, pe cînd ochiul suferind păstra obișnuita aparență tristă. Fanarioții și turcii în felul lor de a lupta și de a învinge erau pentru el o desfătare, și gîceam din transformările acelei fețe expresive că e pe cale a mai

găbji pe unul asupra faptului. Rareori răsuna în glasul lui expresia uneia din miile de dureri omenești mărturisite în viață sau duios ascunse, pe care le răscolea cuvîntul lui sprinten, săritor. Căci la dînsul, nu era nimic din armonia de albă lună pe valuri a lui Rășcanu, ci scîntei electrice se succedau zburînd, jucîndu-se, urmărindu-se pentru a se cufunda în haos ca să lase loc altui danț de sclipiri.

Rareori un om s-a bucurat mai mult de propria lui cugetare și s-a simțit așa de bucuros s-o poată comunica altora! Valoarea cuvîntului în sine, simțul literar înnăscut al fiecărui sunet pus lîngă alt sunet, însemnătatea alăturărilor sugestive și a indicațiilor șoptite, dincolo de care o lume întreagă se deschide de la sine, cu toate farmecele ei, îi erau puțin cunoscute, și totuși acela care făcuse descripții de călătorie ce nu mișcă și versurile palide, pe care, în revista Archiva, luată de dînsul asupră-și, le iscălea‖I. Laur‖, muzicantul ale cărui degete erau obișnuite a umbla pe clape în ceasurile libere, iubitorul de pictură în toate formele ei, pînă la peisagiul pe care purismul lui îl numea „cîmpenie‖ urmărea dureros o frumuseță literară, o dată gata să-i vie de la sine, pe care, cînd credea că a prins-o arăta cea mai nețărmurită satisfacție. În clipa aceea, cum n-o putea smulge de la improvizație, și-și dădea samă cu părere de rău de aceasta, alerga – numai atunci – la manuscrisul pe care stătea să-l tipărească, glorioasa Istorie a Românilor în cinci volume, continuate apoi prin alte patru și, căutînd cu ochii lacomi admirația pe fețele noastre, cetea pasagiul cu voluptatea copilului care suge o acadea mult timp urmărită în vitrina cofetăriei. Natură mai curînd rece, un naționalism de convingere i se înfipsese de mult în minte, și nu erau rare ocaziile în oare căuta să-l vădească unor suflete care pe altă cale ajunseseră la aceeași dispoziție sufletească.

Cu Xenopol, profesorul neobișnuit dat nouă de o soartă pe care n-o merita pregătirea de la început a celor mai mulți, prilejul de contact însă ne-a lipsit. Migăleala seminariilor în care se nasc mai multe pretenții decît se trezesc vocații și în care se ascuțesc relațiile între tineri, pe lîngă pierderea unei vremi prețioase care se poate întrebuința mai cu folos pentru lecturi și meditați personale, nu-l atrăgea. Numai cînd, după examenul la care era foarte larg cu mediocrii, răspingînd numai pe aceia cari nu puteau răspunde nici asupra lucrurilor celor mai elementare, el căpăta încredințarea că înainte i s-a arătat o cugetare vie care merită condusă și încurajată, atunci el era prins – și am simțit-o așa de adînc la capătul atîtor ani de umilire! – de același entuziasm, poate exagerat, care-l stăpînea cînd descoperise o intrigă

istorică dibaci țesută sau crezuse că atinge acea desăvîrșire a formei spre care-i mergeau rîvnirile.
Un adaus de îndemn mi-a venit apoi de la cineva abia sosit și, față de ceilalți, atît de tînăr, care însă știa să-și puie frîu aprecierilor în ce privește și pe cei mai buni elevi. Din ziare, pe care începusem a le ceti, mai ales vioaia Lupta a lui Gheorghe Panu, abia despărțit de Iași, știam că la București se dă o mare bătălie pentru a doua catedră de filozofie de la noi, organul radicalilor sprijinind firește pe amicul lui Panu, voinicul, sprîncenatul și fălcosul răzeș Bădărău, care nu era încă „marele elector, urmat de unii, suspectat în onestitatea lui de alții, mai tîrziu compromis de o politică antinațională. Cu neplăcere am aflat că biruitorul a fost un necunoscut, un muntean, care indispunea și prin numele său ortografiat după sistemul lui Pumnul: Ioan Găvănescul. Nu cu multă prietenie i-am așteptat sosirea, care a întîrziat. Dar la vederea feței sănătoase cu ochii extraordinar de prietenoși, întinsă către noi, ca și cum, revărsîndu-ne sufletul său întreg, ar fi vrut să soarbă tot ce cuprindea în al nostru, la ascultarea unei expuneri pline de viață și, mai ales, cu clara pronunție de la dînșii, vibrînd de căldură comunicativă, la seducția unei poezii intrinsece, care se descoperea pînă și în felul adînc uman, la fostul elev al lui von Gizycki din Berlin, cum se puneau problemele, totdeauna, la capăt, cu o geană de relativitate și de mister, am pus jos armele și am urmărit, cuceriți, un steag pe care era scris, dar în puternice colori de sentimentalitate proaspătă, activă, același crez de naționalism care la Xenopol se desfăcea numai din siguranța unor argumentații. Și aerul acela de coleg ceva mai în vrîstă, cu cîțiva precoci fulgi albi care-l făcea să mă întrebe după o comparație ce-mi venise în răspuns: „a d-tale este?‖
Cu acestea toate, cu trei-patru profesori cari erau oameni vii și mergeau spre ce era viu în sufletele noastre înșeși, se descoperea pe încetul o lume nouă, de care cu cîteva luni în urmă abia cutezasem să visez.
Nu pot lăsa la o parte nici un alt element, așa de prețios, de călăuzire: atmosfera morală comună pe care o creau acești profesori împreună, cu buni, cu mai puțin buni, printr-o colaborare, măcar aparentă, pe care le-o impunea și un perfect bun-simț și respectul față de aceia a căror formațiune sufletească le era încredințată.
Erau din partide deosebite, care se luptau pentru putere, și prin ziare care nu-și observau forma și treceau și pe lîngă buna-cuviință, și prin manifestații din care, cum am văzut, nu lipseau nici merele putrede, nici ouăle clocite. La căderea liberalilor,

stăpîni ai țerii mai mult de zece ani era, cu toată înțelepciunea lui Carol I, care nu adusese la cîrmă pe dușmanii lor înverșunați, ci pe junimiștii fără pasiuni, și anume în frunte cu autoritatea, unită cu atîta prevenientă blajină, a unui înalt magistrat, care era și cumnatul popularului vodă Cuza, Theodor Rosetti, era, zic, mult praf de pușcă risipit pe drum, și în aer multe gaze otrăvitoare.
Dar profesorii, dintre care numai unul, Vizanti, era în Parlament, se fereau de a se manifesta în așa chip încît să contribuie la trista discordie dintre puținii intelectuali. Nu am ascultat nici un discurs politic al lor, cu atît mai puțin să ne fi smomit să-l ascultăm, și n-am cetit de dînșii nici un articol războinic. Nu zic că trebuie totdeauna așa, și-mi dau samă că vremile se schimbă, cu alte cereri, de la care nu te poți da în lături, dar atunci așa era, și nu mă pot opri, la capătul unor lungi și pentru mine îndreptățite, neapărate lupte, să spun că, așa cum era acolo și atunci, era bine.
Cei mai mulți ieșiți din cercul ‖Junimii‖ sau trecuți măcar printr-însul, acești cugetători și scriitori, deși de o valoare foarte deosebită desigur, erau deprinși a discuta fără patimă, a-și vorbi frumos, a reprezenta fiecare punctul său de vedere în așa fel încît la capăt să-și mai poată strînge mînile. Solidaritatea unei generații îi lega, iar cînd unul ta Densușianu era cu totul de altă părere, venit din alt mediu, care avea alte nevoi, așa de imperioase și de stringente, el înțelegea că este o demnitate și o onoare comună de care nu e bine să se atingă. Astfel, polemicile erau necunoscute și nimeni nu încerca să atragă pe studenți de partea sa, iar ei, de altfel, spirite libere cum erau, ar fi refuzat asemenea servicii, nefiind obișnuiți să-și capete trecerea și nota bună la examene prin îndatoriri personale, de orice fel. Cînd Xenopol a făcut lui Rășcanu observații calme cu privire la o carte de școală și în răspunsul lui Rășcanu a fost o iritație, ne-a părut rău și ne-a bucurat că mănușa n-a fost ridicată de Xenopol.
Am vorbit de examene, și felul cum ele se făceau adăugea încă un element de demnitate la viața universitară. Locuiam, deși nu ne dădeam sama îndeajuns, în palatul însuși al Domnilor Moldovei dintr-un timp mai apropiat, după arderea curții de pe malul Bahluiului: în casa lui Scarlat vodă Callimachi, bunul ocîrmuitor care a dat țerii sale Codul modern, și pe poarta ca un arc de triumf, delicat săpate pe fațadă, erau armele moldovenești și o inscripție care înștiința că acolo e ușa dreptății. Larga sală de așteptare avusese cîndva tronul între înaltele ferești dînd asupra frumoasei ogrăzi bine pietruite. Voievozi și Doamne, beizadele și domnițe fuseseră prin încăperile unde se întindeau băncile noastre

ca să ascultăm cuvîntul de adevăr și predica morală.
În sala de la dreapta intrării, profesorii se adunau în comisiune, măcar trei, pentru ascultarea noastră la fiecare sfîrșit de an – eu eram să apuc, în graba mea de a zbura, și cu cîte griji îmi crescuseră, așa de răpede, unul singur. Pe lunga masă acoperită cu postav verde două lămpi înalte cu globuri mari luminau clar fețele, de o solemnitate specială, ale profesorilor noștri, așezați în fotolii largi, acoperite cu piele verde, ca și acelea în care luam loc unul lîngă altul, cu un public restrîns de colegi la spatele noastre. Noi înșine, vă asigur că, oricît am fi cetit, n-aduceam nici o siguranță, căci și cel mai bun putea să capete o notă rea fără să creadă că aceasta-i dă dreptul de a se supăra și de a insulta un examinator prea aspru. Fiecare din întrebări era bine cîntărită, căci aproape stătea colegul profesor, care și el, în tăcerea sa, examina pe vecinul de masă și din răspunsul studentului își putea da samă și de cît se putea folosi de la acesta. Se evita orice enervare din partea celor cari aveau să hotărască, și niciodată nu s-a ridicat un glas de nerăbdare peste diapazonul obișnuit, care se păstra cuviincios dintr-o lungă tradiție, la capătul căreia erau, tocmai în fund, o înțelepciune și o cuviință „romane‖, ca ale lui Bărnuțiu. Sfiala de a te manifesta rău înaintea unui astfel de areopag și în ființa colegilor curioși să-ți afle știința și talentul făcea ca examenul să-și aibă toată valoarea lui. O dată, o întreagă idilă cu o blondă colegă s-a împrăștiat, mai-mai în pragul uneia din obișnuitele căsătorii de studenți, pentru că, știu eu? , poate și din cauza prezenței mele, fata nu știuse absolut nimic la Xenopol… Și de acolo plecam cu toții în vîrful degetelor, salutînd, cei fericiți și cei cu mai puțin noroc, chiar cînd „coconul Costachi Leonardescu‖ îi chinuise degeaba cu sistemul lui „erotematic‖,‖Ce e logica? Filozofia? Dar ce e filozofia (pronunțat „felosofie»)? Cunoștințî? Dar ce sînt cunoștințile?‖, ca să se întoarcă apoi, rîzînd din bunele buze groase spre Xenopol sau spre Rășcanu, cu observația, satisfăcută:‖Bun băiat, dar s-a încurcat, fiindcă e așa de grea felosofia!‖.
Dar ce era și mai prețios decît lecțiile, decît această concordie profesorală, fie și numai aparentă, venea din două alte domenii, de răpede, surprinzător și minunat de răpede inițiare: lectura cea nouă și pătrunderea noilor idei de viață luptătoare, pentru alt ideal decît al fericirii generale, prin satisfacerea nevoilor materiale potrivit cu catehismul lui Karl Marx.
Școala Normală avea o bună bibliotecă și, afară de cărțile pe care eu continuam să le cumpăr cu pasiune și care uneori cuprindeau atîta umanitate revelatoare, ca ale lui Tolstoi, Război și Pace, Ana Karenin, Cazacii, cu o lume întreagă în ele, așa

de străină și corespunzînd totuși așa de mult cu ce e mai adînc și mai intim în sufletul fiecăruia, ale lui Turgheniev, cu vastele priveliști de țară rusească și cu delicatele indicații de naturi pline de răspundere, ca ale celui de-al treilea mare rus, Dostoievski, cu dureri atît de grozave într-o atmosferă morală atît de tulbure, această bibliotecă într-ales, pe care cred că și-o ceruseră înșiși înaintașii noștri după sfatul unor profesori pricepuți, ne atrăgea așa de mult, încît nu mai era nevoie să recurg la prietenia bunului Haimann, care să-mi împrumute pentru cîțiva bani cărți cu îndatorirea să le aduc înapoi netăiate. Și apoi nici nu prea era vreme, cu atîtea cursuri, urmate cu o perfectă regularitate, să mai bat străzile, care-mi ajunseseră aproape necunoscute, ale lașului.

Afară de istoria națională, pentru care luam note de la Xenopol, oare nu făcuse să apară decît primul volum, nu prea ușor de însușit pentru examen, al Istoriei Românilor și, cu Letopisețele lîngă mine, complectam cu cît mai multe detalii puteam găsi știrile căpătate la curs, celelalte materii ne țineau la dispoziție, în cărți exclusiv franceze, dar cuprinzînd și traduceri din germană, din engleză, o informație foarte bogată, capabilă de a trezi multe în mințile noastre atît de proaspete.

Pentru istoria veche aveam pe Curtius, și aveam pe Grote, unul așa de bun povestitor, celalt dînd ceva, după bogata, practica minte engleză, și peste povestire; aveam pe Mommsen, de a cărui străbatere însă nu-mi pot aduce aminte. Dar pentru tot ce privește instituțiile, era o carte minunată, pe care numai lipsa unei reeditări ținute în curent a scos-o din raza atenției tineretului, superbul Manual al celui care a strîns mai multă știință, de atîtea feluri, în capul său, Salomon Reinach – și băiețașul de la Iași ar fi nebunit, pur și simplu, dacă i s-ar fi spus că acel om de formidabilă învățătură va fi cîndva colegul său și că el însuși se va învrednici de prietenia și chiar de colaborarea lui. Am cetit aceste admirabile două volume cu atîta atenție și de atîtea ori, încît eram desigur în stare să dau răspunsuri cu privire la toate colțurile unei materii atît de multiple și atît de grele. Orientul însuși îmi apărea într-o altă lumină, deși fără ultimele rezultate – și cele de azi erau întrecute mîni, chiar în ce privește numele regilor Asiriei; iar preistorie nu exista, Creta nu-și arătase comorile și cuvîntul de hitiți reprezintă încă așa de puțin înaintea descoperirilor uimitoare de la Bogazkoy! —, din paginile, așa de frumos scrise, ale unui Lenormant. Amănuntele istoriei universale le culegeam din multele volume ale secului Weber, și inițiatorul în istoria Revoluției franceze îmi era sistematicul Taine, a cărui ură față de iacobini mi-am însușit-o, pe cînd din Carlyle

nu cunoșteam decît acea carte epică despre Eroi care nu se poate traduce bine în franțuzește.
Dar în filozofie se deschideau marile orizonturi, de care am fost așa de ispitit, încît primul meu gînd a fost acela de a mă fixa în acest imens domeniu de cugetare în care atîtea descoperiri de laborator, recente, stăteau alături de superbele clădiri de cugetare ale unei metafizice care încă nu murise cu totul.
N-avea cineva decît greutatea alegerii. Erau și reprezintanții acelei vechi metafizice, total perimate, dar încă așa de atrăgătoare, și atrăgătoare pentru toate timpurile prin îndrăzneala arhitecturii și prin puterea credinții cuprinse în ea. Am cetit de la un capăt la altul Estetica lui Hegel și, ca să mă orientez asupra dezvoltării acestor idei „supranaturale‖, aveam cartea, interesantă a lui Flint, Psihologia lui Wundt, pe care abia erau să-l cunoască mai tîrziu colegi ai mei din București ca d. C. Rădulescu-Motru, după ce trecuseră în străinătate, căci acolo, la Bucureștii lor, Maiorescu n-avea nevoie de nimicuri de laboratorii și crea și fără aceasta tinere genii filozofice din studenții frecventatori ai unui pustiit salon literar, a fost pentru mine un îndreptar, și alături de dînsa urmăream dezvoltarea de idei a lui Taine în De l'Intelligence, în același timp cînd cetind cu toată răbdarea și cu toată admirația pentru solid închegatul veșmînt, străbăteam prin opera lui critică, de la Încercarea asupra lui Titu-Liviu, operă de debut la alte „essay‖-uri ale lui, așteptînd lectura pe sărite a masivei, dar rămasei în urmă Istorii a literaturii engleze.
Dar trebuie să spun, abătîndu-mă de la această expunere a călătoriei mele în domeniul pur filozofic, că dincolo de rigiditatea prezintărilor lui Taine pe baza neclintită a teoriei mediului, din care, la scriitor și artist, totul ar trebui să pornească, îmi răsăreau alte orizonturi: încercarea unui Hennequin de a analiza opera în tot ce se conține într-însa, iar nu verificînd ,la dînsa realizarea unor linii fixate o dată pentru totdeauna, teoretic și o simpatică sentimentalitate, un pesimism elegant, însuflețeau o altă critică, fără pretenții matematico-geometrice, în cele două volume de la Lemerre, un editor nou, de avangardă, ale lui Paul Bourget, Essais de psychologie contemporaine, titlu care spunea ambiții mai mari și putea face să se prevadă o întreagă direcție în roman a aceluia căruia pentru a fi un mare scriitor i-a lipsit numai cunoașterea vieții altfel decît din scrisul, cernut mulți ani de zile, al altora. Cred că, deși numele lui Brunetiere, căruia nu-i păsa de „psihologie‖ și care se indigna de ușoara plutire nehotărîtă în domeniul ideilor, opuindu-le convingeri creștine, catolice și soliditățidogmatice, îmi era cunoscut, n-am ajuns decît după acest an de Universitate ieșeană la opera care pretindea să

instaleze sistemul, exclusiv, al urmăririi genurilor literare, ființe abstracte, dar însuflețite, capabile prin ele însele de o dezvoltare organică și, cînd m-am înfundat în străbaterea volumelor lui, stilul de lecție stenografiată, morga de catedră, incapacitatea de a da figuri și de a însufleți forma m-au dezgustat răpede, în ciuda mulților lui admiratori de factură normaliană.
Dar pentru logică Stuart Mill era călăuzul, și nu se poate spune că era ușor să se intre în legătură cu dânsul. Pentru estetică mă mai abăteam și pe la tineri înnoitori ca Arreat și alții din Biblioteca de filozofie contemporană, în care‖Culiță‖ își căuta armele pentru o cucerire amoroasă la care nu puteau contribui matematicele lui.
Și, astfel, – pe lîngă versuri risipite în Contemporanul, care afirma însă, prin încîlcita și atît de mărunt filologica Istorie a limbii și literaturii române a lui Ion Nădejde, căreia numai uscata știință a lui Philippide a putut să-i opuie ceva și mai ilegibil, că poetul viitorului era colegul nostru mai în vrîstă, simpaticul și iutele la gînd D. A. Teodoru, versuri de care m-am lepădat, poate fără dreptate, cu dezinteresul meu complect pentru lucrul odată făcut, dar din care cutare fragment, Moș Crivăț, care în întregime are însă un sens sentimental, s-a rătăcit și prin cărțile de cetire pentru copiii mai mărunți —, am ajuns la același gen de „essays‖ către care mă îndemna o largă parte din aceste lecturi de școală înaltă.
Grupam amintirile lor proaspete și care trebuiau să fie trainice în jurul unor noțiuni generale care mi se păreau că domină simțirea vremii. Astfel am alcătuit, cu bucuria cui simte că poate înnoi în formă, coborînd în ea o nouă poezie intimă, studiile despre Iubirea în literatura modernă și Pesimismul la artist. Dar îndeletnicirile mele de la facultate mă rețineau pe drumul unei erudiții care nu era condusă de nimeni și n-avea nici materialul trebuincios la îndemînă, ajutîndu-mă mai mult din instinct ori și urmînd unor aplecări ereditare, ca în Critica literară la antici, sau și aducînd în jurul cercetării unui izvor istoric, măcar pentru partea contemporană, știri de familie și amintiri personale, ca pentru portretul, pe care am căutat a-l face deplin și viu, al bătrînului postelnic din Păcurari și de la vie, Manolachi Drăghici.
Un editor pe atunci prieten și care se considera ca un fiu sufletesc, directorul Ramurilor din Craiova, care mi-a plătit apoi cu atîta ingratitudine, a reluat mai tîrziu, într-un volum care n-a avut nici o răspîndire, aceste Pagini din tinereță. Ele au apărut întîi în Arhiva, organul Societății Științifice și Literare din Iași, cu a cărui impresionantă gravitate au ajuns, așa de răpede, să aibă contact cei abia optsprezece ani ai mei.

Societatea se formase cu participarea unor profesori de specialități foarte deosebite, cari se adunau într-una din odăile de jos ale Facultății, acolo unde odinioară stăteau arnăuții, ciubucciii și ciohodarii lui vodă Callimachi. Era între ei Cobâlcescu, autodidactul de mari însușiri divinatorii în domeniul geologiei, pe care, pentru solul moldovenesc, a creat-o el, mărunt și ghemuit, fricos de oameni, trăind în cea mai desăvîrșită singurătate, încunjurat de un meritat respect, apoi Gr. Buțureanu, a treia înfățișare a favoritelor englezești, nalt, iute, entuziast, ocupat, pe lîngă tîndăleala didactică a școlii lui secundare, cu descoperirile preistorice, neîncurajate de nimeni, de la Cucuteni; era, puțintel în colț, ca unul ce era tînăr, foarte sălbatec și izbucnitor de speța fostului meu profesor Philippide, și cu circumstanța agravantă că n-avea licență, d. Ghibănescu, încă de atunci așa de amorezat de documentele pe care le colecționa și le copia în masive condici, încît a ajuns să învețe de unul singur limba slavonă, pe care abia o descoperise la București […], autorul studiului Rusia, România și Puterile occidentale, D. A. Sturdza, creînd bursa de limbi slave pentru Ioan Bogdan. Șuțu va da acolo o cercetare asupra traducerii românești a Menehmilor lui Regnard.

Printre șefi, era firește Xenopol, a cărui influență va deveni tot mai mare, pînă ce îngrijită, odinioară, publicație a Societății îi va aparține exclusiv, cu participări ocazionale, între care cea mai obișnuită a dlui Ghibănescu, dar fără critica severă și strictul control din anii, plini de iluzii, de la început. Acela care înfățișa aceste prețioase însușiri, nu totdeauna și nu deplin obișnuite la noi, era însă un străin, așezat în Iași și ca industriaș, fabricant de scaune, în pierdere, ca totdeauna, care, venit tocmai de la Breslau, dintr-un mediu de familie intelectual, se pasionase de filologia românească și de tot ce privea poporul nostru, de care, după multe înfrîngeri și suferinți, depărtîndu-se definitiv cu trupul ca să se așeze la Berlin, va rămînea totuși puternic și sincer legat, H., adecă Haymann, Tiktin: tînăr încă, slăbuț, cu favorite fluturătoare, vorbind cu oarecare încetineală […], el aducea cu dînsul, în tot ce spunea și făcea, o atmosferă occidentală. Poate că tocmai aceasta i-a făcut rău, ca și, în legătură cu ea, o timiditate naturală care-l va pune, pînă la hotărârile cele mai grele de luat și mai ușoare de părăsit, la dispoziția oriclui se pricepea să lucreze asupra unui suflet nobil și drept, asupra unei inteligențe capabile, pînă la marele dicționar etimologic româno-german, și de cele mai mari și mai întemeiate opere. Mie d. Tiktin mi-a arătat încă din acei ani de întîie tinereță o înțelegere, o simpatie care nu s-au dezmințit niciodată, și supt

îngrijirea d-sale atentă și iubitoare s-au tipărit acele prime studii ale mele.
Dar, supt influența lui Hennequin și a „științificismului‖ lui, mult mai mult decît a lui Bourget, am încercat să schițez, altfel decît prin fraze de simplă literatură și prin aprecieri personale, figuri din literatura noastră. Astfel m-am oprit asupra lui Creangă, pe care-l văzusem o dată la o adunare de dascăli, gras, gros, roșu, stîngaci și șiret, spuind atîta cît să îndreptățească un vot de „pentru contra‖, apoi, ca viu, rumăn la față, liniștit, cu trăsăturile înnobilate, în sicriul încunjurat de cîțiva prieteni, ca magistratul Alexandrescu, care s-a ocupat de manuscrisele lui, palidul, visătorul Eduard Gruber, autorul cărticelei Stil și gîndire și care observa în însăși psihologia sa anormală rarul mecanism al audiției colorate. Poate că și azi, cînd se scormonește mai mult biografia lui Creangă, ar fi ceva de găsit în acest studiu de concentrare, pe care Vîrgolici, primindu-l cu un bun zîmbet fericit, îl trimesese glorioasei reviste a junimiștilor săi, Convorbirile.
Cu altă simpatie am scris al doilea studiu de „critică științifică‖, acela despre Veronica Miele, al cării volumaș de duioase versuri apăruse abia. Aceasta nu atîta pentru dînsa, pe care Miron al meu o văzuse la Văratec în retragerea unei îndoite văduvii, dar mai ales pe ideal de șubreda și blonda ei fiică Virginia, care era să fie soția nenorocită a nenorocitului Gruber, cît pentru acela către care mergea adorația întregii ei poezii, Eminescu.
Poetul fără pereche a fost pentru mine o revelație fulgerătoare, un strămutător subit, ca prin minune, în altă lume. Zorzoanele lui Alecsandri, comoda lui aplecare către diminutive, sentimentele lui atenuate ca pentru o serată de salon bogat boieresc, cu perdelele groase, fotoliile îmbrăcate în pînză și candelabrul cu luminările de spermanțetă, toată imitația, vădită și nedeplin asimilată a literaturii romantice franceze, se împrăștiau ca o magie elegantă înaintea realității, și misterios de dulci și sumbre de o dramă omenească sîngerătoare, la acela a cărui cultură era culeasă din toate izvoarele și îndestul de limpezită pentru ca valul ieșit dintr-o formidabilă topire să curgă sigur și strălucitor, într-o revărsare simplă, ca un șivoi de ape de la munte. Ideea se simțea ascunsă și supt cel mai cochet cîntec de iubire de spus la urechea celei îndrăgite și ea domina în puternicele acorduri de orgă religioasă pentru marile sfîșieri de suflet. Biruind greutățile unei limbi create din nou, aruncată în cuptoarele acestei trude intelectuale, continue, forțată să intre în cultul nou pe care-l impunea artistul nemulțămit veșnic de el însuși, prindeam fără voie, pentru a le păstra pe viață, rarile sonorități ale acestui grai în care fiece ținut românesc și fiece epocă istorică își aduseseră

partea, precum aportul lor al tuturora se adunase, înviind vechile legende, și din toate încercările și suferințile se împletise biciul unei satire care sîngera lovind.
Dorința de manifestare, în care asigur că nu era nici o vulgară ambiție, nici acea puerilă vanitate care știe să găsească alte drumuri pentru o notorietate zgomotoasă, dar lipsită de orice valoare, ci sentimentul că am de spus ceva care nu s-a spus și care, așa cum mă făcuse firea și împrejurările, nu se poate spune chiar în același fel de alții, mă ducea și la alt contact sufletesc cu lumea decît acela pe care mi-l ușurase așa de binevoitor un Tiktin și spre care mă încuraja, nu fără a mă sili la preciziuni în citații, Xenopol, în casa-i unde începeau să se adune membrii unui cerc literar, pînă la consulul grec Kritikos – tatăl talentatului actor care mi-a întrupat apoi pe Alexandru, fiul lui Ștefan —, dintre favoritele triunghiulare ale căruia răsunau strigăte de admirație pentru „peisanele români cu cîntece de te stupefesco‖.
Ziarul mă atrăgea, nu bietul ziar de provincie al liberalilor din Iași, la care totuși conducerea o avea un poet adevărat, un literat de merit, I. N. Roman, de origine ardelean, frumos cap romantic supt cilindrul strălucitor, de modă atunci, și nici dogmatica foaie a junimiștilor, căreia îi dădea contribuții ascuțit personale d. A. C. Cuza, pe atunci un tînăr extrem de elegant, aruncînd de supt ochelari săgeți sigure de țintă bărbaților, pe cînd femeile erau dăruite cu expresia elocventă a unor complimente de marchiz, ci ziarul de polemică zilnică, aprinsă, necruțătoare, pentru altă politică, Lupta lui Gheorghe Panu.
Nu știu prin cine mi-a venit, într-o vreme cînd jurnalele nu se prea ceteau, cunoștința acestui puternic instrument de agitație, în care articolul directorului, în conflict cu însuși regele Carol, de al cărui chipiu întors pe dos și de a cărui brînză de pe domeniile regale era vorba atît de des, și fără îndreptățire, se deosebea printr-o logică strivitoare, într-o formă lipsită de orice eleganță și disprețuind tot ce poate adăugi strălucire. Poate că acel frate mai mare, care era pentru noi secretarul școlii, Teodor Vasiliu, Rachi, cum îi zicea toată lumea, entuziast adept al lui Panu și fidel membru al noului partid radical, care știa bine că nu va ajunge niciodată la putere, dar puțin îi păsa de aceea, – tocmai ce trebuia ca să mi-l facă simpatic, ca ziar măcar, dacă nu ca organizație politică. Acolo, după un sfat care trebuie să fi fost al lui, am trimes cu sfială o corespondență, poate chiar două, pînă ce campania bucureșteană contra zguduitoarei piese de întunerec, cu fantasme tolstoiene, a lui Caragiale, Năpasta, a trezit în mine acea nevoie, cu neputință de învins, de a sări în ajutorul cui e atacat, în drumul lui sigur și liniștit, de haita intrigii, în fața

căreia, rănit, dar lovind din răsputeri, cu sete, cu voluptate, am stat o viață întreagă. Lupta mi-a publicat o recenzie de caldă, indignată apărare a piesei.
Mai mult decît examenele bine date, la care Xenopol mă zădărea anume ca să dau răspunsuri în afară de materie, în probleme care pun la încercare sufletul unui tînăr și-i arată îndreptările spirituale, mai mult decît lungile studii, puțin cetite, într-un cerc foarte restrîns, de la Arhiva, acest articol, după care voi fi îndemnat să dau altele, pînă voi ajunge foiletonistul literar al ziarului, a contribuit a face cunoscut, dincolo de lumea locală a școlii mele, numele nou al cuiva care-și cerea numai dreptul de a manifesta opinii de o sinceritate absolută, comunicînd și altora ceva din informația pe oare i-o dăduse pasiunea de a ceti. Nu era o exhibiție, ci satisfacerea unei elementare nevoi de a mă mărturisi pe mine, de a predica altora sau de a le transmite o prețuire sau un dispreț pe care nu le puteam ține numai pentru mine.
Xenopol m-a chemat și mi-a vorbit cu interes – el, de a cărui judecată aspră mă temusem în ajunul unei licențe pripite, determinată și de șubrezenia unei tinerețe cu bătăi de inimă și îngrijorări de viitor, cînd am scris, nu fără șovăieli cronologice, o teză despre politica lui Mihai Viteazul —, cu un deosebit interes de apărarea călduroasă a colegului și prietenului său de la‖Junimea‖. Dar cea mai mare și mai plăcută surprindere mi-a fost cînd, oprit pe stradă de Petru Missir, pe care-l cunoscusem doar la comisia de bacalaureat, am primit din mînile lui, fără alte explicații, elegantul volum, abia apărut, al Năpastei, cu această dedicație, perfect caligrafiată după obiceiul autorului ei, cu aceste rînduri de mîna însăși a mie necunoscutului Caragiale:‖Criticului inteligent și conștiincios, care a binevoit a ceti întîi Năpasta și a cugeta asupra ei înainte de a scrie asupră-i‖. Cu o astfel de prețuire acordată de așa de sus aceluia care avea încă obiceiul ca, înainte de a întîlni pe un mai mare decît dînsul, să-și verifice în gînd ce are de spus, pentru ca apoi să se întoarcă desperat, chinuit de remușcări pentru că a spus altceva decît ce era în stare, trebuia o vreme ca aceea, lipsită de orice obrăznicie, ca să nu scoată pe cineva din minți.
Pentru păstrarea unui echilibru sufletesc pe care nu l-a putut zgudui nici succesul unei licențe, pe care rigiditatea lui Densușianu n-a voit să mi-o acorde, mergînd și pînă la absentarea de la comisiune, în care a trebuit să fie înlocuit, și pe care ceilalți mi-au dat-o cu sentimente părintești, văzînd că din școala lor pleacă un om hotărît să nu piardă anii, pe care atunci îi credeam așa de puțin asigurați, ai vieții sale, nici banchetul oferit de profesori, unică onoare, pentru care mi-am aranjat cu îngrijire bretonul bogat și moale

care-mi acoperea fruntea, banchet de la care d. Găvănescul, ca o lecție utilă de modestie, s-a abținut, și pentru rămînerea în cuviincioasa atitudine a cui are de întrebat încă mult lucrurile și oamenii, a contribuit esențial, ridicîndu-ne pe mulți sus, deasupra preocupărilor individuale și pasiunilor egoiste, binefăcătorul curent naționalist.

Nu ni l-a propoveduit nimeni, și nimeni nu ne-a înregimentat și nu ne-a organizat pentru reprezintarea și apărarea lui. Dar dincolo de munți se judeca, la Cluj, supt pretextul plîngerii ‖Memorandului‖, prezintat nu regelui Ungariei prigonitoare, ci împăratului legat de tradiția romană, urmașul „maicii‖ Maria-Tereza și al popularului Iosif al II-lea, procesul unei întregi națiuni.

Era în cursul, în primul volum tipărit al lui Xenopol, era în unele sugestii ale dlui Găvănescul ceva care putea să contribuie la schimbarea sufletească pe care însă a determinat-o Eminescu. Și nu numai cel din poeziile alese de Maiorescu, care Eminescu și el însuși ar fi ajuns pentru această transformare, dar acela pe care, în Proză și versuri editate de Morțun de socialistul internațional Morțun, ni-l revelau, cu Influența austriacă și cu Făt-Frumos din lacrimă, cu Sărmanul Dionis, – fără să fi ajuns noi atunci la atît de folositoarea cunoaștere a articolelor lui din Curierul de la Iași, din Timpul, genială risipă de suflet în care era o întreagă doctrină naționalistă, de un caracter atît de românesc și individual, fără nimic din seaca frază pompoasă a patriotismului occidental.

Teodoru, drul Vasile Lateș, menit unei așa de triste soarte, cu întunecarea, apoi totala potolire a minții, poate și Grigorescu, frumosul și vigurosul Grigorescu, care avea un așa de mare talent de elocvență retorică, fuseseră încă pe căile socialismului.

Liberalismul decolorat și compromis putuse prinde numai pe Fîntînaru, rămas complect izolat. De o influență a conservatismului unui moș Ventura, cumnatul lui Lascăr Catargiu, sau unor tineri boieri a căror frondă avea prea multă morgă „ciocoiască‖ pentru ca să ne poată influența, nu putea să fie tvorba: cu ce ochi ne uitam la aceia cari fuseseră prinși de interesul de castă: un Cananău, student cu funcție la Primărie, un Teodor Emandi, din Bîrlad, care nu se gîndea că-l așteaptă o carieră diplomatică; ei nu se bucurau, din această cauză, a aderenței lor politice, de nici o vază printre noi, cum nici o ochioasă studentă, nu cu totul tînără, care ne trimetea să-i găsim trăsură pe ploaie, invocînd pe „oncle Alecsandri‖. Și, astfel, deodată, din orientalismul nostru provincial, în care se stinsese scînteia revoluționară marxistă, țîșniră accentele, de mult ridicate și recomandate de Bîrsan, ale cîntecelor naționale, trăgănatul Deșteaptă-te române, departe de

sălbatecul, sfâșietorul strigăt al durerilor milenare, armoniosul
Pe-al nostru steag al lui Ciprian Porumbescu, un Eminescu al muzicei
românești, din care albanezii și-au făcut imnul național, și
răscolitoarea de patimi Marsilieză.
Le-am cîntat destul și la congresul studențesc de la Ploiești, care a
fost pentru mine o inițiare neașteptată într-o nouă lume,
pentru întîia oară avînd prilejul de a străbate țara, pînă la curatul,
românescul oraș, pînă la captivanta vedenie de învălmășeală
și de lumină a Bucureștilor, despre care Fîntînaru, dus pentru o cură
după mușcătura unui cîne suspect, ne vorbise cu
entuziasm, spunînd că lașul, sacrul nostru Iași, nu e decît ca o mahala
a acestei Capitale a României.
Lipsa de program, de ordine și de măsură, mult inferioară însă
scenelor de mai tîrziu, îmbulzirea prin trenurile gratuite – dar și
cu glume ca a hazliului, bătrîiorului Lazăr Teodorescu, avînd în
buzunar un bilet de tren ordinar în accelerat, cerea
conducătorului să-l ducă „așa cum scrie în biletul lui‖ —, jaful de prin
gări, copilăriile care ne făceau să mergem prin prăvăliile
ploieștene, răscolind marfa, ca să ne spunem apoi unul altuia: „uite,
cînd ți-o trebui, de aici să cumperi‖, coborîrea pe scări
șubrede, cu sutele, în adîncul ocnei de la Slănicul Prahovei, întîlnirile
la un coleg muntean cu o familie modestă, încîntată de
hazul „moldoveanului‖ care, stricînd socotelile tînărului filozof blond
Pompiliu Eliad, în luptă cu Stuart Mill însuși, conducea apoi
la institutul Bolintineanu, în triumf, pe rumăna domnișoară a casei,
acestea sînt numai amănunte fără mare importanță pe lîngă
ideea țerii, a neamului, care se impunea direct, nu prin cărți. Ce era,
pe lîngă această trezire de mîndrie și de putere, pretenția
de superioritate a studenților munteni, altfel crescuți, de la cari
cunoscusem la Iași numai ușorul despreț al dlui Mehedinți, totuși
un sovejan din Putna, dar avînd gesturile, întorsătura de spirit a lui
Maiorescu alături de naționalismul recent al Ligei Culturale,
abia înjghebate de acești studenți, sau ochelarii albaștri de
metafizician rutinat ai dlui Mihail Dragomirescu, în urmărirea unor
concepții personale pe care nu le-a părăsit cu toată aproape unanima
lor luare în glumă? Ori, alături, umflările oratorice ale
Dobreștilor din Ploiești, „geanabetul‖ cel mare, care a apărut o clipă și
bunul nostru conducător „micul geanabet‖! Ori, iarăși
discursul, cetit pe foi cu slova nesigură, a lui Kogălniceanu, membru în
consiliul comunal din „urbea‖ cu Statuia Libertății, pe
care, pentru a-l scurta îl pîrleam cu luminările noastre! Ori, îndemnul
de a căuta într-un fund de stradă obscură pe zeul
liberalismului local, neînduplecatul republican Grigorescu! Impresia de
total era covîrșitoare. Cu adevărat pentru întîia oară ne

simțeam români, români pînă departe de tot, pînă la Basarabia lui Dragomir și pînă în malul rîurilor largi care purtau în unde doina lui Grigore Bârsan. Crez statornic de o viață. Nu, nu, Fîntînaru n-avea dreptate: „cugetările de astăzi‖ nu sînt totdeauna „prostiile de mîne‖…

Și astfel, a doua zi după licență, un drum mi se deschidea înainte, peste care eram singur stăpîn, unul pe care, total nesfătuit, eram să fac, și în ceea ce privește viața mea casnică, multe greșeli pe care, cum sînt socotelile teribil de exacte ale vieții, care nu ține samă dacă aveai sau ba ochii deschiși cînd ai luat o hotărîre, le plătești pe urmă cu multă durere.

Deocamdată nu mai aveam rost în Școala Normală, unde era să las; un singur prieten, credincios mulți ani de zile, pînă ne-am pierdut din vedere: Fîntînaru. Întîmplarea-mi scoase înainte și ceva neașteptat: o catedră, o bună catedră de curs superior la liceul din orașul unde numai cu cîteva luni de zile înainte intrasem pierdut în zvonul vesel și în zbuciumul dezmățat al unui congres de studenți fără scop și fără rost Ploiești.

O catedră de latină. Cum ajunsesem a ceti fără nici o greutate oricare clasic, m-am prezintat.

În vremea de azi, cînd se deșiră, în ciuda legii prin care am căutat, să înlătur atîta nedreptate, dăunătoare școlii înseși, listele reușiților la un „examen de capacitate‖ în care, cum candidații sînt cu sutele, e imposibilă orice observație atentă a fiecăruia, orice cîntărire complectă a științii, talentului și aptitudinilor, multe și felurite, care se cer unui adevărat profesor, nu-și poate da sama cineva ce era atunci un concurs pentru o catedră secundară, într-o atmosferă de seriozitate și de sigură judecată, asemenea, de altfel, cu aceea de decență și control la examenele anuale și la atît de importantele și de respectatele licențe pe care le cunoșteam.

Astfel, într-o zi de mart m-am dus a doua oară la București, unde un cald soare de primăvară contrasta cu îndărătnicele urme de iarnă din lașul meu. În comisiunea care trebuia să mă cerceteze împreună cu doi concurenți, oameni în vrîstă și profesori cu experiență, erau numai profesori universitari. Atunci am văzut întîia oară figura de dac torturat, cu ochii războinici înfundați supt sprîncenele stufoase, a lui Grigore Tocilescu, arheolog, istoric, om politic pe atunci, cu care nu gîceam deloc care vor fi legăturile în viitor; ca și toți ceilalți, între cari cred că era și Odobescu – nobilă figură de o rară fineță, cu pletele crețe, sure, în jurul frunții drepte și largi, cu ochii albaștri viorii, de o feminină dulceață —, el a fost însă deosebit de amabil cu băiatul venit de aiurea, de la o școală rivală și puțintel disprețuită. La o ședință a

Academiei Române, care-și avea localul într-o odaie din biblioteca Universității, am fost chemat chiar între acești învățați pe cari, la Iași, nu fusesem deprins să-i respect prea mult, și în Arhiva am și publicat vreo două dări de samă din domeniul filologiei române care erau destul de îndrăznețe: acolo cineva din foștii mei profesori, Caragiani, cred, m-a recomandat colegilor săi. Atîta-mi aduc aminte că între ei era încă unul din viitorii mei adversari la Universitate: V. A. Urechiă. Pe figura încă rumenă supt asprul păr cărunt, cu ochii mici supt ochelari, nu se arăta nimic din tragedia de familie, grozavă, pe care o văzusem desfășurîndu-se pe Calea Victoriei la un ceas de seară între făcliile aprinse.

Cu toate că luptam cu niște concurenți formați la Universitatea din București și cu toate că era vorba de o foarte importantă catedră din învățămîntul muntean, am fost preferat acestora. Teza mea despre Virgil, scrisă pe baza lecturilor de la Universitate, contribuise, poate la acest, rezultat. Atenția lui Odobescu, membru într-un Consiliu Permanent în, care figura și Hasdeu, era atrasă asupra mea, și aveam să simt în curînd efectele – fericite pentru o așa de răpede carieră, care mă răsplătea de umilințile trecutului —, a acestei simpatii, care a fost caldă, durabilă și bogată în urmări.

Și la Iași erau prieteni cari se gîndeau cum putea să fie ajutat tînărul cu înfățișarea nu prea solidă, care, numit la catedra din Ploiești numai după 1 april al acestui an 1890, ca să se facă economie în buget în vederea pensiei atît de depărtate, era încă fără nici o altă ocupație decît folositoarea continuare a cetirilor sale. Vasile Gheorghian, deși căzut de la putere, era încă un factor de căpetenie în viața lașului, unde reprezintă tipul omului politic de o corectitudine și de o demnitate desăvîrșită: m-a chemat la dînsul, cu oarecare taină, ca pentru un lucru de cea mai mare inportanță pentru mine. Nu pot zice că mărimile politice nu mă impresionau, deși, pe Gheorghian îl mai văzusem din cînd în cînd, primit cu o mare deferență, în casa unchiului meu și cumnatului lui. Așeptarea mea a fost răpede satisfăcută: în cuvinte încete, grave, el îmi propunea să stăruie pe lîngă un colonel amic ca să fiu primit, așa deșirat cum eram, într-un regiment de cavalerie. N-aveam, bineînțeles, nici o grabă și, fiu mai mare al unei văduve, cu un frate în armată, îmi puteam continua în liniște studiile peste granță.

La o astfel de călătorie nu m-am gîndit însă eu. Peste cîteva luni, o bursă‖Iosif Niculescu‖, de trei sute de lei pe lună, bani buni, era liberă, și fără concurs. Odobescu, în înțelegere cu Hasdeu, mi-o va atribui. Deocamdată însă mă găsii, din cauza

îngrijorărilor pe care, fără ca eu să le simt motivul, le inspira sănătatea cuiva crescut și trupește prea răpede, chemat înaintea președintelui Consiliului de miniștri însuși, Theodor Rosetti, venit pentru cîteva zile la Iași. Fără să mă întrebe nimeni dacă vreau să fac politică și în ce club am de gînd să mă înscriu, fără să mi se ceară nici un fel de servicii pe viitor, mi s-a promis ajutor pentru a merge în Italia, și peste cîteva zile puteam să închid frumoșii galbeni ai lui Napoleon al III-lea și piesele de aur germane corespunzătoare, unii și celelalte deopotrivă necunoscuți mie, în sigurul șerpar cu care mă încingeam de cale.

Dupa licenta

Am înțeles mai tîrziu numai că acești bani trebuiau să-mi ajungă! vreun an de zile, avînd să-mi aleg domiciliul în vreun sanatoriu – și bunul doctor Buicliu, el însuși șubred ca o frunză palidă bătută de crivăț, îmi și recomandase, deși fără a-mi găsi nici o atingere la plămîni, un asemenea adăpost la Montreux lîngă Geneva. De fapt am fost acolo, la întoarcerea din Italia, și mi-au ajuns să stau cîteva ceasuri în severul, recele otel din mijlocul vastei livezi, unde răsunau tusele prin culoare și noaptea capetele cîte unui sicriu sunau de scări, iar a doua zi să mă așez la masă cu tovarășii cari scuipau în tuburi de sticlă, ca să alerg îngrozit la doctorul local.‖Nu e vremea curei‖, a fost răspunsul – era în iunie sau la sfîrșitul lui mai, – „iar, dacă un ușor catar de gît te îngrijorează, pot să te asigur că ai putea să și mori căzînd de pe acoperiș‖. Am plătit, am mulțămit și am fugit – de parcă alerga după tinerețile mele, bucuroase de viață în toate privințile, un cimitir întreg cu sticluțele pline în mînă.

Minunea cea mare pentru mine, capabilă să mă și îndrepte dacă în adevăr aș fi fost bolnav, a fost însă inițiarea, subită, fermecătoarea pînă la amețeală inițiare în natura și în viața, chiar și în literatura italiană pe care n-o cunoșteam direct decît prin extrasele, oricît de competent și de cu gust făcute, din manualul lui Frollo și Ademollo, dar limba, din fericire, o vorbeam, și încă destul de curățel ca să nu mă cufund în masa desprețuită a străinului exploatat, de care pe urmă se rîde.

Fără nici o recomandație din partea nimănui, cu cît îmi spunea așa de scurt și de sec în rîndurile lui mărunte și banale Ghidul în franțuzește al lui Baedecker, grăbit mai ales să-și recomande otelurile și restaurantele nemțești, m-am trezit, la capătul unui lung drum austro-german fără atracție, într-o seară întunecată, în lumea de umbre și de șoapte, de tăcere misterioasă și de trecătoare fantasme a Veneției. O, ce bine ar fi fost dacă nu m-aș fi coborît din gondola de piață, cu discuția neapărată la plată, în fața scărilor de marmură și stîlpilor auriți ai otelului Bauer-Grünwald, furîndu-mi astfel, prin odaia cu un galben pe zi și prin amestecata, confuza „table d'hôte‖, acea sfătuire intimă cu spiritul însuși al orașului înfășurat așa de larg și de strîns de o așa de mare glorie! Mi-a trebuit să mă întorc apoi ani de zile, să locuiesc prin funduri de campielli, ca la bătrîna‖Bruna Gregoretti născută Predonzani‖, să stau alături de oacheșe cîntărețe care-și cercau glasul, de ofițeri de marină sorbindu-și cafeaua alături de fidela ordonanță, să asist la cumpărăturile cu panerașul coborît pe fereastră, să mă încurc și să mă descurc de zece ori pe zi

fără a întreba, din sfială, pe nimeni, de la un unghi drept de străduță la altul, căutînd deasupra caselor de granit crucea călăuzitoare a bisericilor, să ascult noaptea, serenadele încercate la ferestile unde se vedea un cap de femeie tînără și de unde nu se arunca o cană cu apă peste focul curtenitorului și, ziua, plîngerea duioasă a copiilor răzleți acompaniindu-se din armonică, să vorbesc oricui și oricine să-mi vorbească, să mă amestec în toate plăcerile și petrecerile și să văd, să înțeleg toate durerile acestui oraș unic pe care-l iubești cu totul altfel decît pe oricare altul în lume, chiar decît acela în care, fiind născut, ți-ai fi găsit chemarea și rostul vieții, ca să uit ce mi-a fost această mare greșeală, a rătăcirii într-o vastă hardughie scumpă, gata să primească pe orice străin pentru a-l face să simtă că nu este în Veneția.

Și, în goana nebună a cui vrea să vadă cît mai mult, chiar dacă vede, neapărat, așa de rău, și mai ales a aceluia care constata din zi în zi, la fiecare nouă experiență de otel internațional ori de „pensiune‖ pentru forestieri, cum joacă mai liber monedele de aur în șerparul lui am văzut Padova, Vicenza și Verona, dulci orașe pașnice, în care se auzea vorbind tare glasul vremilor de crunte lupte și de mare artă spontanee și îmbelșugată, am prins priveliști trecătoare din Pisa, din Florența, unde mai tîrziu era să-mi am, pentru răbdătoare cercetări de arhivă, colțul meu într-o adevărată casă locuită și eram să-mi port pașii, călăuzit de mîni nevăzute, de-a lungul Arnului palid și printre copacii solemni de pe povîrnișul dealului sacru de la San Miniato, pătruns de o frumuseță a realizărilor trecute pe care n-o mai despărțeam de o realitate ea însăși atît de fermecătoare, înțelegînd în sfîrșit că una și alta merg împreună. Dar foarte confuze-mi revin primele vizite la Milan și la Florența. Roma mi-a apărut fără să mă pot izola în domeniul măreț al puterii de odinioară și fără să simt fiorul de care s-a cutremurat Asachi într-un timp cînd nu se învăța atîta istorie a romanilor după excelentele cărți de erudiție ale germanilor și ale englezilor; apoi afurisita de călăuză cu legătura roșie mă stăpînea așa de mult, și școlarul de pînă ieri simțea datoria ineluctabilă de a verifica pas de pas, ca și miile de turiști care-l încunjurau, tot ceea ce era însemnat ca remarcabil în paginile „ghidului‖: o, fericite timpurile cînd, după lungi așteptări și cu greutăți așa de mari, tînărul de dincolo de Alpi se cobora încet-încet, în sunetul de clopoței al diligenței, oprindu-se des de la un oraș la altul, ascultînd ce se vorbește în trăsură, trăgînd cu urechea la convorbirile populare dimprejur, avînd necontenit senzația acestui lucru nou, de atîta artă și totodată de atîta umanitate, pentru ca, la capăt, așa de obosit, dar stăpînit de atîta

vrajă, să intre în casa adevărat italiană a albergatorelui, să fie dus cu un zîmbet, cu o vorbă de prietenie ca pentru un fiu sau un frate în odăița răcoroasă, cu perdelușele albe, de la fereasta măruntă a căreia un gest ca pentru dezvelirea unei statui să învedereze miraculul cu turnuri și portale, cu statui sure și fațade vărgate de marmuri colorate, al unei catedrale!

Dintr-o ultimă săritură am atins Neapole, unde, data aceasta, nu știu cum, am avut norocul să nu mă înfund în imensul oraș zgomotos și scuturat de friguri, ci să mă așez, cu sentimentul că aproape se zbate marea sărutată de soarele cald, între portocalii și lămîii unei vile, mai mult casă particulară, unde abia dacă mai rătăcea, tăcut, un alt suflet de om.

În ceasurile cînd picioarele obosite refuzau să mai meargă, ceteam cu lăcomie această literatură, odată așa de mare și rămasă și azi atît de interesantă. Clasicii i-am descoperit pe urmă, singur Tasso fiindu-mi cunoscut, cu grațiile lui gentile și sentimental medievale în jurul unui subiect de cruciată, însă în forma unui clasicism al cărui instinct n-a dispărut niciodată la această nobilă nație. Dar cu I Malavoglia și cu Mastro don Gesualdo, chiar cu Tigre Reale și cu Il marito di Elena ale lui Giovanni Verga mă coboram încîntat în acea lume de sat italian din sud în care e atîta naturaleță și atîta omenie și unde pasiunile strigă clar și cald spre îndestularea lor. Carducci, cu versul lui de bronz în jurul unor calme scene de clasicitate romano-elenică, îmi era rezervat pentru alt timp și pentru alt spirit, dar, în cursul atîtor și atîtor cetiri în literaturile cele mai deosebite, nimic nu-mi poate șterge din minte impresia lăsată atunci, la acea vrîstă, în acel cadru, cu acea atmosferă, a descoperirii unei Italii rurale, de e așa de veche tradiție și de o noutate totuși așa de mare, cum am cules-o din paginile cochet tipărite ale cărților, cu coperta albă și titlul roșu, ale mîndrului, singurateculuí povestitor naturalist al noii Italii. Numai în nuvelele norvegiene ale lui Bjornstjerne Bjornson, cu albastre reflecte pe margenile munților ninși deasupra mării etern reci, am avut acest sentiment de viață adînc înrădăcinată, dar avînd nevinovăția întîiului ceas cînd omul, fericit și îngrijorat, s-a găsit în fața pămîntului pe care, cum se știe, Dumnezeu l-a făcut anume pentru această biată făptură a lui.

M-am întors cu pagini pline de însemnarea zilnică a minunilor prin care acuma ajungeam să văd multe lucruri cu totul altfel, fără ca totuși să mă fi desprins, prin aceste zile italiene date mie înainte de douăzeci de ani măcar, din încleștarea unor idei și sentimente ieșite mai mult din cartea cetită decît din privirea naturii și a oamenilor cu ochii mei, cu propriii mei ochi; prea învățat a primi, a asimila riscînd pe alături numai o timidă cugetare proprie – păcatul

școlii —, nu proiectam asupra realității însăși ființa mea, care și ea își avea și-și are dreptul la interpretarea celor care-i trec înainte sau vin către dînsa și, pentru această liberare
care nu vine răpede și ușor celui legat de cartea copilăriei și adolescenței, n-am știut întrebuința acest minunat mijloc de evadare din cetit și știut, care e, în toate lucrurile și în toate sufletele ei, Italia.
Cum aveam un lung concediu, pe care nu-l întrebuințasem decît pentru o mică parte în cursul acestei călătorii de pripă și de grija ultimului ban, era, pînă la deschiderea acelor lecții de la Ploiești, pe care nu aveam să le încep însă niciodată, tot răgazul pentru a relua lecturi pe care cu și mai mare pasiune le-am urmat, luînd acuma cărțile de la însuși Haimann cel mare, singurul care a întemeiat o bibliotecă circulantă, după vechii Rosetti și Winterhalder de la 1840. Niciodată n-am avut atîta timp la dispoziție, atîta libertate de spirit, atîta bucurie de a învăța de la cei mai mari oameni ai lumii, al căror gînd mai scump îmi stătea larg la îndemînă, ca atuncea, în acea vară a anului 1890, care a contribuit așa de larg să-mi întregească sufletul, ferindu-mă, în ajunul unor grele și din ce în ce mai iubite studii de specialitate, de marea primejdie a îngustării orizontului, a pierderii simțului, așa de necesar, al proporției dintre lucruri.
Continuam foiletonul meu la Lupta, unde apăream din cînd în cînd, în indiferența lui Panu pentru ce umplutură literară puneam eu în jurul gîlcevilor politice care mă dezgustau adînc, așa cum ele sînt, fără altă țintă decît a intereselor personale, în jurul informațiilor zilei, supt desprețul, care nu se cobora măcar pînă la formele unei ipocrizii politicoase, al lui Emil Frunzescu, vechi ucenic al lui Rosetti, și înaintea întrebărilor repetate ale lui Ion Bacalbașa – splendid cu barba lui de asirian, lingăi aspra figură poruncitoare a marelui ziarist care era, și este, fratele său Constantin —, dacă am un sistem critic al meu și, dacă, din nenorocire, nu-l am, apoi de ce nu-l am.
Norocul meu însă m-a pus în legătură și cu alți oameni, în altă atmosferă decît aceea cu fum de țigări, miros de cerneală și pripă a cugetării și scrisului care e, supt bătaia continuă a știrilor din afară, a redacției.
Arthur Stavri, care-mi confiscase cele mai frumos legate la Schönviszner în Iași din cărțile mele franceze și mi le și arăta fără să mi le dea înapoi, se așezase la București, unde-și înjghebase o trecătoare viață de familie și unde întîlnise o foarte bună primire pretutindeni, cu simpatica lui figură de romantic, cu alesele purtări de tînăr boier botoșănean și cu acea poezie pe nedrept uitată în care, lipsind un puternic sentiment și tot ce pot da ideile, era, în

schimb, o muzicalitate dulce, un simț al celor mai delicate nuanțe, un impresionism care plăcea. Cu dînsul am mers întâia oară la Revista nouă, nu fără îndoieli în ce privește întâmpinarea pe care aș putea-o găsi pe lîngă Hasdeu, eu care-mi văzusem în Convorbiri cele două studii de critică științifică ale mele, deși cu greu primite – căci, dacă mă prezintasem la Iacob Negruzzi, nu făcusem cererea de a fi admis și în casa, bine păzită de ciraci interesați la aceasta, a lui Maiorescu —, și care, pe lîngă aceasta, eram format în acele cercuri de la Iași, care, iubitoare de precizie și însuflețite de un hotărît realism, nu prețuiau deloc splendidele avînturi romantice, pe lîngă adevăr, și uneori chiar împotriva lui, ale vizionarului basarabean. Întâmpinarea a fost însă deosebit de bună, poate și pentru a răpi un credincios posibil grupului de un așa de strict exclusivism de la formațiunea intelectuală din față. În căsuța din strada Regală a Revistei nouă, biată prăvălioară avînd în dos obișnuita odaie a patronului, profetul tainelor căutate în filologie și în istorie trona, o zi pe săptămînă, înaintea unei halbe de bere, încunjurat de o curte care nu era potrivită cu netăgăduita lui mărime. Era acolo, ca mai aproape al lui, Ionescu-Gion, pe care se spunea că și-l dorise ginere: nalt, gras, pieptos și învîrtindu-și eroic bustul, fața lui ea însăși avînd aceeași înfățișare a unui baron medieval care și-a părăsit platoșa, așa de dîrz îi era înfipt părul aspru și așa de răsucită a bătaie roșcata mustață; numai ochii șterși, în care plutea o dispoziție la glumele ușoare, vădea adevărata fire a omului încîntat de propria lui frază, în care credea că descopere influența eleganțelor înhorbotate ale lui Odobescu. Anecdotistul Speranță zîmbea de supt ochelari în fața rotundă, placidă – deloc autorul snoavelor lui populare, de altfel blînduțe, fără îndrăcită vervă a țeranului—, și deasupra conversațiilor, în care Hasdeu însuși amesteca, potolit, mici răutăți cu pipăratul său accent ruso-polon, se auzea vorba, smulsă din dinții strînși, a filologului Lazăr Șăineanu, om de o foarte largă comprehensiune și cu diviniații care, mai tîrziu, cînd s-a despărțit de țară, hotărît să-i uite și limba, i-au creat o meritată reputație în străinătate. Circulînd între acești obișnuiți, cu grija de a umplea halbele și de a îndeplini alte funcțiuni de chelner, o ciudată ființă cu lunga barbă blondă și ochii șterși, melancolici, își făcea de lucru, pe care Hasdeu o găsise nu știu unde, pentru o sarcină care nu era potrivită nici cu originea, nici cu ocupațiile, nici cu aptitudinile lui. Îl chema Constantin Ghionis, nu știa bine românește – numele meu fiind terminat cu a se bucura de tratamentul unui substantiv feminin —, dar culegea și repartiza articolele, putând face primite din neprimite și neprimite din

primite, după relațiile personale, și figura ca secretar de redacție pe coperta cu desemnuri roșii încunjurînd portretele schimbătoare, operă fără gust a unui alt inventat, Vonsovici. Aici, cu voia lui Ghionis au apărut nu numai schhițele din Italia, dar și al doilea rînd de versuri după cele, de alt caracter, din Contemporanul.

Atmosfera, din care nu lipsea gluma, era însă îngreuiată de preocupația continuă a directorului și amfitrionului și de profeția lugubră în legătură cu dînsa. De scurtă vreme murise singurul copil al lui Hasdeu, o fată frumoasă, bună și de însușiri intelectuale deosebite, manifestând încă din anii adolescenței un distins și solid talent literar. De o sănătate șubredă, nesupravegheată în anii marii crize trupești, copleșită de studii, de cetiri, de încercări în domeniul creațiunii, Iulia, iubita lui Iulie, revenise din Paris foarte greu bolnavă, și toate îngrijirile devotate n-o putuseră scăpa de la o moarte așa de prematură: la cimitir mica față palidă, ajunsă în cavoul familiei, era obiectul mîngîierii și desperării nenorocitului părinte, care anunța, în prada iluziilor spiritiste, pe care i le servea cu dobîndă Ghionis și soția lui, o profesoară franceză dar, cu aceeași lipsă de sinceritate, și alți , ziua precisă, din martie 1891, cînd mila Domnului îl va reuni sufletește cu cea necontenit plînsă. Durerea-i smulsese o poezie nouă, în care puterea sfîșietorului sentiment izbutea să învie forma, care rămăsese stîngace și abstractă. Publicate cu îngrijire, în trei mici volume, versurile și proza Iuliei erau cel mai prețios dar pe care-l putea face cel veșnic nemîngîiat, și nu mi-am dat seama îndeajuns cu cîtă nerăbdare aștepta el de la mine acele pagini de critică pe care această izbucnire de tinerească poezie le merita desigur. Prin odaia glumelor, uneori și triviale, la Hasdeu însuși, vestit pentru aceasta, treceau deci uneori ca niște bătăi răpezi de aripi albe și se tîrau mucede aburiri de cavou. Oricum, supt nici un raport, nu era bine de trăit aici, dar și din sufletul de părinte stingher al ilustrului stăpîn al locului se desfăceau unde neprevăzute de bunătate, ca atunci cînd, la început chiar, cu degetele lui fine, el dădea într-o parte „bretonul‖ meu ieșean, restituind libertatea și lumina frunții.

În acele cîteva luni de mare liniște și mulțămire ale mele, Alecsandri, de mult slăbit de boală, secat de cancer, se stinse. Revista nouă trebuia, în gîndul lui Hasdeu, să aibă o amintire mai largă a poetului unei întregi generații în mijlocul căreia descălecase pe la 1856 tînărul basarabean. Celui de curînd venit i s-a făcut marea cinste de a-i cere acele pagini. Trebuia să mă duc la Kogălniceanu, care-și petrecea bătrînețele îngustate și năcăjite de eterne nevoi bănești în vila sa de la Șosea, pentru a-i cere

unele informații prin care schița mea ar fi putut să capete o valoare de originalitate. Pe marele orator, pe adunătorul cronicilor moldovene îl zărisem, cu burta lui enormă, zguduită, în birja cu care se transporta acasă, cum, drept și solemn într-un asemenea vehicul, privind princiar la lumea de pe trotuare, prinsesem din fugă, tot o singură dată, pe Alecsandri. Dar gîndul că m-aș putea prezintă eu, cu ce eram, înaintea aceluia care personifica așa de mult din trecutul cultural și politic al neamului meu mă paraliza. Mi-a fost imposibil să iau hotărîrea care m-ar fi așezat în fața lui. Am scris deci cu căldură, așa cum mă pricepeam, studiul pe care l-am reunit apoi cu acelea despre Creangă și despre Veronica Miele în urîtele volumașe, ieftene, a un leu, pe care le scotea librarul ieșean Șaraga.

În scrisorile lui Maiorescu, ale obiectivului și totdeauna demnului, goetheanului și olimpianului Maiorescu, de care aceeași sfială mă oprise să încerc a mă apropia, am găsit cele două rînduri amare și nedrepte – tant de fiel entre-t-il dans l'âme des… dieux? – în care orînduindu-i-se lui Negruzzi să puie în Convorbiri un simplu necrolog al lui Alecsandri – orice alta, pentru un astfel de om, de altminterea întrebuințat la ‖Junimea‖ mai mult ca un ornament dintr-o veche garderobă scumpă, trebuind să fie o lipsă de gust, – se vorbea și de tonul „sec‖ pe care-l întrebuințasem eu în Revista nouă. Durerea venea, se pare, din colaborația mea la publicația adversă, poate, iarăși, dintr-un articolaș, de la Lupta, în care, demult, opusesem critica de construcție a lui Gherea celei de catedră și de tribunal a omului care desigur avea mari merite, încă nu destul deslușite, dar nu și sensul dezvoltărilor istorice și neapărata lor perspectivă.

Nemulțămirea neiertătorului critic putea fi determinată de altfel și de faptul că avusem onoarea să fiu legat, în ciuda tinereței mele, cu acei fruntași ai literaturii românești dintre cari doi, odată membri ai ‖Junimii‖, pe care o părăsiseră, stăteau chiar printre cei mai iubiți din colaboratorii lui Hasdeu: Vlahuță, care i-a dat din cele mai frumoase poezii ale lui, iar Delavrancea, autorul Sultănicii, i-a împodobit revista cu cîteva din cele mai strălucitoare schițe ale sale, de o uimitoare noutate pitorească, în care trăia tot sufletul naiv și inventiv, complicat și mucalit, capabil de cea mai înaltă poezie și de cea mai exactă reproducere, pînă la urît și trivial, al părții muntene din poporul românesc.

Am început cunoașterea lor prin Caragiale. Discretul, onestul magistrat Vasile Tasu, vechi credincios al ‖Junimii‖, bătrînul cu care eram atunci înrudit, mă duse într-o zi în casa din strada Polonă unde stătea dramaturgul, de curînd însurat cu dra Burelly și tată a două încîntătoare fetițe, primitoare familie la care se adăugea

sora dnei Caragiale și unde masa deschisă era împodobită cu arhitectura măiastră a unor neuitate torturi de castane. Prezintat întîi ca un negustor de nu știu ce, de lînă mi se pare, n-a trebuit să fiu sfredelit măcar o clipă de acei străbătători ochi negri de supt fruntea largă pentru ca să mi se spuie cine sînt. Foiletoanele din Lupta le cetise și nu-i desplăcuseră, cu tot bagajul străin pe care-l purtau încă în spinare, și se vedea, desigur, prea mult. În această primă vizită chiar, am putut cunoaște comorile de improvizație, cu atîta vervă și coloare și umor și simulată violență, cu un rafinat simț, moștenit, de mare actor, ale aceluia care, în toată viața lui, gonind după moșteniri, ca a‖Momuloaii‖, așa de iute cheltuită, și după multe închipuiri de la care nici n-avea ce cheltui, a fost, ca și în neîntrecuta conversație, un romantic de o formidabilă imaginație și de un strălucitor capriciu, și totuși s-a îndărătnicit, contra firii sale, să fie, și în comediile
realiste, și în povestirile cu subiecte din același mediu real, și în observațiile corosiv de critice, un clasic pînă la obsesie și manie, rafinînd necontenit cel dintîi scris, chiar cu riscul să-i ia tot ce e proaspăt în spontaneitatea creatoare. Și atunci mi-a recomandat pe reținutul scriitor genevez Rodolphe Toepffer, și cu bucățele de chibrituri răpede manevrate pe masă a căutat să-mi învedereze cum arta nu e decît o aproximație pe care cu un singur gest ușor poți ajunge s-o distrugi. Alexandru Vlahuță nu trecuse decît foarte puțin pe la Convorbiri, unde altele erau ideile conducătoare care, deși revista părea deschisă oricărui oaspete care avea puțină îndemînare la scris și relații sociale bune, încă mai păstrau groaza față de orice putea fi tendință de a inova: Caragiale, el însuși fusese adus a caricatură același liberalism de care, cu Rosetti în frunte, își rîsese în satire Eminescu, redactor la foaia conservatoare Timpul, dar desigur nu ca un năimit, ci ca un convins tradiționalist, pînă la a vedea „greco-bulgărimea‖ numai dincolo de partidul unei boierimi puternic învrîstate cu fanarioții. Acela care, ca tînăr profesor, începuse cu atacuri împotriva mediului social, a păstrat totdeauna pornirea revoluționară pe care o vădeau încă de atunci poezii ca frumoasa La oglindă, cu.: .saloanele bogate, Unde mintea nu gîndește, unde inima nu bate,așteptînd vremea cînd împrejurările îi vor permite, îi vor impune chiar, să iasă în față cu vechile arme, bine îngrijite, în mînă. Atunci cînd, prin legătura între cei trei corifei ai mai noii literaturi, am ajuns a-l cunoaște, liricul cu glas adînc vibrant, cu vorba socotită, care ducea cu sine un trist mister, cu toată momentana viață fericită, și cu ochii adînci, cîteodată străbătuți de scîntei, care răsăreau impresionant din întunecata față, tăiată de multe brazde, asupra căreia se lăsa pe frunte aripa de corb, ruptă parcă din pasărea lui Edgar Poe, se oprise

în cariera lui literară, după nuvelele pline de dureri sociale ca și de suferinți omenești, și vădit își căuta o cale.
Voință și hotărîre, pasiune, francheță, mergînd pînă la brutalitate, de militant liberal, care dădea Voinții naționale, „cearșaful‖, cum îi ziceau adversarii pentru vastele proporții materiale, caracterizări pecetluitoare, ca „umbra rătăcitoare cu mustăți albe‖ pentru Dimitrie Brătianu, fratele cel mare, răzvrătit contra celui mic, dar „mai voinic‖, ori‖Cleonte cel fără rușine‖ pentru zburdatecul Fleva, Delavrancea,‖Trubadurul‖ cu alăuta în cui, aparținea mai mult luptei pe care o purta și în care aducea tot atîta crez cît adusese Eminescu în apărarea partidului din față și în dogmatica osîndire a „roșilor‖ de toate spețele. Cum Caragiale ducea în toate domeniile literare aplecările și mijloacele omului de teatru, cum totul la Vlahuță făcea să răsune coarda melancolică, uneori, alteori rebelă, a liricului, pictorul care trebuia să fie Delavrancea însufleția în felul său nu numai orice scria – odată, desemnînd ca o jucărie o roată la Revista nouă, făcuse pe Hasdeu să conceapă studiul Buccea și căpățînă —, dar și orice vorbă, cu atîtea intonații deosebite și oricare din instinctiv rafinatele lui gesturi. Romanticul rămăsese, cu cravata în vînt, cu dîrza îndreptare a frumosului păr blond și creț, cu mustața mică, ascuțită, menind război, cu strălucirea, de piatră scumpă, a ochiului profund albastru. El vorbea, judeca, lăuda, condamna, impunînd grupului părerile și simpatiile sale.
Față de încercările mele poetice, la care Caragiale se oprea numai ca să-mi observe că „lacrimi‖ nu rimează complect cu „patimi‖ și recomandîndu-mi hazliul „pacrimi‖ ca să nu pierd duioasele „lacrimi‖, și față de Vlahuță, extrem de rezervat în judecarea literaturii altuia, el mă punea să-i cetesc din caietul meu, și-și poate închipui oricine ce bucurie putea să-mi trezească în suflet cînd el cerea să i se repete versurile din Perikles;
Marea netedă, oglindă de safir, doarme supt rază.
Pe Acropole zeița protectoare privighează Peste tîrgul alb ce-ntinde dunga lui pînă departe, sau, din Tirol: Iar țitera sună-n vale la vreo stînă părăsită, Cîntînd dragoste nebună și durere nesfîrșită, și el însuși, cu glasul cald, catifelat, învăluitor, trecea prin magia dicțiunii lui versurile fără pretenție ale‖Iorguțului‖.Cei trei de o samă se adunau adesea seara, cînd la unul cînd la altul, și i-am avut uneori, cu atîta recunoștință, în cămăruța popasului meu bucureștean. O singură dată, în casa pe care o locuia Vlahuță în dosul Legației bulgărești – la Delavrancea te duceai în fundul unei vaste curți, lîngă actualul cămin de fete‖Spiru Haret‖ – a apărut, prezidînd patriarhal, cu fața-i de bun sfînt muscălesc, cheală, blondă, surîzătoare, cu o binecuvîntare în fiecare privire și cu o netezire în fiecare gest, acela a cărui ideologie se

manifesta în cam greoaiele lui critice sociale și socialiste, netezite de o mînă așa de delicată în ce privește stilul ca a „tovarășului‖ său Nădejde: însuși Constantin Dobrogeanu, dublu pseudonim care, în literatură, se înlocuia cu alt pseudonim dublu, Ioan Gherea. Toată înfățișarea – și sufletul la fel – a prigonitului, a întemnițatului în sumbra Rusie țaristă, care părea că tîrăște în piciorul bolnav o amintire de ghiulea siberiană, era de o nesfîrșită bunătate, de o dorință de a cîștiga sufletele pentru doctrina sa, pe care el o înțelegea fără ura ce se amestecă de alții în manifestarea, violentă și strîmtă, a acelorași credinți. Naționalismul meu nu se oțerea înaintea originii evreiești pe care i-o cunoșteam cu toții omului muncitor și modest care, cu atîta prestigiu cîștigat prin talentul său, nu oferea nimic pentru o cît de ușoară deviație a religiei sale sociale, ci se mulțămea să taie de dimineață pînă noaptea tîrziu halcele de jambon pentru vizitatorii grăbiți ai restaurantului din gara Ploiești, unde stilul era desigur mai bun decît ce scosese Ion Nădejde din silințile de altă limbă ale rusului de educație. Rareori o vorbă ieșea din gura aceluia spre care, și în nădejdea unui larg studiu de explicație filozofică din parte-i, se îndreptau ochii celor de față, dar, cum la nici unul nu era nimic de scos pentru propaganda ce interesa înainte de toate pe omul care nu putea să aibă simț pentru imponderabilul estetic, într-o limbă abia și insuficient învățată, articolul sperat nu l-a avut nici unul. Planul unei reviste literare, asupra căreia să planeze inspirația celui care făcea mai mult rău junimismului, înfundat peste urechi în politică, decît toate atacurile de caracter personal, fără direcție și fără program, ale Revistei nouă, mijea la orizont. Dar despre această Literatură și știință, ca și despre multe alte lucruri în legătură cu literatura, de care mă simțeam legat cu tot sufletul meu, mai mult decît orice ramură a științii, în care-mi căpătasem o oarecare inițiare enciclopedică, va fi vorba mai tîrziu. Căci aceste relații, din vremea cea mai liniștită și plină de mulțămire a tovărășiei în trei, au continuat și mai departe, dar fără aceeași netulburată satisfacție, căci alții, de multe feluri, cu dibace ambiții, au știut, ca de obicei la noi, să se strecoare la mijloc.

Depărtîndu-mă dintr-un mediu în care era pentru mine mai mult decît îmi merita vrîsta de nouăsprezece ani abia împliniți și puținele mele osteneli de școlar și de începător în scris, am luat, în toamna lui 1890, din nou drumul Apusului. Data aceasta drept spre Parisul unde trebuia să fac studii de trei ani de zile în atîtea domenii pe care nu le cunoșteau îndeajuns acei cari mi le recomandau solemn prin hîrtia „onoratului Minister‖.

Trei ani de strainatate

Mă văd încă picat ca din cer, cu pălăriuța mea cenușie, cu fulgii unei bărbi începătoare, cu ochii speriați de acest indescriptibil haos, în Parisul de la sfîrșitul veacului trecut, în care, după întîia covîrșitoare uimire, mi-au trebuit luni întregi nu ca să-l înțeleg, căci nu fusesem trimes pentru aceea, și eram așa de strîns de îndatoririle mele încît nici n-aș fi putut îndrăzni să încerc a pluti pe acest ocean, ci ca să-mi găsesc cuibul din care atîtea lucruri de învățat, mai tîrziu și atîtea de făcut, nu-mi vor putea îngădui să mă desfac decît pentru trecătoare și insuficiente priviri răpezi în acele orizonturi fără de capăt.

O gară vuind de lume, în care călătorii erau aruncați din proastele vagoane ale Companiei de Est, încălzite prin tuburi de plumb cu apă caldă, care, din ușa deschisă asupra unui frig cam ca la noi, ți se aruncau în picioare de să ți le sfarme dacă nu le păzeai bine, apoi un imens bulevard înfășurat în muceda ceață de toamnă, din care va ploua aproape necontenit, un miros de sufragerie în care abia s-a mîntuit o petrecere, fronturi nesfîrșite de case negre înalte, una ca alta, o lume grăbită, chinuită, adăpostindu-și subt umbrele cilindrele burgheze ori șăpcile muncitorești, femei care nu aveau în zilele de lucru răgazurile societății noastre de deasupra, care trăia numai în serate și „picnicuri‖, cu doamnele valsînd moale în brațele ofițerilor cu epoletele lungi de aur, strigătele prelungi, triste ale vînzătorilor ambulanți, cari erau pe toate străzile în tot lungul dimineții, o izolare, pentru mine, ca în mijlocul celui mai fără capăt pustiu, – iată ce m-a primit în dimineața cînd am făcut cunoștință cu cetatea imensă de unde atîta lumină mi se coborîse în suflet și unde trăiau, inaccesibili, dar cu atît mai adorați, zeii mei literari, așa cum îi cunoscusem unul cîte unul – parcă aș fi trăit ani de zile între dînșii, împreună cu Caragiale, Vlahuță și Delavrancea, eroii indigeni —, din paginile delicat ilustrate ale lui Daudet, în Trente ans de Paris.

Casa mi-o știam dinainte, deși cred că am petrecut cîteva zile în acel Hotel Rollin, cu numele marelui istoric din veacul al XVIII-lea, chiar lîngă zidurile venerabile, dar foarte modeste, ale vechii Sorbone, plină de mucegai și de umezeală, dar atît de adînc străbătută de un trecut așa de mare. Panu locuise în acea casă din Rue des Écoles 6, unde am fost primit ca o veche cunoștință, cu acel maternei spirit al bătrînelor franceze din mica burghezie, de doamnele Lagier, venerabile sexagenare, dintre care una avea o fată purtînd biblicul nume de Judith, dar lipsită de tot ce poate da un Olofern înainte ca momentele de dragoste

de care s-a bucurat să fie plătite de sabia pedepsitoare a eroinei. Două odăiţe, cu obişnuitul cămin de marmură la care te uiţi cînd ţi-e frig şi te miri ce răpede se consumă fără nici un folos loabda de lemn menită mai mult să lase un frumos jăratec de o jumătate de ceas, cu înaltul pat în care picioarele mele supt pilotele umflate căutau în zădar, contra răcelii învăluitoare, capetele unui bun „oghial‖ moldovenesc cu meşteşug cusut, două-trei scaune şi o măsuţă de lucru, pe care m-am grăbit să înşir toate revistele la care colaboram, un dulăpior pentru cărţi, – acesta era să-mi fie multă vreme sălaşul. Deasupra, nişte ofiţeri greci cu familie se distrau ţupăind tocmai în ceasurile cînd lucrările date de profesori îmi cereau mai multă linişte, şi mai-mai să se încaiere o luptă greco-română în momentul cînd, sătul să bat cu băţul în plafond, am ieşit pe scară somînd inamicul să se prezinte – şi, el aparţinînd elementului militar, m-am convins că e gata să ia însuşi ofensiva. O nenorocită de sluguliţă, înfăşurată în hăinuţe negre, care apărea un ceas-două pe zi pentru a face curăţenie, cu pretenţia de a i se îngădui, supt pretextul că duce portocale acasă, să împuţineze provizia noastră de cărbuni puturoşi. Nu ştiu unde mîncam înainte de a face, într-o locuinţă ceva mai largă şi cu alt orizont, bucătăria acasă, dar duse erau pe luni de zile belşugurile moldoveneşti cu care, după torturile şcolii, mă bişnuisem.

Societatea românească nu mi se recomandase, şi eu însumi n-aveam cum şi cînd s-o caut. La doamnele Lagier era însă un român, şi ce zdravăn, masiv şi serios român, viitorul doctor şi general doctor Vicol, care locuia însă intermitent, anumite legături feminine răpindu-l cu săptămînile, grijii gazdelor. Ne vedeam foarte rar şi cu dînsul. În hotelul mobilat din faţa Sorbonei au descins apoi, pentru studii în altă direcţie, vechiul meu coleg de clasă mai înaltă la Botoşani, Evolceanu, foarte hotărît să nu piardă timpul şi muncind din greu la filologul Othon Riemann, pe care l-a pierdut în urma unui accident în Alpi; bun concetăţean şi prieten, care ţinea contabilitatea exactă a datoriilor pe care toată lumea le făcea la economiile lui. Apoi, bucureştean din Giurgiu, plin de mîndria unei teze despre Cabiri şi a laudelor lui Odobescu, Teohari Antonescu, mititel şi slab, cu ochelari savanţi, d. Rădulescu-Motru, pe vremea aceea complect boem în apucături – şi Evolceanu era în măsură s-o ştie mai bine decît oricine, – pînă ce, nesatisfăcut cu filozofia franceză, şi-a luat zborul către un Berlin mai metodic şi mai original, d. Dianu şi el student la latină, închis feciorelnic într-o odăiţă totdeauna încuiată, din care un foc a făcut să iasă ca prin minune şi o tînără fiinţă feminină. Ba chiar unul din fiii bogatului proprietar N. T. Popp din

Craiova, venit pentru niște studii de drept. O dată am fost chemat într-un colț de Vaugirard, la un pension, ca să cunosc pe o domnișoară Poenaru Căplescu, care se cerea inițiată, prin insistențele mamei sale, în misterele limbii latine, dar nu eram om de angajat pe bani pentru preparații acasă, și nici bruna mea elevă cu ochii mărunți de șoarec nu înțelegea să-mi jertfesc timpul pentru dînsa.

Atîția… La secția istorică din Școala des Hautes Études, care se cere prezintată cu îngrijire pentru cît bine am luat eu de acolo, și nu-l pot uita nici pînă acuma, era numai un român, al cărui nume nu cred că trebuie să-l spun, un gras și oacheș oltean, foarte dibaci în a recurge la vechi cărți uitate și a face din ele teze nouă, foarte apreciate, lăudat fiind chiar că a căutat să învie cu talent opinii poate pe nedrept părăsite, și tot așa de dibaci în a muta pe cheiuri cărțile pe care voia să le cumpere, dintr-o lădiță în alta, cu prețul considerabil mai mic: mi-a spus de la început că el a venit ca să se pregătească pentru catedra pe care pe urmă mi-am permis să o ocup eu, iar el n-a ocupat nici una. Mai tîrziu numai, ca elev al Școlii Normale Superioare, unde Odobescu izbutise să-i capete un loc, a apărut Pompiliu Eliad, dar mediul cel nou a prefăcut foarte răpede pe fostul școlar al lui Maiorescu, sigur că va deschide drumuri cu totul noi în filozofie: n-au trecut decît vreo cîteva săptămîni și l-am văzut venind la mine foarte spășit, ca să-mi spuie că a căpătat o tristă dar folositoare convingere: că nu știe nimic și că trebuie să reia toate de la capăt. Eu, care n-aveam despre mine, cu școala mea din Iași, aceeași convingere, m-am raliat, firește, dar, de acuma înainte, pentru cîțiva ani, cu toată prietenia, la această convingere a lui.

Studenții români erau mulți, aproape incalculabil de mulți, dar nu mergeam eu acolo unde-i puteai găsi cu grămada, neocupați, zgomotoși, gata să se înjure și să se bată, prin cafenelele în vogă din acest Cartier Latin, cu legiunile internaționale de tineri de toate națiile, unindu-se numai prin grija amărîtă a carierei și prin aplecarea către petreceri în tovărășia unui public feminin special, cu care omul însurat n-avea nimic a face. Cîte unul dintre bursieri se risca pe acolo, din curiozitate sau din patima de a juca tablele, și astfel Teohari Antonescu s-a găsit expus brutalităților unui institutor bucureștean venit pe sama lui, care-și pregătea doctoratul în drept.

Ne-am dus atunci la Legație ca să-i cerem intervenția. Dar personalul diplomatic, cam de vrîsta noastră, ne-a primit cu toată autoritatea pe care i-o dădeau înaltele lui funcțiuni. Ministru fusese Alecsandri, și locul rămăsese neocupat, interimatul fiind ținut de d. Nanu, a cărui asămănare cu președintele Carnot era în adevăr

uimitoare. Dar pînă la d-sa era drum lung și, cînd l-am văzut, am căpătat numai neapăratele recomandații „să nu ne batem‖. Izvorul de dreptate nu funcționa. Și, de altfel, niciodată de la Legație nu ne-a venit un sfat, o direcție, un îndemn. Și tot așa va fi și aiurea, la Berlin, C. Diamandy primindu-mă, cînd veneam să-mi reclam bursa, cu întrebarea:‖Dar ce, muriți de foame?‖ Eram singura nație în care colonia, compusă mai mult de studenți, era lăsată cu totul de capul ei. De aici a rezultat că, la moartea lui Manolescu, marele actor, la moartea lui Kogălniceanu, care n-a supraviețuit ultimei lui operații, sicriul străinului a fost dus la gară în goana mare a unei trăsuri a pompelor funebre, fără ca, din sutele de tineri români, unul singur să fi fost acolo ca să aducă omagiul îndoliat al recunoștinții.
Așa singur am stat în acești ani de studii franceze, singur cu profesorii mei, cu lucrarea căreia în curînd m-am consacrat, cu cărțile pe care le găseam pe cheiuri și de a căror binefacere neprețuită va fi vorba pe urmă. O dată însă mi-a venit o foarte veche cunoștință, poetul Gheorghe din Moldova, mititel și bondoc, roșu și iute, pe care, căsătorit de curînd cu înalta, palida soră a lui Vasile Conta, Ana, statul îl trimesese pentru studii de statistică pe care le urma cu un moldovenesc și botoșănean răgaz pe cînd soția lui, foarte inteligentă și neasămănat mai întreprinzătoare, făcea tot posibilul ca să cîștige din această scurtă ședere și, ajutată de o soră demult așezată ca doctoroaie la Paris, răscolea orașul în toate colțurile.
Mă mutasem acuma în Rue du Cardinal Lemoine, la doi pași de locuința veche, în al doilea etaj al unei case curățele, cu o grădină părăsită alături și în față cu nuditățile unor băi, și aici avînd în serviciu și o harnică bucătăreasă și fată în casă corsicană, de un mare devotament, mobilasem două odăi cu „boiserii‖ și tapete de postav, cumpărînd din banii bursei cu îngrijire socotită, și din ce-mi dădea suplinitorul de la catedra din Ploiești, o mobilă care mi se părea culmea luxului: canapea, fotolii îmbrăcate în catifea, o bibliotecă. Puteam chiar să poftesc la masă și, o dată, într-un ajun de Anul nou, am trimes după răsăritul soarelui de a doua zi pe fostul coleg ieșean Gane așa, încît trebuia să întrebe ca să-și găsească domiciliul. Stăteam într-o casă unde stăteau și pensionari, a căror dispariție o semnala doliul de la poartă, dar și cîte un misterios student care la miezul nopții bătea la ușa necunoscutului ca să ceară chibrituri, dar nu mai știa unde i-o fi odaia, și între atîția locatari eu eram pentru „concierge‖-ul alsacian, pe care așa de rareori îl trezeam cu obișnuitul:‖Cordon s'il vous plaît‖ ca să-mi deschidă ușa, unul din cei mai respectabili și prin corespondența, ziare, reviste,

jurnale, care-mi venea din țară, motiv pentru care Cerberul nostru mă ridicase la treptele nobleței, intitulîndu-mă statornic, doi ani de zile:‖Monsieur du Chorka‖.
Petrecerile nu puteau să existe pentru cine avea o sarcină așa de grea pe umeri: să ajungă în acei doi-trei ani la nivelul colegilor francezi, pregătiți altfel și în alte împrejurări iar, dacă e cu putință, să-i și întreacă. Rareori, mult mai rar decît ceilalți bursieri, la cari, ca la Evolceanu, se trezise o neașteptată și absorbantă pasiune pentru muzică, mergeam la teatre și tot așa de rar la Operă. Nici un spectacol nu mi-a lăsat vreo amintire, afară de Par le glaive al lui Richepin, romantic interpretat de sumbrul Mounet-Sully. Iar la Operă am avut prilejul să văd cum cade, în ciuda frumoaselor cîntece de pustiu ale turanienilor săi, cu o regină prizonieră în frunte, Le Mage al lui Massenet. Văd încă pe grosul tenor Escalais, basc după care se nebunea Parisul și pe cântăreața cu glasul clar, dur și sec, dna Melba, spre care atenția parizienilor se îndrepta mai mult pentru că știau legătura ei cu blondul pretendent la tron, ducele de Orléans, care, mai tîrziu, cumințit, dar nu pentru prea multă vreme, a luat în căsătorie, cînd eram eu la Viena, pe osoasa nepoată a lui Franz-Joseph, Maria-Doroteia.
Dumineca, încercam excursii în împrejurimi. Dar atîta lume se arunca asupra tramvaielor, unde se făcea controlul biletelor, și asupra cochetelor „bateaux-mouche‖ de pe Sena, încît groaza și dezgustul pe care mi l-a inspirat totdeauna îmbulzeala omenirii nerăbdătoare de a lua cît mai răpede un loc cît mai bun mă făcea să mă întorc, adesea, înapoi.
N-am cunoscut casa unui coleg francez, burghezia acestei societăți așa de prudente și de econoame ferindu-se, cu dreptate, de orice străin care n-ar fi fost îndelung și cu îngrijire verificat. La profesori nu era obiceiul să se meargă, și încercări făcute naiv mi-au dat lecții usturătoare. Nu știu cum și prin cine, m-am pomenit însă într-o seară în bogatul apartament al lui Émile Picot, fostul secretar al prințului Carol, cercetătorul literaturii noastre trecute și al cîntecului nostru popular, despre a cărui publicație în acest domeniu vorbisem cîndva fără ca el s-o știe și, acolo am găsit pe un german încă tînăr, cu lunga barbă castanie, care s-a recomandat drul Gustav Weigand, viitorul creator al Seminarului românesc din Lipsea. Îmi aduc aminte că, vorbind tot despre lucruri românești care plictiseau vizibil pe atunci așa de voinica și de blonda doamnă Picot, eruditul francez mi-a pomenit cu admirație de Nicolae Mavros care, spunea el, „era singurul om în stare a vorbi franțuzește ca în secolul al XVIII-lea‖.
Societatea franceză, de la care, ca măsură înțeleaptă, ca organizare a

muncii, ca discreție și eleganță sobră, aveam așa de mult de cîștigat, mi-a rămas total neștiută, ca și colegilor mei, trimeși și ei numai pentru carte, teză și diplomă, pe cînd, înaintea noastră, din boieria românească se formaseră exemplare strălucite de echilibru intelectual și de grație în purtări tocmai prin viața în familia franceză, ale cării defecte nu le puteam lua, cu firea noastră așa de deosebită, dar ale cării atît de mari calități ne-ar fi fost de un neprețuit folos. Și nici în cercurile intelectuale, în care un Georges Diamandy, și din cauza banilor săi generos împărțiți, se simțea ca acasă, n-au avut intrare aceia dintre noi cari iubeam literatura și lucram în domeniile ei. Mai fericit era doar Pompiliu Eliad, care și-a dobîndit între normalieni – ca înainte de dînsul un Țițeica la matematici – din acele prietenii franceze, greu cucerite, care nu te părăsesc însă niciodată: în cazul lui, aceea a unui de Martonne, marele geograf, care s-a găsit prin Eliad legat de România, căreia nu i-a închinat numai o operă clasică de geografie fizică și umană, ci i-a adus așa de mari servicii în întregirea de mai tîrziu a hotarelor.

De școală însă mă țineam. Nu însă în condițiile absurde ale programului care mi se dăduse, dar a cărui îndeplinire, firește, n-a cercetat-o nimeni. Fusesem trimes pentru limba greacă, dar eu, care mă gîndeam la filozofie și la istorie literară, n-am făcut nimic pentru a începe studii în această direcție, și astfel, Odobescu m-a mutat în toată forma, oficial, la istorie, spre care nu simțeam încă de ajuns ce mă leagă în toată tradiția, și politică și culturală, a amînduror familiilor din care mă coboram, ca și nesfîrșită mea curiozitate și iubire de sufletul omenesc, oricum și oriunde, ceea ce e mai la urma urmei singurul lucru vrednic de interes și de simpatie care există în adevăr, în cer și pe pămînt.

Dar, după noul îndreptar ministerial, unde nu trebuia să merg eu? La Școala de înalte Studii desigur, dar și la Sorbona, dar și la École des Chartes, care e în stare să refie singură pe cineva, și la École du Louvre, care e pentru artiști, și Dumnezeu mai știe unde. Era deci de toată necesitatea ca, fără să consult pe cei cari mă întrefineau de la București, să cercetez eu însumi terenul, să experimentez materii și profesori și să încerc selecția fără care învățătura mea ar fi fost mai mult o orbecăire și o pierdere de vreme.

Trebuia făcută întîi alegerea între școlile înseși și, rebel față de autoritatea școlară, așa de competentă încît putea fixa și un program amănunțit pentru studii de specialitate peste granifă, am ales Școala des Hautes Études, singură Școala des Hautes Études, unde eram dator, de altfel, după același program, să-mi iau diploma.

Cu altă îndrumare, i-aș fi putut urma stăruitor lecțiile fără a lăsa la o parte pe celelalte. Dar „școlăria‖ ieșeană era încă prea mult stăpînă pe sufletul meu ca să îndrăznesc a-mi face din toate părțile un program propriu. Nu-mi voi ierta niciodată că am fost doi ani și mai bine la Paris pe o vreme cînd se putea asculta la Collège de France un Renan, cînd la ședințele solemne ale Academiei se putea zări un Taine, fără să fi căutat a cunoaște pe autorul Istoriei literaturii engleze. Și mai ales pe acel interesant spirit, făcut tot din nuanțe și din tot ce îndoiala poate da ca atingere ușoară, ironică a lucrurilor și a ideilor pe care era să-l cetesc, în acești ani de studiu, în acea Viață a lui Isus, în care frații de Goncourt, ajunși de mult familiari mie în romane ca și în schițele din viața secolului al XVIII-lea, vedeau urme ale stilului lăptos al Georgei Sand, ca și în nobilele și frumoasele lucrări despre originile creștinismului părăsit de dînsul și chiar în acele diderotiane essay-uri de formă dramatică fermecînd pe atîta lume. N-am ascultat eu, care era să fac o teză cu subiectul și din literatura franceză a evului mediu, o lecție la Gaston Paris, care era să-mi șteargă în schimb pagini întregi din această teză cu mențiunea nu prea măgulitoare: „c'est insense…‖ Tot ce era dincolo de „școala mea‖ părea că nu mă interesează: n-am auzit o conferință, n-am asistat la o solemnitate a inteligenței franceze, n-am căutat cu ochii curioși și plini de admirație la aceia cari în deosebite domenii o reprezintau; în lupta continuă a ideilor tinerețea mea n-a luat parte pentru unul sau pentru altul, n-am pus mîna decît pe revistele unei specialități pe care, astfel, o strîmtam eu singur. Tot așa nu urmăream nimic din viața politică franceză supt oblăduirea chiposului Sadi Carnot, menit unui tragic sfîrșit, pe care caricaturile și criticile vîndute pe stradă îl reprezintau așa de lemnos încît rămîneau într-însul dinții leilor trimeși de negusul Abisiniei, și a autoritarului Constans, prezintat de Rochefort ca un asasin recidivist, iritîNd pînă într-atît pe omul sigur și cumpătat, încît conflictul a produs în plină Cameră o răsunătoare palmă, urmată de dorita demisie ministerială. Cortegiul fostului Împărat al Braziliei, bunul bătrîn dom Pedro, a trecut prin Piața Concordiei, fără să mă fi deranjat o clipă de la ocupații, așa de onest și așa de îngust înțelese.

Și totuși era o vreme cutremurată de multe furtuni: un Ravachol, un Vaillant puneau bombe la poarta caselor burgheze, care se lăsau pe o coastă, și de Întîi Mai oamenii Primăriei acopereau cu nisip arterele principale ale Parisului ca să permită, contra încercărilor de revoltă muncitorească, șarjele splendizilor chiurasieri. Era apoi a doua zi după aventura, dusă pînă la margenea succesului, a frumosului general Boulanger cu ochii albaștri și barba blondă, și

abia plecase în exilul spaniol lungul poet sarbăd al naționalismului agresiv, Déroulède. Republica, trecută prin nesiguranțele militărești ale lui Mac-Mahon și prin scandalurile cu decorațiile ale lui Grévy, nu era prea solid asigurată după douăzeci de ani, încă neîmpliniți, de existență. Ducele de Orleans se prezintase, contra legii care înlătura pe urmașii vechilor dinastii, ca să-și facă datoria militară de francez și, pentru mărețul dar
făcut Academiei, ducele de Aumale, fiul lui Ludovic-Filip, era îngăduit să apară în mijlocul familiei pe balconul din fața
parapetelor Senei.

Deși lipseau acum manifestațiile de la statuia Strassbourgului pierdut, deși respectul pentru știința germană era așa de mare
încît un biet băiețandru cu numele, ridicul, de Hund, dar pronunțat: „un‖, era considerat la școala noastră ca întruparea însăși a celei mai bine informate și mai metodice erudiții, gîndul trecutului, al gloriilor de odinioară, al hotarului întreg nu pierise. Alascieni erau pretutindeni, și se ceteau romanele lui Erckmann și Chatrian, paginile dureroase ale lui Edmond About și, în vremea cînd, după afacerea Schnaebélé, funcționarul alascian arestat de germani la graniță, caii cavaleriei au stat o noapte întreagă cu
curelele pe dînșii, naționalismul francez al abatelui Wetterlé încălzea inimile. Alianța rusească se desemna ca o garanție a unei
viitoare revanșe și întregiri și vizita escadrei Țarului, înapoiată de amiralul Gervais la Kronstadt, era salutată de cele mai
entuziaste speranțe.

Legați de Tripla Alianță, eram stimați pentru valoarea militară ce ni se recunoștea, dar prezența noastră în tabăra adversarilor
nu contribuia desigur să facă simpatici supt raportul politic pe supușii lui Carol de Hohenzollern: un obraznic coleg francez a și
întrebat odată pe unul dintre noi „de ce nu ne lăsăm anexați de Rusia‖. Ne așteptă în curînd procesul intentat de antreprenorul nemulțămit, Hallier, și un tribunal internațional va fi chemat să judece, după pledoarii care nu erau făcute în limba țerii. Din
partea noastră, trebuie să spun că eram impresionați, mai ales înainte de a o vedea, de a trăi în mijlocul ei, de impunătoarea
Germanie, căreia Wilhelm al II-lea, tînăr, limbut, plin de talent, măgulitor și gata de toate sfidările, îi dădea parcă un nou avînt,
pe cînd în Franța republicană nu vedeam decît neînțelegeri, conspirații și spirit de anarhie. Unul din profesorii noștri, totuși un
excelent republican și un om de stînga, ne spunea la curs că poate cea mai bună soluție la 1848 ar fi fost acceptarea regenței
ducesei Elena de Orleans, ceea ce ar fi scutit de catastrofa, încă așa de dureros simțită, a imperiului al doilea. Pentru a înțelege
în adevăr Franța ar fi trebuit acel simț intim care leagă om de om la

două popoare care nu numai au asămănări, dar urmăresc aceeași țintă și împărtășesc astfel aceleași bucurii și aceleași deziluzii. Deci, ceea ce părea că este și sfatul statornic de la București, numai Școala, Școala fără relații în afară. În zădar, Hasdeu îmi dăduse un bilet pentru slavistul Louis Leger, pe care-l cunoștea, cred, mai mult din scrieri decît prin relații personale. M-a primit învățatul încă voinic cu acea înfățișare ironică și cu acea blagă în vorbire pe care străinul o înțelege așa de greu și în care crede că recunoaște o intenționată și crudă luare în rîs; numai tîrziu de tot, după război, am putut prețui sentimentele adevărate ale aceluia care-și trăia în retragere ultimii ani. Mi-a mărturisit la acea primă vizită că Hasdeu îi e foarte simpatic, dar că nu apreciază metoda de lucru, pe care și eu o judecam așa de fastuos romantică, a învățatului român, și m-a poftit să mai vin în zilele și la ceasurile, irevocabil fixate, cum e obiceiul, invariabil, la acești oameni așa de muncitori, cînd se aduna ceva lume la dînsul, mai ales, firește, dintre clienții lui slavi. O dată – și n-am prea profitat de invitația aruncată în treacăt la care se adăugea și îndemnul de a merge la‖Otelul Societăților Savante‖, unde am auzit întîia formă, cu cochete și nepotrivite triluri la sfîrșit, a Marsiliezei —, o dată, zic, am dat acolo peste o traducătoare din rusește, rusoaică ea însăși, femeie între două vrîste, a cării întrebare: ce impresie mi-a făcut, era de natură să mă neliniștească. Principiile mele, ca și vrîsta și aspectul ei, m-au pus la adăpost de orice primejdie, mai ales că în aceste grele luni de inițiare școala avea așa de mari pretenții față de totala mea dezorientare.

Am cercetat la început mai mulți profesori, dar am rămas pe urmă numai la patru-cinci, iar, ceva mai tîrziu, trebuie s-o spun, cu singur subiectul tezei mele, care mi-a cerut doi ani de muncă și mi-a lăsat o prețioasă disciplină pentru toată viața. Totuși, pînă tîrziu, ideea unui doctorat la Sorbona, dacă mi-ar fi primită licența – și erau dispuși să ție samă numai de bacalaureat —, m-a urmărit. Alesesem chiar și subiectul: poezia latină în Italia modernă a lui Sannazar și Vida, însă m-am oprit la observația, spusă cu o francheță pe care m-am învățat greu s-o primesc, în toată sinceritatea și utilitatea, dar și în brutalitatea ei, ca de judecători pentru cari în asemenea cazuri nimic n-are a face decît chestiunea însăși, că o licență franceză se capătă printr-un „dresaj‖ pe care eu nu-l am și că risc astfel, deși mai „savant‖ decît cei de lîngă mine, să nu reușesc. Iar asemenea proiecte la oameni cari lucrează încet, aproape fricos, amenințau să-mi compromită reputația. Însuși Gabriel Monod, care domina secția noastră la Hautes Études, a scris protectorului meu Xenopol că „improvizez în

erudiție‖ și, mai tîrziu, cînd îl rugam să-mi caute editor pentru un Carol al XII-lea la Bender pe care nu l-am scris niciodată, el îmi cerea prezintarea prealabilă a manuscriptului și, înștiințat de suflete bune de la noi, mustra în toată forma pe tînărul profesor de Universitate că, îmbrățișînd prea mult, uită de tradițiile școlii.

La început deci am mers și la un Roy, la un Thevenin. De cel dintîi, gras, roșu, vesel, încrezător – și luat în rîs de ascultătorii lui —, m-a îndepărtat pînă chiar această „bucurie‖, care nu avea înfățișarea abstrasei științi ale cării mistere eram chemat să le pătrund. Tot așa nervozitatea acelui conferențiar de instituții care era Thevenin, pe care l-am mai revăzut o dată, după un sfert de veac, biruind încă nervii săi zdrobiți, care-l făceau așa de greu de ascultat.

Un mare folos aș fi putut trage de la vioiul Giry, care preda diplomatica. Nu știu ce m-a făcut să părăsesc un curs așa de necesar, rămînînd să învăț eu singur ceea ce acest excelent profesor, prea curînd dispărut, care e autor al unui manual ce cu greu va putea fi înlocuit, îmi ținea gata la îndemînă.

Rămîneau deci abatele Duchesne, Monod și d. Charles Bémont. Duchesne, editorul vechilor biografii ale Papilor, Liber Pontificalis, și prezintatorul Romei subterane, cu mormintele martirilor, în pregătirea admirabilei Istorii a Bisericii, scrisă după cele mai bune tradiții de formă ale științii franceze, era Voltaire în carne și oase, dar și în spirit. Aceeași fină formă a craniului, aceeași viță de păr răsucită pe luciul pleșuviei totale, aceiași ochi proeminenți, cu aceeași tinerește strengară strălucire într-înșii, aceeași gură larg tăiată și răsfrîntă asupra dinților absenți. Și aceeași eternă îndoială, exprimată în nuanțe de o subtilitate infinită cu privire la lucruri pe care le lovea, fățiș și pieziș, cu atît mai mult, cu cît erau mai în general primite. Cîte oase de mucenici au fost răscolite de mîna aceea supțire fără a tremura înaintea sacrilegiului care, o dată săvîrșit științific, era întovărășit de nelipsitul zîmbet al feței întregi: încă unul căzuse jertfă unei neiertătoare analize! Unde se închina lumea, nu era totdeauna sfîntul. Voi ști mai tîrziu numai ce dușmănii stîrnise la Roma acel fel de a fi, cîte lupte a trebuit să poarte abatele pînă a ajuns – biruit întîi de Jonnart, diplomatul care expulzase pe Constantin al Greciei, ceea ce l-a făcut pe abate să cutreiere librăriile Parisului căutînd operele învingătorului, – membru al Institutului, director al Școlii din Roma, unde adesea a speriat pe Monsignorii tipicari și, ultima dată cînd l-am văzut, îngrășat și puțin obosit, în 1920 […], mărturisindu-mi spaima lui înaintea valului de erudiți pe care fabricația noastră-l aruncă asupra unei societăți cu o

direcție așa de deosebită. Dar, pentru moment, mergînd să-i prezint o teză, pe care o credeam destul de bine făcută, cu privire la o alegere de vechi Papă medieval, și făcînd să i se ducă de servitoare carta de vizită a importantei mele persoane, el m-a privit cu aceeași luminoasă ironie pe față, recomandîndu-mi să păstrez cartonul meu pentru altă ocazie.

Foarte distinsă figură de sever calvin, dintr-o veche familie de pastori din părțile Genevei, cu barba mică în două părți, fața încă tinerește roză, cu ochii foarte uzați supt nedespărțiții ochelari, Monod vorbea încet, cu un aer de tristeță, prezintînd, cu scrupulozitatea profesorilor săi germani, la cari se gîndea cu o jenată recunoștință sanitarul din 1870—1871, – cînd a scris adînc simțita cărticică Français et Allemands —, despre instituțiile france care erau de mulți ani de zile singura lui ocupație științifică. Ascultînd o expunere evident prea specială, în prea mici amănunte, fără nici o silință, pe care ar fi socotit-o scăzătoare, de a introduce în ea formă și viață, nu știam la acest profesor, atît de respectat, ce alese și duioase intimități ascunde aparența glacială și mohorîtă. Soț al fiicei lui Herzen, cugetătorul revoluționar al Rusiei, trăind în căsuța-i de la Versailles, Rue du Parc de Clagny, într-o tovărășie sufletească din cele mai distinse, și cu prezența unei rude mistice a soției sale, crescînd cu cea mai mare și mai discretă iubire o fiică, pe care am revăzut-o apoi la Roma, la Școala franceză, pe vremea iubitului abate Duchesne, pe lîngă care, eretic de figură și de vorbă, colegul calvin părea un aspru Jansenist catolic, și care e azi dna Rist, și pe acel fiu, Bernard, în care pusese atîtea speranțe și pe care l-au luat, în ce chinuri! ostenelile anume impuse de superiori fără inimă tînărului soldat, Monod ascundea de lume cu cea mai mare grijă această viață intimă a lui, așa de scumpă și așa de rară. O dată am mers la el ca să restitui o carte, și vizita n-a durat zece minute. Acolo am putut simți tot ce coboară în suflet religia unei așa de covîrșitoare autorități, trecută prin atîtea persecuții.

Tînărul alsacian protestant care prezintă izvoarele istoriei Angliei într-un curs, care păcat că n-a fost publicat, de cea mai mare preciziune și cu o formă plăcută, d. Bémont, avea față de noi o atitudine mult mai deschisă. Autor al unei teze frumoase despre Simon de Montfort, ajutătorul lui Monod la vestita Revue Historique se lăsa atras, din nesfîrșită lui bunătate, și la convorbiri în afară de materia predată. Bunele sfaturi se găseau totdeauna din belșug la acela care ne-a cercetat apoi în țară, ne-a urmărit cu atenție și, în timpul războiului, ne-a arătat una din acele simpatii profund înțelegătoare care mîngîie de suferinți și dau

încredere în neapăratul succes al cauzei celei drepte. Și pînă astăzi, la capătul atîtor dovezi de prețuire pe care unele critici firești nu le pot slăbi, e o mare bucurie pentru mine de cîte ori ochii, încă așa de vii, plini de o neastîmpărată inteligență, ai octogenarului membru al Institutului, care a părăsit cu eleganță conducerea revistei, dar îi dă necontenit o prețioasă colaborație, se opresc asupra aceluia pe care l-a îndreptat la începuturile unei cariere care și ea s-a prelungit, spre desperarea urmașilor nerăbdători, așa de mult.

Îndemnul cel mai activ mi-a venit însă de la cineva care aparținea Sorbonei, între noi nu chiar atît de respectatei Sorbone, îmbulzită de studenți cari-și aveau în vedere examenele, unde am auzit o singură dată pe Lavisse, istoricul Prusiei lui Frederic, alcătuitorul, cu bizantinistul și cercetătorul Rusiei, Rambaud, al celei mai recente Istorii generale franceze și, obișnuit cu alte direcții, n-am revenit la lecțiile făcute literar de frumosul bătrîn cu ochii albaștri și ascuțita barbă căruntă.

Aici era însă, întrecînd pe toți prin cea mai absolută și mai rece rezervă, pînă într-atîta încît ni se părea că voit nu ne recunoaște pe stradă, un profesor care, înainte de toate, deși declarînd că nu-și recunoaște nici o aptitudine didactică, nici un talent de a comunica știința sa – și s-a retras peste puțin din învățămînt, pentru a trece la conducerea, pe mulți ani de zile, a Arhivelor Statului, – căuta să-și formeze elevii și altfel decît prin lucrările scrise de la Hautes Études, și să-i introducă în publicitate. Blond, cu ochii mici supt ochelari, cu un ascuțiș de barbă aproape tăios, puțin cîrn, cu un profil între Eschile și Paul Verlaine – poetul suferinților și capriciilor boeme sămănînd astfel cu cel mai impecabil și observat dintre erudiți – Charles V. Langlois, vorbea încet, cadențat, sacadat, afecționînd unele comparații ca aceea a „vinului nou în foaie vechi‖. Acei mărunți ochi de miop și de observator m-au deosebit de la început dintre colegii francezi, printre cari îmi aduc aminte numai de măruntul, brunul și prietenosul Lucien Foubert, pe care nu l-am găsit mai tîrziu – iar de la Hautes Études îmi rămîne numai actualul director al imprimatelor la Biblioteca Națională, d. de la Roncière, fiul amiralului, și el însuși istoric al Marinei, pe a cărui mare învățătură, liniștită și distrată, o încunjura respectul tuturor camarazilor, veniți de la Școala Normală și de la Ecole des Chartes.‖D-ta ai mai cetit vechi documente?‖, mă întrebă profesorul de paleografie, care a descoperit îndată că știu latinește, grecește și chiar nemțește. I-am mărturisit că nu. Și, imediat, nu pentru o lucrare în scris, oare se prezintă, se analizează înaintea colegilor, se laudă ori se critică, și se restituie, dar pentru un articol în Revue

Historique – uriașă onoare! – mi-a dat să cercetez la Biblioteca Arsenalului, unde era subbibliotecar vecinul nostru de bancă de la Hautes Études, Franz Funck-Brentano – un bun tovarăș pe care nu l-am mai revăzut deși acum vreo treizeci de ani a fost la București pentru o conferință, dar fără a mă cerceta —, manuscrisul, de mult neglijat, dar care mi s-a vădit imediat atît de interesant, al scrisorilor lui Philippe de Mézières, cancelar al insulei Cipru și predicator neobosit de cruciată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Cu ce sete m-am pus la lucru și de ce mîndrie am fost cuprins, deși continuam colaborarea mea la mai multe reviste românești, cînd pe dosul coperții de la Revue Historique s-a anunțat apropiata apariție a unui studiu de ‖Pierre Jorga! ‖ ‖Pierre Jorga‖ n-a luat acest studiu de inițiare ca un exercițiu de formă, în vederea unei înaintări școlare, ci s-a pasionat ca de un om pe care l-ar fi cunoscut, cu care ar fi trăit împreună, ale cărui dureroase aspirații către ideal le-ar fi împărtășit, pe care l-ar fi servit în lungile lui călătorii și la căpătâiul căruia ar fi vegheat în chilia de la mănăstirea Celestinilor din Paris, unde și-a închis suprema deziluzie și dorința de izbăvire prin moarte. De acum înainte, luni de zile, dintr-un an în altul, afară de vacanțele pe care, pentru altfel de viață și alte îndeletniciri, eram grăbit să le petrec în țară, am trăit cu acela din a căruia cugetare și activitate am făcut întinsa teză care mi-a cucerit diploma de la Hautes Études.

De acum înainte, viața dimprejur, chiar și lecțiile celor doi-trei profesori la cari urmam și mai departe, mă reținea mult mai puțin, foarte puțin chiar. Timpul mi-l voi împărți după necesitățile înseși ale acestei ocupații absorbante de care, cum e bine în orice faptă omenească și cum n-o pot recomanda îndeajuns tinerilor de azi, eram legat cu toată inima.

După cetirea ziarelor care-mi veneau de acasă și care erau respectuos suite sus nobilului român ‖Monsieur du Chorka‖, luam în cercetare cheiurile, unde era comoara cărților, pentru a căror cumpărare îmi rezervasem importanta sumă zilnică de douăzeci de centime, păstrîndu-mi însă dreptul de a mă împrumuta, în cazuri excepționale, din bugetul zilei următoare, cu sume care puteau să se ridice pînă la unul, doi sau chiar cinci franci, cea mai înaltă jertfă pe care puteau s-o pretindă operele de bibliofil în cea mai frumoasă legătură sau publicațiile rare. Asigur că nu se pot găsi ușor pe lume plăceri ca aceea pe care o simțeam cînd, între nouă și unsprezece ceasuri de dimineață, în aerul așa de viu totdeauna, uneori chiar periculos de viu, pe malurile pietruite ale Senei, cărîndu-și vasele normande încărcate cu marfă și purtînd pe covertă toată familia „căpitanului‖, plus cînii, pisicile și

bucătăria lui, luam pe rînd o lădiță după alta, la vînzători, masculini și foarte adeseori feminini, pe cari-i cunoșteam temeinic, căci de la această străbatere psihologică atîrnă și prețurile ce se pot dezbate: de la polonul cu note de muzică, purtîndu-și ciudata coadă sură împletită pe spate, pînă la cea din urmă din grasele cumetre cu bonetă neagră, pe a căror față stacojie erau însemnate toate vînturile de pe apă, iar nasul, de un roșu mult mai pronunțat trimetea și la frecvente și abundente libații la multele cîrciume din față. Prada seducătoare o duceam cu voluptate acasă, și ea merita toată această vădire de bucurie, căci de cele mai multe ori era în adevăr de valoare. Se puteau achiziționa pe atunci, în ciuda sfaturilor date de librarii de la spate, pentru prețuri foarte mici, cărți din cele mai folositoare și mai pline de atracție. În special cele în limbi străine, cu cărțile germane, neapărat, în frunte, nu se bucurau de nici o trecere și se îmbiau pe nimic, – de unde pentru mine și avantajul de a mă adînci în cunoașterea acestor limbi pentru a trage tot folosul din cumpărăturile mele, care se ridicau din ce în ce mai mult, cu sutele, cu miile, ca o movilă, într-un colț al odăii de culcare, după ce fuseseră foiletate voluptos în seara liberă de muncă și scutită de grijă a cui nu duce nici o răspundere și nu poartă nici o luptă.

Astfel, tot ciocănind în cutare Istorie a dispariției păgînismului, limba germană mi-a intrat în minte altfel decît prin lecțiile de la Botoșani și de la Iași, pînă la Universitate. Iar, cum frumoase cărți engleze îmi căzuseră în mînă, pe dînsele, începînd cu Poemele lui Shakespeare, legate în marochin roșu, pe care le păstrez, m-am îndărătnicit să le dau de rostul cuprinsului. Întîi am încercat în tovărășie cu Evolceanu, care s-a dezgustat de această dificilă gîcire a unui text poetic așa de plin de aluzie și așa de împovărat de apucăturile sufletești ale unui timp mult deosebit de al nostru. Am continuat singur, fără a recurge la dicționar. Trudindu-mă astfel dimineața în pat, pînă a nu sări în odaia rece a doamnelor Lagier, cu fiecare pagină din îndrăznețul roman de profeție al lui Bulwer Lytton, Ultimul dintre baroni, m-am trezit știind englezește fără să am în materie de pronunțare decît noțiuni mai degrabă vagi. Încercasem spaniola la Iași și o ceteam curent; aici am deprins, pe volumașele de la Garnier, din O Parnaso Lusitano, limba portugheză; pe cea daneză mi-am însușit-o din nu știu ce memorii de pe vremea lui Oehlenschläger: am deprins suedezește, pe vremea cînd ceteam în traducerea ediției Nilsson seninele, dar și energicele Synnove Solbakken și Arne ale lui Bjornstjerne Bjornson, după însuși textul episcopului Tegner, în celebra lui epopee scandinavă, de clare și aspre trăsături, dar și cu o sentimentalitate care nu e a Eddelor nordice,

Saga lui Fritjof; în olandeză m-au introdus foarte ușor romanele, frumos tipărite, ilustrate și legate în pînză albastră cu aur ale sfătosului Van Lennep, mai mult decît poezia, mai grea, a începuturilor secolului al XIX-lea de la Helmers la Bilderdijk. Singurele limbi slave și turanice îmi rămîneau cu totul necunoscute, și pentru marea lor greutate mi-ar fi trebuit altfel de răgazuri.

După dejunul de amiazi, servit de corsicana tragică, purtînd însă numele soțului ei francez, fidela Marie Rialand, care, mai-mai, lăsîndu-și zburdalnicele fete la Paris, ar fi venit și în țară, luam omnibuzul, totdeauna pe imperiala de sus, plină de priveliști, la care se adăugeau cele, de alt gen, la însuși suișul scării în vîrticuș, pentru Biblioteca Națională. Lucram de zor în larga-i sală de lectură servită de bibliotecari dintre cari cîte unul – îl văd și acuma sclipind din ochelari, mișcînd din țuluc și gata să mă înțepe cu barbișonul sur – era în stare să mă pîndească oare întregi pînă voi pune la alt loc o carte din rafturi ca să-mi aud osînda păcatului după strigătul servitorului, încîntat că și el colaborează la actul de vindictă:‖Monsieur, on vous appelle au bureau‖ și apoi, de deasupra țepoasei bărbuțe:‖Monsieur, vous devez être Anglais‖, ceea ce nu era un compliment. Altfel de sală de lucru decît a culoarelor și depozitelor înguste, obscure, pavate cu cărămizi seculare, de la școala noastră; o sală plină de sute de oameni, fiecare cu ticul său, lîngă aceia cari, mai ales după amiazi, dorm liniștiți, fără o tresărire; și pocniri de pupitre, scăpări de cărți, sîsîituri stăruitoare ale nervoșilor, totul punctat de pașii de sentinelă ai supraveghetorului căutîndu-și o victimă, pînă ce, la un ceas după sunarea clopotului care anunța că nu mai poți cere cărți, glasul invitînd la plecare al funcționarului cu buletinele se aude poruncitor:‖Messieurs, on va bientôt fermer‖;‖Messieurs, on ferme‖;‖On ferme‖. Fără a mai pomeni ce așteaptă, cu o octavă mai sus, în sanctuarul, din rîndul ai doilea, al manuscriptelor, unde să nu uiți numărul celui la care lucrezi, căci altfel îl poți privi, inaccesibil, cît vrei, afară numai dacă nu cutezi a-ți lua libertăți, totuși aspru blamate, la care un drept foarte contestat ți-l dă multul păr alb din cap și din barbă.

Acolo, zi de zi, în măsura în care se umpleau fișele mărunte, scrise cu cerneală albastră, se deslușea figura cavalerului picard căruia-i închinasem doi ani din tinerețea mea. Îl vedeam plecînd de acasă, sărăcuț și fără protecție, după aventuri, mergînd în depărtatul regat de Neapole la tânărul rege, curînd jertfit, Andrei, apoi amestecat în nesfîrșitele episoade ale războiului de o sută de ani, descoperind în sfîrșit misiunea sa supt steagurile „bunului viteaz‖, regele Petru al Ciprului, bucurîndu-se la luarea

Sataliei, spumegînd de mînie cînd se părăsește Alexandria Egiptului, cea mai frumoasă cucerire, tîrîndu-și apoi îndoielile la încercări de piraterie pe coasta Siriei, pentru ca, îmbătrînit, să se retragă, ca să scrie amintiri și îndemnuri, în Franța nașterii lui.
În mijlocul celui de-al doilea an de Paris, cartea era gata, și cu analizele literare care i s-au suprimat pentru a nu împovăra și mai mult bugetul școlii, și așteptam sentința, temută, a comisarilor responsabili.
Și ce dulce era, după atîta muncă, să iau „batoul‖ pe Sena, să ascult distrat strigarea stațiilor pînă la‖Pont de Sully, la Bastille!‖, să pornesc pe cheiurile acum pustii, pe lîngă fete pentru mateloți, care-mi strecurau la ureche‖Joli gargon‖, și să mă înfund în strada vechiului Cardinal Lemoine, unde aștepta în apartamentul mobilat din banii mei masa de sară și plăcerea inegalabilă a răsfoirii cărților pescuite abia în cursul dimineții.
Pentru teza mea trebuisem să fac și un drum în Italia, cu bieții trei sute de lei smulși de la Ministerul de Instrucție, acum încredințat unui tînăr avocat, cu care era să am multe legături și de multe feluri, Take Ionescu, și care ni se părea nouă că s-a cam grăbit. Am debarcat într-o Romă alta decît a otelurilor de atunci doi ani, într-o cămăruță de adăpost mai ieften, unde am redactat, nu fără emoție, petiția către însuși Papa, ca să fiu admis a lucra în arhive. Eram recomandat de profesorii mei Școlii franceze din Roma, și astfel m-am prezintat directorului ei, Geffroy, autorul Istoriei Suediei, pe care-l văd încă în umbră, cu părul alb în jurul frunții. Am fost dat în sama unui blond coleg francez, care era acolo cu familia, nevasta săltîndu-i un prunc pe brațe, și care mi-a vorbit de morga cu care Bourget străbătea muzeele, rostind aprecieri convenționale, de această Romă a monsignorilor, în fața cărora, spunea el, „e un straniu amestec de fineță și de prostie‖. Cu el am străbătut străzile populare și m-am oprit înaintea costumului din Campagna cu tabliete așa de asemenea cu catrințele noastre și cu alba cămeșă plisată ieșind din cochetul corset de catifea. Apoi, după ce așteptam îndelung, într-un îngust culoar – dincolo de care Sfîntul Părinte, prizonier din voia sa, însuși Leon al XIII-lea, se primbla în grădinile sale, invizibil, să treacă oara „precisă‖ a introducerii în cămăruțele cu registre, intram cu sfială și-mi luam locul la mesuța unde mă primea cu un zîmbet cîte un amabil iezuit cu barba lungă ca a preoților noștri. Încet-încet servitorul comod aducea volumul cu corespondența papilor din secolul al XIV-lea, și vecinii francezi îmi strecurau taina cum se pot dezmorți picioarele în arhivele Vaticanului: lira regelui Umberto, jouer de la lyre. Cînd și cînd, un clopoțel suna, și toată lumea se ridica în picioare: era un cardinal care

trecea. Și, de cumplita grabă cu care mă strîngeau atîta material și atît de puțini bani, de mîncam cu o liră – iar lira! – la un mic restaurant supt colonada Sf. Petru, unde în rest mi se strecura și cîte o lepta fără curs a regelui grecesc Othon, mă trezeam noaptea, urmării de vedenii, strigînd de-mi speriam vecinii.

Un drum în Anglia, cu Gheorghe Kernbach și soția lui, fricoși și nemulțămiți călători, m-a dus la Londra, cu străzile rătăcitoare, cu cărțile engleze frumos legate și frumos mirositoare – atunci am primit în suflet pe Carlyle, și m-am simțit altul după cetirea Revoluției franceze, a lui Frederic al II-lea, a lui Cromwell, cu nesaț sorbite la Paris. Stăteam într-o casă cu trei surori, dintre care două își aveau bărbații în larga lume și unde-și avea sălașul tot felul de lume: un tînăr italian, un grec cu favorite înfoiate…

După vederea Londrei, Avenue de l'Opera îmi părea o alee de provincie. La Oxford am lucrat, fără a privi împrejur, asupra scrisorii lui Philippe de Mézières către regele englez Richard al II-lea. Neuitată inițiare literară, care mi-a turnat în suflet o binefăcătoare concepție religioasă, idealistă, activă, care mă susține și pînă astăzi, în ciuda lucrurilor și a oamenilor.

În sfîrșit, la capătul anului 1891, cu acea lipsă de sentiment în materie de învățămînt pe care o păstrasem de la studiile mele ieșene, unde, dacă izbuteam fără voie a-mi crea simpatii, nu era pentru mine ca om, ci pentru bunul școlar și pentru tînărul capabil de a avea și de a manifesta cu francheță și curaj, idei proprii, am plecat din Paris fără o mărturisire de recunoștință față de profesorii mei, cărora le datoram atîta, și cari, la plecare, mi-ar fi spus și ei ceva – dar, iarăși poate să fi fost în această condamnabilă indiferență și foarte mult dintr-o sfială pe care și atitudinile profesorale mi-o întăriseră —, și am plecat la Berlin. Programul cel mare al șederii mele în străinătate mi-o impunea, și cîte unul din studenții de la Paris mă și precedase în această Germanie, de un așa de mare prestigiu, care era și aliata noastră.

M-am trezit deci într-o zi de iarnă în glacialitatea unui Berlin alb de zăpadă și străbătut de niște curente de aer așa de reci încît, strecurîndu-mi-se prin mîneci, înghețau brațul pînă la cot: o mare schimbare și o reală suferință după iernile pariziene în care ninge și îngheață așa de rar, aerul totdeauna umed păstrîndu-se necontenit suportabil. Tot așa de frigid îmi părea totul: casele fără trecut, ridicîndu-și blocurile care nu primiseră patina de fum și de istorie a celor din Paris, largile străzi drepte prin care șuiera vîntul din stepele polono-rusești, piețile vaste, bisericile calvine și protestante făcute pentru un raționalism religios supt zero, fără dangătul de clopot care uneori la Paris, peste tot vuietul

infernal, din care lipsea atunci acela al automobilelor, cu birjarii beţivi şi hărţăgoşi, „faisant trotter cocotte‖, îmi amintea dangătul neobosit din turnul bisericii Sfîntului Ioan de la Botoşanii rămaşi în fund, tocmai în fund, şi pentru toată viaţa. Supt zero erau privirile oamenilor cari, cu toate tulburările anarhiste, recente, care sfărîmaseră cîteva geamuri pe chiar Unter den Linden, în apropierea palatului-cetate al împăratului legiunilor biruitoare, dădeau impresia că sînt comandaţi, că se găsesc totdeauna supt ordin şi gata de o temută inspecţie. Pe cînd uniforma franceză, nesimpatizată de muncitori, se ţinea ascunsă, aici „haina împăratului se expunea pretutindeni şi era bine să-i faci loc pe trotuar, chiar cînd apărea un simplu sublocotenent. Ochii îmi păreau că aruncă sclipiri de oţel şi talia se ţinea ţeapăn dreaptă ca şi cum şi acolo ar fi contribuit teribilul crivăţ care îngheaţă. Grupuri militare cu coiful pe cap străbăteau aleile capitalei prusiene în ciudatul sunet de pastorală al flautelor, în zornăitul de farsă populară al clopoţeilor prinşi de un adevărat tui turcesc cu coada de cal spînzurînd în vîrf: lumea n-avea destui ochi pentru această întrupare a mîndriei naţionale. Cîndva am zărit şi pe stăpînul tuturor energiilor şi tuturor splendidelor manechine: marele poet romantic cu acvila lui Lohengrin pe casca de argint avea însă, în trăsura-i care luneca răpede din şi spre Schlossul strămoşilor, o privire mai curînd vagă, dusă după visuri pe care şi în domeniul social, la începutul domniei sale ambiţioase, încercase a le realiza, şi nu era nimic imperial nici la împărăteasa grasă şi palidă, cu ochii foarte mărunţi, nici la grupul de copii în mondire fredericiane, cu micuţa princesă zglobie la capăt, care se expunea la toate ferestile.

Supt drill şi exerzieren, care contrastau aşa de puternic cu oarecare lăsare în voie a şepculiţelor roşii franceze, era însă, în ciuda constrîngerii şcolare, şi altceva: o burghezie nu atît de deosebită faţă de cea franceză şi un intelectualism familiar în legăturile sale de şcoală şi de societate şi chiar rebel faţă de formidabilul Stat care se clădise în faţa lui şi contra lui, dar nu şi peste dînsul, strivindu-i mîndria şi aspiraţiile.

Luni de zile petrecute în Germania de Nord şi apoi în cea de Sud, cu două ierni aspre pe acel pămînt cu care n-am întîrziat să mă deprind, mi-au putut învedera îndeajuns aceasta.

Întîi în Berlin chiar, la gazda mea însăşi.

Mi se recomandase, de Evolceanu – care era mai de mult acolo, despărţindu-se de Parisul unde nu mai avea, după moartea lui Riemann, pe profesorul său şi căruia soliditatea Berlinului, cu marmura şi porfirul adevărat al galeriilor de artă, îi impunea aşa de mult —, pensiunea unde se adăpostea el, în paşnica

Dorotheenstrasse, totuși la numai cîțiva pași de Universitate ca și de Schloss cu tainița vulturilor. Mare casă de raport, servind mai multe familii și jos, cu cheile în mînă, un rebarbativ portar-temnicer vorbind cu secul și durul accent berlinez. Frau Dollen, bătrînă văduvă izraelită, mare admiratoare a lui Bleichroder și care, la moartea bogatului bancher, întreba, îngrijorată, spre desperarea nervosului latinist român, dacă „și împăratul a fost la îngropare‖, sentimentală și banală persoană care ne soma să declarăm: „oare nu găsim că leul are ceva maiestuos‖ și deplîngea pe contemporana sa, împărăteasa Augusta pentru că arhaicul Wilhelm I întrebuința rareori scara care le reunea apartamentele intime, prezida cu demnitate un adevărat sobor internațional de persoane, masculine și feminine, pe care, pentru motive deosebite, le adunase Berlinul. Erau acolo, pe lîngă Evolceanu și Teohari Antonescu, un reprezintant autentic al victoriei de la 1870— 1871, care cunoscuse la școală pe Karl-Eitel-Zephyrin, care trebuia să devie regele României și căruia, pentru o oarecare profetică vanitate, i se zicea Karl der Eitle; maiorul în pensie, a. D. von Plessen, cu părul aranjat ca la frizer și mustața roșie trasă în diagonală, proprietar deplin al unei dulci americane, cu două fete așezate la celalt capăt al apartamentului ca să n-aibă a face cu o ușă care se deschidea între cele două odăi, a maiorului și a mamei lor; femeie măritată aceasta, cu un bărbat fabricant, capitalist și furnizor de venituri, al cărui faliment a rupt, eu fiind încă acolo, orice legătură cu soția pribeagă.
Americane, alte americane, dintre care una făcea singură călătoria de nuntă, soțul iubit avînd prea multe ocupații pentru moment; apoi două blonde, albe, grăsuțe misses, care, curtenite de flegma septentrională și filologică a lui Evolceanu, tot așa de econom în purtări ca și în mijloace, îi propuneau, spre revolta colegului meu, să plece cu ele, imediat, neprevăzut, la patru ceasuri după-amiazi, în altă direcție – infidele amice care mă întrebau, pe alături, pe mine, nu fără șiretenie, ce înseamnă în Byron grecescul‖Zoi mu, sàs agapò‖ („Viața mea, te iubesc‖). O alta, zeiță mîndră și strălucitoare a republicii federative cu cîteva stele pe steag, care, urmărită de aproape, și pentru speranțe de zestre, căci veșmîntul ei de regină în ziua încoronării putea trezi cele mai mari speranțe, de un‖Leutnant‖ în concediu pentru reumatisme cu origini dubioase, îl punea să se îmbrace în uniforma de erou mitologic a chiurasierilor, pe care ordonanța o adusese anume din garnizoana lui, ca să-i rîdă, suveran de obraznică, în față și să-l planteze acolo. Atîtea americane, toate frumoase și deprinse a fi continuu adorate, pe lîngă care, ignorîndu-le total, ca unul ciare știa cîtă primejdie este să faci curte

unei conaționale, gata de o căsătorie cu toate dezastruoasele ei consecințe financiare, un singur american, ofițer de marină, pe care noi, românii, o adevărată bandă, cu firea mucalită a nației noastre, îl persecutam întrebîndu-l într-una dacă dynamite se pronunță dainamait, ceea ce a isprăvit prin a-l turba. Același sistem al nostru ca și cînd am refuzat, în urma unei tainice înțelegeri de conspiratori, să rîdem la Witz-urile lui von Plessen, care a isprăvit prin a striga Kamerad și a propune pacea, pentru că zîmbea din aripa roșie a mustății eroice cînd vorbeam nemțește și ne spunea pedant că ocupația noastră sedentară „apasă părțile cele mai nobile ale corpului uman‖.

Dar expoziția umană, ca într-o Weltstadt, cum devenise acum Berlinul, nu se oprea aici. Și alte rase, cele mai deosebite, erau reprezintate. Un grec rotund, oacheș și unsuros la față, care nu se dădea pe nimenea altul, dar păstra o prudentă tăcere de negustor serios, o norvegiană bătrînă ca Nornele care vrăjesc viața și-i taie firul cu foarfece de aramă, al cării asalt asupra etern aceleiași fripturi, încunjurată de cartofi permanenți și de morcovi fără moarte, avea ceva din gestul unui animal după zăbrele, și atît de interesantul japonez cu gesturile de panteră, Kanai, singurul care putea să smulgă economiile „babei Dollen‖, care se emoționa profund, pînă la lacrimi, și-și deschidea punga bine înnodată, cînd „bietul‖ Kanai, „al cărui tată ajunsese ministru de război în Japonia‖, avea nevoie de bani pentru un întors acasă care se prelungea fără termin. Și nu pot uita o cîntăreață maghiară convinsă că între nația ei și a noastră numai sîngele va hotărî, dar care mărturisea lui Evolceanu oarecare aplecare pentru melancolia ochilor mei de douăzeci de ani.

În ce privește Germania găzduitoare, ea era reprezintată de singura familie a stăpînei: fata matură care era sigură că o ia Evolceanu pentru că-i făcuse de ziua ei un cadou de cărți, și alta, roșie și masivă, care păzea cu ochi îngrijorați un bărbat chimist care, chinuit de insomnie, își petrecea nopțile goale rotindu-se în odaie ca o fiară.

Toate erau așa de bine rînduite în această Germanie wilhelmiană încît se făceau de la sine, fără să ai nevoie a intra numaidecît în legături cu oamenii, cu oamenii serioși și tăcuți, cari nu dădeau nimic de la dînșii, în străzile pline, dar lipsite de alt zgomot decît huruitul și pocnitul de copite al trăsurilor pe granit. Așa era și la Universitatea, clasic-solemnă, cu statuia de aramă a lui Frederic cel Mare în față,‖Universitatea regală frederico-wilhelmiană‖, în ale cărei culoare nu se purtau studenții, strict distribuiți în timp și spațiu, manevrînd didactic la sunetul de clopot, neobișnuit în Franța, care-mi amintea mie de muzica analogă a bucovineanului „domnu'

Felix‖, „pedelul‖ importat de bunul „dom' Berlă‖. Corecte, geometric perfecte, albe, curate, sălile de clasă, „auditoriile‖, așteptau, cu studenți platnici, înscriși, prezintîndu-și pentru iscălitură foile tipărite prin care se documentau „semestrele‖, ascultători tăcuți, impresionați în aparență, ai unui Lehrer, care de obicei își cetea cu glas egal, de o sonoritate profesională specială, un caiet. bine scris, bine cusut și bine păstrat, în margenile precis fixate ale unei oare, a cării trecere se sublinia de îndătinatele fîșiiri din picioare, cu efect irezistibil, ale ucenicilor.
Pe profesori, afară de unul singur și o singură dată, nu i-am cunoscut acasă, și nici la seminarii. Acea singură excepție m-a lecuit de dorința, sinceră, de a mai încerca. Era la istoria medie, și intrarea mea în odaia plină de tineri gata de război a fost semnalată prin căutături în care pentru fostul elev al unei școli franceze nu era desigur prietenie. Se analiza un text medieval și, cred, chiar din vremea cruciatelor, familiare mie, ba din secolul al XIV-lea care-mi era așa de cunoscut: proiectul de expediție sacră al lui Guillaume Adam. În mediul neobișnuit, o întrebare, ca la liceu, mi se adresă mie, și cum am slăbiciunea de a nu putea răspunde la somațiile prea imperioase, tăcerea mea m-a fixat vizibil în judecata acelei tinerimi studioase – „iată ce e școala franceză‖, păreau să spuie douăzeci de ochi! —, pe care n-am căutat s-o mai revăd, mărgenindu-mă a-mi face la cursuri, mai mult sau mai puțin exact, „semestrele‖.
Am fost o singură dată la bătrînul profesor ilustru Scheffer-Boichorst care, cu ochii aproape pierduți și cu atîta experiență în schimb, avea curajul, în fața celui mai numeros și mai admirativ public tineresc, să spuie, vorbind ușor, mai mult decît „franțuzește‖, că asupra bătăliei, asupra marii victorii inițiale din Pădurea Teutoburgică, a cării bogată bibliografie o dădea, nu se știe de fapt mai nimic. N-am fost mai asiduu la Ludwig Geiger, elevul și continuatorul lui Burckhardt, istoricul vestit al Renașterii, care îngîna prelung, oprindu-se la sunetul clopotului și în mijlocul unui titlu de carte, o poveste despre Rabelais,‖Ra-pe-lé‖, pe care o culegea din foile lipite de nas. De fapt, ca să spun adevărat, din cei trei cari-mi trebuiau, am rătăcit de vreo două ori la prietenul Richard Sternfeld, evreu sărac, pasionat de muzică, mare prețuitor al Franței, pe care o punea alături cu Anglia în prelegerile sale, dar ținînd-se ca scriitor de angevinii din Neapole, de cruntul Carol I și de sfîntul lui frate, Ludovic al IX-lea: el îmi primise și teza de doctorat, pe care nu era s-o trec însă la Berlin. Atîta contact cu universitatea, și o vizită inițială, după ce un coleg german îmi scrisese, văzînd că mi-o dictează în zădar, Gesuch-ul, cererea de înscriere, redactată, în formele inviolabile, pe

coala de hîrtie cuviincios îndoită în două, ca în cancelariile ostășești din secolul al XVIII-lea, la rectorul care era venerabilul, încercatul și în alte lupte decît ale științii, Virchow. Foarte albul, uscatul, slabul bătrîn cu barba rotundă și șuvița de păr pe frunte, m-a contemplat prin ochelari și mi-a atras atenția asupra faptului, atît de penibil pentru vechiul liberal, adversar permanent, tenace, amar, dar fără noroc, al zeului care stăpînise pînă ieri, Bismarck – acuma vedeam prin Tiergarten, parcul iubirilor oprite, unde, spunea dra Döllen, suspinînd, trec prin umbră atîtea părechi, Părchen, pe miniatura cancelarului, bietul general Caprivi, pe care studenții îl conjugau: caprio, caprire, caprivi, capritum – că de un timp, printr-o măsură atentatorie asupra drepturilor, vechi de atîtea secole, ale universității autonome, s-a desființat carcera ei și orice călcare de ordine în afară de zidurile înaltei școli e supusă legilor țerii și dată în sama organelor obișnuite ale poliției și dreptății. – Dar eu sînt, Excelență, deși încă așa de tînăr, Oberlehrer, profesor de liceu la cursul superior.

– N-are a face; ești înștiințat.

Inutilă recomandație, căci pe lîngă altele, aveam destul de lucru. Întîi cu teza care-mi putea mijloci doctoratul, impus de condițile înseși ale trimiterii mele în străinătate.

La Paris, cetind paginile, frumos caligrafiate, ale operelor lui de Mézières, Visul bătrînului pelerin, tratatele de propagandă a cruciatei, formasem planul de a scrie Istoria literaturii franceze în secolul al XIV- lea, ambițios proiect pe care, ca și pe acela al unei Istorii a cruciatelor mai tîrzii, neglijate de obicei, l-am urmărit multă vreme și, cum se întîmplă cu asemenea subiecte îndelung netezite și mîngîiate, nu l-am realizat niciodată. Dar, între altele, copiasem părți însemnate din romanul, asămănător, al lui Toma al III-lea, senior al marchizatului italian subalpin, pe atunci de influență exclusiv franceză, Saluzzo, Cavalerul rătăcitor. Mă atrăgeau mai mult portretele de prinți contemporani, bine trase, unele considerații morale, cîte una și politică, decît fabula în felul obișnuit în acea vreme, cînd Roman de la Rose, în a doua parte a lui, mai hotărît alegorică, dar plină de aluzii contemporane, stăpînea sufletele. Vrînd să înfățișez acest produs literar, care nu era lipsit de interes, întrebuințasem și călătoria, umila mea călătorie a doua, în Italia, ca să cercetez, din fugă, și manuscrisul de la Turin, care în curînd va cădea pradă flăcărilor, așa încît lucrarea mea de doctorat, scărmănată cu ură de un Gabotto și un Rostagno, apărători îndărătnici ai istoriei lor locale bine știute, contra intrusului francez, a ajuns să fie înlocuitoarea parțială a textului dispărut. Era vorba acum să reconstitui și biografia marchizului neastîmpărat și fără direcție, cavaler

bătăuș, despre care se știau atîtea, dar fără să se poată ajunge altfel decît prin această unică încercare literară la un suflet omenesc interesant. Și astfel am cules răbdător ce informație măruntă se putea găsi, luînd ca bază acea istorie a senioriei lui Toma de medicul Muletti care m-a dăruit și cu o cronică iscodită de dînsul – și ce aspru am fost mustrat de unul dintre cei doi critici italieni pentru că n-am cunoscut dezvăluirea cuprinsă într-un articol pe care unul îl strecurase în… Buletinul oficial al Ministerului de Instrucție Publică, poate pentru că-l refuzase o revistă de chimie sau de telegrafie fără fir! Apucăturile mele literare îmi cereau neapărat să pun ceva carne pe oase, și astfel am creat un cadru cam larg pentru o așa de strimtă figură, cu note asupra culturii și obiceiurilor contemporane, ceea ce mi-a adus ca
neuitată mîngîiere laudele lui Jarry, autorul unui fundamental studiu despre dominația franceză la Genova, în care observa – și nu uit nici aceea – că în cartea mea nu e nici una din acele „pointes acerbes qui deparent tant d'ouvrages de l'érudition moderne‖.
Scrisesem în limba germană – vai, cu cîtă trudă, eu care abia o deprinsesem bine la scris și la vorbă cu ajutorul mesei din Dorotheenstrasse și, noaptea, trezit subit din somn, purtam prin minte cuvinte fără legătură din vocabularul care zilnic mi se îmbulzea! Dar Sternfeld mi-a observat părintește că e mult de îndreptat, indicîndu-mi și un polon obișnuit cu asemenea revizii (pe urmă am aflat de la un coleg român că asemenea revizii înseamnă de obicei o redactare, el însuși, foarte lăudat pentru forma operei sale de debut, dînd mai mult idei și fragmente…). Se și revăzuseră cîteva pagini cînd am fost chemat pentru a presta înaintea decanului facultății, unul din ginerii marelui Mommsen, jurămîntul că mi-am făcut teza „fără nici un ajutor‖. —Dar este cineva care mi-o revede. —N-are a face. Așa se întîmplă cu toți străinii. —Dar nu pot jura! —Atunci mergi la Lipsea, unde se primesc tezele și în limba franceză și în oricare alta, și chiar în a d-tale. dacă este cine să ți-o poată ceti.
Și astfel am dăruit un creion de aur polonului, mi-am luat teza și timp de o lună de zile am tradus-o în franțuzește, luînd apoi – fără a-mi retrage actele, dezinmatricularea cerînd o taxă, și am fost deci dezinmatriculat din oficiu – trenul pentru Lipsea.
Dar lucrul cel mai de samă pe care-l făcusem la Berlin era altul, unul pe care-l începusem încă de la Paris, iarăși fără să mi-l fi cerut nimeni, ba chiar fără ca nimeni să-l fi aprobat și prețuit. Împins de instinctul care leagă pe orice om sănătos de țara și de neamul lui, m-am trezit în Biblioteca Națională cercetînd cataloguri le la secțiunea care privește Orientul european, și un fior de

bucurie, mai străbătător decît acela care întovărășea și descoperirile cele mai neașteptate și mai frumoase în alte domenii, m-a pătruns cînd între „noile achiziții‖ am găsit scrisori de-ale pretendenților noștri domnești ca enigmaticul Ioan Bogdan pe vremea lui Henric al IV-lea și fiul lui, ba chiar de ale Domnilor din secolul al XVII-lea, în legătură cu propaganda catolică pe care ambasadorii regali o făceau la Constantinopol. S-a strîns astfel, pe lîngă recolta vastă în legătură cu teza mea, și un mănunchi de acte românești sau privitoare la români, pe care m-am grăbit să-l comunic – cui altuia? , lui Xenopol. Răspunsul, pe care l-am auzit apoi și oral, în aparițiile la Paris ale profesorului meu, a cărui fermecătoare tinereță de spirit se distra de orice: de jocul marionetelor care-l pasiona – cîte marionete nu le manevrase el ca istoric! – și chiar de ocazia ce i se oferea de a duce acasă supt ploaie pe o biată grizetă care nu-și luase umbrela – era descurajant, deși, chiar de atunci, descurajarea nu intra în obiceiurile mele:‖Istoria românilor am scris-o eu; nu e nevoie să se revie asupra ei; caută-ți de istoria universală, unde te așteaptă, la Iași, catedra lui Nicolae Ionescu‖.

Eu însă am perseverat și, ajuns la Berlin, am intrat, din capul locului, la Arhivele de Stat, unde, înaintea mea, cineva ocrotit de Zinkeisen, istoricul imperiului otoman, mai căutase numai pentru ineditele pe care le-a dat apoi în Tezaurul său: Papiu Ilarian.

Ce de lucruri nouă îmi răsăreau în cale, pînă la uneltirile contra turcilor, cuprinzînd și planul de a prinde pe sultan, pe care Petru Rareș le făcea electorului de Brandenburg prin trimesul său! Atîtea alte lucruri veneau din epoca de cruciată modernă a lui Ioan Sobieski, regele Poloniei. Nu lipseau nici legăturile cu Prusia secolului al XVIII-lea, ca acel refuz al asprului Frederic Wilhelm I de a asculta pe nu știu ce spion moldovean. Dar aici, renunțînd să fîșîi din picioare la Geiger și chiar să asist la lecturile blajine ale lui Sternfeld, am luat răbdător, sistematic, toată corespondența de la Constantinopol a trimeșilor prusieni și m-am apucat chiar de lunga, greaua, obositoarea muncă, neplătită și nerăsplătită, și pînă la capăt, a copierii atît de folositoarelor rapoarte consulare din Iași și din București pînă pe la 1830, extrema limită îngăduită, de la care alții ar avea să continue azi, în loc să-și batjocorească predecesorii și ajutătorii. Nu pot spune îndeajuns ce mîndru eram privind materialul care se îngrămădise zi de zi așa de mult și a cărui publicare o așteptam cu o așa de firească nerăbdare, dar pot asigura că n-am mîncat în spectacole, primblări și aventuri, ca mulți alții, banii cu îngrijire economisiți ai binefăcătorului meu prin bursă Iosif Niculescu.

Fără regret am părăsit Berlinul. Nu lăsam în urmă nici un profesor de

care să fi fost legat, nici un coleg german, dar absolut nici unul, pe care să-l fi cunoscut, nici o apropiere de care să mă fi învrednicit, ba nici măcar o prietenie românească de care să fi fost petrecut la gară și de la care să-mi fi picat vreodată două rînduri de scrisoare.

La Lipsea intram în adevărata viață germană, în viața germană a Sudului, mai blîndă, mai zîmbitoare, mai prietenoasă, o viață „născută, iar nu făcută‖, fără nimic din constrîngerea pe care în orice detaliu al existenței o găsisem la Berlin, tot așa ca și în zilele mari cînd, de pildă, cu steaguri imperiale fîlfîind pretutindeni, prin gardul unei mulțimi foarte bine păzite dar, trebuie s-o recunosc, fără nici urmă de brutalitate din partea poliției cu țepi în coifuri, trecea ca fulgerul în cupeaua cu geamurile negre însuși tînărul autocrat rusesc. În Saxonia, voi putea să văd făcînd semne de prietenie în dreapta și în stînga pe atît de albul rege Albert, pe care-l încunjura vădita iubire a unui popor bun, și pînă și în mersul trupelor purtînd pe chivără soarele altei dinastii se deosebea îndată un alt ritm decît acela, solemn, precis și sec, al Berlinului.

Orașul era apoi dominat de două elemente care la Berlin se dădeau de la sine pe planul al doilea față de strălucirea Curții și de trufia militară: întîi negustorii, al căror bîlci, pe care nu l-am văzut, însemna și acuma destul de mult, deși nu mai veneau, ca odinioară, oamenii Orientului, grecii, ca și moldovenii și muntenii, vechii noștri lipscani, cu hainele lungi și largi și cu impozantul işlic pe capetele rase și, apoi, pe lîngă dînșii, studenții de la Universitatea cu lung trecut pînă în evul mediu, la care se adunau tineri din multe națiuni, și atîția chiar din acest Răsărit al nostru. Ieftene restaurante pentru un asemenea tineret care, și din cauza compoziției lui variate n-aveau nimic din vioiciunea provocantă a frecventatorilor universității pariziene, serveau berea de Pilsen în pocale înalte și gustoase amestecuri culinare pe scoici, în aer liber, încălzit de un mai prielnic soare. Cine voia putea să meargă și în împrejurimi, unde nu găseai tristul nisip, plantat cu de-a sila, al Brandenburgului. Erau firește și teatre, și atîta muzică pretutindeni, pentru cine avea mai puțină muncă și mai multe mijloace decît mine, grăbit să mîntui cît mai răpede cu doctoratul.

Și trecutul avea aici mai multe drepturi, fără a fi concurat de o puternică viață modernă, de caracter american, ca dincolo. Lîngă mine chiar, în acest oraș unde se răspîndise ceva din catolicismul, impus de coroana regală a Poloniei, purtată mult timp de Wettini, se ridica turnul puternic al bisericii Sfîntului Petru, Bederskirche în pronunția locală. Cine avea vreme ar fi avut și alte elemente istorice de găsit.

Societatea internațională lipsea, bineînțeles, cu totul. S-au dus americanii ciudați și frumoasele americane, grecul placid, lupava norvegiană, Plessen amenințînd cu mustățile două cornuri ale lunii, japonezul în căutarea unui nou împrumut, maghiara cu părul rutilant, gata de o romanță de iubire, și chiar grupul de români harnici la studiu și răi de gură. Eram lipsit de tovarăși, în rîndul din urmă al unei case fără zgomot, fără locatari vizibili, în care portarul, găzduitorul meu, biet om cu familie, năcăjit de studenții beți cari-i sunau clopotul degeaba în fiecare noapte, îmi recomandase stăruitor mobila, scumpă după punga lui, și venea să și-o verifice necontenit; altfel, fata-și lăsase în odaie scrisorile Corneliei, sora lui Goethe, interesante mărturisiri ale unui simțitor suflet mediocru, și la plecare familia aștepta jos cu un buchet de flori în mînă de care poate întreg Berlinul n-ar fi fost capabil.

Se apropia vacanța, și nu era vreme să ascult cursurile, folosindu-mă numai de trimestrele berlineze. Iarăși lipsei mele complecte de călăuzire i se datorește faptul că n-am găsit cu cale să ascult un singur ceas la profesorii cari trebuiau să mă examineze și cărora această lipsă de atenție nu putea să le placă prea mult. Nici nu i-am vizitat, văzîndu-i numai în ziua examenului, afară de unul singur, Lamprecht, care luase asupră-și, după moartea bătrînului Maurenbrecher, teza mea.

Pe atunci ideile lui nu străbătuseră lumea și nu se discuta teoria succesiunii epocilor tipiste și individualiste, cu tot ce s-a adaus pe urmă la această linie dominantă, și nu se succedau volumele unei Istorii a poporului german atît de profundă ca gîndire și de neobișnuită ca formă. Nu se grămădeau în jurul celui de curînd sosit studenți de toate neamurile, în frunte cu japonezii gata să jure că în istoria lor națională, pentru care se comanda larg informația, toată concepția profesorului se verifică pe deplin. Masiv, cu osatura lui Luther în figură, aspru de o barbă rebelă, în ochi cu o privire a cării bunătate era amestecată și cu multă maliție, el s-a interesat de studiile mele franceze, de cuprinsul și de lacunele lor, reținînd pe acestea din urmă, și mă va întreba tocmai din domeniul lor. Nu gîceam ce relați voi avea pe urmă cu omul, de o așa de sigură și de prielnică memorie față și de un student atît de străin și de puțin pregătit în chestiile oare-l interesau pe dînsul mai ales, căruia pentru posibilitățile mele de publicare în limba lui era să-i datoresc așa de mult.

Ideea că alegîndu-mi trei materii după regulament: deci, pe lîngă istoria universală, limba latină și literatura franceză, la a cării cercetare în secolul al XIV-lea mă prinsesem, cum am spus, trebuia să și lucrez la o pregătire specială, nu-mi trecea prin minte.

De altfel convingerea că la un examen e bine să te prezinți nu cu ce ai

îmbucat atunci, ci cu ce posezi obișnuit și permanent, cu ce ți-ai însușit în adevăr și serios, o aveam și atuncea. Vremea mi-o petreceam deci în acele cîteva săptămîni de Lipsea numai cu facerea corecturilor, lacom așteptate, la teza a cării răspundere o simțeam așa de puternic încît telegrafiam îndreptări, scump plătite, revizorului francez, un istoric al Parisului, pe care mi-l impusese referentul al doilea, Birch-Hirschfeld, care se declarase filolog romanic, dar fără siguranță în ce privește stilul francez curent. Și aici, unde nu erau Arhive de Stat, continuam goana după inedit, și în vederea istoriei cruciatelor tîrzii, pentru care era un oarecare material în manuscriptele din bibliotecă, dar mai ales pentru istoria românilor, care nu era specialitatea mea, dar care mă cucerise din ce în ce mai mult; am avut mare satisfacție găsind un volum din corespondența polonă a secolului al XVI-lea începător, Acta Tomiciana, pentru partea care nu fusese încă tipărită, și am îmbogățit cu extrase de acolo colecția la care țineam așa de mult.

Examenul de doctorat se făcea fără nici o solemnitate – Iașul apărea măreț în urmă! —, prin vreo cămăruță oarecare, de la profesor la profesor, cu un singur element de datină, fracul de împrumut, purtat pînă atunci de atîția, mai deștepți și mai proști decît mine, care înlocuia vechea robă medievală. Publicul nu era admis. Totul se petrecea simplu și iute.

Lamprecht și-a făcut plăcerea de a mă întreba tot instituții merovingiene, pe care, ascultător distras al lui Monod, preocupat el însuși, de altfel, de probleme relative la izvoarele înseși ale acelui timp, nu le prea știam, sau nu le știam mai deloc. Și istoria medievală a Germaniei mi-a cășunat numeroase și neplăcute surprinderi. Numai cînd m-am simțit pe terenul meu, în secolele la care lucrasem pentru cele două teze ale mele, cînd întrebările au lunecat într-acolo, am putut riposta la „ober nein‖ al examinatorului:‖De data aceasta e însă ja, domnule profesor, am răspuns, știind ce spun. —Și de ce? —Pentru că mă aflu pe terenul meu, nu pe al d-voastră.‖ De fapt, știm așa de puțin și unde credem că știm mai bine! Probabil că și filozofia din capul cel bun și larg al lui Lamprecht ajunsese la aceeași, și tristă și mîngîietoare concluzie, căci nota pe care a dat-o atîtor insuficiențe a fost relativ bună.

Bună a fost și aceea la limba latină înaintea frumosului, nobilului bătrîn Wachsmuth, la care totul era și impunător și așa de părintește simpatic. A părut că-l impresionează declarația mea, care se sprijinea pe o conștiință sigură, de mult întemeiată, că mă poate întreba din orice autor și în orice loc. A deschis pe Virgil, la Culex. Și, cu toată inițiarea mea relativ nouă, de-abia un

semestru în germana vorbită, traducerea a mers destul de bine. Un singur lucru-mi lipsea: numele nemțesc al țînțarului, pe care, cu un zîmbet prietenos, mi l-a dat marele erudit, al cărui nume îl cunoșteam de mult din edițiile lui, pe cînd nimeni nu-mi vorbise încă de ce este și de ce poate Lamprecht.
A fost o adevărată cursă examenul la literatura franceză, unde mă credeam mai deplin asigurat. M-a împiedecat de a-mi aduna răpede ideile și necontenitul obiect de distracție care era însăși figura examinatorului: Birch-Hirschfeld, autorul unui foarte bun manual, splendid ilustrat, în acest domeniu, bătrîn slab, mărunt, avea o figură care reda în foarte micșorat pe aceea a lui B. P. Hasdeu. Mă plictisea, și-mi venea a rîde. Filolog mai mult decît istoric literar, avînd interes cu deosebire pentru vechile texte, el m-a întrebat de la început, și cu stăruință, despre acea viață a Sfîntului Alexie, care se crede așa de veche și de care, ocupîndu-mă pe urmă, tocmai din năcaz pentru această umilință, am găsit dovada că, tratînd despre un sfînt așa de caracteristic bizantin, la modă supt Comneni și urmașii lui imediați, și dînd Laodiceii numele impus de cruciați, de Liche, nu poate fi decît posterioară sfîrșitului secolului al XI-lea. La tot ce spuneam, adesea atît de vag, răspunsul era un continuu și dulce „sehr gut‖. Ce însemna amabila apreciere, am putut afla pe urmă, cînd i-am văzut nota.
Dar toate aceste neplăceri, pe care, obișnuit să mă observ necontenit, atent și crud, să mă judec mai aspru decît oricine și să mă pedepsesc pipăind îndelung rana mîndriei, le-am simțit adînc, nu m-au împiedecat să capăt peste cîteva săptămîni nu diploma pe care ar fi așteptat-o prețuitorii „fenomenului‖ de la Iași – așa-mi zicea cutare din cele mai inteligente, dar mai corosiv glumețe din colegele mele de acolo —, dar una în care mi se dădea la teză o „dissertatio egregia‖ și la oral un „cum laude‖.
Se pare că, mult mai tîrziu, prințul Ferdinand al României, asistînd la jubileul acestei Universități din Lipsea, unde și el fusese student, a fost surprins cînd în nu știu ce discurs s-a pomenit și numele fostului student de acolo care era acuma istoricul românilor și al Imperiului otoman în chiar marea colecție a lui Lamprecht. O scrisoare de necunoscut mi-a comunicat în vechea căsuță țerănească de la Vălenii de Munte această informație, care se poate să corespundă adevărului, deși n-am crezut că trebuie s-o verific.
De acum înainte aveam luni, multe luni, peste un an, libere înaintea mea, care-mi făcusem datoria față de stat și de umbra lui Iosif Niculescu, luînd, cum mi se ceruse, diploma de la Hautes Études și doctoratul german. În loc de un poate meritat concediu

de primblare, m-am aruncat cu și mai multă pasiune în căutarea lucrurilor nouă despre acel trecut românesc pe care din inimă îl doream tot mai mare, capabil să-și găsească un rol, cunoscut și recunoscut de toți în vastul cuprins al istoriei universale.
La atîta mă gîndeam, literatura franceză din secolul al XIV-lea, cruciatele tîrzii căzînd acum pe planul al doilea.
De aceea am plecat la Dresda, unde știam că voi găsi, în Arhivele de Stat de acolo, corespondențe diplomatice, din Constantinopol și de aiurea, care trebuiau să vorbească și de noi, pe lîngă ce alte descoperiri îmi putea rezerva o soartă mai bună.
Am nimerit acolo primitoarea casă a unei bătrîne cu numele polon și a fiicei ei, trecută de vîrsta cînd de obicei se mărită fetele.
Era în Katharinenstrasse, cartier tăcut și pașnic, unde se poate lucra perfect. Îngrijirea era cea mai bună și unui chiriaș ieften de bani i se permitea și puțină bucătărie în casă; mai pe urmă, atîta vreme, la fiecare început de an, primeam din partea lor o bună scrisoare pe toate patru paginile, care dovedea o amintire mișcătoare. Împreună cu buchetul de la Lipsea, ea dădea o idee din cele mai favorabile despre inima acestor saxoni.
Ce frumos se înfățișa orașul, față de amintirile greoiului, încărcatului Berlin și de puținătatea relativă a practicei Lipsce! Se simțea aici nu numai mîndria regalității peste o țară luxoasă, de pompă orientală, legătura cu Varșovia, profund străbătută în acel secol al XVIII-lea de spiritul francez, dar și o fineță de gust deosebită. Dacă pe podul dintre Dresda Veche și cea Nouă, unde eram eu, agentul de poliție te mîna aspru pe partea unde trebuiau să meargă cei veniți dintr-o anume direcție, cînd ajungeai în regiunea care cuprindea Palatul, de un așa de neted și cochet stil Ludovic al XV-lea, privirea se întindea asupra armoniosului complex de construcții care constituie Zwingerul. În Berlin cercetasem muzee așa de vast concepute și, supt frontoanele de un clasicism atît de țapăn, cu atîta pricepere împărțite și prezintate, eleganța Muzeului din Dresda, care conținea cîteva din cele mai prețioase pînze italiene, era însă inegalabilă.
La Bibliotecă, unde am aflat două pentru mine prețioase cronici venețiene din secolul al XV-lea, dar și gramatica greacă a unui Petruvodă, care se pare a fi fost fratele omonim, din Cipru, al lui Petru Cercel, la Arhive, unde rapoartele din Turcia adăugeau zilnic la cunoașterea trecutului românesc, dădeam și peste relații întâmplătoare cu pribegi ca acea tînără și șireată ţiitoare a lui Gheorghe Ștefan, Ștefania Mihailova, care, înainte de o mare aventură la Moscova chiar, se prezintă ca legiuita văduvă a bătrînului ei concubin. Iar seara, după osteneli așa de bogat răsplătite,

în fața ochilor obosiți se strecurau apele de argint ale
largii Elbe, iar pe povîrnișul malurilor prefăcute în grădini se întindeau
pentru încîntarea sufletului straturi de flori măiestre, cu
iubire pregătite, care duceau mintea la Versailles și la cele două
Trianon, pe care August al II-lea și al III-lea cătaseră cu ambiție
să le copie și în reședința lor electorală din Germania, ca și în
Varșovia, care și pînă azi păstrează credincios această influență
a eleganței franceze.
Puteam crede că voi găsi alte asemenea corespondențe la München,
unde pe o cumplită vreme de iarnă, cu un ger care te tăia, am
debarcat pentru a continua studiile care mă stăpîneau așa de mult.
Lumea era aici alta, atîtea erau, și sînt, fără îndoială, și azi deosebirile
dintre multele Germanii pe care nu le-a fost redus la
același numitor, ca provinciile franceze, și ele pe vremuri atît de diferite
în toate privințile, aceeași dinastie, cu puteri absolute,
aceeași modă, căreia nimeni n-are dreptul să-i reziste. Berăriile, de
unde-mi aduceam și eu, în apartamentul studențesc din
Türkenstrasse, cu greoaia poartă de fier, porția cotidiană de bere, erau
pline de lume, și am văzut, în zile de mare serbătoare și
soldați cu leul Bavariei pe coif împleticindu-se pe stradă. Și la
bibliotecă, unde găsisem atîta de lucru pentru manuscripte,
conservatorul cu barba lungă, rotundă, turna pe gît în fața mea o sticlă
întreagă și tremura apoi din picioare. Nu mai era aceeași
ordine firească și distincție nativă pe străzile largi, bine croite, pe care
se ridicau toate plagiatele italiene ale lui Ludovic cel dintîi
și ale lui Maximilian, o copie a Palatului Pitti stînd lîngă ciudata
construcție cu multe ferești a‖Maximilianeului‖ și lîngă Propileele
care arătau, așa de stângaci și de nepotrivit cu clima, simpatia pentru
Grecia, unde a purtat coroana o mlădiță a Wittelsbachilor,
regele Otto.
O lume care, afară de ce-i putea da momentan băutura națională, mi-a
părut, chiar după sumbra aparență a nemulțămitelor
clase populare din Paris, înăcrită și înrăită. Știam că după generosul și
cavalerescul nebun, Ludovic al II-lea, mort pe lacul
artificial din castelul său, încleștat cu medicul englez, era un rege,
bietul Otto, care, ca Nabuhodonosor din Biblie, păștea iarba
în curtea castelului său. Proprietara mea era soția unui nenorocit care
zăcea într-o casă de nebuni; cînd i s-a anunțat moartea
acestuia, nici un sentiment nu i s-a întipărit pe față. Pentru un chibrit
căzut pe vechea catifea a unui fotoliu, mi-a cerut să-l
îmbrac din nou și a părut mirată cînd am reținut îmbrăcămintea ușor
găurită. Lucruri mici, care spun însă mult.
Aici, bineînțeles, nu mai era corespondența constantinopolitană, la
care se putea merge cu siguranță de a găsi detalii

necunoscute de istorie românească, dar pentru năvălirile turcilor prin văile Alpilor germani, pentru hotărîrile de diete contra primejdiei musulmane materialul era bogat și interesant, fără să lipsească și eventuale atingeri cu viața românească de odinioară, în acel domeniu, așa de pitoresc, al pretendenților la tron cari rătăceau de la o Curte la alta, totdeauna plini de genealogie și lipsiți de bani, cu mîna întinsă pentru un subsidiu ca să meargă la Constiantinopol să-și capete dreptul de moștenire, pe care-l pretindeau incontestabil, dar deloc grăbiți să ajungă acolo. Din colecția lui Hartmann Schedel, făcută cu atîta dragoste și cheltuială în secolul al XV-lea, am cules scrisoarea neprețuită a lui Vlad Țepeș către regele Mateiaș al Ungariei și alte știri despre această epocă de glorioase lupte defensive, dar n-aveam nici o înțelegere pentru vechea artă, așa încît la manuscripte, unde ceream să mi se aducă, supt cuvînt că mă ajută cu știri subsidiare, orice și de la tipărituri, n-am făcut să mi se arăte manuscriptul de la Neamț, scris și ilustrat de diacul Teodor, „fiul lui Mărișescul‖ sau Mărășescul.

Într-un colț de Bavarie, bătrînul Nürnberg, din ale cărui case nu s-a clintit o piatră și care-și închide viața actuală între fortificațiile medievale, pe care le-am văzut albe de ninsoare supt un zîmbitor cer de gheață, mă atrăgea mai mult dintr-un sentiment romantic decît din credința că cercetările mele, mai toate în domeniul dietelor ocupate cu pericolul turcesc, pot fi răsplătite.

Orașul lui Peter Vischer mi-a dat, de altfel, pe neprevăzute, și însemnarea cu privire la medicul german al lui Ștefan cel Mare, pe lîngă încă un moment din viața rătăcitorilor „fii de Domni‖ cari luau Europa în piept, miluiți de toți prinții și de toate orașele. Îl văd încă așa, într-o sclipire de gheață – și ce înghețate erau și odăile trecătorului meu adăpost! – supt cerul nemilos de albastru.

Știam de mult că în Innsbruck, capitala Tirolului austriac, a petrecut o dureroasă pribegie Petru Șchiopul cu fiul său Ștefan și că zilele nenorocitului bătrîn s-au isprăvit în aceeași muntoasă provincie a Habsburgilor unde-i zac și oasele. Călătoriile mele, care păreau că despică nu atît locurile, cît și vremurile înseși, trebuiau să mă ducă neapărat și în locurile acelea. O bursă bine chibzuită ajunge la multe cheltuieli… Și nu m-am gîndit niciodată că pot să cer un adaus la dînsa, ba nici măcar ajutorul pentru tipărirea tezei de la Lipsea.

Așezat pe malul Innului, iute și clar rîu de munte, aducînd parcă în undele lui grăbite sunet de tălănci de pe munte și ecoul cîntecelor răsfrînte pe stînci de la stînele singuratece, Innsbruckul avea în străzile lui înguste, în cele cîteva portice, în catolicismul lui

entuziast și copilăresc, în sunetul multelor lui clopote, ceva dintr-o prevestire a Italiei. Altfel, se trăia foarte nemțește în odăile largi din casele vechi, cu berea, adăugită de dînsul cu apă, pe care mi-o aducea zilnic băiatul casei. Nu Austria pudrată și. birocratizată din Viena, ci o bună Austrie veche, foarte veche. Un fotograf prieten, Arnold, care mi-a luat înfățișarea peceților domnești ale lui Aron-Vodă și lui Ștefan Surdul, dădea acestei retrageri studioase din tot ce era viață împrejur farmecul zîmbetelor unei familii frumoase și bune; ce durere a fost pentru drăgălașa fetiță de vreo șapte ani plecarea străinului de care în nici un chip nu voia să se despartă!

Dar din orașul care păstra în marea biserică din centru oscioarele chinuite ale copilului domnesc mort în pragul vieții nu se putea culege așa de în pripă, cu gîndul la Italia vecină, tot materialul de arhive, atît de bogat, care nu se întindea numai asupra acestor ani în care se chinuiau între străini Voievozii Moldovei, ci și asupra relațiilor privitoare la noi din vasta corespondență a arhiducelui Maximilian, menit să fie stăpînitorul Ardealului cedat de Sigismund Bâthory. Pentru aceasta va trebui să mă întorc înapoi, în împrejurări cu totul deosebite de acestea.

Coborîndu-mă pe același drum pe care-l făcuse cu patru ani înainte beteagul, obositul, setosul de soare și de limbă italiană, pe care s-o poată cît de cît înțelege, Petru-Vodă, am văzut, în primele zile de primăvară, atît de înaintată în Tirolul sudic, pronunțat italian, strugurii de glicină violetă atîrnînd pe zidurile înnegrite și bisericuța franciscană lîngă care un călugăr olog și stins de suferință îmi arătă locul unde știa bine că s-au coborît rămășițele mucenicului domnesc plecat în lume de grija creștinătății și din marea iubire pentru plăpîndul lui fiu. Și aici îmi rezervam să mă întorc înapoi, în speranța, care s-a dovedit zădarnică, de a găsi ceva din acest trup românesc frămîntat atîta vreme cu țărîna străină.

Și prin pasul Veronei, odată cu soarele cald, am ajuns din nou la Veneția, și în prima conversație cu cărunta „văduvă Gregoretti, născută Predonzani‖ m-am dovedit, fără știința mea, așa de plin de lumea în care trăisem pînă atunci, încît, crezînd că o fac în italienește, îi vorbeam de jumătate de ceas într-o limbă din care ea nu înțelegea un cuvînt.

Data aceasta, Veneția, adevărata Veneție, istorică și populară, m-a înfășurat, m-a prins, m-a reținut și străbătut cu totul, întreg, luni de zile, care erau și fizicește, pentru ochii mei, pentru ființa mea întreagă, nu numai pentru sufletul bucuros de zilnica descoperire, o fericire.

În fiecare dimineață, urmărind toate legăturile, în prima jumătate a secolului al XV-lea, ale republicii venețiene cu Orientul, mă îndreptam cu vaporașul spre debarcaderul dei Frari, și, înfundîndu-mă

în secretul străduțelor pe care nici acuma, după sute de drumuri, nu-l stăpînesc cu desăvîrșire, căutam cu ochii piațeta deasupra căreia se ridică supțirele turn de cărămidă palidă al bisericii franciscanilor. Alături, în casa albă care-și întinde coastele către canalul glauc, pe cînd de cealaltă parte florile se revarsă de pe balcoane, canarii cîntă, în cuște și fețe brune răsar în cadrul arhaicelor ferești, e ca o comoară care poate să ajungă învățaților din toată lumea ca să cerceteze secole întregi legături nesfîrșite în toate direcțiile. Bine primit de la început, cu toată marea mea tinereță, îmi ocupam locul unde registrul cerut își deschidea foile de pergament ca ivoriul, pe care stătea răsfirată simpatica scrisoare a evului mediu. Trova, trova sempre? , întreba prietenosul supraveghetor. Și astfel, zi de zi se îngrămădeau notele cuprinzînd o viață întreagă. Iar, la întoarcere, înșirînd pe jos aceleași străduțe, trecînd de la un campiello de granit și de marmură la altul, nemeream în sfîrșit în acel Campiello del Vin, în dosul otelului Danielii, unde, la ciocănitul vechiului mîner de fier, apărea, cu obișnuitul Chi è, găzduitoarea mea timp de aproape jumătate de an.

O surprindere extraordinară mă aștepta la Arhive. Palidul meu vecin de masă, Urbani di Gheltof, mă găsi într-o zi trudindu-mă înaintea unor manuscrise românești rătăcite la Veneția din schimbul cu Viena, care cuprindeau traducerile din viața lui Scanderbeg și a necunoscutului sfînt catolic Iosif Calasanzio, duios făcute de întemnițatul Vlad Boțulescu de Mălăiești, secretarul, puțin iluzionist și puțin șarlatan, al stăpînului, închis și el pentru înaltă trădare, Constantin Cantacuzino, fiul lui Ștefan-vodă și nepotul lui Constantin Stolnicul, care se visase despot al sîrbilor liberați. Nu fusesem deprins la Iași a ceti chirilica manuscriptă și, cînd am fost întrebat ce se cuprinde în aceste biete cărțulii scrise la întunerec și în mucezeală, mi-am cheltuit toată atenția ca să gîcesc. Ajunsesem la rezultatul care mă împiedeca de a părea ignorant în rosturilor cele mai firești ale țerii mele, cînd prietenul de ocazie, menit unei soarte tragice, îmi anunță că are și el, din moștenirea tatălui, arhivist la Murano, lîngă Veneția, unde se vînduseră hîrtiile unei mînăstiri de femei, scrisori românești. A doua zi îmi aducea primul pachet, în care, spre una din acele uimiri bucuroase, de să crezi că vei face o boală, mi se desfăceau pe frumoasa hîrtie ornamentată de fabricație venețiană scrisorile trimese din București ale Doamnei Ecaterina, soția levantină a lui Alexandru, Domn al Țerii Românești, și ale fiului ei, Mihnea, adresate către sora, către mătușa Marietta Adorno Vallarga, care-și căutase un adăpost de bătrînețe în cămărușele călugărițelor muraneze. În zidul de întunerec al trecutului

nostru de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, o poartă de lumină se deschidea, și se vedeau printr-însa umblînd, luptînd, călătorind, suferind, întocmai ca noi de astăzi, doamne imperioase, coconi meniți unui turbure viitor, boieri și negustori, din lagunele Adriaticei pînă la malurile dunărene de unde eu însumi veneam. Mult m-am trudit apoi, cu tresăriri de bucurie, ca să desfac încurcata și umila lor literă grecească…

Urmărind aceeași reconstituire a încercărilor de cruciate după epoca lor clasică, mergînd deci pe linia acelora pe care le povestisem pentru secolul al XIV-lea, am trecut la Milan, așezîndu-mă într-una din stradele întortochiate și înguste, care se învîrteau în jurul Domului alb, cu sfinții cei mulți, care vărsa din clopotele sale binecuvîntarea asupra oamenilor și locurilor. Treceam de acolo, de la ceasornicarul care-mi pusese la dispoziție două odăi, la Arhivele de Stat, pline de lucruri prea de aproape etichetate, pînă la imposibil, după țeri, și căutam acolo și cîte o întregire la recolta mea de lucruri românești, descoperind de pildă că un editor ungur înlocuise fără a sta pe gînduri ‖Valacco‖ de la Ioan Hunyadi cu ‖Transilvano‖. Se oprea din cînd în cînd o trăsurică de piață din care era coborît pe brațe un bătrînel stors de puteri, dar hotărît să-și facă datoria pînă la capăt și care nu era altul decît Cesare Cantù, însuși autorul formidabilei Istorii a lumii întregi pe care de multă vreme n-o mai cetea nimeni.

M-am dus la Florența, unde am putut să gust, într-o odăiță curată și liniștită, marea pace sacră de care sînt stăpînite toate, și pînă în tulburatele noastre vremi fără astîmpăr, în cetatea închinată Maicii Domnului a Florilor, și apoi în vălmășagul napolitan unde acum toată luarea aminte-mi era prinsă de cercetarea răbdătoare a conturilor catalane ale lui Alfons de Aragon și a registrelor unde ici și colo se mai întîlnea cîte o fărîmă de informație orientală.

Lămuririle asupra cruciatelor tîrzii se cereau neapărat complectate și în tezaurul medieval al republicei surori cu Veneția, Genova. Trăia încă bătrînul Desimoni, care dăduse la lumină legăturile republicii genoveze cu Famagusta Ciprului, cucerire și colonie a strămoșilor săi, și el însuși mi-a dat primele direcții; Belgrano tipărise extrase din socotelile Perei constantinopolitane, și tot ce se poate ști despre marea creațiune a genovezilor în Crimeea, splendida Caffa, păzită de orguxii, între cari erau și „valahi ungureni‖ și „valahi poloni‖, adecă moldoveni și munteni, fusese publicat în Actele societății ligure de istorie a patriei de Amedeo Vigna.

Dar era încă destul de cules nu atîta în ce privește istoria românilor, pe care, o viață întreagă, în tot ce am făcut n-am pierdut-o din vedere – și

totuși era ceva de cules în rapoartele ambasadorilor genovezi din Constantinopol, și fantoma cîte unui
pretendent din secolul al XVI-lea îmi trecea răpede înainte, unele acte mai tîrzii, întrebuințate de Hasdeu fiind, foarte curios,
dispărute —, cît pentru relațiile orientale, în‖Sindicamentele‖ Perei, în conturile, lăsate la o parte de Vigna, ale acelei interesante
colonii crîmlene. Oficiul României, adecă pentru imperiul bizantin, mi-a dat o bogată recoltă. Aveam, cu ce găsisem, așa de
numeros și așa de important aici, tot ce-mi trebuia pentru o lungă activitate de istoric, în mai mult decît o direcție – și pînă astăzi
mi-a rămas inedit din această adunare zeloasă de materiale în mai multe țări.
Cu acest tezaur, care aștepta numai o prelucrare înceată pentru a da o bază mai largă istoriei neamului meu, mă întorceam,
după anii de studiu isprăviți, în vara lui 1894.
În tot cursul unor studii care nu erau ușoare și care ceruseră concentrarea cea mai aprigă asupra lucrurilor de învățat și asupra
lucrurilor de scris, nu întrerupsesem o clipă relațiile cu țara, unde mă aducea fiecare vacanță.
E adevărat că acolo nu mai găseam, în ce privește prieteniile, ceea ce lăsasem. Încă de atunci am putut prețui ce înseamnă la
noi „să lucrezi‖ pe cineva, să-l dărîmi încetul cu încetul în sufletul altuia prin exagerarea lucrurilor care sînt și prin îndrăzneața
inventare a celor care nu sînt. Scrisesem din Paris lui Hasdeu, și fonetismul meu fanatic, care mă făcea, ca bun ieșean de la
Contemporanul ce eram, să scriu: „ieu‖ și „ieste‖, mă ispitise a înlocui pe consacratul‖Hasdeu‖, într-o scrisoare, și nu numai pe
copertă, cu‖Hîjdău‖. Atîta a lipsit pentru ca toată dragostea de odinioară să se împrăștie. Am primit un răspuns mînios
cu‖Yorrhga‖, care mi-a comunicat iremediabilul. Cercul de spiritiști care se formase în jurul ilustrului bătrîn, ca pentru o pradă, exploatase
această greșeală de tact: era vremea cînd i se transmiteau continuu, prin închipuita intervenție a fiicei neuitate, tot felul de solii din altă
lume, pe care omul care-și păstrase totuși întreaga putere a unei minți extraordinare le accepta fără nici o critică, pînă într-atîta, încît el a
executat supus ordinele „spiritului‖ în ce privește suma exactă care era necesară pentru căsătoria indispensabilului Ghionis, arătîndu-și
satisfacția că exact tot atît cerea, în forma cea mai discretă, Ghionis el însuși, care firește, habar n-avea de precizările ființii imateriale.
Revista nouă, intrată pe mînile acestui cerc restrîns, decădea necontenit, tîrîndu-și cu greu existența așa de încrezător începută, pe
cînd Convorbirile, menite să treacă prin mari prefaceri, cu încredințarea lor altui cerc de devoțiune personală, aici față de
Maiorescu, ajungeau organele unui tineret în care, pe lîngă Evolceanu,

considerat de maestru ca un succesor, pentru echilibrul spiritului său, erau tinerii filozofi pe cari-i găsisem la congresul studențesc de la Ploiești și filologul Litzica, toți convinși că se poate face, cu aceste mijloace și în aceste condiții, un lucru nou și un lucru mare.
Din noii junimiști nu mai vedeam pe nimeni, dar de la Revista nouă era la Paris Vasile Cosmovici, poet nu fără însușiri și autor al unei piese istorice în versuri, ciudată ființă cu tragica față slabă, tăiată de linii cumplit încrucișate care, avînd și în viață
imaginația poetică, și poate mai mult chiar decît în poezie, se însurase cu o franceză, deschisese cu cumnatul său o fabrică de
produse chimice și a ajuns să fie complect despoiat de acesta, pierzîndu-și și nevasta, rătăcindu-și copilul și trebuind să ceară
de la bogăția mea taxele pentru un doctorat în medicină pe care nu l-a trecut niciodată, distrugîndu-se și fizicește, peste puțin.
Ca semidoctor, el m-a făcut cunoscut, pentru o statornică nasofaringită, cu atît mai blajină, cu cît era mai puțin tratată, cu o serie de specialiști, mari și mici, cari-mi luau regulat, în schimbul celor mai dureroase și mai zădarnice tratamente, napoleonul pe săptămînă, pe care l-am redus la jumătatea de napoleon, pînă ce, în clipa cînd trebuia să plec la Berlin, mi s-a spus, cu cea mai sinceră durere pentru despărțire, că acuma toate operațiile magice s-au terminat; eram destul de cuminte – și de pățit – ca să
nu le reîncep în Germania, cu alți binefăcători ai omenirii, dar cred că din acest moment încrederea mea în arta lui Hipocrat și a lui Machaon a fost simțitor zguduită.
Deci anume uși îmi erau acum închise la București pentru literatura mea, căci m-am convins că, dacă nu mai pot avea nici un rost la Revista nouă, unde mă compromisese definitiv acel acces momentan de fonetism, n-aveam ce căuta nici la Convorbiri unde, după socotința celor cinci-șase tineri, îmi lipsea cu desăvîrșire orice talent, fiind nenorocita epavă a unor sforțări intelectuale zădarnice; ca oameni de merit, noii redactori, cari căpătaseră o poziție, își făcuseră ziduri și păzeau, bine înarmați, pe crenele. Pe o hîrtie roză ca junețea revista maioresciană începea pe un drum de complectă refacere a intelectualității românești, în care orice concesie ar fi fost o piedecă. Nici în grupul celor trei nu mai găseam ce fusese odată. Cîtva timp ei s-au ținut încă împreună și iarăși i-am putut vedea la
gazda mea din București, într-o seară cînd am îndrăznit să cetesc dintr-un cutezător manuscris de roman prin care încercasem, în anume seri la Paris, să schițez viața botușăneană a copilăriei mele cu unele tipuri care-mi rămăseseră în minte. Da, un roman, un roman contemporan și realist, de vreo două sute de pagini. Sfios am dat lectură unui capitol și, la capăt, sentința lui Caragiale a venit, batjocoritoare:‖Foarte bine! tot așa ceva poate să placă; așa ar trebui

să scriu și eu‖. Am trecut în odaia de
alături, unde în acea zi de rece toamnă, la începutul lui septembre, ardea un foc frumos în cămin, și într-o clipă rodul silinților mele literare se făcuse scrum. Cînd au aflat cum mă pedepsisem pentru greșeala mea, a fost o sinceră părere de rău, dar era prea tîrzie, deși poate că mai bine a ieșit așa.
O, nu mai era plăcut să fii în această tovărășie care ea însăși trebuia să se desfacă! Prezidenția lui Gherea, pornit pe luptă
socială, dispăruse. Stavri apărea un moment pe acolo, și un critic nou, nalt, sumbru, cu amintiri diplomatice, care era chemat pentru a fi obiectul unor ironii pe care le înțelegea desigur, dar care nu-l împiedecau de a-și face el însuși observațiile sale, căci
se pregătea să scrie un roman cu cheie. O influență hotărîtoare o cîștigase în acest cerc cineva care a contribuit esențial la desfacerea lui, dar acestea sînt lucruri pe care altă vreme, peste mormintele noastre ale tuturora, le va putea spune.
Înainte însă chiar de apariția zeflemisitorului aceluia, căruia i se găsea atîta spirit, nu o dată am plecat dintre aceia pe cari mi-i
socotisem prieteni mai în vrîstă – și într-o privință îmi și erau – cu gîtul strîns de durere și de mînie, privind, la întoarcerea în
odaia mea, cu ură rîndurile pe care le scrisesem. Desigur că nu astfel se ajută în dezvoltarea ei înceată și dureroasă, care simte
atîta nevoie de sprijin, de sfaturi și mîngîieri, o chemare literară. Ca un ecou al acestei suferinți scriam atunci aceste versuri:

Am fost chemat să trag o brazdă
Pe cîmpul vieții cel întins
Și-am căutat cu dor aprins
Pămîntul ce mi se cuvine.
În dureroasa-mi rătăcire
S-au rupt opincile de fier:
De aș vedea un semn din cer
Și încă n-aș avea putere…
Dar eu nu cred, am fost chemat!

Am spus că în curînd o prietenie între Caragiale, Delavrancea și Vlahuță, care putea fi de un așa de mare folos pentru o nouă îndrumare a literaturii românești, s-a rupt. Vina a fost desigur a tuturora, dar mai ales a acelora cari-și făceau de lucru împrejur, trăgînd pe fiecare în altă parte. Astfel, cînd eram în Germania, am primit revista de luptă Viața nouă, pe care o scotea Vlahuță în tovărășie cu gluma obositoare a doctorului Urechiă, secretar de redacție fiind tînărul ardelean Al. Hodoș, care iscălea Ioan
Gorun, om de un talent adînc și serios, dibaci scormonitor de psihologii, dar a cărui fire tăcută, ascunsă, ursuză îl făcea să deie lovituri adesea nedrepte în domeniul criticii, unde, pe lîngă inteligența

sa severă și talentul de a crea o frază masivă și grea se cereau direcții care-i lipseau și o imparțialitate de care nu era capabil.‖Distrugerea‖ cu desfacerea unor fragmente de frază e o
sarcină atît de ușoară și care se poate întrebuința împotriva oricui! Pe tema artei cu tendință și a artei fără tendință s-a dus
atunci cu un Anton Bacalbașa, ziarist foarte înzestrat, stăpîn pe umorul special bucureștean, o lungă și cumplită luptă, urmată și pînă la ciocniri personale, degradante, tîrînd în noroi suflete care altfel puteau da cu mult mai mult.
Gazetăria năvălea încă de atunci domeniul respectabil al poeziei.
Se rupseseră firește raporturile cu Gherea, care-și pregătea Literatură și știință, în care mi se ceruse și mie o bucată și, un
studiu cu citații ca la Hautes Études despre Carducci fiindu-mi refuzat, dădusem versuri, cărora li s-a atribuit o interpretare
revoluționară – și au fost strigate și prin cluburi —, pe cînd, de fapt, era vorba numai de deziluziile mele:

Celui ce predică-n pustiu
Și-n jurul lui tovarăși n-are,
Rămîie-i numele lui viu,
Căci sfîntă-i munca lui și mare!
Dar să lucrezi nebănuind
Izbînda stăruinții tale,
Să-ți uiți prietenii zîmbind
Și brațul tău să taie cale…
Răbdare-n noapte, muncitori,
Profeți cu ochi de foc, răbdare,
Lumina roșiilor zori
Acum sau mai tîrziu răsare…

„Muncitori‖, „roșii zori‖, dar era tot ce trebuie pentru neapărata „revoluție socială‖… Începeam, Doamne iartă-mă, să am și eu așa puțintel talent…
Acuma, pentru Caragiale, Vlahuță care-și permisese să scrie un roman, în care amintiri personale ieșeau prea mult la iveală, într-o formă prea puțin închegată, Dan, devenea un intrus într-un domeniu care nu era al lui – și desigur și era mai puțin decît lirica, iar țerănismul pe care Delavrancea îl inaugurase și-l păstra în fundul sufletului său de fiu de grînar, în ciuda unui liberalism de împrumut și de carieră, devenea pentru același Caragiale – suflet veșnic nemulțămit și de alții și de sine și răspîndind tot mai mult în jurul lui amărăciune, neîncredere, dezgust, ceea ce pentru unii din admiratorii săi a ajuns să fie un adevărat piedestal, dar singurul —, obiectul unei sîngeroase batjocuri, la care, din cealaltă parte, cu toate marile însușiri ale polemistului, nu s-a răspuns prea mult și nici prea tare.

De la o bucată de vreme nici nu era de mers pe acolo. Pe Caragiale nu l-am mai văzut cu anii, el desfăcîndu-se tot mai mult de țară, pe care o desprețuia pînă la margenile urii și căutînd un refugiu în Ardeal, unde felul lui de a fi s-a revărsat asupra entuziasmului inițial al lui Goga, și apoi la Berlin, unde conversația lui, dibaci pregătită, uimea prin învățătura abia culeasă din lexicoane și prin virulența paradoxului pe savanți boboci din mijlocul studențimii, în genunchi înaintea zeului negației: admirația lui mergea așa de departe, încît o dată, foarte tîrziu, după ce mă înfățișase, în rîsetele dlui Goga, ca pe nu știu ce harnic idiot care scoate apă cu ciurul, pierzîndu-și vremea cu scrisul – degenerasem rău de cînd, vorbind de Năpasta, eram „criticul inteligent și conștiincios‖ la optsprezece ani! – îmi făcea în tren elogiul civilizației berlineze, întrupată în servitoarea lui care iscălise caligrafic în foaia ei de la poliție. N-am văzut, mulți ani, nici pe Vlahuță, pe care se înstăpînise cu totul, pînă la o cutremurătoare tragedie a vieții sale intime, o nouă și periculoasă prietenie, așa de contrară firii sale bune, optimiste, luminată de cele mai înalte ideale. Iar, cînd, pentru o serbare a dnei Smara despre Alexandrescu, am fost rugat să-i cer concursul lui Delavrancea – și a găsit sala goală, și ce-am mai avut de lucru reținîndu-l pînă către ziuă la mine ca să-l împac, deși n-aveam nici o vinovăție pentru o organizație așa de stîngace! – ne-am întîlnit ca și cum era să facem cunoștință acum întîia oară.

Nu, vechea armonie, de la care puteam lua așa de mult și căreia-i aduceam atîta sinceritate tînără, se dusese în vînt. Spiritul de gazetă, otrava politică, „amicalele‖ cîrtiri, zeflemeaua de stradă a Bucureștilor sfărîmaseră definitiv o tovărășie de la care putea să aștepte așa de mult societatea românească, lipsită mai mult decît oricînd de direcția statornică, plecînd de la o autoritate cunoscută.

În străinătate, reunisem pentru Șaraga criticele de foileton și de revistă care-mi păreau că merită a fi păstrate: așa au luat ființă cele două volume, odios tipărite, de Schițe din literatura română, în care poate că istoricii literari ar avea de cules. După o sfătuire prin scrisori cu Vlahuță, foarte rece, ajunsesem a face pe librarul Haimann să-mi tipărească versurile (1894): am primit la Berlin modesta cărticică, pe care colegii români au judecat-o slabă, iar în toată presa noastră n-am avut un cuvînt de recunoaștere. Începeam să mă deprind cu meșteșugită tăcere care m-a încunjurat, de o admirabilă solidaritate, timp de aproape jumătate de secol, dar care n-a putut să oprească în loc izvorul menit să-și arunce apele, oricîte noroaie și cîte pietre ar găsi în cale.

La Lupta nu mai trimesesem nimic. Spiritul harțăgos al unui radicalism fără orizont, al unei hărțuieli fără scop, care a adus procesul lui Panu pentru les-maiestate, condamnarea, plecarea lui în

străinătate, nu era făcut ca să încălzească un suflet care
din cunoașterea trecutului culegea tot mai mult îndemn către muncă și
către tot ce din partea unui om, cît de puține însușiri să aibă, de altfel,
poate să folosească altora, – acest sprijin reciproc, această mîngîiere
de la unul la altul fiind de fapt singurul lucru bun și sfînt pe lume,
singurul care ajută să se suporte povara unei existențe care în ea
însăși e fără scop, ca și universul întreg supus unor legi neînțelese
nouă:
…nu înțelegi
Că totul e un haos nemăsurat și mut?
terminat prin stupiditatea, răspingătoare, a morții:
Călăul fără milă ce prada și-o așteaptă.
Atunci de ce revărsarea fără sfîrșit a urii, la care cineva e îndreptățit
numai printr-un trist beteșug din naștere? Viața politică, hapsîna
pornire de eternă răzbunare mă îngrețoșa adînc, și-i dădusem
expresie și în primele schițe din Lupta: pentru ca să mă împac cu
dînsa, ca să mă amestec fără pofte personale în viitoarea ei, a trebuit
sentimentul că viața noastră publică, așa cum este, duce la un
dezastru, care, de altfel, în toate domeniile, n-a întîrziat, și că a nu-ți
lua locul în legiunea unui desperat asalt pentru ruperea cercului de fier
e o condamnabilă dezerțiune.
Între studenții cari-și căutau de lucru în străinătate, liberalii, lipsiți de
oameni superiori, dezgustau, pe cînd, cu toate
necontenitele ciocniri dintre individualități pline de unghiuri, la
conservatori, mai ales la junimiști, orice părere s-ar fi avut de
politica pe care o făcea un diletantism dezabuzat, mințile alese se
impuneau respectului. Fără să mă gîndesc a mă solidariza cu
vreo atitudine de partid, am primit astfel oferta lui D. R. Rosetti-Max de
a da articole de literatură la Timpul, unde, de altfel, ținîndu-mă la o
parte și de dușmăniile literare, vorbeam mai mult de literatura străină,
de la Madách, cu Tragedia omului, la Arhitectul Solness al lui Ibsen, pe
care, în același timp cînd admiram seninătatea clasică a lui Carducci,
căutam a-l înțelege în sclipirile de oțel ale unei morale de vechi
viching, deprins a se lupta cu toate crivețele mărilor veșnic reci. Nu știu
cum am isprăvit și cu aceste legături în care aveam, de la început,
impresia că întrebuințez alt limbaj decît acela care ar fi fost dorit.
Nu uitasem iubirea, care nu m-a părăsit nici un singur moment, pentru
istoria literară. Lecturile mele franceze, dar și engleze –
tot șirul marilor poeți, de la Pope și Thomson, ai măsuratului secol al
XVIII-lea, pînă la intimitatea duioasă, unită cu un adînc
sens filozofic, a lachiștilor și la armoniile delicate ale lui Tennyson —,
ba chiar germane, mă făcuseră să pregătesc pentru revista lui
Xenopol, Arhiva, unde însă trimeterile mele apăreau în condiții
tipografice dezastruoase, un întins studiu despre începuturile

romantismului, în care sînt pagini pe care nici astăzi nu le-aș voi, și nu le-aș putea scrie altfel.
Dar, din ce în ce mai mult, colaborația mea la publicațiile din țară se mărgenea la contribuții științifice, anume descoperiri abia făcute cerîndu-se împărtășite cît mai răpede.
Astfel am dat Arhivei studii despre călători prin țerile noastre în epoca fanariotă, ca interesantul arheolog și numismat Sestini,
rare ediții de texte din secolul al XVII-lea, care vorbeau despre români, ca Maiolino Bisaccioni, povestitor al războaielor lui
Vasile Lupu, note despre gramatica greacă a lui Petru-vodă, scrisori de Domni din aceeași epocă fanariotă ori și corespondența de la Murano a vechilor Voievozi și Doamne din secolul al XVI-lea.
Erudiția, în domeniul căreia erau atîtea izvoare de publicat – și îndată după întoarcerea mea statul m-a înlesnit să public la
tipografia lui întîiul volum din niște Acte și fragmente, care s-au învrednicit de aprecierea unui P. Pierling – și care ridica pentru istoria românilor atîtea probleme noi și cerea interpretări originale pe care le sugerau și mijloace de informație de curînd găsite, – atunci cînd Xenopol, în lașul fără bibliotecă de istorie, fusese silit a lucra după citațiile din ediția lui Ureche de Picot —, mă cucerea, mă reținea tot mai mult, interzicîndu-mi incursiile pe terenuri așa de ispititoare, unde încercasem să-mi deschid un drum deosebit de al eminescianismului complect uzat, singurul stăpîn atunci pe lirica românească.
Cu atît mai mult eram oprit în aceste margeni ale studiilor care precedă adevărata istorie, de ale cării generalizări și sinteze m-am ținut mult timp ferit, dintr-un spirit de despreț pentru filozofia ușoară, la îndemîna oricui, ca și din acela al unei dureroase, aproape bolnave autocritice, cu cît pentru această istorie a românilor îmi lipseau atîtea elemente pe care nu mi le dăduse lașul și pe care nu avusem cum să mi le capăt în străinătate.
A trebuit să învăț însumi, cu sudori, scrisoarea veche, așa de artistică totdeauna, dar și așa de deosebită de la un timp la altul și de la un om la alt om și, neștiind un cuvînt slavonesc – și nici pînă acum n-am deschis vreo gramatică a vechii slavone,
recurgînd așa de rar și la dicționare —, mi-a trebuit să mă deprind cu această limbă a vechilor noastre documente și a vechii noastre literaturi istorice. Mai am încă, în miile mele de hîrtiuțe, totdeauna culese și cu gîndul la alte lucrări și păstrate cu îngrijire în vederea lor, pagina cu scrisul nesigur din care cuvintele străine ale cărții domnești sau izvodului boieresc sînt astfel reunite sau despărțite încît dovedesc pe cine încearcă primii pași într-un domeniu atît de greu, dar totuși imperios necesar.
Cu astfel de grele inițieri personale, lucrînd cu lunile la un studiu de amănunte, am putut să încerc străbateri mai largi în trecutul românesc,

ca în Contribuțiile la istoria Munteniei în secolul al XVI-lea, primite de Academia Română, după ce căutasem să înviez pe exilații din Tirol pentru Vatra lui Coșbuc și Slavici, ambii necunoscuți mie, ultimul și criticat, în revista lui C. Dimitrescu- Iași, pentru o biată de Istorie a evului mediu, dar spre al căror magazin ilustrat pentru familii mă îndreptase editorul ei, C. Sfetea.

Intaii ani de profesorat

Împrejurările-mi dădură, abia trecut de douăzeci de ani, prilejul de a dobîndi o catedră universitară, aceea pentru care fusesem pregătit, dar pe care atunci n-o vedeam în tot pericolul ei, ca informație, ca putință de critică pe un cîmp așa de vast, ca simț al oamenilor.
Și anume nu la Iași, ca succesor al lui Nicolae Ionescu, a cărui lipsă permanentă și a cărui absolută insuficiență, de temperament mai mult decît de inteligență, ținuse catedra vacantă multe decenii, ci la Universitatea din București, unde locul fusese ocupat, Dumnezeu știe cum, tot atîta vreme, de un Petru Cernătescu, care n-a lăsat nici o urmă, liberal de la 1848, răsplătit așa fiindcă așa voise sau, fiindcă nu se găsise altceva pentru dînsul și a cărui singură activitate în scris fusese traducerea din nou a Manualului lui Duruy, pe care-l aprecia așa de mult încît a isprăvit însușindu-și-l.
După lege, concursul era să se ție la Iași, și astfel, după patru ani, m-am regăsit în orașul studiilor mele.
Dar și aici ca și la București, și din aceleași motive, am întîmpinat o lume schimbată, cu toate că nu contribuisem prin nimic la aceasta. În adevăr Xenopol îmi păstra aceleași sentimente, mergînd chiar așa de departe încît m-am trezit cu dînsul venind misterios la mizerabilul otel Rusia, unde poposise lipsa mea de mijloace, ca să-mi aducă pentru oral Istoria revoluției sîrbești a lui Ranke, din care eu aveam însă o ediție mai nouă. Dar mai erau și alții, pe cari o neexplicabilă și cu totul nemeritată antipatie îi ridica împotriva mea, și din cari-mi aduc aminte pe Caragiani, înverșunat să puie trei acolo unde Xenopol. Rășcanu puneau zece și viceversa, obicei din nenorocire foarte răspîndit la concursurile noastre. Noroc de președinte, Odobescu, cu care n-avusem în toți ultimii ani nici o legătură, dar care nu-și schimbase părerile despre mine; totuși marea lui autoritate n-a fost în stare să recheme la bunul-simț pe neașteptații mei prigonitori, cari cu patru ani înainte mă crezuseră vrednic de un banchet oficial. Concurenții mei atunci și peste un an erau tot așa de neașteptați ca și atitudinea vădit dușmănoasă a unei părți din comisiune, pe care o supăra poate marea mea tinereță sau lipsa unor vizite preliminare, la care nu m-am gîndit, dar care puteau fi socotite ca un mijloc de a influența. Unul era chiar fostul meu profesor de la Botoșani, Georgian, care-mi opunea îndemînarea sa de vorbă ca avecat și simpatia pe care o inspira misterul din toată ființa sa, pînă la căutarea încrucișată, care părea că spune atîtea: nu scrisese nimic, dar, cînd, pe urmă, a dat la lumină un studiu, O pagină din Domnia lui Ștefan cel Mare pe care-l voia Domn de fapt și în Țara Românească, s-a văzut cîtă

dreptate aveau aceia cari credeau că omului de o așa de vie inteligență îi lipsea, printr-o fatalitate ereditară, care a atins și pe fratele lui, un matematician de forță, putința de a se ține pe linia dreaptă a judecății, care singură face pe profesor, mai ales la universitate, unde deprinzi pe alții a lucra. Alături, era un învățat profesor de latinește la unul din iliceele din București, amic al lui Take Ionescu, M. B. Calloianu, de care cetisem niște studii într-o revistă din Craiova, de unde, se pare, era originar, și pe care-l vedeam acum întîia oară: scurt, pătrat, palid, foarte ciudos, pînă într-atît încît publica în timpul concursului, în ziarul Românul, complect decăzut, articole de defăimare contra, mea, pe care nu le iscălea, dar mi-a spus la poștă, cînd le trimetea, că sînt ale lui, ceea ce m-a făcut să observ:‖Nu cred: d-ta arăți un om de treabă‖. Se adăugea un fost elev al Berlinului, dibaci cartograf, care lucrase cu Kiepert, Căpitanovici, pregătit de mult pentru această întrecere, ca unul care, știind că mă ocup de Mézières și de cruciata Ciprului, se grăbise a trata un capitol din același subiect, publicînd o teză despre luarea Alexandriei.

Concursul a ținut multă vreme, spectacolul luptei atrăgînd un numeros public, ale cărui simpatii erau împărțite, dar nu cred că în majoritate de partea mea, așa de mult erau cuceriți atîția de verva lui Georgian. A fost un eveniment la Iași această luptă pentru o catedră în care eu nu aduceam nici ambiție, nici grabă, deși nu m-am gîndit la putința ocupării catedrei mele de liceu la Ploiești. Rezultatul a fost puțin măgulitor pentru mine: întrecusem cu cîteva zecimi numai pe Georgian. Pentru acest foarte îndoielnic succes am căpătat însă suplinirea catedrei.

Intram într-un mediu cu totul necunoscut fără a fi făcut o singură lecție înaintea unor adevărați studenți și fără să am legături personale cu colegi de o vrîstă de și o reputație care întrecea așa de mult pe ale mele.

Era acolo pentru limba latină N. Quintescu, craiovean, care-și căpătase catedra fără lucrări, însuși discursul lui inaugural fiind găsit prea apropiat ca formă de lecturile lui, dar om cu multă iubire pentru clasicism, cu multă înțelegere pentru dînsul în explicații care plăceau; acum, cu totul îmbătrînit, suind greu, în sunetul sec al bastonului, cu picioarele înțepenite, lunga, obscura și murdara scară care ducea la cancelarie în vechiul local, el simțea povara sarcinii sale și tot mai obosit se făcea acel:‖Va să zică, va să zică‖ intrat în deprinderile lui de atîția ani. Nici o putință de apropiere cu acela care avea și o viață de familie mai grea, care-l făcea să nu primească. Pentru greacă, Epaminonda Francudi, neam de venețian, cum îl arăta și numele de‖Frîncușor‖, dar și figura cu ochii albaștri, de un glauc ca al lagunelor, și finețea de spirit; director al Școlii normale superioare, era

în adevăr un om afabil, bucuros de relații pe care o astfel de diferență de vrîstă le împiedeca: nu știu cîtă grecească se învăța la acest străin, rămas izolat în mijlocul unei societăți în care i-a plăcut să se înrudească. Nu exista o catedră de franceză, limbile romanice fiind încredințate unui profesor foarte distins, capabil de a avea vederi personale în filologie și a cărui carieră ar merita să fie studiată, fiul său, profesor, fiind aici ca să poată
da lămuriri: am zărit cîndva mediul lui, cu totul italian, de casă, dar vrîsta îl corogise și ochii de supt sticlele albastre abia dacă-l mai puteau servi. O parte din filozofie o avea Crăciunescu, care începuse cu un studiu francez bine scris, desigur nu fără ajutor, și care se poate ceti cu plăcere, despre poezia populară românească, dar la atîta se mărgenea toată activitatea lui în scris, influența asupra studenților fiind nulă: deși se ținea încă voinic, gras și gros, îndrăgit de mîncările alese pe care și le gătea acasă, pînă ce o ciudată boală, căzută asupra lui subit, l-a redus la o biată umbră, scăzută pînă la talia unui copil rahitic, el își arăta limpede anii.
O atmosferă de sanatoriu sau de loc de retragere pentru invalizi, străjuiți de impozantul pedel, Moș Marin, stîlp al Facultăți , care, cu cheile în mînă, ca și „moș Cute‖-le ieșean, chema la examene, proclama la licențe și, cu impozantele-i favorite sure, avea chiar aerul că el pune notele. Își poate închipui cineva ce efect a putut să aibă asupra tînărului venit dintr-o lume așa de frămîntată și așa de vie această încunjurime în care nu putea găsi nici critică, nici recunoaștere, nici sugestie, nici ceva care să semene, cît de departe, cu o îndrumare.
Profesorii mai bătrîni, cari dezvoltau o activitate, aceia cu cari se putea mîndri Facultatea, erau, pe lîngă Hasdeu, rară apariție la Universitate, unde a fost suplinit un timp de d. Șăineanu, rău privit de studenți ca evreu și urmărit cu gelozie de învățătorul său, care găsea că „prea se obișnuiește cu catedra‖, Odobescu, Maiorescu, Tocilescu și Urechiă. Nici lecțiile lui Odobescu, așa de frumoase, de cochet aranjate în eleganta Istorie a arheologiei, nu erau dese, talentul de vorbă lipsindu-i, ceea ce jignea adînc o fire de o atît de mare delicateță. Trăia apoi, el, strălucitorul fost secretar de legație din Paris, prietenul atîtor oameni iluștri la Paris, ca un exilat, veșnic în nevoie de bani, silit a colabora la cărți de cetire din care ar trebui să se găsească un cercetător ca să-i descopere partea, luptînd cu creditorii inexorabili tot atît de mult ca și cu guta care-l reținea săptămîni întregi pe canapea în vreo odaie mobilată. Tot ce trebuie pentru a împiedeca pe un profesor de la îndeplinirea obișnuită a datoriilor sale. Dar și mai departe el îmi păstra o bună și caldă simpatie, care a durat pînă în momentul cînd l-amvăzut fără suflare, din voia lui, pentru o nemernicie de dragoste așa de întîrziată, alb, frumos, cu ochii lui închiși ca pentru somn și o șuviță

de sînge pe buzele supțiri, supt mustața albă, rămasă fină și cochetă. Cîndva, cu Fîntînaru, i-am așezat biblioteca în niște odăițe ca pentru un copist, după ce părăsise, în condiții triste, pentru un conflict cu elevii – o palmă rătăcită pe o față prea obraznică —, direcția Școlii normale unde urmase șubredului Francudi, și el, cu toată dezordinea romantică a vieții sale, osebea cu grijă ce era al lui de ceea ce numea: cărți „stăpînărești‖, ale stăpînirii; am zărit atunci și manuscriptele lui, pe care buna, părăsita și iertătoarea doamnă Odobescu, pentru a cării mînă luptaseră atîția, și din cauza legendei nașterii sale, mi le-a încredințat mie, iar, pe urmă, reclamate mojic de o rudă a ginerelui de atunci, au ajuns în geloasa păstrare a aceluia fără ca ele să fi văzut nici pînă astăzi lumina zilei.
Tocilescu, profesor de istoria antică, era popular și căuta popularitatea. Viguros, sangvin, nervos. Studenți și studente trebuiau să aibă, vrînd-nevrînd, legături personale cu veșnic entuziastul, în permanență tumultuosul profesor, cu o elocvență abruptă și incandescentă. Nenorocirea era că acest om făcut ca să aibă ucenici suferea de lipsuri esențiale. Întîi că, desigur învățat, inteligent și străbătător, capabil de multă muncă, acest elev, apoi dușman al lui Odobescu, care speriase lumea cu acumulările, adesea de împrumut, din uitata Dacie înainte de romani și fusese trimes, ciudată potrivire! la Praga pentru limbile slave, pe care, în oarecare măsură, le și știa, revenind ca să scrie și istorie a românilor, pînă la un manual, însuflețit și cald, dar de un șovinism banal și obositor, și să organizeze frumoasa și costisitoarea Revistă pentru istorie, arheologie și filologie, atunci momentan oprită, și să deschidă săpăturile de la Adam-Klisi, creînd epigrafia românească, n-avea simțul, indispensabil și celui mai neexperimentat dintre studenți, al proprietății literare. În studiul lui întins asupra cronicelor românești, în chiar Catalogul muzeului, la a cărui înjghebare a lucrat cu atîta zel, culegînd din biserici și mănăstiri, unde s-ar fi putut pierde, obiecte de o valoare neprețuită, ba încă și în manualul său pentru școli, sînt rînduri, perioade luate de la alții, deși el, care muncea bucuros și improviza ușor, ar fi putut să le scrie tot așa de bine. Iar al doilea, îl stăpînea o gelozie capabilă de a-l duce la fapte urîte, cum a fost, de pildă, sechestrarea a două articole ale mele, Istoria consulatului prusian și Pretendenții domnești, din care, pe cel dintîi nu l-am putut recăpăta niciodată; muzeul lui, plin de manuscrise și documente, era închis oricui, și, cînd am vrut să lucrez în el, mi-a oferit fără ironie să-mi comunice lista Domnilor: numai cu ordin de la Minister am putut căpăta informații asupra istoriei literaturii românești, și manuscrisele dorite mi le-a trimes la Academie, numai să nu mă vadă lucrînd acolo. O singură dată a căutat să se apropie de colegul cu mult mai tînăr, venind chiar acasă la mine, ca să-mi propuie a lucra împreună la reluarea Revistei, ca, odată, la Magazinul istoric, Laurian și Bălcescu.‖—Cu oricare m-ai

apropia, ar fi pentru mine o covîrșitoare cinste.
Dar care mi-ar fi partea! —Partea? Nici una. Doar rolul nostru e să îndemnăm: elevii noștri vor lucra pentru noi.‖ Păcat că o astfel de energie, lăsată de la început să se rătăcească pe terenuri lunecoase, a fost stricată de o societate fără critică, în stare să diformeze activități care ar fi putut fi atît de spornice! Căci la dînsul, cel răpus de boală încă tînăr, abia trecut de cincizeci de ani, printr-o fulgerătoare apendicită, era un impuls spre acțiune, așa de rar pînă astăzi încă în lumea noastră.
Bătrînul moldovean Urechiă, care preda istoria românilor, înnădind an de an la volumele, împărțite pe labirintice serii, ale prezintării condicilor fanariote, pe care, pentru cîteva introduceri și explicații, le prezintă ca „istorie‖, era mînat desigur și de iubire pentru materia sa, de dorința de a folosi, de un naționalism veșnic viu, care-l însuflețise din prima tinereță, cînd fostul Popovici și, cred, Cozmița, iscălea Vasile Alexandrescu, dar mai mult de o neobosită dorință de a părea. Trecuse de șaizeci de ani cînd l-am cunoscut, și fața cu ochelarii înfipți în carne, cu lunga barbă sură era a unui erudit din epoca romantică mai mult decît a unui om așa de mult amestecat în toată viața timpului său, în care, acum, îi plăcea să figureze ca „bătrînul profesor‖ înainte de toate. Ce nu făcuse în cursul unei vieți așa de active, condusă de atîta rîvnă, pe care n-o canalizase o bună școală de metodă, – Spania, unde fusese ca și Vîrgolici și legase atîtea relații dîndu-i ceva dintr-o frazeologie care era prin acești ani cu totul ieșită din modă! O poezie uitată, multe pagini de roman necetite, nuvele, schițe și snoave, de cuprins istoric și popular, încercări de teatru, circulări ministeriale, gazetărie, polemică, luptă la cuțite cu Maiorescu și‖Junimea‖, nu fără cîteva oaze de împăcare și ajungînd la un contact formal în Facultate… Nicăiri nu era însă lucrul definitiv, acela care rămîne, și frunzăreala agitată producea mai mult un sentiment de neobosită neîncredere. Altfel foarte bun cu elevii săi, pe cari-i punea să adune materialul alături de funcționarii Arhivelor, ba chiar să găsească fondurile de publicație, el consimțea să-mi împărtășească și mie unele informații din bogatul material pe care-l frămîntase. Dar, pe neașteptate, te trezeai că acest suflet de o așa de blîndă aparență cerea să ți se scindeze catedra sau îndemna, alături de Tocilescu, pe studenți să se ridice contra unui profesor care, ca mine, „insultase‖ pe Mihai Viteazul și „glorificase‖ pe fanarioți.
Pentru Maiorescu rămăsesem ucenicul lui Gherea, ocrotitul lui Hasdeu și al lui Odobescu, colaboratorul revistelor de concurență, omul de stînga și, circumstanță agravantă, intrusul ieșean care, într-o Facultate datoare să primească unul după altul pe toți elevii lui, ocupase un loc destinat unuia dintre dînșii, filozofic pregătit pentru aceasta. Voi avea prilejul să cunosc mai tîrziu

cîtă asprime sufletească se ascundea supt aparențele măreț solemne ale fostului elev al Terezianului vienez, ale omului de armonioasă cultură, de sigură judecată și de autoritate cu îngrijire întreținută, care nu putea cunoaște decît ucenici și vasali.
Nu o dată el a încercat să biruie această pornire și să dea tînărului care nu-i putea știrbi nimic dintr-un așa de mare prestigiu ceva măcar din ceea ce poate i s-ar fi cuvenit, dar patima exclusivismului autoritar se dovedea mai puternică: nu-mi refuzase, într-o formă brutală, la început chiar, cîteva note de viață pentru La Grande Encyclopedie, unde fusesem angajat încă din ani de la Paris, cînd făceam și traducerea scrisorilor de la clienți, cu secul răspuns că nu-l interesează ce se scrie despre dînsul?
Cel așa de mult captat de atît de dibaci adulatori fusese – ciudată potrivire! – silit să mă recomande studenților, nici rectori, nici decani nefiind la îndemînă, și buzele i se descleștară pentru aceste cuvinte singure:‖Vă recomand pe d. Iorga, chemat să vă facă lecții de istorie‖. N-a fost una din cuvîntările mele de introducere, cuprinzînd generalități, care să nu-l supere, pentru cugetarea ca și pentru forma lor.
O încercare de tineret profesoral organizat o făcea un om între două vrîste, care era socotit ca rivalul în oratorie al lui
Maiorescu, deși fraza lui, fastuoasă și goală, nu sămăna nici cu precizia, nici cu ritmul aceleia a maestrului, și care era deopotrivă cu dînsul doar în disprețul pentru lucrul care se publică, C. Dimitrescu-Iași.
De o dispoziție veșnic zîmbitoare, bucuros de prieteni cît de mulți și cari-l măguleau prin admirația lor devotată, gata, și recunoscător chiar, să petreacă serile cu dînșii, și pînă în ziuă, dar nu acasă, unde era o atmosferă sumbră, ci într-un local
public bine luminat, cu paharul de șampanie alături, mai mult ca un pretext al întîrzierii fără termen, acest om, pe care mulți l-au iubit și cîțiva nu l-au uitat după ce, obosit și bolnav, dar mai ales foarte sărac, din dispreț de boem pentru avere, s-a retras într- un colț de Severin, neștiut de nimeni, nu putea să cîștige pe cine avea în viață un ideal neted. Căci el însuși, plin de idei, și în materie de învățămînt, fiind, în partidul liberal, care cucerise de la junimiști pe acest om de talent, unul din dușmani sturdzismului și din factorii creatori ai „drapelismului‖, nu căuta să facă din opiniile sale un crez de viață și un instrument de călăuzire și conducere. În fundul sufletului aceluia care, venit din Iași, avea origini tulbure, era un elegant epicurism și o ușoară flotare între toate doctrinele, a căror zădărnicie n-o proclama, dar o lăsa să se înțeleagă. Și unele lipse de tact jigneau, fără ca el să-și dea samă: îmi aduc aminte că, la discutarea unui nou regulament al Facultății, pe care el, decanul, cu o așa de slabă autoritate, ca să nu supere pe

nimeni, viitorul rector, îl elaborase, se întoarse către tăcutul ascultător ce sînt și pînă azi, cînd nu mă simt dator, într-o privință sau în alta, a vorbi, și mi-a aruncat în treacăt, zîmbind, întrebarea, la care nu aștepta răspuns:‖Dar
d-ta nu ai ceva de propus?‖ Era apoi în acea largă frază, de care vădit se încînta, sugînd-o ca o acadea, și a cării dezvoltare o
puteai gîci cu mult înainte, ceva moleșitor, conrupător, aș zice, care putea să indispuie pînă la dezgust pe cine caută în cuvinte
scurte, energice, manifestarea unei convingeri, gata s-o apere contra oricui și cu orice risc. Glasul gros, răgușit, toaleta căutată, figura însăși, pleșuv cu ochii strălucitori privind la succes, cu ușoara barbă cănită, fără măcar meșteșugul ales care înnegrea poruncitorul barbișon de comandă al lui Maiorescu, dădeau o senzație de pregătit, de artificial, de moale și de gelatinos, care îndepărta unele caractere de acest om, care în viața lui n-a căutat să lovească pe altul, nici prin energia pe care n-o avea, nici prin intriga de care desigur fineța lui nu ar fi fost capabilă. Și, astfel, fără măcar ca omul de partid să ajungă ministru, atîtea însușiri reale s-au risipit în vînt ca și fumul de țigară care în fantastice rotocoale se desfăcea de la masa întîrziată unde el prezida și fermeca.
Încă neînsurat, Ioan Bogdan era deseori alături de acela în a cărui seriozitate nu credea, dar pe care-l prețuia pentru marea lui deșteptăciune și, el tăcutul, îl admira pentru nesfîrșitul dar de a vorbi fără să înfrunte nimic și să zguduie pe nimeni. Brașovean, avînd toate marile calități, de ordine, de claritate, ale vechii cetăți săsești, fost profesor al liceului rural de la Pomîrla, unde se inițiase în realitățile populare ale României libere, remarcat de Sturdza, […] în sfîrșit descoperitorul în parte și editorul după toate regulele cele mai stricte ale unei filologii deprinse la maestrul vienez Jagic, al cronicelor slavone și ocupînd acuma catedra de slavistică pe care o crease, Bogdan, atunci încă așa de tînăr, nu putea decît să cîștige prin afabilitatea manierelor sale, prin atracția bunei figuri blonde, cu ochii albaștri, impresionant de limpezi și de adînci.
Colegii mai bătrîni îl priveau cu neîncredere, gîcind că nu știu ce primejdie ar putea veni de la acest european plin de hotărîre și francheță și liber la vorbă ca și la scris cînd era vorba să judece onest o operă sau un om. Cu cei mai mulți dintre dînșii n-avea
nici o legătură, iar colaborarea cu „cuconu' Costică‖, sau, cum îi zicea toată lumea, Coco, era imposibilă pentru că acesta nu
„labora‖ deloc. Urechiă, Tocilescu priveau cu ură pe rivalul care se desemna la orizont și pe care căutau să-l piardă în sufletul studenților, pe cînd noul venit se trudea să-i învețe pe aceștia, nu să-i măgulească, deși mai tîrziu mediul i-a dat și lui acea
tendință spre dominația prin oameni devotați, prin „ciraci‖, pe care

desigur că n-o avea de la început. Iar Maiorescu, care în fond despreţuia pe omul solid, fără artificialitate, dar şi fără strălucire, cum a arătat-o în cutare din scrisorile sale, tocmai în momentul cînd aproape cu sila îl făcuse să se manifeste la o întrunire politică, văzuse de la început că muncii rînduite, vederii clare şi putinţei de a aduna simpatii a tînărului slavist i se poate încredinţa conducerea Convorbirilor, pe care sindicatul foştilor lui elevi le dusese la discredit şi aproape la faliment.
Şi prin silinţile lui, care nu se simţea bine, izolat între bătrîni, a fost chemat, după cîtva timp numai, Dimitrie Onciul, venit din‖Pedagogiul‖ lui de la Cernăuţi, unde-şi istovea puterile unui trup masiv, dar bolnăvicios şi infirm, ca să ocupe o catedră de istorie a românilor înţeleasă altfel decît în sensul diletantie al lui Urechiă: cu stricta şi puţintel strimta metodă filologică austriacă. Sigur pe tot ce ştia, rebel faţă de orice încercare de a porni în altă direcţie, rigid ca preciziunea, clar şi rece ca ştiinţa absolută, aşa de deosebit sufleteşte de ce era scris în faţa lui mare de zimbru pletos, în ochii lui plini de o lumină şi bună şi tristă, el va apărea oferindu-mi o „frăţie de cruce‖ pe care trebuiau s-o tulbure nu o dată alte obiceiuri de spirit, pornite din dogmatismul pe care i-l dăduseră şi profesorii şi însăşi cariera de pînă atunci.
Studenţii din acel timp erau relativ puţini. Sala „numărul IV‖, unde-mi ţineam cursurile, larg amfiteatru cu ferestile spre piaţa cu statuile care azi, În schimbarea pripită şi apucată a tuturor lucrurilor, stau să fie expulzate pe cine ştie ce văi ţigăneşti ale‖Cetăţii Universitare‖ – o, ce americani sîntem, fără calităţile americanilor! – se umplea la mine cu lume venită şi de la alţi profesori, dar împărţirea pe atîtea specialităţi nu se făcuse încă —, ba chiar cu teologi şi cu elevi de la Şcoala Politehnică. Numărul fetelor era mic. Numai la cei doi rivali ai frazei, Maiorescu şi Dimitriescu, erau şi ascultători din afară, urmînd unei vechi şi desigur excelente tradiţii.
De o vrîstă mai ridicată decît a multora din auditorii de astăzi, aceşti studenţi de prin 1890 reprezintau un public şcolar serios, ascultător, doritor de ştiinţă, nu rareori capabil încă de atunci de vederi originale, deşi savantul obicei al seminariilor nu era aşa de răspîndit şi profesorul nu avea unul, doi sau mai mulţi, cît mai mulţi asistenţi. Nu li se cereau lucrări personale, care prea adesea vin cu mult înainte de vreme, şi nimeni nu s-a îmbolnăvit de meningită şi n-a înnebunit, nu s-a sinucis de prea multă erudiţie cu totul prematură. I se lăsa tînărului răgazul de a trăi, cu gîndul şi pentru el însuşi. După lecţie, cîte unul se ţinea după profesor, şi discutau împreună despre materia care se predase. La un profesor nu se vorbea rău de celalt, – la mine desigur nu.
Din aceste prime generaţii de ascultători ai mei s-au desfăcut excelenţi

profesori, conducători de instituții științifice, istorici. Pe lîngă d. Svilokosic, care mai tîrziu a intrat în corpul consular sîrbesc, era un Al. Lapedatu, rău chinuit și noaptea la gazeta lui
Aurel Popovici, un Ioan Ursu, mai puțin înzestrat și mai puțin echilibrat, care dădea însă dovadă de un nesfîrșit entuziasm
pentru știință și pentru școală, un C. Moisil, cu știința lui de ungurește, un Giurescu, rece și chibzuitor, un Caracaș, plin de foc și de vervă, un Munteanu-Rîmnic, numai avînt și voie bună, un Henri Stahl, spirit fin și foarte delicat, un Vasile Mihăilescu,
argintul-viu personificat, întrebînd, discutînd, plănuind și pufnind, un Nemeș, o Emilia Cioran, care a tradus din englezește călătoria lui Paul de Alep, un Drăghiceanu, încă de atunci sumbru și melancolic, o Hortensia Schachmann, care a scris despre Petru Cercel, o Lucreția Gane care mi-a prezintat o teză despre așezămintele turcești, o Lela Pancu- Pîrvan a apărut mai tîrziu —, și alții și altele, cari cu toții, considerau ziua examenului, care se făcea oral, drept una de o serioasă cercetare de conștiință și nu se supărau cînd era nevoie să se reia lucrurile de la capăt.
Înaintea lor, fără o tradiție a catedrei, încercam felul meu de a preda. Ca în toată viața mea, două lucruri mă dezgustau, din
instinct, fără îndoială și din cauza originii mele septentrionale, tocmai din susul Moldovei, dar și din cauza coborîrii din niște
oameni pe cari, din scrisorile lor, i-am cunoscut cumpăniți la vorbă și feriți de a arăta însușirile pe care le-ar fi avut: deci nu mă puteam deda nici la desfășurări retorice de fraze, la acele gesturi artificiale, la frunte, la piept, în lături, în aer, care erau
obișnuite la elevii lui Maiorescu și de care aș fi fost cel dintîi să izbucnesc de rîs, nici la greoaia prezintare de erudiție
nemestecată spre care îndemna puțintel, nu fără a turna și cîtă frază putea să găsească, Tocilescu.
Îmi aminteam și de atît de naturalii – nici un frazeolog și nici un pedant – profesori ai mei de la Iași și de aleasa discreție
franceză a celor de la Paris. Și se adăugea, din fondul propriu al marii mele tinereți, cu o nesfîrșită dorință de a comunica pe cît
mai larg idei noi, interpretări proaspete, pe care niciodată nu le-am subliniat prea mult, ca să știe toți că sînt ale mele – și de
aceea am și fost criticat că prezint subînțelesuri și că lunec asupra unor simple sugestii care ar merita să fie expuse pe larg în nu știu ce „baralipton‖ logic și silogistic – și o francheță deschisă în a arăta ce știu și ce nu știu, ce cred și ce-mi este cu
neputință să accept. Nici o notă critică față de înaintași nu se amesteca în expunerea mea și, dacă se rîdea la curs, uneori eu însumi cu studenții împreună, de nu ne mai puteam opri, era de cine știe ce neașteptată potrivire a lucrurilor sau atitudini ale personagiilor

istorice, iar nu de vreun biet de înaintaș al meu care obosise, orbecăise și rătăcise ca să nu obosesc, orbecăiesc și rătăcesc eu. Dar în valul cunoștinților uneori prea de curînd căpătate ca să nu se cunoască aceasta prin nesiguranțe pe care nu știam și nici nu voiam să le ascund se amesteca, salvînd situația, și acea mare iubire de oameni, sprijinită pe sforțarea de a-i înțelege simpatic, pe care o aduceam ca zestre de la o poezie aproape cu totul părăsită. Și, tocmai ca să am simțul adevărat, impresia vie și caldă a acestei umanități trecute cu care-mi frămîntam gîndul, recurgeam totdeauna la izvoare, trăgînd din ele acest lucru, cu neputință de definit, pe care nu-l dau nici o sută de învățate disertații una peste alta și fără care istorie în adevăratul și bunul sens al cuvîntului nu se poate face.
Astfel pentru cursul meu despre începuturile evului mediu am răscolit o serie de cronici și documente contemporane, am foiletat prin Pallmann și alți mai vechi prezintatori ai subiectului și am izbutit a face ceva care părea că interesează pe cei mai mulți dintre elevii mei, deși cîte unul, pasionat de prezintarea analitică, solemnă și cam dură. a lui Onciul, de cu totul alt temperament – deși tradusese din Schiller și, cine ar crede? din zglobiul Heine – și de o pregătire atît de deosebită, spunea colegilor că nu fac decît mă joc cu lucruri culese dintr-o carte-două care-mi stăteau la îndemînă.
Tîrziu de tot, cursul din acești primi ani plini de îndoieli și de scăpătări, redactat foarte credincios și inteligent de dra Schachmann, mi-a ajuns înainte printr-o întîmplare. Mă așteptam la cine știe ce greșeli de amănunte și nepotrivire în perspective, și am fost, o mărturisesc, adînc mulțămit cînd am constatat că bunul simț și silința de a intra în subiect dăduseră rezultate pe care lungi cercetări și meditații de ani întregi nu făcuseră decît să le întărească.
O astfel de sarcină cerea, neapărat, tot timpul. Deși puțin înzestrată cu cărți din specialitatea mea, Biblioteca Academiei, cu vechea-i sală de lucru în etajul de jos al clădirii de la stradă, acolo unde e azi cancelaria, îmi era de mare folos, ca una care poseda măcar principalele colecții, Pertz, Muratori și altele. Lucram de zor prin odăița cu puțini cetitori, încălzită de amețeai, cu serviciul făcut cum se putea, dar cu temuta autoritate a dlui Ioan Bianu, șeful, care apărea cu ochii de pisică pînditoare, dîrz în păr, supțire în mustăți, ca să prindă cea mai mică abatere a funcționarului sau a cetitorului, fie și un coleg, căci Bianu trecuse de la Sf. Sava la Universitate, și apoi, dă Doamne bine de ce predică, uneori publică, avea să sufere! Sala de lectură s-a mutat apoi sus, în casa de alături, căpătată mai tîrziu și niciodată, chiar cînd erau bani, pusă bine în rînd cu vechiul sălaș; la biblioteca aceasta, de o înțeleaptă organizare și de o întrebuințare comodă, s-a adaus prin voința lui D. A. Sturdza și Biblioteca Centrală,

odată la școala de la Sf. Sava și care se muta, ca un simplu particular, din casă cu chirie în altă casă cu chirie, supt o conducere ca a lui C. Dimitrescu-Iași, cel mai puțin gospodar dintre boemi, ca să se constate apoi că nu e loc și să rămîie închisă cu lunile, cu anii. Dar legătura așa de strînsă dintre tot ce am putut face în atiția ani și acest binefăcător așezămînt, fără care, adecă creatorul și conducătorul ei, mă întreb dacă s-ar mai fi putut face știință românească, în istorie ca și în filologie, nu s-a rupt niciodată.

Între profesorii cari lucrau – și la cari, cu obișnuita recomandație, se adăugeau și unele tipuri curioase, ca fiul din dragoste singură al lui Bălcescu, Bonifaciu, care se chema Florescu și care, distrat, întreba în franțuzește pe oricine, necunoscut, și pe mine, cîte ceasuri sînt – și între bibliotecari s-au stabilit răpede relații de adevărată și deosebită prietenie, care a dus și la spornice colaborări.

Era acolo ardeleanul Ștefan Pop, care e azi director la Sf. Sava, lîngă d. Obedenaru poet macedonskian, care pătrunsese și în bine păzitele Convorbiri, cu „fiorii morbizi, fosforescenți‖ care „în trupuri de adolescenți aprind zvîcnindele artere‖, și enormul liric, blînd ca un prunc, a fost privit fără prea mult respect de tovarășii săi științifici; era negriciosul, plinul de nervi Colescu-Vartic, venit din presa liberală, foarte prețuit de Sturdza, care-i dădu să scrie, în Zile revoluționare, pomenirea revoluției de la 1848 și să alcătuiască marea colecție de acte contemporane privitoare la acea tinerească efervescență; era, chinuit, supt aparența-i dulceagă, blondă, de probleme de psihologie și psihopatie, care-l vor duce la cirligul spînzurării, N. Zaharia, care între atîtea cărți s-a trezit bibliograf și biograf literar, și pentru Eminescu; era elevul meu Sadi-Ionescu, mărunt ca un șoricel, cu ochii vii supt ochelari de entomologist, pe care un sfat la sfîrșitul lecției l-a prefăcut în cel mai răbdător bibliograf al istoriei românilor, începînd cu călătoriile, relativ la care a publicat o rarisimă fasciculă, și care era menit să puie la îndemîna cercetătorului o bibliografie a publicațiilor periodice care e de o imensă valoare. Iar în fruntea acestei legiuni de tineri eruditi, muncitori și fără pretenții, pe cari- i scormonea și îndrepta, probozea și împăca, unind asprimea lui de țeran de pe Tîrnave cu o adevărată prețuire și prietenie față de sclavii săi, d. Bianu, erau doi oameni de însușiri omenești cu desăvîrșire superioare.

Cu înfățișarea lui de baron belgian, nalt, sprinten, osos, foarte slab – de-l întreba Hasdeu „ce interes are să fie așa slab‖ —, palid și frizat, privind de supt ochelari de miop o lume căreia i se simțea puțin potrivit, Nerva Hodoș, fratele lui Gorun, dar fără nimic din țepii acestuia, și fiul lui Iosif Hodoș, luptătorul de la 1848, apoi membru al Academiei și răbdătorul editor al Operelor lui Dimitrie Cantemir, aducea, pe lîngă ascuțitul său simț critic și preciziunea

firească a unui spirit pătrunzător, tot ce-i dăduse ca aristocratică distincție creșterea alături cu fiii drului Davila în casa de mari tradiții boierești a Goleștilor. Îl ocupa, pe lîngă trecutul familiei, de care împrejurările îl alipiseră, acea mare operă a Bibliografiei românești, descriptivă și ilustrată, la care, îndemnat și călăuzit de șeful său, lucra zi de zi, putîndu-se prezintă la scurte intervale fasciculele unei publicații care face și va face totdeauna cea mai mare onoare științii românești. Nu știu cum într-o zi m-am simțit aproape de omul cu aparența rece care-și
trecea printr-o sită atît de deasă simpatiile și prețuirile îndelung verificate; lui i s-a datorit și schimbarea de atitudine a fratelui gazetar și critic care mă înscrisese la început și pe mine între victimile sale. Pînă la moarte, bunul Nerva mi-a fost unul dintre cei mai călduroși mîngîietori în luptele grele, de multe feluri, în. care nu era să mă arunce nici o fire dușmănoasă, nici o ambiție de satisfăcut, ci numai conștiința că, peste piedeci insuportabile, este o operă, de cultură și de morală, care trebuie îndeplinită cu orice preț.
Tot așa de zvelt și de slab, tot așa de nervos și de iute, roșu la față și blond, privind pe toți și toate cu niște neuitați ochi de neastâmpărată ironie, Ștefan Orășanu m, fiu de preot bucureștean, dar rudă cu satiricul poet din vremea lui Cuza-vodă, adunase pe neștiute de oricine o mare bogăție de cunoștinți din cele mai variate și avea din fire cea mai fină formă agresivă, distrugătoare, de era capabil să reducă în, praf pe adversarul care-i cădea în mînă. Un fost coleg de la liceul din Iași, hușean focos și violent, Al. Gîdei, elev al lui Urechiă și avînd de la acesta anume neglijențe de formă și insuficiențe de fond, dar desigur om capabil, care s-a distins apoi în cooperație și a murit prea răpede, scrisese o încercare despre cronicarii moldoveni; într-o serie de articole publicate în Convorbirile încredințate acum lui Ioan Bogdan, Orășanu I-a făcut răpede harcea-parcea. Aceeași soartă a avut-o apoi bibliograful lui Voltaire, Bengescu, cu toată nesfîrșită răbdare a harnicului diplomat, și a venit momentul cînd și Pompiliu Eliad, venind de la Paris ca profesor de limbă franceză, cu multă informație nouă, dar cu vechea tendință de a face descoperiri unde trebuie și unde nu trebuie, a trecut, pentru un studiu despre La Fontaine, prin nimicitoarea mașină de logică a aceluiași critic. Nu pot spune îndeajuns cît de bine mi-a prins. Într-o activitate de același fel, pe care, încă o dată, mi-o impuneau imprejurările, ca să se curețe un diletantism ușor și periculos, siguranța că lîngă mine se află pentru acest război de
mai mulți ani, ale cărui începuturi și al cărui sens se vor arăta mai departe, o inteligență așa de ascuțită, cu atîta prietenie
sinceră și caldă. Ce păcat că amîndoi au fost luați așa de răpede și într-un chip așa de tragic!

Fe lîngă Biblioteca Academiei ce puțin lucru era pentru mine însăși săraca mea casă, unde cărasem mormanul de cărți găsite cu atîta stăruință pe cheiurile Parisului și care au stat, ani de zile, înșirate pe simplele rafturi albe, abia geluite, ale unei căsuțe din strada care se zicea a Sculpturii, pentru că se rătăcise acolo, aruncat într-o curte, un „om de piatră‖, o mitologică statuie!
Gospodărie de student neaclimitat cu o altă viață, în șirul de trei odăi, un antreu și o bucătărie pe care le închiria cizmarul de lux Daniel din fundul curții, care găzduia în alt șirag de cămăruțe pe simpaticul, vioiul doctor Grozovici, luat pe urmă, ca medic comunal, de o epidemie. Cîteva mobile culese la întîmplare completau cuprinsul acestui simplu adăpost al profesorului plătit cu trei sute de lei pe lună – reduși la jumătate pentru luna întîi, conform cu -nu știu ce deșteaptă regulă bugetară. Din cînd în cînd se adăugea binefacerea unui bacalaureat care m-a făcut să cunosc interesantele școli particulare, în care se mai prindea, măcar pentru fete, și ceva educație, de la cele cîteva eleve ale școlii Bolintineanu, lîngă Șosea, la marele pension Pompilian al dnei Zosima, la chiliile maicelor catolice, de unde veneau, cu crucea la gît, fete mari, așa de speriate în numele Mîntuitorului și al Maicii Domnului. M-am convins încă de atunci ce zădarnică e această cercetare de cîteva minute a unor delicate suflete de copii tulburați, și de aceea nu m-am înscris între călăii iluziilor lor de diplomă. Am continuat apoi mulți ani cu prezidența mea de comisie, care m-a făcut să cunosc pe atîția profesori secundari, și de multe feluri, cari, o dată dezlipiți de pe catedra cazărmii lor, erau oameni de înțeles, glumeți și cu haz, de n-ai fi crezut ce teribil exercițiu fac zilnic cu nenorociții pui ai oamenilor.
Am cunoscut și plaga stăruinților acasă, deși n-a venit la mine, ca, pe neașteptate, la Bogdan, obișnuit a se face foarte comod în zilele calde de vară, mama enervată a unei candidate ca să-i explice de ce fiica ei iubită trebuie să aibă o notă mai mare. Dar am avut în fața mea pe un părinte care, tot vorbindu-mi, începea să se joace cu portofelul plin de bumaște, m-am învîrtit cu scaunul în jurul mesei, urmărit de o fostă colegă ieșeană care, avînd un nepot la bacalaureat, se deda la aceeași mișcare. Și chiar, după un dulap care abia mă acoperea, am stat ascuns cîteva minute ca să nu dau ochii cu Odobescu, venit la mine cu picioarele tui grele de bolnav ca să-mi impuie trecerea unei rude de o absolută nulitate. Cutare ofițer superior, pe urmă, mi-a lămurit de ce trebuie să-i trec fiii, deveniți prea mari față de virsta tînără a unei a doua neveste, și un comisar de poliție mi-i recomanda sărind pe birou și așezîndu-se pe dînsul ca pe un scaun, cum făcea probabil cînd examina pe arestații de la secție.
Toți mă uitau de a doua zi după căpătarea unui „șase‖, afară de înaltul

funcționar, de o rară creștere, care, mult mai bătrîn decît mine, și-a scos, ani de zile, jenat, pălăria înaintea mea fiindcă examinasem deosebit, mai tîrziu, pe fiul său, care fusese bolnav de scarlatină.
Alte venituri nu erau decît, mi se pare, ceva de la Vatra sau de la Adevărul literar, unde am continuat, scurt timp, articolele de literatură străină din Timpul. Și totuși din acest așa de puțin desfăceam ceea ce era de nevoie pentru a mă întoarce, urmărind răscolirea materialului privitor la istoria românilor, în acele depozite din Apus, unde știam că se mai ascund încă atîtea comori nedescoperite. Cum se isprăveau examenele de bacalaureat, excursia științifică pornea din nou, cu așa de puține mijloace încît nu îndrăzneam să mă apropii de oteluri, căutînd cu ochii înștiințările de camere mobilate care-mi păreau mai ieftene. Mă întorceam numai în ultimele zile calde înaintea căderii iernii, și noua recoltă de documente se adăugea la cele vechi, despre a căror publicare mai departe voi vorbi pe urmă.
Să încerc a reconstitui desfășurarea acestor campanii de cercetări, pe țeri, dacă nu pe ani, oprindu-mă la începutul unui nou veac; care a însemnat pentru mine și fericita statornicire a vieții mele casnice, ceea ce a dat alt spor însăși muncii căreia mă închinasem cu totul, deschizîndu-mi-se și perspective noi în domeniul literaturii, de care, neînțeles și dezgustat, mă depărtasem, și în acela, pe care atîta timp îl disprețuisem profund, cu desăvîrșire, al politicii.

Multe drumuri straine

Veneția-mi dăduse pînă la luarea Constantinopolei de turci în 1453 tot ce cuprinde, afară de atît de îmbielșugatul, dar
nestrăbătutul Archivio Notările, în care, între hîrtiile notarilor, ce nu se poate găsi! Același lucru pentru Milano, pentru Genova, în care nu am mai lucrat niciodată.
Pe scurt timp am revenit la Roma, pentru socotelile pontificale, care cuprind și atîta cu privire la oaspeții răsăriteni întreținuți de Sfîntul Scaun. Ministru al României era atunci d. Alexandru Lahovary, și nu pot să uit atențiile nesfîrșite de care m-am
învrednicit de la acest om de o atît de aleasă cultură și de o delicateță sufletească așa de desăvîrșită: am ajuns a fi la gazda
mea modestă un adevărat și mare personagiu pentru că în fiecare seară apărea jos portarul în uniformă aducîndu-mi cele mai proaspete gazete din țară. Secretarul de legație era Duiliu Zamfirescu, cu privire la care, în cercul celor trei din București,
influențați și de nedreptul articol al lui Gherea despre ‖Pesimistul de la Soleni‖, auzisem numai ce se poate mai rău și a cărui literatură, puțin artificială, nu corespundea întru toate gustului meu: prea multe vînători în fracuri roșii, prea mult exotism legat de viața însăși a autorului diplomat, prea multe amintiri de la Macedonski unite cu influențe de la ‖Junimea‖, de unde acum îmi venea atîta dușmănie… Dar, așteptînd vremea cînd voi putea să judec în legătură cu timpul său această poezie fermă, aceste povestiri în care erau multe idei și adesea destulă duioșie, am cunoscut la Roma, primblîndu-mă supt Palatin, în marea pace a nemuritorului clasicism roman, de care acest romantic născut, prin figură, atitudine, gesturi, aplecări, căuta să se apropie, pe un
om care nu corespundea fațadei create de voința lui: unul extrem de simțitor, de o lirică făptură, capabil de o bună și sinceră prietenie și chiar – cine ar fi zis văzîndu-l cum calcă și ascultîndu-l cum vorbește? – timid.
La Florența, am găsit puțin, culegînd din tot ce poate da neasămănata cetate de pace, mai mult pentru suflet decît pentru știință. Dar aici am avut în fața mea, în persoana bibliotecarului Rostagno, pe unul din criticii lui Toma de Saluzzo al meu, pe care am avut prilejul să-l întreb care sînt „paginile pe care le-am copiat din Muletti‖. Foarte roșu, s-a scuzat, dar peste cîteva zile m-a întrebat dacă nu e al meu cuțîtașul de tăiat miniaturile care s-a găsit pe masă și a trebuit să-l amenințe cu o plîngere la ministrul României la Roma. O, erudiții, ce suflete bune! Am fost tot atunci, în 1896, la Neapole, acum toropitor de cald, cuvîntul care mîna praf de piatră, de mi se îmbolnăvise un ochi. Pentru o nouă serie de documente relative la cruciatele tîrzii, cercetam acolo socoteli

napoletane. Și totodată răsfoiam și cartoane de corespondență pentru o vreme mai nouă. M-am trezit însă a doua
oară bănuit în cinstea mea cînd, după dispariția unor hîrtii, am fost puși cu toții supt un fel de pază pe care, în ce mă privește pe mine, am răspins-o.
Prima din aceste noi călătorii italiene m-a dus și prin orășele din Italia centrală, al căror nespus farmec îl gustam pentru întîia oară. Astfel Ferrara, cu vechiul ei castel de cărămidă roșie, încunjurat de șanțurile acuma goale, uscate, dar încununat de vechile-i crenele războinice:
Prin șanțuri goale, prin portice Se-ntind mari ierburi parazite:
Pe-aice Ariost cîntat-a Și Tasso-a suferit aice.cînta poezia mea ațipită, pe care atîta frumuseță o trezise însă.
La Bologna, cu gangurile umbroase, cu înaltele turnuri zdravene, condus de un bibliotecar așa de prietenos, Bacchi della Lega, editorul călătoriei negustorului venețian de la începutul veacului al XVII-lea, Tommaso Alberti, prin Moldova, am descoperit corespondența și notele istorice ale stolnicului Constantin Cantacuzino, al cărui carnet de student la Veneția și la Padova îl găsisem la muzeu în București, a cărui cronică despre începuturile românești, mare operă în spiritul și în stilul Renașterii italiene, așa de asemenea în idei cu hîrtiile bologneze, ceea ce mi-a permis să i-o atribui, era să o public și a cărui figură răsărea astfel pe neașteptate în deosebita ei importanță literară și culturală.
Îmi pare rău că nici acuma n-am văzut toată acea Umbrie, de atîta farmec senin, însorit al naturii și de atîtea amintiri de sfinți mistici și de mari creatori ai unei arte nemuritoare, tot acel colț binecuvîntat al minunii italiene, care cuprinde Perugia
Peruginului, maestrul lui Rafael și creatorul tipului madonelor lui, de care, cu mai multă minte, nu mai vorbeam de rău, ca în
Amintirile din Italia culese în 1890; apoi Assisi, cu aburul de nesfîrșită bunătate și pentru lucrurile neînsuflețite, al sfîntului care a iubit mai mult, Orvieto, Urbino, cu rapoartele generalului Veterani, vizitator „austriac‖, ca și Marsigli de la Bologna, al Munteniei Brîneoveanului. Cum și Sicilia pînă astăzi mi-a rămas necunoscută. Ambele, însemnate lacune în cunoașterea unei părți așa de nobile din Europa noastră, care în curînd era să fie sfîșiată de uri atît de adînci, ale unor generații rele și proaste.
Am fost o clipă și în Ancona cu arcul lui Traian, și, într-o zi de aspru frig, sus, în turnul municipiului, am strîns fărîmituri de Orient înainte ca să mă îndrept spre Zara, văzută numai în treacăt, și să îndur, în drumul de întors spre banalul Fiume unguresc, urgiile crivățului dezlănțuit, ale cumplitului Borra, care-și arunca pe punte șivoaiele de apă furioasă.
Venisem a patra oară spre această cunoștință a Italiei, pe care o

prindeam acum altfel, cu totul personal, în acele mii de amănunte, notate în Pe drumuri depărtate, din care lipsește o parte, rătăcită, a manuscrisului, și care cuprind și sufletul, neprețuit ca spontaneitate și ca nuanțe ale rasei, de pe celălalt țerm al caldei Adriatice, din romantica Ragusă.
Vechiul și nobilul oraș dalmatin, mica republică romană, cu așa de depărtate origini populare, în vecinătatea căreia, prin insule se vorbea o limbă romanică de curînd numai dispărută și la care veneau ciobanii „vlahi‖, de la munte cu cașul lor însemnat în documente, a fost pentru mine o revelație și o uimire, toate amintirile ei fiind încă deosebit de vii, ca niște lucruri de ieri, pe cînd priveliștile italiene, răpezi, în legătură cu cercetări grăbite, s-au slăbit și se amestecă. Să mi se dea voie să mă opresc mai mult asupra lor.
Veneam de la Fiume, pe un vas de comerț al Lloydului, care făceai legătura cu porturile acestei coaste de Apus a Peninsulei Balcanice și cu acele largi insule, în dosul cărora se ascundeau odinioară pirații iliri și urmașii lor slavi. Astfel am avut răgazul să văd frumoasele cetăți pecetluite cu leul venețian care-și ridică turnurile catolice, de caracter occidental, rămășițe ale unei lumi care încetul pe încetul se pierde și pecare o aștepta cucerirea politică a sîrbilor. După vreo două zile numai, zidurile încă în picioare ale Ragusei au răsărit deasupra mării de un albastru african.
Am stat acolo mai mult decît o lună de zile, într-un concurs rar de împrejurări plăcute. Găsisem locuință, după o noapte petrecută într-un fel de otel pustiu cu jocuri de guzgani supt pînza tavanului, în chiar locuința din fundul pieții celei mari, a unui nobil raguzan din vremurile de libertate: o singură bătrînă, pitită într-un colț, invizibilă, păzea multele odăi dintre care vastul salon cu diplome încadrate îmi era lăsat mie. La doi pași Palatul Rectorilor cuprindea Arhivele, și lîngă dînsul era cafeneaua patriarhală, unde, seara, vedeai sosind la fîntînă femeile, ca în vechiul Canaan, ca în Veneția cînd nu erau conductele, sau ca la răscrucea drumurilor noastre. Veneau ca niște umbre de trecut la căderea nopții, în veșmintele negre sau violete, de o tăietură milenară, și le așteptau în stradone, strada cea mare, mărginită de fațade în care nu; era nici o vulgaritate modernă, bărbați frumoși, în poturi și veste de aceeași coloare, purtînd pe cap bereta de catifea, viorie, roșie, ștampilată în margene de cornul de lună, cusut cu aur. Cina o luam la o osterie cu totul italiană, pe malul chiar al mării, unde veneau uneori marinari din țeri depărtate săltînd, cu gîndul acasă, copiii pe cari-i întîlneau și strigînd de vin și de dor. Uneori mă rătăceam pe cîmpul plin de cactuși țepoși, deasupra căruia migdalii, lămîii și portocalii își întindeau ramurile: pe apele calde, în bruma apusului, se aprindeau felinarele de catarg ale vaselor în vizită, și sunetele rugăciunii de culcare pluteau peluciul desăvîrșit al apelor.

Țerani întîrziați, trecînd pe caii și catîrii lor, le salutau din treacăt cu un dobr vecer.
În ceasurile libere străbăteam acest mal așa de frumos și așa de singuratec. Era ca o coborîre lină în trecutul a cărui taină o căutam pentru studiile mele. Pe drumul spre Gravosa, Gruj al slavilor, întunecații pini maritimi se ridicau din îmbelșugata vegetație pe care soarele o săruta fără s-o îngălbenească. Departe, insula Lacroma ascundea mănăstirea ei tăcută printre copacii deși ai livezilor. Iar în orașul însuși, cărări misterioase duceau printre case albe pe care le înfloreau în cerdace oleandri palizi fără mireasmă, și rîsete după perdelele trase, unde blonde patriciene cu strămoși înainte de cruciate pîndeau ce li se năzare, izbucneau clare și zglobii.
Directorul arhivelor, Giuseppe Gelcich, dalmatin italianizant în orașul cu caracter lingvistic italian pentru clasele de sus, cu toată prezența unui preot ortodox sîrb slujind la biserica mare, înălțată în vederea unui viitor pregătit cu îngrijire, a fost din cele dintîi zile un călăuz sigur și bun, dar și un adevărat prieten, și o familie simpatică, în care erau și o fată măricică și copii mici, îl încunjura. Ce mulțămire era pentru mine care, în rătăcirile mele științifice de-a lungul și de-a latul lumii, avusem a face numai cu arhiviști și bibliotecari absolut oficiali și complect anonimi, cari nu-ți arătau o oarecare mulțămire decît cînd te vedeau că pleci pentru totdeauna! Din căsuța lui, sus pe munte, unde poftea și la masă pe cercetătorii prieteni, luntri cu pînzele albe mijeau în zarea de un albastru pierdut, la ceasurile cînd luna se ridica la orizont. Cercetător el însuși, autor al unui studiu în italienește despre balșizii din Zenta vecină, publicator de documente, și pe numele ungurului Thalóczy, care doar apăruse aici un moment, îmbrăcat, de capriciu, într-un costum țerănesc dalmatin, Gelcich, care se apropia de cincizeci de ani, era încă la lucrul său, bucuros însă și de lucrul oricărui altuia. Îmi pare rău că îndată după aceea l-am pierdut din vedere cu totul. Dar el nu era aici singurul prieten din aceeași tagmă a scormonitorilor de arhive. Încă din prima zi am găsit în răcoroasa încăpere gotică, unde directorul însuși aducea registrele și legăturile de acte, pe un străin nalt, bine legat, cu lunga barbă roșietecă și ochii limpezi supt fruntea înaltă, un obișnuit al acestor arhive prea puțin cercetate și un prieten vechi al lui Gelcich, care nu era altul decît vestitul autor al Istoriei bulgarilor, al cărții descriptive despre Bulgaria, al atîtor studii, tot așa de nouă, pe cît de migălos precise, de o siguranță fără pereche și totuși mai prejos de mulțămirea unui spirit veșnic neliniștit, Constantin Iosif Jireček. A doua zi eram ca niște vechi amici, și ce plăcută era conversația lui, plină de amintiri hazlii – căci cîtă lume nu cunoscuse el, din acea Bulgarie unde profesorul ceh de la Viena crease învățămîntul popular, primind ca răsplată un „merit civil‖, pe

care zicea că-l prețuiește deopotrivă cu Legiunea de Onoare franceză pe care știa că o meritase, și din lumea austriacă, unde filologul cu simț poetic avea o repulsie față de erudiția care „te duce ca dintr-o odaie obscură în altă odaie obscură‖! Vinul dulce din insulele grecești strălucea în păhare, și mînile se rătăceau în coșul cu migdalele abia culese. La plecare, cu un fes dalmatin pe cap, priveam pe aceste cunoștințI care nu lipsiseră să fie la debarcader ca să-și ia ziua bună de la acela în tovărășia căruia stătuseră cîteva săptămîni de atîta satisfacție reciprocă.

Era aici o Italie și nu era o Italie. În orice caz, nu o Austrie decît doar cînd, de ziua lui Franz-Joseph, în sunetul clopotelor, după arhiepiscopul cu ciubotele mari, frumosul patrician alb Gondola conducea procesiunea cu fracul roșu pe spatele căruia era cusută cheia de aur a șambelanului imperial.

Și Arhivele-mi dădeau zi de zi putința să străbat într-o interesantă viață, de un caracter așa de particular, cu mîndri nobili succedîndu-se la guvern, cu oaspeți princiari și voievodali, ba chiar cu regi și țari sîrbi, cu femei din dinastii stăpînitoare, cari soseau din cetățile și văile dinlăuntru și, de la o vreme, cu primejdia turcească, de care bogații negustori se apărau prin plata exactă a tributului și prin înfățișarea deasă a darurilor la Poarta Sultanului și la pragul celor puternici. Rareori atîtea lucruri bune se întîlnesc laolaltă, rareori folosul și frumusețea și bunătatea stau astfel alături. Și cînd mai e și întîia tinereță a celor abia douăzeci și șase de ani, cu tot ce ea singură poate aduce cu dînsa…

Drumul spre Italia însăși, pe un vas al Companiei raguzane, cu puțină lume localnică, a fost pentru mine continuarea aceluiași farmec. Iarăși, plutind încet, de-a lungul țermului cu înalții munți, dincolo de care era Muntenegrul, cu jocurile de lumină în micile golfuri albastre, pînă la superbul cerc scăldat de soare al „gurilor Cattarului‖, cu orașul sămănîndu-și albele căsuțe, cu pitorești le costume pătînd de violetul și roșul lor, de pe luntrile negre de o arhaică formă, acel belșug de profund cobalt. De la Risano, cu zidurile rupte de represiunea austriacă a revoltei herțegovinene, vasul tăia marea pentru a se opri numai în fața medievalului Bari, cetatea Sfîntului Nicolae, unde abia se isprăvise pelerinajul la moaștele, aduse din Mira asiatică, ale sfîntului: Neapole era în fond ca țintă a drumului meu binecuvîntat, și pînă atunci, cu atîta spor.

Cu totul altă lume mi s-a deschis la 1898, cînd altă serie de cercetări m-a adus de la această dulce Adriatică plină pe ambele maluri de atîtea amintiri romanice, ale rasei din care fac parte, în Galiția, apoi, prin Berlinul întrevăzut numai în cale, la țermurile reci ale Balticei, unde căutam, vechi relații din secolul al XV-lea cu cavalerii teutoni iar, la Danzig, ce știri despre români se puteau rătăci în corespondența

„nunțiilor‖ orașului, liber la Curtea regilor Poloniei.
Lunga excursie științifică a atins întîi Liovul strămoșilor noștri, Lembergul, de pe care, cu năvălirea descălecărilor evreiești, se pierduse, în ciuda statuii dominatoare a eroicului rege Ioan Sobieski, prea mult din caracterul istoric, pe care numai pe urmă l-am descoperit la Biserica Moldovenească a Lăpușneanului și a lui Miron Barnovschi, la aceea a lui Vasile Lupu, la mănăstirea unde odată a fost îngropat în pripă trupul unui Domn român tăiat în piața publică. Am stat aici mai mult timp străbătând condicile din care pînă după 1600 răsărea o întreagă viață a Moldovei mele, cu negustori și soli, cu primejdia năvălirii Voievozilor, cu procese de tot felul ale acestora, ale boierilor, ale negustorilor greci, și din atît de depărtatele insule ale Mediteranei, cari veneau
cu marfa lor adusă de cărăușii de la Iași. Ca și la Ragusa, ura prieten era acela care-mi arăta drumul, d. Alexandru Czolowski,
perfect cunoscător al istoriei noastre, posesor de documente care o privesc și, mi se pare, avînd și puțin sînge românesc care, între două copii de documente. Îmi povestea cu ce meșteșug izbutise a aduce din Rusia acte polone de preț pentru nația sa.
Mai tîrziu doctorul Isak din Botoșani, veselul polon de emigrație, bunul prieten al tatălui meu, pe care-l îngrijise și a cărui fotografie o păstra, și al fraților lui, îmi va arăta, cu atîta bucurie, vorbindu-mi de trecutul, neuitat pentru el, al nației sale, foaia din Lemberg, c iubire păstrată, în care era vorba de vizita acolo a profesorului de universitate din România.
Fără acea puțin simpatică plebe evreiască, cetatea negoțului cu Apusul german, rareori cercetat de ai noștri,
Cracovia,‖Cracăul‖, era, în ce privește fidelitatea pioasă față de evul mediu, o Ragusă polonă. Totul vorbea de acele vremi:
porțile perfect conservate, hala negustorilor, frumoasa biserică gotică în stil italian – căci mulți negustori din Italia au fost pe
acolo! – în jurul căreia, lucrîndu-se la o reparație de stradă, lopețile aruncau cranii sparte și oase mucede și, mai ales, prelunga cîntare din supțirile trîmbiți, datînd de la nu știu ce năvălire tătărească, pe care, trezit în odăița mea de lîngă poarta Sfîntului Florian, o auzeam desfăcîndu-se ca să se risipească, rugăciune de noapte adîncă, în cele patru colțuri ale zărilor. Și aici ca și la Lemberg aceeași plăcere de a mă îndatori, același sentiment al meu că mă găsesc între tovarăși de studii și între prieteni.
Trebuie să spun că n-a fost altfel nici la Königsberg, unde mă chemau arhivele, bine păstrate, ale Ordinului Teutonic, vasalul
regelui Poloniei, care va duce pe cavalerii îmbrăcați în platoșe în deșertul codrilor tăiați de ostașii lui Ștefan cel Mare, la
Dumbrava Roșie. Aici, unde aveam mult de lucru cu redactarea în

ceasurile libere de la Arhive a prefeței, cuprinzînd o bună parte din istoria secolului al XVI-lea, la volumul al XI-lea din colecția Hurmuzaki, mă aciuasem într-o mare casă cu multe rînduri, goală ziua, afară de foarte bătrîni și de bolnavi, la ceasurile cînd toată lumea, bărbați, femei și copii mai răsăriți, erau la lucru și, din sacnasiul care se întindea asupra frumoasei străzi moderne unde era bine să scrii, vederea se întindea asupra unui larg complex de locuințe moderne fără nimic istoric și mai ales „teutonic‖, în orașul unde filozofase, cu noțiuni de permanență și eternitate, peste toate micile relativități umane de care mă ocupam eu cu atîta lăcomie, Kant. Pe lîngă folosul ce am tras, și pentru epoca marelui cabotin‖Despot-vodă‖, am avut prilejul să cunosc aici și o viață germană plină de mari învățături, cu totul deosebită de aceea pe care o prinsesem în casa cu mulți oaspeți, feluriți, a bătrînei Döllen: o Germanie de provincie, ordonată, harnică, de un admirabil spirit de muncă, dar fără nimic din nemulțămirea și iuțeala prea obișnuită la noi, romanicii.
Seara, restaurantele, berăriile erau pline, ziarele se strigau pe stradă; fiecare se răsplătea pe sine pentru cît muncise o zi întreagă. Și pentru prima oară la bunul arhivar Paul Karge am cunoscut și o viață de familie germană, cu femei voinice și vesele, amabile cu străinii, doritoare de a afla ceva de la dînșii și cu toată atenția casei îndreptată spre leagănul unde ciripea copilul. Virtuți care erau atunci și făceau puterea Reichului, căruia tînărul împărat, activ și îndrăzneț, gata de luptă pentru ideile sale, dorea și izbutea, în chestia canalelor, să-i deschidă noi drumuri de expansiune, cu gîndul ultim al stăpînirii oceanului:‖Viitorul Germaniei este pe Mare‖. Asemenea înalte idealuri, fie și dincolo de limita posibilului, creîndu-se lucruri ca pentru decenii înainte, împăcau cu acela care așa de brutal hotărît își arătase la Berlin, într-o ocazie solemnă, intențiile autocratice, scriind pe registrul primăriei versul lui Homer:‖Nu e bună o stăpînire a multora; unul singur să fie stăpîn!‖
Veacul de mijloc german l-am găsit însă neatins, oricare ar fi fost caracterul național al populației dimprejur și legăturile cu coroana polonă a Gdanskului, în Danzigul complect gotic, unde ai noștri din Moldova trimeteau odată boi pentru aprovizionarea Londrei, cumpărînd în schimb clopote de aramă și pahare de argint. Aici mi-a fost scurtă, deși nu zădarnică, petrecerea.
Pentru a cunoaște, în vederea unei publicații de documente, pe care era s-o fac mai tîrziu numai, cum se va vedea, dar și a înfățișării depline a eroului și a mediului, vremea lui Mihai Viteazul, o nouă și mare excursie de cercetări trebuia întreprinsă, la un an după aceea, în 1899. Fiind atîta de copiat, am luat cu mine ca ajutător pe unul din elevii mei, care pregătea o teză despre Memoriile lui Kemény, Neagoe

Popea, fiul preotului din Săcele, părintele Victor, pe care, cum voi arăta mai jos, îl cunoscusem în însuși satul lui și în primitoarea lui casă. Viitorul profesor la Iași, pe care nu l-am mai văzut, deși trăim în aceeași țară, era un băiat cuminte, cu mișcările încete, pe care toate silințile mele de a-l conrupe, cu fete frumoase din multe locuri, nu l-au putut îndepărta de la moștenitele căi tradiționale ale virtuții.
Pentru întîia oară m-am așezat apoi la Viena, pînă atunci străbătută în cea mai mare grabă de la o gară la alta, cu prilejul drumurilor în Apus. Așezat într-o cămăruță plină de ploșnițe, care se ardeau la luminare pe furiș, de o biată bătrînă chinuită și bătută de fiul ei – altceva, decît viața de familie de la Königsberg! —, apoi într-o locuință mai încăpătoare și mai curată, dar din cînd în cînd cu apariția aceluiași parazit local despre care noua gazdă-mi spunea:‖Dar arată-mi d-ta o casă în Viena fără ploșnițe‖, m-am pus la lucrul încordat pe care-l cerea imensitatea unui material incomplect cercetat de Hurmuzaki care, intrînd în depozite ca la el acasă, își îngăduise a lua pentru dînsul și vechile hîrtii chirilice, de o valoare neprețuită, ale lui Petru Șchiopul, dar lăsînt instrucțiunile în românește date de Mihai Viteazul solilor lui la Împărăție, „pohtele ce au pohtit‖.
În palatul imperial însuși, dedesuptul odăii unde dejuna împăratul – și auzeam mișcîndu-se scaunele și, îndată, sentinelele strigînd la trecerea stăpînului – cîțiva cercetători, între cari fusese odată și canonicul Ulysse Robert, autorul bio-bibliografiei evului mediu, publicatorul cronicei lui Dardel, de care m-am putut folosi pentru cartea mea despre Mézières, erau adunați într-o odaie ca de locuință, ajutați și supravegheați de directorul maghiar, Kârolyi de Nagykároly, Careii noștri, tipul nemeșului de provincie, gros și roșcovan, de un alt maghiar, tînăr, Göry, și de un austriac de aceeași vrîstă, toți aparținînd, în acest stat rămas feudal și plin de ev mediu, dinastic și cavaleresc, nobilimii.
Pe cînd înainte, reluasem Innsbruckul, una din țintele principale, stînd într-o primitoare casă unde trei fete blonde puteau fi zărite numai în treacăt, iar restaurantul îl căutam tocmai în margene, lîngă apa iute a Innului, unde era o atmosferă tot așa de rurală ca la o stînă din munți, cu muște mari de gunoi care ți se rătăceau în sîn, iar, ca mîngîiere, zîmbetul cochet și cinstit al fetei patronului, care servea ca într-un tablou din Reisebilder ale lui Heine. Acolo, cu cheiurile rîului în față, mi-am scris, într-un senin răgaz, Chilia și Cetatea Albă.
Oarele de lucru la Viena erau potrivite așa încît să lase personalului după-amiaza liberă: se începea la nouă și se continua pînă la trei; grăbiți să profite, cercetătorii își aduceau în buzunar ceva de rontăit, pe cînd, la o oară observată cu sfințenie, o tabla cu toate bunătățile se aducea solemn pentru unul din funcționari, rotofeiul cleric surîzător de lîngă fereastă, care, în numele Domnului, cu gesturi ca la oficierea

leturghiei, îndeplinea nevoile trupului, așa cum este stăpînit, precum se știe, de Satana.
Kârolyi era complect surd, ajutorul maghiar, dezagreabil ironic; cu colegul lui german Siegenfeld ne ajutam cum puteam. Și ce largă mergea în fiecare zi povestea furtunosului Domn român, rupînd în furia lui necontenite lațuri de viclenie vieneză, după vechi practici seculare, care se tot țeseau din nou în calea lui, mai puternice decît toată „vitejia‖ și chiar decît dibăcia constantinopolitană a celui cu mama dintre greci!
Pentru studii de același fel sau vecine, mă suiam la ultimul etaj, unde era Biblioteca Arhivelor și, pentru a ajunge acolo, treceam prin acela unde stătea însuși stăpînul popoarelor sale din monarhia devenită la 1867, prin puterea împrejurărilor, prin mersul înainte al unei teribile și sigure fatalități, austro-ungară. El era acolo, dincolo de perdeaua verde, prin culoarul luminat și ziua de lămpi, în fața căruia străjuiau pe rînd gardistul austriac și gardistul ungar, cari, la apariția bărbii mele negre, ca și a bărbii blonde a unui belgian prieten, care el se supăra, iar eu găseam haz în această neînțelegere, lua poziție de onor, bătînd călcîile ca înaintea unuia din arhiducii bărboși, asemenea cu înaltul, solemnul, tristul Eugen, cari obișnuiau să treacă pe acolo.
Întîmplarea a făcut să fiu, în această lungă ședere la Viena, marturul, nu numai al ceremoniilor pentru căsătoria arhiducesei Maria Doroteea cu ducele de Orleans, dar și al impresiei pe care a produs-o moartea năprasnică a împărătesei, veșnic absentă, urmărită de fantasme tragice și alergînd ea însăși după nelămurite umbre, Elisabeta. Pe ring, unde-mi făceam primblarea de refacere după încordările de la Arhive, am văzut astfel mulțimea îngrămădindu-se spre redacția marelui ziar Neue Freie Presse, de unde se distribuiau de zor oricui foi gratuite. Mi s-a părut că aud din zvonul care se întețea strigătul „împăratul a fost ucis‖.
Era însă veșnic trista împărătească, care plecase din lume pe albastrul lac de Geneva, fără degradările agoniei omenești, lovită drept în inima tuturor suferinților de pumnalul anarhistului nebun. În lumea căreia-i comunicam la rîndul meu vestea era, mai ales la femei, un fior de milă. Dar, cînd, peste cîteva zile, într-o noapte, sicriul cu trupul celei rămase frumoasă pînă și în moartea fără strigăt a sosit, bunii burghezi ai fidelei capitale își molfăiau cîrnații și deasupra capetelor umblau halbele cu bere, fără care nu se putea întreține cuvenita pietate. Așa, Elisabeta de Bavaria a mers către locul unde trebuia să primească ultimele omagii, de o solemnă indiferență, de la aceia pe cari îi desprețuise statornic, înainte de a încremeni de veci supt pleoapa de oțel în umeda catacombă a Capucinilor.
O ultimă călătorie, înainte de ceea ce socot o nouă epocă în viața mea, a fost aceea, singuratecă, la Haga, unde-mi

propusesem să văd corespondența olandeză la Constantinopol, din care un registru, aflător în proprietate particulară, mi-a fost comunicat de prietenul erudit Theodor Morren. Așezat în otelul‖Leului de aur‖ din orașul așa de curat, în care se spălau sîmbăta și fațadele și străzile, fiecare luînd jumătatea din fața sa, între livezile care duceau la Scheveningen și la Marea Nordului, bătută de vînturile reci, la o parte de orice zgomot, de orice grijă, de orice viață chiar, închis în odăița unde pregăteam, seara, prefața istorică la Documentele Bistriței, am trăit săptămîni de eremitică singurătate, care m-au făcut să înțeleg sporul, migala, perfecția vechilor eruditi din mănăstiri, care trăiau numai viața pe care o scriau. Pe căminul de marmură, ceasornicul din veacul al XVIII-lea tîcîia molcom ceasurile,, și uneori aripi albe din „coafa‖ totdeauna proaspătă anunțau fără cel mai mic zgomot apariția fetei care îngrijea odaia cu o abstractă corectitudine mută. Seara, restaurantul meu era, lîngă sala oaspeților de cari mă feream, o
odaie din vechea casă burgheză, unde un serviciu aproape invizibil schimba talerele în marea tăcere pe care părea că o
întrerup șoaptele intime ale celor cari cîndva locuiseră acolo.
Dar, înainte de a culege aceste adause la informația de care aveam nevoie pentru înjghebarea, încă îndepărtată, a unei noi
Istorii a românilor, nevoia de a putea fixa, în vederea celei a secolului al XVII-lea numai, cerută de D. A. Sturdza pentru
Expoziția Jubiliară, amănuntele cele mai precise ale acestui timp, m-a făcut să cunosc nu numai arhivele săsești, către care mă îndreptam pentru acest lucru științific, dar însăși viața, de folos neprețuit pentru noua direcție în ideile mele, a fraților noștri ardeleni.
Cercetările mi-au fost deosebit de spornice. În dimineața de iarnă, în Brașovul așa de frumos supt ninsoare, cu un frig care
întrecea și amintirile mele dîrdîite din Botoșani și pe care-l simțeam și în salonul rău încălzit din Vila Kertsch, unde și singur îmi făceam focul, am cules nespus de bucuros însemnările zilnice din Socotelile Brașovului – ale Sibiului erau să se adauge și ele —, prin care, clipă de clipă, se lumina în chipul cel mai limpede istoria principatului muntean mai ales, pînă dincolo de 1600.
Rămînea ca un alt drum, la Bistrița, unde am fost primit de arhivarul Albert Berger cu o prietenie care putea să-i fie periculoasă, căci îmi comunica actele acasă la otel, unde lucram pînă noaptea tîrziu la o lampă chioară – și mi se va face apoi socoteala greșelilor de lectură de către oameni avînd actele la îndemînă ziua mare în România stăpînă pe Ardeal! – să-mi aducă vădirea neașteptată, profund emoționantă, a scrisorilor românești care desfăceau din petecele acelea de hîrtie aspră, pecetluită cu ceară verde și galbenă, o întreagă viață întinsă, între Bistrița și Cîmpulungul Moldovenesc, timp de trei veacuri. La

Brașov mă voi mai întoarce și prin noile legături de familie, și data aceasta îmi voi chema în ajutor toată răbdarea ca să copiez una după alta scrisorile în limba noastră: domnești, boierești, negustorești, plus ale turcilor în trecerea cu oastea, ale modeștilor locuitori din Șchei, ale grecilor din companie, cari, cu informații în toate domeniile vieții românești, vor alcătui capitolele culegerii mele Brașovul și românii. Partea slavonă din aceste corespondențe de atîtea ori seculare o pregătise de tipar Gr. Tocilescu a cărui ediție, de o mare eleganță, tipărită la Viena, a putut să apară, mulți ani după moartea lui, abia ieri, prin grija dlui Bianu; dar,
transcrise din nou de Bogdan și, pentru dînsul, de un elev macedonean care era să-și prepare o altă ediție, trădătoare, contra aceleia a profesorului, ele aveau să apară prin îngrijirea prietenului meu, după lungi chibzuieli cronologice cu mine, în publicații de texte și traduceri care sînt, prin acuratețea lor filologică, un model al genului.
În tot acest timp, și la Brașov am găsit din partea sașilor aceeași bună întîmpinare, de care voi avea parte și la Sibiu, unde pe
vremea aceea arhivele erau conduse de editorul Codicelui diplomatic al nației sale, Franz Zimmermann, care se va muta apoi în Germania. Brașoveanul Friedrich Stenner, care-și cunoștea perfect depozitul, îmi făcea loc la masa de lîngă biroul său și, pe cînd își împlinea datoria birocratică, tăindu-și, totdeauna la orele zece punct, cele două mere din care-mi oferea un sfert, cuvenit ostenelilor mele, dar fără să încerce nici un fel de conversație, ca unul care știa prețul timpului, voievozi și boieri soseau, plecau, petreceau, se băteau, primeau daruri de înscăunare înaintea celui care le însemna rostul la mesuța de lemn în fața arhaicelor ferești spre care se ridicau strigătele tînguitoare către clienți ale vînzătoarelor de fructe din Șcheii românești.
Dar aici, la Brașov, am căpătat noțiunea, așa de prețioasă pentru ideile și îndreptările mele de viitor, a românului din Ardeal altfel decît prin exemplarele de mult așezate la noi, un Scipione Bădescu și poeziile lui, un Marcian și sintaxa ornată, chiar prietenul meu Ioan Bogdan, desfăcut, prin studiile universitare la Iași, prin petrecerea la Pomîrla, prin atîția ani la București, din mediul ardelean, sau elevul meu Lapedatu, care-și trăise mai toată copilăria și adolescența în Moldova. Eram prea mult prins de cercetările din fiecare zi, de bogăția materialului pe care-l aflam pentru ca, seara, obosit, să caut societate: necunoscut de lumea românească de acolo, mă strecuram la un restaurant sărac și acolo întrebuințam o oră uitîndu-mă, eu care nu citeam gazete acasă, prin foaia germană a orașului. Cred că încă de atunci am cunoscut întîmplător pe omul de bunătate, vrednicie și ispravă, icoană a lui vir bonus în ediție românească și a profesorului în cel mai larg sens al cuvîntului, a prietenului cel mai sincer și mai delicat, care era Andrei Bârseanu. Poet pe vremuri, și izvorul poeziei

curgea acuma, neîncetat, în viața lui morală, scriitor de acel purism românesc care se află la Brașov din instinct și în care se simțea și strînsa disciplină transilvană de atunci, vorbitor plăcut, el avea cele două mari însușiri așa de rare, din nenorocire la noi: îi plăcea să asculte pe altul și acorda cea mai largă înțelegere scopurilor și cea mai deplină prețuire isprăvilor aceluia. Palid, cenușiu-palid, cu o nesiguranță timidă în privire, cu glasul stins, purtînd urmele unei boli grele, el era în orașul său și cea mai plăcută tovărășie și cel mai sigur sfătuitor. Pe cînd, din păcate, în jurul lui, pentru sfînta biserică a Sfîntului Nicolae și pentru multe lucruri nesfinte de pe nesfîntul nostru pămînt, și în legătură, mai din păcate, cu atitudinea față de stăpînii unguri, de altfel puțin vizibili și sensibili aici, fierbeau cele mai urîte patimi, și oameni, totuși de mari calități, și le iroseau țesînd intrigi și scoțînd, alături de venerabilul organ al lui Murășanu, Gazeta Transilvaniei, foițe otrăvite, de atacuri personale, menite să samene cea mai periculoasă zîzanie între bunii și modeștii suburbicari din Șchei, el n-avea nici o dispoziție să se amestece în aceste triste lupte interne, al căror noroi continuu răscolit nu stropea pînă la dînsul. O prietenie ca a lui îmi va fi cu atît mai folositoare, cu cît, dacă în străinătate, de la început, munca mea găsise o recunoaștere și o încurajare, la noi abia dacă se afla cineva, cum o voi și arăta, care să se oprească un moment asupra ei, așa încît îmi era atît de prețioasă primirea, complect dezinteresată, pentru rezultatele gîndului meu a acelei conștiinți românești așa de pure și așa de sigure.Însurat cu o femeie foarte respectată, trăind într-o cumpătare pe care în București, unde scîndurile mele erau o excepție, ar fi taxat-o de sărăcie, casa lui Bârseanu era oricînd deschisă unui vizitator onest pe care nu-l aducea nici un scop politic sau personal. M-am convins îndată că acesta era felul obișnuit de viață al intelectualilor ardeleni, străini de orice favoare a guvernului, de altfel așa de doritor de adepți printre naționalități, că la toți era aceeași ordine casnică romană, romană din cele mai bune timpuri, exemplu pentru noi, cei din țara liberă, – dar nu destul de cunoscut exemplu, căci oamenii de aici treceau prin Ardeal din goana trenului, așteptînd pe ardeleni la București ca să le dea subvenții din bugetul statului și astfel să și-i cîștige politic. Am constatat-o și în casa bătrînului profesor Ioan Popea, unul din stîlpii liceului din Brașov, creațiune negustorească binecuvîntată de sufletul înalt al lui Șaguna, unde din cînd în cînd, cu mai mult sau mai puțin folos, se pripășea și cîte un elev de la noi, trimes de părinții îngrijorați mai mult pentru penitență și disciplină. Nalt, slab, osos, cu totul alb, Popea, fratele episcopului Nicolae, care a fost ajutătorul și neclintitul următor al marelui Mitropolit și frate și al modestului, simpaticului preot din Săcele, cu masa plină de bunătăți între care turcețtile noastre sarmale, nu era un scriitor cunoscut, nici

un vorbitor căruia să-i placă a se asculta, dar din toată ființa lui, de‖Sfînt Nicolae‖ mirean, se desfăcea o seninătate absolută, de să te întrebi dacă într-o vreme învălmășită și tulburată ca a noastră se mai pot găsi și astfel de oameni.
Prin căsătorie era legat de familia patriarhal de numeroasă a Pușcărilor și două fete creșteau, într-o atmosferă cu desăvîrșire românească, între cărțile care erau, pe acele plaiuri, nu un text de școală și nici un prilej de critică, ci lucru sfînt ca și cartea de închinare: una a ajuns pe urmă pictoreasa, pretutindeni cunoscută și apreciată, Elena Popea.

Primele publicatii

Vin acum la scrisul meu de-a lungul acestor ani, care n-au fost, ca și atîția alții pe urmă, decît o continuare a studiilor universitare, cu un entuziasm pe care nu-l avusem la Universitate, la nici una din Universitățile pe care le străbătusem, și mai ales cu un profesor mai sever, mai greu de laude decît oricare din cei pe cari-i avusem și care, foarte rar mulțămit cu ce făcusem, nu mi-a dat niciodată un banchet ca acela de la Iași: eu însumi.
Cu toate că în teza de la Paris, care a ieșit numai în 1896, procurîndu-mi una din cele mai mari și mai curate plăceri ale vieții, îmbrățișasem un cerc așa de vast, cu toate că – în deosebire de lucrarea pentru Leipzig, răpede sfîșiată, cum am spus, de uni critici italieni din punctul de vedere al unui localism cam îngust și al unui exclusivism național care nu îngăduia atingerea unor asemenea subiecte de un străin și mai ales de la o școală franceză —, Philippe de Mézières găsise numai călduroase aprecieri, dintre care aceea a unui german, în Byzantinische Zeitschrift, pe care-l dove disem plagiator, m-a făcut să surîd, iar a dlui Coville, astăzi un așa de bun și de amabil coleg la Paris, am cunoscut-o abia după peste treizeci de ani, eu mă gîndeam cu o sfială care mergea pînă la durerea de a mă receti, pînă la bolnava obsesie de a mă verifica, pe oricine și pe orice, pînă și pe un banal articol de dicționar istoric, la orice lucrare de caracter personal, la orice expunere și povestire. Riscînd să fiu considerat, cum mi se spunea așa de amabil, ca „omul-document‖, eram zorit numai să comunic altora marea mea recoltă din arhive și biblioteci, despre care aveam dreptul să fiu convins că va contribui esențial la lărgirea cunoștinților de istoria românilor.
Cerînd favoarea de a mi se tipări întreaga colecție la Imprimeria Statului, așa de simplă atunci în materie de artă grafică, întrebuințînd și cea mai slabă din „hîrtia de scris‖ de la Letea – dar, pînă nu am cunoscut iubirea pentru cartea frumoasă, chiar cînd cuprinde numai istorie și filologie, a lui Ioan Bogdan, un rafinat bibliofil născut, acest amănunt nu mă interesa decît prea puțin —, am avut satisfacția de a vedea terminat încă din 1894, anul întoarcerii mele în țară, acel prim volum, cu material parizian și berlinez, din Acte și fragmente privitoare la istoria românilor, purtînd în frunte planșa în colori, datorită lui Șoldănescu, pe care, un moment, îl revăzusem la München, care înfățișa pe doi Domni români din secolul al XVII-lea, unul în costumul de acasă, celalt în mantia albastră blănită și cu înalta căciulă împănată a Ordinului Ienicerilor. Un al doilea, mult mai întins, dădu restul corespondenței prusiene de la Constantinopol, cu unele adause.
Ieșind din secolul al XVIII-lea, în care detaliile sînt multe și de aceea mai puțin prețioase, începeam acuma tipărirea, pe bani

statului, dar fără cel mai mic avantaj pentru mine, nici măcar acela de a-mi rezerva un număr de volume, fie și ca să le împart gratuit – ce-mi trebuiau bani, de vreme ce aveam vreo zece mii de cărți cumpărate cu gologanul și scîndurile văpsite roz cu însăși mîna mea, pe care să le așez bine numerotate și etichetate! —, a volumului al treilea, în care era să apară o informație de cel mai mare preț cu privire la veacurile al XIV-lea și al XV-lea. Se și tipăriseră vreo sută de pagini, în aceleași condiții de o desăvîrșită mizerie, cînd am fost chemat la Minister ca să aflu din gura unui coleg de Universitate, de la Facultatea de Științi, cu care n-avusem nimic a face, glumețul, prietenosul, de altfel, pentru alți oameni și, în ce mă privește și pe mine, în alte împrejurări, Ștefan Sihleanul ‖Patan‖ al amicilor, cumnatul lui Delavrancea, amatorul de muzică, boemul Sihleanu, că publicația, care costa așa de puțin, s-a oprit.‖Noi liberalii‖, spunea secretarul general al Ministerului de Instrucție, cu un D. A. Sturdza președinte al Consiliului, „nu putem tipări astfel de fleacuri ale unui junimist și nici nu înțeleg cum de te pot pasiona‖. Se pare că aveam aerul unui tînăr destul de inteligent… O apropiere se face în mintea mea. Am spus că primul concurs, ținut la Iași, îmi dăduse, cu o reputație foarte îndoielnică, numai suplinirea catedrei de istoria universală la București pentru care mă recomandase așa de frumos Maiorescu. Îmi îndeplinisem cu zel, în margenea puterilor și a neexperienței mele, această sarcină, crezînd că poate fără un nou concurs, cum de altminterea și fusesem asigurat, voi fi întărit definitiv – căci putusem să fiu numit de la început, ca unul care ieșisem cu nota cît de cît mai mare —, cînd, în mart 1895, elevul diplomat al Școlii de Înalte Studii, doctorul de la Leipzig a fost chemat la acel Minister al nostru unde pînă atunci nu cunoscusem decît drumul care, pentru chestii privitoare la bursa mea, ducea la biroul totputernicului, permanentului Lascar. Îmi mai aduceam aminte, de departe, de Ștefan Mihăilescu, secretarul general încă de pe la 1870, cînd am fost în casa din strada Fîntînii, unde e acum o școală de țesătorie, pentru a primi biletele de întoarcere la Iași, dar cu miniștrii noi n-avusem nici o atingere.

În fruntea Ministerului era atunci Take Ionescu. Poate că mă mai prezintasem la el o dată, ca student, pentru cei trei sute de lei în capăt, destinați vizitei la Roma, în vederea pregătirii tezei mele pariziene. Acuma l-am găsit pe tînărul ministru, de o așa de îngrijită înfățișare engleză, cu un aer de o severitate deosebită, al cărui secret am aflat pe urmă că-l cunoștea foarte bine fostul și viitorul meu concurent, Calloianu. Îmi făcu semn să trec în odaia de alături și, cum publicasem în revista ilustrată a lui Ignatz Hertz, trăgînd-o și aparte, o conferință, sprijinită pe inedite, despre Basta și Mihai Viteazul, în care eram destul de „patriotic‖, mi se pare, – deși pentru aceasta Urechiă, Tocilescu mă denunțaseră vindictei publice —, îmi puse în față, ca un corpus delicti

înaintea criminalului, cărticica. Apoi, răbdător, el se pregătea să facă o amănunțită cercetare critică a stilului, cu acea siguranță de care e capabil, în toate domeni le, numai bărbatul politic român.‖Te interesează?‖, mă întrebă cel cu nici zece ani doar mai în vrîstă decît mine.‖Deloc.‖ A privit îndelung cutezanța mea, pentru a rosti apoi această sentință:‖Cîtă vreme voi fi eu ministru, d-ta nu vei fi profesor‖. Foarte liniștit am răspuns:‖Nu e nimic, dle ministru, voi aștepta‖.
Catedra a fost scoasă din nou la concurs. Cred că și data aceasta a apărut, tot așa de sumbru, cu cicatricea din care era să se desfacă un cancer, privindu-mă cu tot atîta dușmănie din profunzii ochi negri, Căpitanovici, care, nereușind nici atunci, a isprăvit publicînd, cum și era de așteptat, o broșură în care eram prezintat ca plagiator pentru că făcusem să se nască și să moară cineva la aceleași date ca și un mare număr de predecesori și, pe lîngă aceasta, ca ignorant în materie de geografie pentru că, într-o citație de izvor medieval, se afla afirmarea că Famagusta e o insulă. Cred că a revenit Georgian. Și mai era, tot gata să se retragă înainte de probe, simpaticul Calloianu care, cu toată desconsiderațiunea pe care o aruncase anul trecut asupra mea, îmi propunea amical să cer amicului său, ministrul, scindarea catedrei, în care caz puteam fi sigur că nu mi se va mai face nici o greutate. Era însă acuma în comisiune și Ioan Bogdan, și față de energia tînărului profesor vechile intrigi, care reîncepuseră, s-au oprit. Rămînea, e adevărat, întărirea de ministru a rezultatului dar, iată, în martie, eu fusesem profet: guvernul a căzut, și
dreptul Petru Poni, care mi-a mărturisit mai tîrziu, cîndva în tren, că fusese, ca școlar tînăr, profesorul copiilor lui „conu' Costachi Iorga‖ – bunicul meu – căruia fostul ministru, președintele Academiei Române binevoia să-i păstreze o amintire recunoscătoare, m-a confirmat profesor.
Acuma aflam că și la publicarea documentelor anume legături, deloc științifice și profesorale, cad greu în cumpănă. Dar, cît
despre aceea, deși nu eram, și nu mă gîndisem vreodată a fi, pesimist, nu m-am făcut liberal. Amestecul în viața publică și
politică era să-mi vie mai tîrziu numai, nu ca obișnuit mijloc de a parveni, nici ca o satisfacție de vanitate, ci ca îndeplinirea, cu multă luptă și multe suferințe, a unui categoric imperativ moral. Întreruperea publicației mele, așa de smerite, de la început, m-a îndreptat, firește, către alte posibilități de a tipări și, pierzînd pe cîțiva ani sprijinul statului cu atîtea preocupații de partid și de clientelă, am nimerit, tot în 1897, la Academia Română.
N-a fost chiar așa de ușor cum îi este astăzi oricărui tînăr, chiar dacă a doua zi se va ridica, setos de faimă, în chipul cel mai
grosolan contra celui care l-a recomandat, părintește și din toată inima. E adevărat că mi se primise în Memorii rezultatul multor cercetări, ca

în Contribuții la istoria Munteniei, și era să mă lupt cu Tocilescu, pînă la trimeterea, pentru o ultimă somație, a neînduplecabilei ordonanțe a fratelui meu ca să recapăt pentru publicare Pretendenții domnești, cărora colegul meu înțelegea
probabil să le dea o altă destinație. Dar să intru în colecția pe care Sturdza stăruia să o numească pînă la capăt‖Hurmuzaki‖,
deși Odobescu, Tocilescu colaboraseră la dînsa, era o mare și îndrăzneață ambiție pe acele timpuri cînd se răzbătea încet și cu multe oftări, dacă nu voiai să începi cu o îngenunchere inițială prin care toate piedecile se puteau înlătura.
Am întîmpinat cu acest prilej opoziția categorică și, natural, foarte elocventă, a fostului meu profesor de trei lecții – una despre Molière, alta despre Napoleon și a treia despre asediul Vienei, cu hogea și cu haremul —, Nicolae Ionescu, care nu vorbea de obicei la Academie, dar nu putea să piardă această ocazie de a împiedeca un lucru compromițător pentru asociația științifică, pe dreptate atît de respectată. El făcu să se observe că a da tineretului beneficii materiale – nici nu știam că se plătesc șaizeci de lei pe coală – înseamnă a-l conrupe. A trebuit intervenția lui Sturdza pentru a frînge împotrivirea unui adversar așa de virulent în mijloacele lui de elocuțiune. Fiindcă era vorba numai de suma pe care Academia era expusă s-o piardă, el își aduse aminte că avea, ca secretar general, o retribuție de trei sute de lei pe lună pe care n-o ridica niciodată și pe care o puse la dispoziția celui care nici nu se gîndise a cere ceva.
O, cu ce bucurie m-am pus la lucru ca să tipăresc, cu îngrijită literă a lui Socec, pe hîrtia specială a colecției, rapoartele
consulilor prusieni? Textul în limbi străine era observat cu atîta atenție, încît cred că nu s-a strecurat o singură greșeală de tipar.
D. Bianu veghea să nu se lase prea mult spațiu între documente, ca să nu sărăcească bogata societate, și ce-am avut să îndur cînd erau o dată prea rar sămănate documentele și rezumatele mele! Mai-mai să ne oprim acolo, căci prea mă luase răpede, cum obișnuia cînd nu-i venise încă marea înțelepciune a vrîstei, energicul conducător de fapt al Academiei. Iar, pentru prefață, care a ajuns să fie un tratat de istorie economică, discret furișat acolo, ce n-am cercetat, scotocind de la Viena chipul, zugrăvit pe tabla unei firme de magazin, al lui Alexandru-vodă Ipsilanti și statuia lui glumeață de la Brunn cu ciubucul in gură și picioarele păturite supt propriul său postament! Numai cine nu se încrede prea mult într-însul și nu așteaptă prea mult noroc de la împrejurări și prea multă bunătate de la oameni poate să aibă astfel de mulțămiri.
În ce privește pe cele din afară, Xenopol a reprodus ceva din acest studiu și a întovărășit de cîteva cuvinte măgulitoare apariția elegantului și impunătorului volum, dar voi simți îndată cum, din motive neștiute,

prietenia și de acolo se va împuțina tot mai mult. Oarecare interes a trezit numai în străinătate, la statornicul urmăritor al întregii mele activități care e d. William Miller, această prezintare a unui atît de bogat material pentru toată istoria noastră în secolul al XIX-lea. Și numai pentru acea introducere, pentru note, pentru amănunțita tablă de nume, făcută după practicile de la istoria evului mediu, cum le învățasem în
străinătate, închisesem atîta timp dintr-o tinereță – aveam abia douăzeci și șase de ani! – pe care alții, mai îngrijiți de ei înșiși, știau s-o folosească altfel – și în sensul românesc ei aveau dreptate. Colecția oprită de Minister pentru păcatul meu, închipuit, de neadmisibil „junimism‖, a primit-o și mai departe tot Academia, mulțămită, se pare, de volumul abia încheiat, cu toate că mulțămirea nu mi-a exprimat-o nimeni și niciodată. Partea cuprinzînd veacul al XVI-lea pînă la Mihai Viteazul a urmat ca volumul al XI-lea din colecția‖Hurmuzaki‖, și pentru acesta am cheltuit osteneli tot atît de devotate, cu și mai puțină recunoaștere decît pentru volumul precedent, dar încetul pe încetul mă obișnuisem cu ce trebuia să tot dau ca să nu primesc în schimb – cînd nu se puteau arunca injuriile de care ușa de larg m-am împărtășit – vreun semn de recunoaștere. Adaug că, pe cînd ce publicau alții venea din materiale scump plătite de Academie, pe care nu le
adunaseră, și nici măcar nu le verificaseră ei, ce dădeam eu era rezultatul lunilor de muncă păgînă în care mă îngustam și de hrană, ca în Veneția, cu peștii fripți din tingirea pentru muncitori și cu polenta cumpărată în colțul străzii. A venit vremea acum, cînd nu e departe sorocul la care trebuie și eu să-mi iau rămas bun de la toți, de la cine mă știu și de la cei, mulți, cari nu mă știu, de la cei cîțiva prieteni, de la mulții dușmani și de la atîta gloată de indiferenți, să spun și aceste lucruri pe care le-am tăcut o viață întreagă, din multă mîndrie și dintr-un incomensurabil despreț.
Apoi, cînd a fost vorba să dau drumul și la comoara strînsă în Innsbruck și în Viena despre Mihai Viteazul, pe care se știe că-l calomniasem, a trebuit o tainică înțelegere a dlui Bianu cu Sturdza pentru ca pe neștiutele de toți să alcătuiesc cele două părți, pline de noutate, ale volumului al XII-lea, trecut și el tot supt numele lui Hurmuzaki, care n-avea a face întru nimic cu ce
izbutisem eu a înjgheba. Numai cînd lucrul a fost gata, el s-a prezintat unor judecători cari totuși consimțiseră să mă înscrie
între membrii corespondenți ai Academiei, foarte hotărîți, de altfel, să mă lase multă vreme la ușă. Căci au alergat pentru a
umplea locurile goale și la bunul meu vecin din strada Sculpturii, așa de vechi moldovean de la Socola, călugăresc la înfățișare și la apucături, dar atît de modest în ce privește lucrul său după datină și de

o așa de bună inimă pentru mine, care era coconul Costachi Erbiceanu, neașteptat rival iscodit în calea mea fără ca eu să mă fi gîndit o clipă măcar să-i port năcaz pentru aceasta.
Eram îngăduit însă a da în Memorii cele dintîi studii mai întinse în legătură cu istoria noastră, studii ieșite și din noile descoperiri de materiale. Astfel, pe lîngă Cronicile muntene cercetate în originea și legătura lor, fragmentele de povestiri găsite în bibliotecile apusene cu privire la trecutul nostru, Manuscriptele din biblioteci străine, actele românești despre Petru Șchiopul și Mihai Viteazul, în care vibra atîta și din umilința unuia și din energia nebiruită a celuilalt, extrasele din Socotelile Brașovului și Sibiului pentru secolul al XVII-lea, încredințat mie în acea Istorie a românilor pentru Expoziția Jubiliară, din care celelalte părți le luau Xenopol, Onciul, Bogdan, Bianu și Colescu-Vartic.
Cum un premiu de o mie de lei fusese publicat pentru studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe, am întrebuințat alte luni întregi de zile pentru a cerceta toate izvoarele generale ale țerilor noastre, ceea ce, față de îngustul subiect era o mare jertfă, dar mi-a adus un nemăsurat folos, familiarizîndu-mă, pentru alte cercetări, cu toate aceste mijloace de informație. Premiul, folositor numai pentru alte călătorii, tot neplătite, l-am luat, dar nu fără o luptă a prietenilor mei cu Hasdeu, care-și exprimase o părere defavorabilă asupra manuscrisului. Scriindu-i cîteva rînduri dureroase, am căpătat răspunsul că ar fi judecat altfel dacă mă știa că sînt autorul, eu fiind – Doamne sfinte! – „o perlă a generației tinere‖, dar îl atribuise el unui basarabean care-i displăcea.
Aceeași bună credință era s-o întîlnesc la Academie și pentru cărticica elegantă pe care mi-o editase d. Emil Socec cu documentele Bistriței. Prezintată la premiu, raportorul, Vincențiu Babeș, bătrîn bănățean cu multe sucituri și, mai ales, supus multor influențe, a declarat că nu se poate premia singur primul volum iar, cînd a ieșit și al doilea, că lucrarea s-a exclus de la considerare de vreme ce partea dintîi n-a fost premiată.
Acuma pătrundeam și aiurea, pe lîngă reluarea colaborării la Arhiva din Iași, cu acte privitoare la Neagoe Basarab și solul lui la Veneția și Ragusa și la Nicolae Mavrocordat în legătură cu învățatul călugăr francez Le Quien. Documente întru cîtva legate de pămîntul țerii au intrat în Buletinul societății de geografie prin bunăvoința lui Gh. Lahovary, de la Curtea de Conturi, secretarul societății care dăduse el însuși multe scrisori românești în Convorbiri, iar la Economia Națională, transmisă de P. S. Aurelian ginerelui său, pe care-l cunoscusem la München, d. C. Băicoianu, a apărut analiza descoperirilor de la Lemberg, mai tîrziu Condici de socoteli ale Domnilor fanarioți și altă informație în acest domeniu. Și luxoasa

revistă a dlui N. Pătrașcu, Literatură și artă, al cărui Alecsandri îl judecasem odată aspru, îmi era larg deschisă, și pentru pagini de literatură descriind pitorescul noilor mele călătorii și pentru contribuții istorice.
Cu publicul cel mare eram să intru în contact prin conferințe rezervate mie, în înțelegere cu Onciul, care alesese ca subiect: Întemeierea Principatelor, și cu Bogdan, care a vorbit despre Studiile slave la români. Partea mea au fost: Luptele lui Mihai Viteazul cu turcii și Cultura română supt fanarioți. Ambele au servit de bază unei întregi serii de ataatacuri piezișe, – „dușmanul lui Mihai Viteazul‖, „lăudătorul fanarioților‖, – care însă fac parte din războiul pe care tînărul cu atîta tenacitate urgisit și urmărit a fost nevoit să-l înceapă.
Pînă atunci, din fericire pentru o stare de spirit pe care n-am învățat să o țin la o parte de tot ce-mi poate da lumea, aveam aceeași înțelegere a străinilor, cărora nu le făcusem nici o îndatorire și de cari nu mă lega nici un rost sentimental ca de compatrioții și conaționalii mei, dar spre cari, cum am spus, mă duceau drumurile anuale, drumuri care erau plătite din ce mi se cuvenea de la Academie pentru corectura singură. Și, spre a putea face aceste drumuri, rămîneam și mai departe în strada Sculpturii, apoi mergeam tocmai în fundul străzii Icoanei, lîngă rampa de gunoaie care aromea mahalaua, într-un șir de odăițe joase, cu ferestile către ulicioara care se chema mîndru strada Orientului și de unde veneau aburiri de cîrciumă, strigăte de beți și cîte un tîlhar care, supt pretextul că-mi aduce telegrame neexistente, ciocănea în mijlocul nopții la geamul de la intrare, ori, pe urmă de tot, în mai omenescul mediu al unei alei desfăcute din Calea Griviței și care, aparținînd fiului inițiatorului românesc în chimie, Alexe Marin, purta științificul nume al acestuia. Acolo era același popas, iar nu o adevărată locuință: un fotoliu cumpărat din singura moștenire a vieții mele, de la arhimandritul Varahiil Lateș din Mînăstirea Neamțului, fost ajutor al Mitropolitului Sofronie Miclescu, cîteva scaune despărechiate, un pat de fier și o masă de sufragerie reprezintau, pînă ce gospodăria chibzuită a soției mele a crezut că trebuie să se mai adauge ceva, mobilierul din casa unui savant român invidiat, a cărui lăcomie trebuia oprită încă de atunci de a se întinde prea mult. Cele dintîi scaune îmbrăcate mi le vor procura cei trei sute de lei pe lună pe care, scurtă, foarte scurtă vreme, mi le-a dat ziarul L'Independance Roumaine, cu care m-am legat printr-o colaborare care cere multe explicații.
Încă din anii mei de student, începusem contribuțiile, întâmplătoare, la unele reviste franceze, aceea de la Revue historique, îngrămădită de material francez, neputînd, firește, să continue (un articol despre niște

scrisori privitoare la angevinii din Neapole în secolul al XV-lea mi-a rămas și astăzi în manuscris, așteptarea tipăririi dînd putința de publicare unui istoric italian). Dar Revue critique a lui Chuquet, unde de la Roncière îmi lăudase teza, îmi trimesese cărți pentru recenzie, și am putut păstra legăturile cu această importantă publicație mai multă vreme, pînă ce, cînd am arătat cum fusese alcătuit catalogul lui Tocilescu, am primit de la redactor înștiințarea, inspirată de oameni de la București, că după cît se pare, eu urmăresc răzbunări personale – și, neapărat, m-am oprit acolo. Dădusem însă două note, în legătură cu preocupația permanentă în ce privește cruciatele, revistei consacrate acestor studii, Revue de l'Orient latin, care continua Arhivele contelui Riant și a cării conducere o avea un spirit de o critică sigură și nemiloasă, pentru care fiece cuvînt era obiectul unor lungi examinări și eventuale discuții, Charles Kohler. I-am propus tipărirea acolo a materialului strîns ani de zile în acest domeniu și astfel, cu socotelile Caffei și Perei începeam, încă din 1897, seria lungă a Notelor și extraselor pentru a servi la istoria cruciaților în secolul al XV-lea, care a apărut apoi, trasă aparte, în două volume, la 1889, al treilea, de origine mai mult raguzană, tipărindu-se la București. După cele dintîi numere cuprinzînd aceste contribuții m-am învrednicit de atenția cuiva, care nu era altul decît creatorul bizantinologiei în Germania, Krumbacher, și n-aș putea spune îndeajuns cîtă încurajare a tras cel care se trudea în zădar acasă la dînsul, între josnice invidii și intrigi pe care nu voia să le urmărească, de la o apreciare care venea de așa de sus.

Față de istoriografia din 1890, care continua, obosită, fără nici o dorință de a găsi noi informații și de a prezintă explicații noi, nu m-am gîndit un singur moment să proclam un crez de refacere, cum, la Lupta, preferasem să fiu socotit, de cronicarul teatral care-mi cerea teoria mea proprie, ca un om fără idei, decît să leg împreună cîteva propoziții doctrinare cu aerul cuiva care a descoperit ce nu-și închipuia nimeni că s-ar putea găsi. În toată lunga mea viață am avut un sentiment de fereală, un adînc dezgust, cu motive mai mult de estetică și de eleganță, față de dogmatismul greoi și pretențios pe care numai spiritele pedante,neputînd prinde ce e relativ, incapabil de a fi complect definit și de a fi exprimat printr-o formulă, una singură și fără greș, îl pot socoti ca un mijloc sigur de a găsi adevărul. Mi s-a părut că ai cu atît mai multe șanse de a te înșela, cu cît îți e mai strictă preciziunea afirmațiilor. Doar nesfîrșitele nuanțe ale stilului, cînd le posezi – și, dacă nu, de ce n-ai face matematici sau fizică? – sînt date pentru a exprima tot ce e gîcire, ipoteză, lucru de reluat, de discutat, de schimbat cît de mult în asigurările noastre.

Orice privește pe am nu se poate îmbrăca decît în forme care să corespundă cu ceea ce în omul însuși e așa de aproximativ și

de supus prefacerilor celor mai neașteptate și celor mai felurite. A trata sufletul omenesc ca pe un corp cristalin, care neapărat și oricînd înfățișează aceleași fenomene, lămurite o dată pentru totdeauna, e cea mai formidabilă dintre greșeli. El trebuie înțeles cu o nesfîrșită simpatie și redat așa încît să faci simțite toate tainele lui și toate îndoielile cui caută, cu multă delicateță și supt povara multor întrebări, să-l descrie fără a-l falsifica, să-l facă priceput fără a pretinde că nu mai e nimic de găsit într-însul.
Deci nu putea să fie vorba de o „școală nouă‖ în istorie, precum mai: tîrziu voi evita în literatură tot ce ar fi putut să semene că are acest caracter de înnoire voită, codificată și proclamată, pentru ca la capătul luptei să se creadă altceva decît ce fusese crezut, multă vreme, înainte de o asemenea „revoluție‖; a pontifica era imposibil pentru un spirit accesibil tuturor ironiilor, care înainte de a fi rostite de noi se găsesc în natura însăși a lucrurilor.‖Luptătorul‖ pe care l-au creat unii din puținii mei prieteni, adesea de o atît de superficială înțelegere, gata să mă aducă la unul din tipurile cu care sînt deprinși, n-a existat niciodată. Cum n-am avut pretenția să revelez crezuri neapărate și pentru alții, tot așa mi-a fost totdeauna peste măsură de greu să descurc cugetarea nelogică sau de o logică falsă a altora: pentru aceasta trebuie să-ți strîmbi însuți gîndul și aceasta, atît de greu pentru cel ce cugetă bine, îmi inspiră același sentiment de răspingere ca și contorsionarea organelor materiale ale corpului. Afară de motivul, hotărîtor pentru mine, de a mă da în lături în fața injuriilor și a oricării grosolănii, întocmai cum un om curat va prefera să ieie o cărare îngustă și prăfoasă în loc să continue pe un drum drept și comod, sămănat de imundiții.
Aceasta pentru a explica de ce ideea unui război cu atîta lume, pe care a trebuit să-l primesc, rareori cu bucuria că am înfruntat o șarlatanie ori am distrus o iluzie răufăcătoare, a fost străină de intențiile mele și cu totul necorespunzătoare idealului de viață a cui de mult nu căuta altceva decît cea mai desăvîrșită izolare de tot ce era zgomot omenesc, îmbulzeală de ambiții și revărsare de patimi. Doar o arătasem îndeajuns, de la școala unde ascundeam cu îngrijire ce puteam și eu, căutînd, la internat, unde în jurul meu erau numai urletele dezmățului, să suprim și zgomotul pașilor mei, apoi la studiile, în străinătate, unde nu m-au recomandat nici alții de acasă și n-am căutat să mă recomand nici singur, mirat oarecum cînd mi se găsea o însușire, tot așa și pînă la cei șase ani de activitate ca profesor la Universitate, în care n-am curtenit pe nimeni, n-am îngrijit pe nimeni, n-am căutat nici cîrdășie, nici încăierare în locul unde fierbeau atîtea pasiuni, și așa de cumplite, pătate de o politică încă de atunci amestecată, din nenorocire, în toate domeniile activității intelectuale. N-am știut cum să mă strecor în fiecare vacanță mare, uneori și în cele

scurte de iarnă, ca în vizita la Brașov, ca să caut obscur documente pe care le ceteau atît de puțini din public și pe care le urmăreau și le pricepeau așa de puțini, și dintre istoricii cari nu făcuseră o lungă și grea școală ca a mea. Îmi interzisesem apoi orice activitate literară, și o dată numai un tînăr ziarist moldovean, al cărui nume ca și numele foii (soția luiiscălea Laura Vampa) nu mi le amintesc bine (poate Eugen Vaian), mi-a smuls cîteva versuri pentru coloanele sale. Afară de două-trei conferințe la Ateneu, unde mă chemaseră stăruitor, n-am stat înaintea publicului, și pînă astăzi un auditoriu de zece persoane îmi provoacă îndoieli, îmi pune întrebări de conștiință, mă face nemulțămit de mine și-mi scade mijloacele pe care fără această jenă fizică le-aș avea poate. De forfota unei politice de basculă – azi liberalii, mîine conservatorii —, în care, totuși, cum combatanții erau boieri și intelectuali, aceasta se simțea și în tonul polemicelor, mă ținusem cu cea mai mare grijă total deoparte. Și, de altfel, se știa așa de mult că sînt un sălbatec fără calități de exprimare! Bunul meu elev și credinciosul meu prieten Henri Stahl a fost cel dintîi care a căutat să mă încredințeze că mă exprim destul de curățel ca să pot avea o influență asupra oamenilor, și-i păstrez pentru aceasta o veșnic vie recunoștință! Nimeni, într-un timp cînd erau așa de multe și de unanim recunoscute talentele, nu s-ar fi gîndit să scotocească în odăițele joase, goale, căptușite numai de cărți, pe un profesor fără notorietate pentru a-l arunca în vîrtejul unde se cer altfel de temperamente.

Dar apropierea mea de Ioan Bogdan, care-mi aducea deseori mărturisirea năcazurilor sale de om nepotrivit cu mediul, dar a cărui dorință de a-l influența era vizibilă, și de aceea atacurile, din mai multe locuri, cădeau asupra lui fără ca el să li poată răspunde, ajungînd pînă la neurastenie —, mai tîrziu adăugirea lui Onciul, care, însă, tot așa de puțin înzestrat ca vigoare polemică, se mulțămea să puie în notele studiilor sale de o erudiție glacială cîte o decizie de tăgăduire fără apel, dădeau de îndit acelora cari, bucurîndu-se de o mare faimă, sprijinită pe lucrări dintr-un lung trecut, aveau toate legăturile în societate și dispuneau așa de larg de studențimea însăși, pe care ar fi dorit atît de mult s-o păzească de orice altă înrîurire. O adevărată oaste solidară, din invidie și ură, care nu ar fi ieșit la luptă dreaptă, dar avea putința de a trezi în fața rivalilor temuți atacurile acelora cari n-aveau aceleași motive de prudență. Astfel, jignit de ironiile dintr-o recenzie la L'Independance Roumaine, pe care mi-o ceruse stăruitor Rubin, care era sufletul ziarului, asupra unei Istorii a Bucureștilor, unde nu erau decît pretențioase și greoaie cochetării cu subiectul, prezumțiosul Ionescu-Gion își pregătise cu săgeți tolba de vechi ziarist și țintind la Bogdan, ca acela care s-ar putea mai puțin apăra, prezintă unui ridicul menit să se

întoarcă foarte răpede asupra lui însuși pe „plăvițul decan‖ și manifestările lui „decanale‖.
Dacă Hasdeu se ferea să provoace o discuție publică, din care ar fi putut suferi prestigiul lui de vrăjitor în ale științii – ceea ce se admira mai mult decît orice alta de o societate căreia-i trebuia zguduirea surprinderii —, mulțămindu-se a da la timpul potrivit loviturile, în umbră, și îndreptățindu-se apoi că n-a distins prin întunerec cine i-a ieșit în cale, dacă Urechiă, slab în apărare, oferea pacea a doua zi după ce i se descoperise un gest de neprietenie, energia așa de vie, patima așa de călduroasă a lui Tocilescu nu cunoșteau nici o rezervă atunci cînd era vorba de a se arunca asupra inamicului care era pentru dînsul oricine călca în vastele lui domenii, întinzîndu-se de la barbarii de supt movila de la Adam-Klisi, săpată de dînsul, pînă la domnia regelui Carol, pe care-l măgulea așa de mult. În fața lui Bogdan el a stat totdeauna cu cea mai dîrză hotărîre de a-l distruge, tăgăduindu-i orice merit, negîndu-i orice posibilitate de a fi folositor. Dar mi-a fost totdeauna imposibil să văd dezlănțuindu-se astfel de porniri, nu contra unui prieten iubit, dar și contra celui din urmă dintre necunoscuții cari nu fac imediat gestul defensiv, fără să uit totul și să mă substitui eu încremenirii dureroase a celui lovit pe nedrept.
Din ce am spus pînă acum se vede cît de greu mi se făcuse drumul către o activitate în care nu doream decît să pun la îndemîna tuturora ceea ce cu atîta trudă putusem să cunosc și să descopăr, fără măcar să fixez deosebirea între ce se știa și ce, după ostenelile mele, se putea ști de acum înainte. Depozite închise, cărți răspinse, jigniri nemeritate nu puteau să nu lase în suflet amintiri care de la sine caută să se plătească fără ca și cea mai aspră hotărîre să fie capabilă de a opri o pornire de autodefensivă. Și cum oare aș fi putut să rămîn nesimțitor cînd, a doua zi după ce la Academie se încercase, prin Hasdeu, răspingerea de la premiu a Chiliei și Cetății Albe, am descoperit în noua ediție a Istoriei românilor de Tocilescu aproape o pagină, în legătură cu o descoperire la care țineam, copiată pe de-a-ntregul din urgisitul meu manuscris? Pînă atunci n-aș fi crezut că oameni de mare autoritate și foarte respectați pot să-și facă astfel cărțile. Dar am căutat și aiurea, în această lucrare însăși și apoi și în alte studii ale aceluiași autor, și aim. putut constata întrebuințarea statornică, menționată și mai sus, a aceluiași procedeu, și cînd era vorba de o publicație așa de recentă ca studiile lui Zeissberg asupra dezvoltării istoriografiei polone sau de manuale la îndemîna oricui ca Mitologia lui Preller. Era, credeam eu, fără a mă gîndi să înlocuiesc oriunde pe oricine, o datorie, dureroasă fiind vorba de un coleg – dar vai de ce era colegialitatea noastră într-o Universitate veșnic sfîșiată!

– să înveder aceste lucruri, a căror revelație singură putea să explice și atitudinea mea față de asemenea înaintași.
Scăpate de conducerea oligarhică de pînă atunci, Convorbirile literare fuseseră încredințate lui Ioan Bogdan, care trudea la ele, îndreptînd și stil de proză și cadență de versuri, pînă tîrziu noaptea. În această revistă, care luase astfel un caracter cu totul altul, fiind acum și larg deschisă discuțiilor de istorie, au apărut deci o serie de articole, în care, exprimînd părerile care mi se impuneau din însăși cercetarea cărților ce-mi erau înainte, critica mea n-a ajuns să cadă niciodată în acele greșeli, care trebuie evitate de orice om cinstit și de orice om care a primit o bună creștere: aruncarea unor încriminări neîntemeiate și întrebuințarea unui ton a cărui grosolănie nu aduce nici un folos. Nu s-a răspuns nici așa cum atacasem, nici altfel, în forma unei discuți științifice, „ciudatei ființi‖, cum mă caracteriza prin ziare Tocilescu, dar lupta se deschisese acum, și eram dator, mai puțin pentru pielea mea decît pentru aceea a prietenilor mei, s-o duc mai departe. Astăzi, după ce atîția ani au trecut, după ce adversarul meu nu mai e între cei vii, după ce o privire îmbrățișînd toată perspectiva trebuie să-i recunoască meritele față de condițiile vremii lui, pot spune hotărît că n-aș avea să retrag nimic din ceea ce am trebuit să afirm atunci, luînd asupra mea toate riscurile, care se înțelege că numai puține nu erau.
Regret numai că lupta, și nu din vina mea, ci din a cui mi-a aruncat în față insulte pe care niciodată nu le-am putut primi cu calmul cui a moștenit alt sînge, a ajuns acolo unde n-am crezut că s-ar putea coborî. Dar în acest domeniu al ofenselor celor mai insuportabile, provocînd o firească reacțiune, aveam să mai sufăr multe și, îndată ce nestăpînirea tinereței a dat răspunsul care nu se putea evita, ce clocot de ură s-a produs în jurul omului despre care se credea că poate fi lovit distrugător,
compromițîndu-l, scoțîndu-l din învățămînt, măcar atunci, și măcar pentru actul de violență, spontaneu dezlănțuit prin jignirea celei mai elementare mîndrii! De altfel n-a fost întîia dată cînd s-a manifestat dorința călduroasă a atîtor colegi de a scuti Universitatea de un așa de rău element.
Colaborația întâmplătoare la L'Independance, pe atunci cu totul fără legături de partid, între conservatismul lui G. Em. Lahovary, mort tragic, și liberalismul tinerilor Brătieni, se prefăcuse, după stăruința lui Rubin, om de un spirit deosebit de fin, căruia îi plăceau astfel de încrucișări de spade, într-una permanentă. Mi s-a părut atunci, în 1899, cînd eram acuma pornit pe harță pentru ceea ce mi se părea că ar putea să aducă o regenerare a spiritului public, că prezintarea fără rezerve și fără cruțare, orice ar fi să fie pe urmă, a stării intelectuale a românilor în acel moment n-ar fi un lucru fără folos. Am urmărit-o deci supt toate aspectele, țintind un scop mai înalt decît lămuririle științifice

de pînă atunci: acela de a afirma credința că noi, cu tradiția noastră, cu puterile noastre, aruncînd deprinderi urîte, care duraseră prea mult și făcuseră atîta rău, am putea să creăm o civilizație, una adevărată, originală, corespunzînd și firii noastre reale și celei mai bune și mai nobile moșteniri. Astfel, număr de număr, s-a alcătuit, chiar peste planul meu de la început, subiectul dezvoltîndu-se de la sine, și fiindu-mi imposibil, pentru considerații de
ordin personal – pe care căuta să mi le descopere, într-o interesantă conversație, prudentul Tiktin, apărut o clipă la București —,sau pentru a menaja unele sentimente, să-l opresc în revărsarea lui, neapărat crudă, actul de acuzație din Opinii sincere, Viața intelectuală a românilor în 1899.
Eram, în timpul tipăririi acestor coloane, socotite neîngăduit de scandaloase, deși nu era în ele nici un accent de violență, nici o notă de brutalitate, la Königsberg, ocupat cu adunarea materialului teutonic și cu scrierea istoriei secolului al XVI-lea românesc, cînd, împreună cu numerele ziarului francez cuprinzînd studiul meu, îmi soseau, trimese de Rubin, bucuros că se caută așa de mult ziarul său, alte foi în care se făgăduia, între altele, autorului că, odată cu întoarcerea la București, va avea să plătească și cu pielea pentru cutezanța lui; cum purtam pe atunci o demodată pelerină, pe care am păstrat-o an de an pînă ce mi-au mîncat- o șoarecii, era vorba și de soarta pe care o va avea această pelerină istorică la apropiata și nelipsita regulare de conturi de care, de altfel, îmi păsa așa de puțin. Se adunau de zor iscăliturile pentru izgonirea mea din mijlocul unor profesori pe cari acuma îi compromisesem cu totul, și s-au cules, după cît îmi aduc aminte, vreo șaizeci, șaptezeci de aprobări în scris a măsurii, care părea indispensabilă. De la Iași, cum fusese vorba și de Caragiani, ca director al unei biblioteci universitare cumplit înapoiate, fostul meu profesor trimetea o broșură întreagă, de o savoare de stil potrivită cu însușirile cunoscutului povestitor de anecdote orientale, terminînd cu deciziunea ca scrierile mele să fie aruncate public în lăturile de pe malul Bahluiului. Singur un necunoscut tînăr boier, Constantin Bălăceanu, lua un condei de o nobilă trampă și, în curajoasa foaie franceză pe care o tipărea, făgăduia celui așa de aprig atacat că va veni o vreme, care a venit și n-a venit, cînd mulți din dușmanii de atunci îi vor face sluj înainte.

II.LUPTA

Prime preocupații politice și naționale

Nu-mi stătea prin gînd, la început, prin 1899, să ating în l'Indépendance Roumaine subiecte politice. Dar nu numai în sufletul meu, ci în acela al unei întregi generații, mai ales al celor cari avuseră legături cu Apusul și cunoscuseră societăți de o civilizație modernă

adevărată, activă, cu simț de răspundere, oricare ar fi fost și acolo greșelile și slăbiciunile, cu îngrijire ascunse însă de acea ipocrizie despre care gînditorul francez a spus că „e un omagiu pe care viciul îl aduce virtuții‖, se ivise părerea că și în acest domeniu, de care, de altfel, la noi atîrnau toate celelalte, nu se mai poate ca acum. În adevăr era de toată evidența, chiar cînd ea nu era produsă de flacăra răscoalelor, care nici ele nu lipsiseră cu totul, că e imposibil să se trăiască mai departe cu milioane de țerani fără pămînt, fără drept adevărat în viața publică – afară de gluma insultătoare care era colegiul al III-lea, încadrat de jandarmi, mînat ca vitele, bătut sau plătit și, la capăt, înșelat —, și lipsiți de orice creștere prin școală, cu o burghezie care în Moldova era aproape total străină și nenaționalizabilă, cu o boierime sfîșiată de patima politică, dar oprită într-un putred oportunism, peste al cărui fond regele îmbătrânit hotăra sterpe schimbări de regim, și cu o intelectualitate complet zăpăcită, oare nu-și dădea sama nici de care e datoria ei față de neam și de țară, nici de tot ce ele, bineînțeles și servite, ar putea să puie la îndemînă pentru o totală transformare. Și aceasta cînd, dincolo de hotarele unde se opreau privirile politicianilor, considerând provinciile românești ca un număr de kilometri oarecari pe drumul spre Apusul tuturor plăcerilor și fericirilor, conceput și acela între cartierul de distracții al Parisului și Coasta de Azur, fremăta o întreagă românime ardeleană, muncitoare, onestă, idealistă, crezînd în noi ca în Dumnezeu, fără a ne cunoaște, și tocmai pentru că nu ne cunoștea […].

Iar de jur împrejur, fără ca ochii obosiți sau orbi din naștere să le deosebească, primejdiile unor monarhii de pradă, a căror viziune era așa de puternică în mintea unui Sturdza, care-și avea totdeauna colțul de bolnavă exagerare, încît, chemîndu-mă la Ministerul de Externe pentru a-mi recomanda să scriu despre România și chestia Orientului, mă îndemna să mă grăbesc, căci „nu se știe ce se poate întîmpla, țara liberă stînd ca o frunză pe apă‖.

În tăcerea flămînzilor, în toropeala sătuilor, un român de peste granița încercase prefacerea totală a spiritului public printr-o foaie, frumos tipărită de editorul brașovean așezat la București, Gheorghe Filip, România jună. Aurel Popovici, bănățean, medic de profesie, luptător radical pentru liberarea alor săi, fără să predice încă încrederea în Viena și imposibila alipire la Austria, pentru care va lupta, cu o rece convingere antipatică, și bucovineanul Aurel Onciul, era un om impresionant prin vigoarea sa trupească, prin frumusețea oacheșului, rotundului său cap de medalie romană, prin tumultul de idei care i se zbăteau în suflet, printr-o elocvență, puțintel de cafenea vieneză unde, țara stînd totuși pe loc, toate chestiile se puneau și se rezolvau înaintea unei halbe de bere, dar covîrșitoare,

copleșitoare pentru ascultătorii uluiți de abundența unui val care nu se mai sfîrșea, precum și prin intonațiile profunde ale unui formidabil glas de tribună.
Îl voi cunoaște mai tîrziu, terorizat și eu de aceste excepționale daruri fizice, mai mult decît gata să-mi adaug iscălitura la a unui Nicolae Filipescu, care fusese complect cucerit, în favoarea unui program supt realizarea căruia trebuia să zacă și atît de scumpa nouă neatîrnare a României noastre. Pentru moment, după ce numai în timpul din urmă începusem a opri pe țigănașul care făcea cu strigătele lui ascuțite concurență neamțului cu „warme Würst‖, moșneagului și babei cu „ciorbă de burtă caldă— și cerșitorilor cu „miluiți-mă și pe mine‖ și „melostiviți-vă‖ ca să-i cumpăr incolorul și insipidul Univers, ceteam de la un capăt la altul marele jurnal bine făcut, al cărui scris curajos contribuia să definească „ideile‖ ce mi se desfăcuseră mie din lunga cercetare a unui trecut serios și onest, avîndu-și baza lui proprie.
Era acolo altă credință decît aceea din frumoasele discursuri cu care se luptau în Parlamente vane, numai de formă, eleganții atleți ai luptelor noastre de partid. Voi învăța a cunoaște și prin propria mea experiență ce era supt această paradă care, la zile mari, cînd se ridica vibrantul glas al lui Maiorescu, cînd Carp își arunca formulele sfidătoare, cînd Delavrancea, încă puțin apreciat ca orator, dar încîntîndu-se de elocvența sa, își desemna în aer pitorețtile capricii, aduna în loje tot ce lumea feminină a vechilor București avea mai fin și mai fermecător. O dată, cu o frumoasă adresă caligrafiată, am fost chemat la ministrul meu, care era colegul doctor Istrati, mie dealtfel personal necunoscut. O misiune? O decorație? Era o zi foarte caldă de vară și, în cabinetul său, ministrul stătea în jiletcă. M-a invitat să mă dezbrac și eu, ceea ce, înclinîndu-mă înaintea generozității gestului, am refuzat. Apoi a început să mă întrebe, cu multă stăruință și încă mai multă jenă, despre examenul de bacalaureat la care, din nou, eram președinte. Numele lui Take Ionescu, căruia Istrati-i era profund devotat, se amesteca necontenit, curios, în acest interogatoriu. – Ce am eu cu el? De ce l-am supărat? .. . Am înțeles.‖Dați-mi, vă rog, o foaie de hîrtie.‖ Și, cînd i-am întins demisia, pe care, cu gîndul la Take Ionescu, nu cuteza să mi-o ceară, a prins să mă întrebe prietenos cît aș fi cîștigat la comisiune, cum s-ar putea pune suma la loc, și dacă aș vrea să-i cataloghez colecțiile. – Voi căuta un student în lipsă de mijloace. – Da, da, tocmai aceasta voiam s-o spun. – Nici nu puteați gîndi altfel. Dar, totuși, dacă aș vrea să merg în străinătate, fiind poate bolnav, fiind de dorit să fii bolnav… Dar nu sînt. – Atunci, știu eu? o cercetare științifică. – Aș face-o la mănăstirea Neamțului.
— A, tocmai, tocmai… – Dar cu mandat oficial, trecut la Monitoriu…
— Desigur! – Și nu ca o compensație: voi prezintă contul… – Desigur!

Și m-am dus la Neamț și am prezintat contul, dar nici însărcinarea nu s-a publicat, și a trebuit să înghit trei sute de lei tocmai…
Colaborator al României june, era și d. A. C. Cuza […].
În acest moment, pentru o bibliotecă de istorie contemporană din Paris, apărea cartea, bine făcută, despre istoria contemporană a României a lui Frédéric Damé, fost director la l'Indépendance, creatorul unui ziar ilustrat, autorul unui prețios dicționar româno-francez, om pe jumătate încetățenit printr-o căsătorie care se termină scandalos, făcîndu-l să părăsească țara pentru totdeauna, așa încît i s-a pierdut și urma. Prezintînd ca pentru o lucrare menită a fi consultată tot șirul schimbărilor politice, atît de dese și cu atît de puțină semnificație, toată lista de nume, în mare parte de mult uitate, ale zecilor și sutelor de miniștri din agitatul nostru cinematograf politic, lucrarea, în care erau servite și unele interese de partid, ceea ce era de altfel foarte vizibil,
punea în lumină, fără ca aceasta să fi fost în intențiile istoricului, zădărnicia totală a unei vieți politice de oportunism și stîrpiciune în forme de pripit și neinteligent împrumut.
Linii generale nu voise, sau nu putuse desface autorul străin, căruia toată această comedie îi era în fond indiferentă. Ele mi s-au impus cu atîta putere, trezind o adîncă durere în sufletul cui își dădea samă la ce rezultat s-ar fi ajuns dacă puterile vii ale nației ar fi fost în adevăr întrebuințate, încît am redactat, cu o pasiune care nu era în obiceiul medievistului, ocupat cu țeri străine sau cu epoce așa de depărtate, o critică, menită nu atîta să arăte valoarea cărții înseși de care era vorba, ci să facă procesul unor mari și fatale greșeli. Concluziile mele, ieșite din considerații istorice, coincideau desăvîrșit cu ale dlui Cuza, al cărui punct de plecare fusese economic și social. Darea de samă, care a format o întreagă broșură, a apărut în România junǎ, trezind, de altfel, puțin interes, ca tot ce se publica în această admirabilă foaie, care peste cîteva luni și-a oprit apariția, primejduind și existența tipografiei ‖Minerva‖, creată mai mult pentru acest scop.
Ceea ce nu s-a mai putut publica deci acolo – și vechea mea patimă de ziarist se trezise, pentru a nu se mai istovi niciodată —,a putut trece, grație lui Rubin, neînregimentat în vreun partid și destul de inteligent ca să-și dea sama că asemenea convingeri sînt drepte și că ele trezesc tot mai mult opinia publică, fie și numai din cauza persoanelor care erau în joc, la l'Indépendance.
Acolo s-a tipărit deci o nouă serie de articole, în care, reluîndu-se tema din recenzia asupra lui Damé, se urmărea trecerea de la o viață modestă, dar reală, potrivită cu noi, capabilă de a da forme proprii și de a întreține o atmosferă morală, la această
păpușerie de care se puteau înșela numai vanitățile ușoare ale

copiștilor străinătății, ai unei străinătăți neselecționate și neadaptate nevoilor noastre, și se arăta tot răul care a putut să rezulte din această degradantă atitudine de perpetuă sclavie;
partidele, toate partidele erau denunțate ca instrumentul continuu întrebuințat al degradării noastre timp de mai multe decenii.
Cum conducătorii țerii ceteau mai mult în limba franceză, aceleași lucruri care trecuseră neobservate în „obraznica‖ foaie de radicalism transilvan a lui Aurel Popovici stîrneau acuma discuție și împotrivire, creîndu-mi, în general, cu totul altceva decît simpatii, cu care de altfel nici n-aveam ce face. Această atitudine de dușmănie crescîndă, perfect inteligibilă deci și de care n-aveam cum să mă supăr, s-a întărit și prin articole scurte în care simțeam că exprim sentimentele a sute și mii de intelectuali cari nu scriau, cari, din deosebite motive, nu puteau scrie, cînd îmi arătam disprețul absolut pentru o politică de la o zi la alta, fără sens, fără țintă, fără folos, ținînd în loc de atîtea decenii un neam întreg. Articolele au fost reunite în două broșuri, Opinii pernicioase, partide politice în România în secolul al XIX-lea (1900) și Un proces de deznaționalizare (1902) care au fost urmate de Scene și istorii din trecutul românesc.
Îndărătul acestor negații, exprimate fără nici o rezervă, într-o formă a cării urbanitate și obiectivitate îngreuia și mai mult concluziile fondului urmărit cu toată răbdarea din generație în generație, tot mai sus în aparență, tot mai jos în realitate, era însă o afirmație: aceea pe care de mult mi-o impusese cunoașterea istorică a însușirilor, a vredniciei, a isprăvii, cînd era lăsat a face ceva, ale acestui neam și tot așa ce putusem prinde din viața țeranului pe care-l înălțase așa de mult, cu atîta entuziasm poetic, de la Sultănica înainte, Delavrancea, numindu-l „acest aur curat al neamului nostru‖, și ce putusem prinde din viața satelor ardelene, așa de strîns legate de viața unei intelectualități desfăcute, întreagă, din mijlocul lor. Astfel transformările din secolul al XIX-lea, secolul europenizării, occidentalizării, „civilizării‖, nu-mi păreau ca o fericită revoluție prin care am fi ieșit din casa unui orientalism, unui fanariotism și „boierism‖ putred, și datele, devenite serbători naționale, de 1821, 1848, 1866, 1877 și 1881 nu mai străluceau înaintea mea cu lumina care orbea pe alții, ci vedeam lunga desfășurare a unei existențe naționale, cu atît mai serioasă și mai vrednică de interes, cu cît perioadele în care se împărțea oglindeau mai deplin firea ei specifică și putința de a servi astfel, numai astfel, cu adevărat, civilizației universale.
Și acesta era un vechi crez. O dată – numai o dată, căci interesații se feresc de a fi prinși din nou – avusem prilejul să exprim public părerile acestea. Era chiar la începutul activității mele de profesor și de istoric, cînd se socotea că sînt, și că voi rămînea un „băiat bun—. Se făcea la

Ateneu cu solemnitate mare pomenirea lui Zece Mai, serbătoare națională, singura serbătoare națională, și, ca de obicei, era să asiste însuși Carol I pe care nu-l văzusem altfel decît în cele două ocazii de la Iași, care trebuiau să-mi lase o slabă idee despre soliditatea și popularitatea dinastiei. Sturdza făcuse ca eu să fiu însărcinat cu discursul festiv. Nu pot uita truda pe care am cheltuit-o pentru a pune pe hîrtie cele cîteva pagini pe care era să le cetesc înaintea gloriosului Suveran. Fraze n-aveam, cum nu le-am avut niciodată, și numai cînd ideea, această idee a nației mai presus de orice, a nației care singură creează și susține, care poate să reclame dreptul ei, peste tot ce dau, fiecare la ceasul ei, și
individualitățile cele mai fericite, mi s-a vădit limpede, numai atunci forma, caldă, dar deloc serbătorească, s-a impus de la sine.
Nu mai era vorba decît de legătura dintre Țară și Domnul Țerii; deci nimic din banalitățile curente: din Brătianu la Sigmaringen,
din călătoria pe Dunăre, din debarcarea la Severin, din proclamarea Independenței, din „tunurile de la Plevna‖ și din „coroana de oțel‖. Nimic, absolut nimic. Așa de obraznic era acest tînăr de douăzeci și cinci de ani…
Și, cînd a venit ziua pe care acuma o așteptam cu calm, căci conștiința mea avea să vorbească, și pagină după pagină s-au
desfășurat fără să apară ce așteptau lojile oficiale, ce aștepta în primul rînd regele, s-a făcut în sală o apăsare pe care n-am
prins-o deodată. Obiceiul era să se cheme oratorul înaintea lui Carol I, care-i spunea cîteva vorbe amabile. N-am fost chemat.
La ieșire – întîia oară am avut această senzație, care s-a repetat apoi de atîtea ori în viața mea, după ce făceam un act de
credință sau luam o hotărîre potrivită cu convingerea mea – mi-am dat seama că lumea se ferește de mine. Noroc că fidelul
Vasile Mihăilescu, care-și făcea acum stagiul militar, m-a luat după datina lui la întrebate asupra celor ce spusesem și pufniturile lui m-au mîngîiat de pedeapsa, de altfel, meritată, a izolării. Începeam a fi, în societatea căreia nu mă puteam asimila, ciumatul, desperantul ciumat care totuși nu se poate distruge…
Dar, cum arătam mai sus, aceleași convingeri se impuseseră și altora; ele, și nu anume interese, cel puțin din partea mea, m-au făcut să am prietenii de opinii, unele durabile, măcar pînă la o răscruce, altele cu totul trecătoare.
Astfel – pe lîngă aprobări ca a lui Constantin Bălăceanu – în partidul liberal, în care nu biruise „drapelismul—, pus supt
conducerea aparentă a lui Aurelian, dar însuflețit de flacăra de paie a unui C. Dimitrescu-Iași și a cîtorva altora, se ridica o
nemulțămire contra „mînăstirii‖ lui Dimitrie Sturdza revenit la cîrmă, care nu mai putea să se ție ascunsă. Brătienii erau

nerăbdători de a juca un rol în casa unde domnise cu atîta autoritate, în puterea unor servicii naționale neuitate, părintele lor, și nu era o vulgară ambiție aceea a tinerilor, cari în familia lor primiseră îndreptări politice ce erau să-i stăpînească toată viața. Nu văzusem pe cel mai mare din frați, Ionel, și numai întîmplarea m-a făcut, mai tîrziu, să fiu ascultătorul unei conversații de copilărești glume de salon pe care, din tren, el o întreținea cu nu știu ce doamne de pe peronul unei gări: cine ar fi gîcit din acele silabe rostite răsfățat pe viitorul stăpîn și despot al României, unite și prin hotărîtorul lui aport!

Și cine ar fi putut să creadă că un sumbru și țepos dictator financiar, năcăjit și amărît, se va desface din acel vioi și vesel Vintilă Brătianu, care-mi răsări în cale ca un prieten de aproape aceeași vrîstă!

Prin Procopiu, nalt, slab, palid, solemn sfătuitor mai bătrîn, Brătienii achiziționaseră l'Indépendance, unde odată fusese servită, nu fără răsunet, ideea conservatoare. Mi s-a oferit să iau asupră-mi conducerea unui număr de duminecă, literar și cultural. Am primit cu plăcere, și m-am pus să adun pagini de trecut, să le traduc, împreună cu bucăți literare – ca una din primele poezii ale idilicului nou poet, venit din Brașov, St. O. Iosif —, să fac dări de samă despre expoziții de pictură (ceea ce mi-a procurat apoi ceva mai pe urmă neașteptata vizită a lui Grigorescu, adus de Vlahuță însuși, cu care mă unea acum același crez național, tăpîn și pe inima lui caldă și, împleticindu-se pe scările înguste ale popasului meu din aleea Alexe Marin, el îmi aducea minunatul tablou de flori care împodobește și acum casa mea).

Credeam să fac din acest număr săptămînal, nu numai încă un organ de luptă față de acea societate de sus pe care știam bine că, dacă aș cuceri-o, cum peste vreo zece ani am și izbutit în parte, biruința generală ar fi fost cîștigată, ci și un mijloc atît de potrivit de a arăta lor înșile, dar și străinilor din țară și de peste graniță că sîntem o nație adevărată, că avem trecutul nostru, originalitatea noastră sufletească, pentru care ni s-ar putea îngădui altceva decît servilismul tricolor de pînă atunci. Poate am arătat prea mult de la început asemenea intenții și de aceea s-a căutat o jignire care să mă îndepărteze de o foaie pe care, ca orice a căpătat vreodată munca mea, ajunsesem a o iubi.

Dar se pare că în planurile lor de viitor, urmate cu perseverența caracteristică a acestei admirabile familii de vieri argeșeni din umbra vechilor voievozi, era nevoie și de concursul unui tînăr îndrăzneț care ar fi putut fi și înscris în trupa de asalt ce se pregătea și, fără mine, s-a și format, și a învins. Deci și după ce părăsisem acest plan, care mi se redusese așa de mult, am rămas colaborator al jurnalului și, data aceasta, dîndu-și sama noii conducători în ce împrejurări trăiesc, și cu acea remunerație de trei sute de lei pe lună care mi-a împodobit casa cu scaune și fotele de pluș pentru biroul din moștenirea arhimandritului de la Neamț.

Dar colaborația aceasta, prelungită cîteva luni cu cîte un articol pe săptămînă, era să se lovească de o stîncă în stare s-o sfarme, cu toată durerea casnică pentru împuținarea mijloacelor de trai. Scrisesem, anume, cîteva rînduri despre – cine ar crede că aceasta putu să provoace o ruptură cu tinerii liberali, cu Vintilă însuși, care a pronunțat sentința, cînd mai tîrziu rolurile erau să fie răsturnate! —, despre pericolul capitalului străin, care nu vine niciodată într-o țară fără ca aceia cari-l aduc să ceară pentru ei, în politică, drepturi corespunzătoare cu serviciul cum, de altfel, s-a și întîmplat, pînă la primirea, astăzi, a controlului financiar al Genevei (iar noi, atunci, priveam cu milă la Bulgaria controlată, cu monopolurile în mîna creditorilor ei). Cînd în ziua rezervată mie am privit în vitrina palatului Independenței numărul proaspăt apărut, articolul prim era altul. Am cerut explicații, trimețînd, pînă tîrziu noaptea, după Rubin, care nu se putea găsi. Răspunsul a fost că alții au decis astfel, și deci să dau „altceva‖. Am răspuns, în aceeași noapte, că eu dau convingeri, nu marfă, că nu mi se poate cumpăra sufletul – și… ne-am oprit, pentru totdeauna, aici. Neoliberalismul nu mai era în faza pipăirilor generoase; el își luase acuma singurul și exclusivul său drum, de un inexorabil dogmatism matematic.

Dar lucrurile, odată pornite, nu se puteau opri astfel. Și aiurea, în toate părțile, noile adevăruri germinau și ieșirea lor îndrăzneață la fața pămîntului nimeni nu mai putea s-o oprească.

O întîmplare m-a dus la Iași, poate participarea la vreo comisiune de concurs, și acolo am căutat să văd pe d. Cuza, pe care mi-l aminteam ca persoană numai tinerel și sprinten, cu cilindrul strălucitor pe cap și bețigașul elegant în mînă, furînd mințile cocoanelor și, cu o mantilă femeiască pe braț, afișînd la teatru înaintea unei lumi ipocrit scandalizate prietenia cu o actriță. L-am găsit în casa-i retrasă de la Copou, în fața locuinții impozante unde trăise Gheorghe Asachi, în acest castel în miniatură străjuit de cele mai cumplite javre și păstrînd, la adăpost de mediul ieșean, cu alte direcții, o comoară de cărți cît ale mele, dar cu deosebirea că, om cu mijloace, el nu le cumpărase vechi. În acel moment, cercetam Arhivele, pline de lucruri nouă, pe departe nu numai preoțești, ale bisericii catolice, și un călugăraș mititel, modest și dulce ca mierea, care mă îngrijea cu struguri proaspeți și vin bun din viile episcopului, îmi punea în vedere ce mare și puternică e Roma Papilor, ce puțin rol joacă românii într-însa și ce mare folos aș aduce eu, ajungînd să port și rochia roșă a cardinalilor, dacă, rămas acum fără legături de familie, aș trece peste deosebirile de dogmă și antagonismele istorice și aș primi o călugărească tundere de care n-avea decît să mă privească în ochi ca să înțeleagă cît de departe îmi erau aplecările.

Refuzînd o așa de înaltă onoare, am căutat din nou pe d. Cuza, impuindu-mă aproape aceluia care vădit dorea să fie vizitat cît mai puțin, și el a crezut că-mi face o deosebită plăcere chemîndu-mă într-o sară la dînsul cu profesorul de științe naturale Bujor, socialist pe atunci, care era să fie colegul meu de prezidenție la Senat, eu fiind președinte al Camerei în‖România Mare‖ – dar cine să se gîndească pe atunci la asemenea nebunii! —, și cu fostul meu profesor d. I. Găvănescul, al cărui statornic naționalism corespundea cu crezul de acum al gazdei, care fusese pe vremuri, la Contemporanul, un aprig luptător pentru ideea
socială.
N-am avut prilejul să vorbim mai mult despre ceea ce așa de curînd era să ne lege atît de strîns. D. Cuza cetise darea de samă despre Damé și o aproba din toată inima, expunîndu-mi cu acest prilej propriul său crez, de o natură mult mai filozofic și economic precisă, fără elemente istorice. De acestea era mai curînd străin prin educația sa, la Dresda, la Bruxelles, și prin acele preocupații care-i vor procura catedra de la Universitate, cu ajutorul, foarte activ, al lui Ioan Bogdan. Înaintea acestuia, adaug, se ruga pentru o catedră și un Stere, întrevăzut la ultimul meu concurs, cînd era comensalul ultra-conservatorului A. D. Holban: bărbos și hirsut, într-un palton îngălbenit, propuindu-mi o discuție contradictorie asupra unui oral al meu, pentru ca apoi să mă silească a-i face în Convorbiri o dare de samă folositoare carierei sale – și ce admirație exprima fiorosul apostol social liberalizat pentru modestele mele lecții de deschidere la Facultatea de Litere. De atunci…, Doamne!
Dar, acum, în alte împrejurări, în însăși casa mea, aveam alt avînt în lupta pe care nu eram dispus s-o părăsesc față de nici o dușmănie, și care găsea sprijin în sentimentul, chiar nemărturisit, al unei generații.

Osteneli de istoric

Deocamdată, fără ca propaganda începută să fie lăsată la o parte, căci, lăsînd-o eu, ar fi continuat-o alții, noi sarcini în domeniul științii mele au căzut asupră-mi în acești ani 1901 și 1902. Luasem premiul pentru Chilia și Cetatea Albă, ajungînd a-mi da sama că totuși intrigile țesute în jurul muncii mele pot fi biruite. Academia anunțase un altul, cu un subiect așa de greu, pentru a cărui prelucrare lipseau aproape cu totul lucrările pregătitoare:
Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea.
Trebuia, pentru a se scrie, și mai ales de un istoric și în spiritul istoric, nu numai răscolirea unui așa de întins material, în mare parte ascuns în manuscripte care nu se găseau cu toatele în Biblioteca Academiei, dar și cercetarea din punctul de vedere al adevărului a cronicilor, așa de însemnate încă pentru acest timp, și punerea lor în legătură cu mai vechile alcătuiri de acest fel. Un an de zile de răbdătoare studii era încă puțin, chiar pentru cine avea obișnuința de a lucra cu acest material.
În mijlocul multor greutăți și suferinți intime am lucrat, mai acasă, mai la mînăstirea Neamțului unde am salvat de la risipire un mare număr de manuscripte și de documente, care sînt astăzi la Academie, ca și cele de la Cernica – pe cînd manuscriptele, catalogate de mine, de la episcopia Argeșului s-au pierdut —, mai la Brașov, într-o odăiță din fața casei familiei Bogdan, avînd ca vecin pe un profesor german de limbi romanice care, ca să facă practică de românește, se certa în zori de zi cu cocoșul, la ceea ce a format două volume noi de istorie literară, în care era desigur și multă noutate, capabilă de a fi recunoscută răpede de comisiune.
În jurul manuscriptului meu, ca și în jurul celui precedent și în jurul Documentelor Bistriței, s-a început însă acolo o luptă pe care o prevedeam, dar mărturisesc că nu și rezultatul ei. Hasdeu, care, data aceasta, nu putea bănui pe nici un basarabean neprieten, a prezintat grave obiecții contra acordării premiului, între care aceea, care s-a socotit decisivă pentru răspingere, că nu vorbesc de Panegiricul lui Ștefan cel Mare și, bineînțeles, n-am luat înapoi manuscriptul refuzat fără să mi se fi certificat de la birou că este un întreg capitol despre cartea pe care aș fi uitat-o.
Rămîneam însă pe brațe cu acest studiu așa de întins. Dar se pare că, împreună cu noua stăpînă, intrase norocul în casa mea, prea mult lipsită de dînsul. O telegramă iscălită de cineva pe care nu-l văzusem niciodată, cu care n-avusem nici o relație, nici o atingere, Al. Callimachi, coborîtorul lui Dumitrașcu, fratele lui Ioan Teodor-vodă Calimah din secolul al XVIII-lea, lua asupră-și cheltuielile ca o mulțămită pentru felul neprătenitor și pios în care vorbisem de ai săi,

Domni în acel secol a cărui istorie sufletească o scrisesem acum. Nu un editor, căci n-a reținut din ediție decît puține exemplare pentru prieteni, ci un adevărat ctitor în sensul istoric al cuvîntului, de la care apoi, cu concurența firească între unele mari familii avînd încă preocupații culturale și mijloacele de a le servi, s-au învățat și alții, permițînd astfel o serie întreagă de publicații documentare ce n-ar fi putut apărea cu mijloacele statului sau ale Academiei care-mi adusese o așa de nemeritată jignire, menită de altfel să nu fie ultima.
L-am cunoscut apoi pe acest binefăcător în casa lui din strada Batiștei, plină de cărți rare și de tablouri, în care, credincios tradiției sale de familie, boierul botoșănean de la Stăncești, odrasla, crescută în străinătate, a unui tată bătrîn și a unei mame de o rară evlavie, inițiatoare a unui Institut biblic, era o figură cu totul în afară de obișnuita societate românească. Mîndru de numele său, de frumusețea sa fizică, asemenea cu a unui căpitan de reîtres în luptele religioase din Franța secolului al XVI-lea„ de o impunătoare putere fizică – s-ar fi putut bănui înceata lui distrugere de cancer la Paris, pe vremea războiului? —, priceput în mînuirea armelor, el avea într-însul, cu ieșirile violente care intimidau în Cameră pe adversarii conservatismului său de nuanță junimistă, pornirile unui luptător fără preget, gata să sprijine pe oricine-și simțea ca și dînsul ceea ce trebuie pentru a înfrunta orice primejdie în urmărirea unor scopuri de dreptate. Și, cu aceasta, un bun stăpîn al țeranilor de pe moșiile sale, asigurînd, în momentul cînd își va rîde de reformele, rău făcute, ale lui I. I. Brătianu, că nu cunoaște un mai bun platnic decît săteanul român.
Am putut salva prin tipărirea, așa de răpede încît corectura îmi lua nopțile pînă către ziuă, tipografia‖Minerva‖, căreia, într-o margene a Bucureștilor, i se făcea acum inventarul pentru faliment și lichidare. N-a fost proastă bucuria dlui Filip, om de ispravă, care s-a ruinat de prea multe planuri, dar a cărui iubire pentru artă și pentru cartea românească, menită să ia un nou avînt prin devotamentul lui, erau nesfîrșite: oacheșa lui față rotundă se lățea și mai mult la fiecare din isprăvile pe care ajungea să le îndeplinească. Se va face un loc în dezvoltarea artelor grafice la noi acestui spirit întreprinzător și îndrăzneț, al cărui romantism a putut aduce, la un moment dat, adevărate minuni.
Dar cartea mea se cerea complectată prin materialul inedit care se ascundea la Blaj, curioasa capitală a românilor uniți, pe care o cunoșteam numai după atrăgătoarea legendă, pe cînd realitatea, și oameni și lucruri, merita să fie cunoscută, direct și serios. M-am găsit astfel la 1902, după o călătorie la Veneția, asupra căreia voi reveni, căci ea face parte dintr-o nouă serie de drumuri în Apus, în acel colț ardelenesc de pe Tîrnave în care trăia neschimbat secolul al XVIII-lea, epoca Mariei-Terezei, cu tot ceea ce o formase odinioară. Piața larg

austriacă, biserica în stil iezuit cu cele două turnuri în față, clădirile școlare seci, reci, vechi, pline de mireasmă călugărească, din umbra ei, castelul unguresc, refăcut în stilul unei epoce mai noi, casele canonicilor, cari, unii cu cartea, alții cu moșia, ba chiar, cîțiva, și cu cartea și cu moșia, își succedau căsuțele pe străzi înguste, abia pavate. Și, de jur împrejur, emanația țerănimii din această vale, de pe dealurile cu vii, sătenii așezați și sătenii cari veneau la tîrg. Totul în sunetul clopotelor catedralei și în mormăitul de lecții al ucenicilor și fetelor ucenice veniți de pe la sate, și cu ceva hrană în traiste și în legături. O revelație a unei românimi încă mie cu totul necunoscute. Blăjenii, în gîndul cărora e totdeauna o tendință de a salva sufletele schismaticilor, și nu cruță pentru aceasta zîmbetele și laudele, au fost deosebit de îndatoritori pentru profesorul bucureștean care cunoștea marea operă îndeplinită acolo și o aprecia pe deplin. Erau printre dînșii și oameni de trecut cari nu mai ceteau de mult, amestec de românism mîndru, de țerănism aspru și de exclusivism catolic fără nimic din finețea iezuită; erau și oameni vioi și veseli, nu fără o cultură mai înaltă, dar cari, deprinși cu avantagiile unei pașnice vieți de provincie, n-ar fi murit pentru nici un crez, cum nu s-ar fi încălzit pentru nici o idee; erau gospodari în redingotă preoțească, asemenea întru toate cu părinții lor gospodari în cămașă și izmene; erau și profesori ca oriunde aiurea. Mitropolitul, așa de primitor, tot numai zîmbet, Victor Mihályi de Apșa, nemeș maramurășean, aducea cu dînsul atmosfera prelaților de curte din vremea austriacă. Se desfăceau din acest grup, oricum, interesant și în general simpatic, două individualități cu totul deosebite, dar a căror făptură sufletească era de alt caracter, ceea ce-i împiedeca de la un lucru împreună care ar fi adus un și mai mare folos decît acțiunea separată a fiecăruia, acestui mic grup de cărturari români.

Unul înfățișa pe vechiul cleric român intransigent, retras în colțul lui, gata să-l apere contra intrusiunilor, chiar și prietenești, iar față de stăpînirea străină manifestîndu-se dîrz, fără nici o rezervă și fără nici o frică, de vreme ce de la început, pentru a putea fi astfel, sacrificase întreaga sa carieră, dar care era prea respectat, și respectabil pentru oricine, ca să se poată gîndi cineva să-l lovească pentru această eroic îndărătnică încăpățînare. Am intrat și eu în casa, goală de mobile, a elevului și prietenului marelui Cipariu, al omului care de la sine, fără ajutor, fără mediu, fără recunoaștere a făcut mai mult decît atîția cu cele mai frumoase studii, cu biblioteci la îndemînă și cu încunjurimea cea mai inteligentă și mai plină de îndemnuri: canonicul Moldovan,‖Moldovănuț—, cum îi zicea, cu iubire, fiecare, era în adevăr numai o bucățică de om într-un vechi anteriu cu totul neîngrijit. Vorbea puțin și apăsat, niciodată de dînsul și fără nici o legătură cu

multe pe care, în multe direcţii, le făcuse, dar ce flacără ieşea din ochii mici, supt fruntea încununată cu asprul păr cărunt, flacără de veşnică luptă şi de nestrămutată credinţă, rezistenţa întrupată a neamului său faţă de orice încercare de a-l deznaţionaliza! L-am văzut la mese mari ale Asociaţiei, cînd mulţi dintre ai noştri se simţeau bucuroşi stînd lîngă reprezintanţii, uneori mpodobiţi şi cu titluri nobiliare, ai puterii şi glasul le
vibra cînd se ridicau uralele pentru împăratul-rege, rămas în multe inimi tot „drăguţul de Împărat‖. Erau şi alţii, tineri, al căror aprins naţionalism nu despreţuia popularitatea din care se formează clientelele. Dar Moldovănuţ ţinea ca lucrurile să fie puse la punct, şi glasul ciudos, rostogolind greu fraze de o vicleană încîlcire, ştia totdeauna să spuie în auzul tuturora, şi în ciuda oricui, ceea ce nu era îngăduit a se spune. Şi ce inimă de aur se ascundea în acest mărunţel trup scorţos! O dată, cu toată împotrivirea mea, el a scos din şerpar un abonament dublu, triplu, pentru Sămănătorul, pe care, cum se va vedea, ajunsesem a-l conduce: cerea scuze că s-a încurcat definitiv în socoteli şi n-are cum face altfel.
Foarte român şi prin înfăţişarea sa, cu faţa solid pătrată, cu barba rară de dac, cu sprincenele groase şi nişte buni ochi verzi de ţeran, ca ai lui Dimitrie Onciul, dar fără tot ce sclipea, neliniştitor, în aceştia, Augustin Bunea, format la Roma, avea în distincţia întregii sale ţinute, din care însă lipsea eleganţa căutată, şi nu cu totul plăcută, a şefului său Vlădica, caracterul prelatului de capitală, al cercetătorului de biblioteci, al scriitorului cu ştiinţă şi talent care era. Făgărăşean, purtînd un nume care se întîlneşte şi în boierimea noastră, cu care era fără îndoială legat prin vreunul din strămoşii săi, încă tînărul canonic era, şi pentru cei geloşi de marile lui însuşiri, netăgăduita faimă a Blajului, a cărui dezvoltare în toate vremile şi în toate domeniile o cunoştea atît de bine. Scrisese încă puţin, dar lucrări mai întinse, fundamentale, despre episcopiile vechi româneşti, despre Petru Pavel Aaron, episcopul pustnic, creator de şcoli, erau în pregătire şi o scurtă conversaţie ajungea ca să-şi deie samă cineva cît de întinse erau rezervele lui de ştiinţă, ceea ce, de altfel, nu-l împiedeca de a lua o parte importantă în administraţia vastelor moşii ale diecezei metropolitane. Era un orator de ocazii mari, in a cărui largă frază întîlneai elementele de puternic sentiment fără care în
vorbire nu se pot atinge culmile, şi potolitul lui glas căpăta răsunet cînd i se dădea putinţa să afirme un crez făcut din acelaşi metal antic ca al lui Moldovănuţ. Renunţînd la perspectivele episcopale, care cu siguranţă i-ar fi fost admise altfel, el era unul din reprezintanţii convinşi că sprijinul Vienei, legat de atîtea amintiri istorice, nu e o simplă iluzie, şi mai tîrziu va fi cîştigat şi el de ideologia lui Aurel Popovici; primit bine la arhiducele moştenitor, la revoluţionarul filoromân, al cărui ceas

se aștepta cu nerăbdare, Bunea va stărui de mine să nu tulbur prin nici o manifestare acea vizită la Sinaia a lui Franz-Ferdinand și a soției lui, în care acest grup de vizionari punea atît de mari speranțe.
Aprecierile lui Bunea pentru munca mea, asămănarea mea, pe care am surprins-o într-o conversație a lui, cu Hasdeu însuși, nu mi-au putut fi indiferente și n-am putut uita găzduirea de mai tîrziu în chiar casa lui, așa de bine îngrijită de o harnică nepoată, și ea de mult dispărută dintre cei vii ca și unchiul fulgerat de o boală de inimă. S-a legat astfel între noi o prietenie caldă, care a avut efecte și asupra activității de istorici a amîndurora.
Cu această legătură, tot așa de prețioasă ca și ce găsisem la Blaj în biblioteca lui Cipariu nici pînă astăzi destul de cercetată, am plecat din umbra turnurilor românești stăpînind asupra Tîrnavelor. Înainte de a mă întoarce din această răpede călătorie pentru informații suplimentare, a trebuit să merg și la Oradea-Mare, unde activitatea de Mecena a înțelegătorului episcop Samuil Vulcan, legăturile lui cu un Șincai și alți fruntași ai culturii românești în secolul al XVIII-lea grămădiseră în biblioteca diecezană atîta material încă neîntrebuințat, cuprinzînd pînă și cutare cronică a principatului muntean. Episcop era atunci marele binefăcător Mihail Pavel, caracteristic țeran tonsurat, care nu ținea nimic pentru sine, dînd totul pentru dăinuirea și luminarea neamului; deși l-am zărit cîndva, ca aparență un simplu preot cu barbă, tîrînd ciubote greoaie, n-am vorbit niciodată cu dînsul, relațiile mele fiind, în vastele odăi goale ale cancelariei vlădicești numai cu canonicul Neș, tatăl doctorului pe care l-am cunoscut pe urmă așa de bine, și-mi aduc aminte foarte mult surprinderea cu care, în această nouă coborîre cu un veac în urmă, ca prin vremurile lui Vulcan el însuși, m-am găsit în fața acestor clerici de o croială atît de deosebită de a blăjenilor, iar mie cu totul necunoscută: capetele rase, lungile mustăți de nemeși unguri din zilele lui Pavel Chinezul, vechile anterie tîrîndu-se pînă la pămînt, pipa lungă ca un ciubuc turcesc. Și nu mai puțin accentul străin
urechilor noastre – într-o seară, trecînd cu trăsura prin satele din jurul Orăzii, îmbălsămate atunci de mirosul dulce al copacilor înfloriți, n-am înțeles dintr-o dată ce e acel „cheiu‖ (teiu), căruia, împreună cu „acațul‖ (salcîmul), i se atribuia principalul merit pentru delicata mireasmă. Vorba cădea înceată, întretăiată de lungi căderi comode sau pline de înțeles, din gura tăbăcită cu tutun a acestor bătrîni, cari hrăneau în modesta lor izolare mari visuri, pe care nici unuia nu le plăcea să le mărturisească.
Am terminat în sfîrșit de tipărit voluminoasa carte la care atîta lucrasem și a cărei publicare îmi dădea prilejul să arăt ce nedreptate mi se făcuse la Academie. Cel dintîi articol, în Epoca, a fost datorit, am aflat-o mai tîrziu, ciudatului falsificator Caion, cel care

„descoperise‖ pe Kemény, „autorul ungur», după care Caragiale „plagiase‖ Năpasta – și juraţii au achitat, după pasionate pledoarii, în care un avocat al apărării arunca pe masă cărţile groase ce ar fi fost să fie operele, de fapt neexistente, ale „eruditului— acuzat, pe fiul unui influent avocat liberal. Era o tăgăduire violentă, care, necunoscînd pe autor, m-a lovit în inimă: indignarea m-a dus drept la redacţie, unde, considerîndu-mă foarte de sus, cu lornionul în ochi, redactorul Ciorăneanu mi-a refuzat orice explicaţie. Și, totuși, în scurt timp coloanele acestei foi, închisă atunci curiozităţii mele dureroase, erau să-mi fie puse la dispoziţie de N. Filipescu pentru a manifesta același crez pe care pînă atunci îl purtasem prin România junăși prin foaia franceză…

Altcineva n-a crezut că trebuie să se ocupe de lucrarea prin care căutam să arăt nu numai bogăţia unei literaturi în mare parte ignorate, dar și valoarea actuală, pentru nevoile și aspiraţiile noastre, a cugetării acelor corifei ardeleni, cari din fundul gropii umilinţilor lor cutezaseră a ţinti așa de sigur stelele nemuritoare ale idealului. Abia într-o nouă călătorie ardeleană omul cu două suflete, cu trei, dacă se ţine samă și de sîngele său neapărat sîrbesc, Gheorghe Alexici, Alexics pentru stăpîni, care-și creștea un fiu cu două forme ale numelui său, după cum intra în casă un român și un ungur, el, profesorul de limba română la Universitatea din Pesta pentru că era blînduţ cu stăpînii, dar care nu numai că m-a condus la biblioteca Muzeului Naţional, dar m-a pus în contact cu studenţii români de acolo, în frunte cu tînărul Octavian Goga, mi-a spus cu sinceritate că „nici dintr-o carte românească n-a învăţat atîta ca din aceasta.‖.

Cineva m-a sfătuit să prezint lucrarea prinţului moștenitor, care „ar dori să cunoască tineretul‖, și astfel, cu cele două volume frumos legate subsuoară, m-am dus la Cotroceni. Intîia mea întîlnire cu viitorul rege Ferdinand mi-a rămas limpede în minte. […]

Blond, foarte slab, cu figura mică, îngustă, săpată adînc pe tîmple și pe obraji, cu palizii ochi albaștri fără siguranţă în priviri, aspectul acesta fizic, pe care-l va îndrepta barba ce-și lăsa să crească, nu se potrivea cu impresia ce o aveam de la Iași, unde-l adusese, pentru a înfăţișa moldovenilor pe tînărul ofiţer de vînători, regalul său unchi, și de la serbarea Universităţii bucureștene în 1890, cînd, fără să asculte lungul discurs al rectorului Orăscu, veche figură din vremea lui Cuza-Vodă, care întrebase pe atunci tînărul cumulard, abia întors din străin’ătate, dacă el e „cel ce mănîncă șăpti chiti‖, își umfla și desumfla ritmic obrajii grași și rumeni, poate numai din timiditatea care l-a urmărit pînă la sfîrșit. Dar viaţa ascunsă înăuntru, o viaţă de francheţă și de ironie, spuind limpede orice – uneori prea mult orice – oricui – uneori prea mult oricui —, izbutea să biruie aceeași sfială care se arăta prin lungile opriri pînă la venirea termenului în adevăr just – și

știa foarte bine românește – și prin neplăcuta repetare a cuvintelor din urmă ale interlocutorului de care se agăța cu desperare. A arătat foarte puțin respect nu numai pentru publicațiile
Academiei Române, a căror parte administrativă „samănă cu dările de samă ale Creditului Rural‖, și chiar pentru întreaga tagmă politică de la noi, cu ai cării șefi era coleg la Senat, dar nu se ducea acolo niciodată; pentru a-i califica, a întrebuințat chiar un cuvînt francez care m-a făcut să tresar: acela cu care la Waterloo Cambronne răspunsese somației de a capitula și pe care fabricanții de fraze eroice l-au prefăcut în nobilul:‖La garde meurt et ne se rend pas». Da, chiar acel cuvînt care nu figurează în vocabularul de audiențe al dinastiilor. Făcea o singură distincție, clară și absolută, pentru Kogălniceanu. Era deci și in familia regală cineva contra unei situații politice pe care o descrisesem fără rezerve întocmai așa cum era? Încă de atunci aceasta-mi dădea de gîndit. Oricum, m-am întors cu multă bucurie de la această primă vizită.
Dar mi s-a observat că nu-mi făcusem datoria de a mă duce întîi la regele. Și astfel o nouă cerere de audiență pentru a prezintă aceleași volume buclucașe mi-a deschis ușile palatului regal.
Orice era să [se] creadă mai tîrziu despre tînărul amestecat în politică pentru a încerca să strice bunele relații cu monarhia pe
care o văzusem și o voi vedea adesea la lucru în Ardeal, și oricum cuvintele sale au putut fi raportate de ministrul austro-ungar la 1915, aproape cincisprezece ani după aceasta, cînd mă hrăneam cu iluzia că putusem face și unele progrese, Carol I a fost foarte bun cu profesorul care abia se apropiase de treizeci de ani și care în politică, singura hotărîtoare, nu însemna absolut nimic, nefiind măcar înscris în listele electorale. Aici mă așteptam să găsesc protocolul. El era desigur în audiența în picioare, în felul cum se dădea mîna la început și la sfîrșit, dar, modul de exprimare fiind fără îndoială altul decît la Cotroceni, deloc în ce privește ideile, netede, radical de netede în toate privințile, și sentimentele rostite cu o uimitoare lipsă de orice fereală. A pipăit cartea, s-a uitat la dînsa, a foiletat-o, a pus-o de-o parte și apoi s-a interesat de ce se petrecuse cu dînsa. – A fost scrisă pentru Academia Română, dar răspinsă de dînsa. – Da? și pentru ce? – Pentru că s-a adus înainte lipsa unui capitol. – Și capitolul lipsea? – Nu, maiestate, și am făcut să se constate aceasta. – Și s-a revenit asupra hotărîrii? – Nu, maiestate… – Nu? Aceasta este o… Nu găsea cuvîntul. În sfîrșit el s-a desfăcut, necruțător, potrivit cu vechile lui păreri asupra moralității lumii pe care o găsise aici: —.. .O urmă de barbarie. Și a vrut să știe cine era în comisiune, cine decide la Academie. Și numele lui Urechiă a căzut, pe alături. – Urechiă a murit. Nu era multă durere în glas la pomenirea aceluia care fusese totuși un perfect curtisan, atîția ani de zile. Cînd a aflat că la universitate fetele

frumoase trec examenele răpede, Tocilescu dînd note pentru patru materi – voia să examineze și la Istoria Universală și după numirea mea —, a avut, în întunerecul care se lăsa, și regele nu sunase pentru a se aduce lumina, un gest care nu mi-a putut scăpa. Mai tîrziu însă, față de anumite nereguli bănești constatate la Muzeu, fiind semnalate de funcționarul lui Tocilescu, d. Tzigara Samurcaș, care nu pierdea din ochi direcția, regele a intervenit pentru ca, trecîndu-se asupra malversațiilor, scandalul să nu devie public.

Și de la Palatul regal am plecat cu impresia că se pregătește o vreme nouă, care va fi mai bună, mult mai bună decît aceea în care, cu vreo zece ani în urmă, descălecasem.

Se vedea și prin alte semne.

Am spus că o emulație frumoasă se produsese între familiile boierești, cu dorința de a face cunoscut ceea ce pînă atunci zăcuse numai în Arhivele lor și în cele străine. Exemplul a venit de la Al. Callimachi. Ca mulțămită pentru tipărirea Istoriei literaturii îi propusesem să scriu din nou, după o reușită încercare a lui Xenopol, istoria familiei lui. Pentru aceasta mi s-au adus în saci documente, de multe feluri, între care am avut bucuria să găsesc pînă și scrisori personale, intime, pe lîngă cele din monografia fostului meu profesor de la dragomanul Ioan Teodor, viitorul Domn. Dar pentru cele patru domnii ale familiei arhivele din străinătate păstrau desigur un prețios și bogat material. Cu o sumă, al cărei rest i l-am adus înapoi, am pornit deci în cercetarea acestui material inedit: călătoria, pînă foarte departe, făcută cu cea mai mare grabă, căutînd să prind ce-mi trebuie și în ceasurile care nu sînt pentru lucru, trebuia să fie plină de izbîndă. Am revenit în Galiția, și biblioteca Czartorycki mi-a dat corespondențe particulare din cele mai interesante, la care s-a adaus descoperirea formei latine a Cronicei lui Miron Costin, pe care a tipărit-o apoi în colecția lui I. Bogdan un nou prieten, găsit atuncea, tînărul istoric Barwinski, căsătorit cu o simpatică doamnă crescută în Moldova, de la care și el învățase ceva românește; cu cîtă bunăvoință mi s-a deschis casa lui! Bibliotecarul Biskupski a făcut și el imposibilul ca să-mi fie de ajutor. Intre națiile noastre era de ajuns să ne vedem pentru a ne și înțelege. La Viena, am regăsi t pe Kârolyi, pe Göry, pe Siegenfeld, pe clericul care-și lua dejunul copios lîngă fereastă. Documentele puse la îndemînă luminau legături economice, evenimente politice și dădeau la iveală o întreagă rectificare de granițe, pe tăcute, în paguba Moldovei.

De acolo am mers pentru întîia oară la Copenhaga. Simpatică reședință regală, plină de trecut, avînd în caracterul caselor de cărămizi aparente, roșe, violete, în scărițele care se suie din stradă către ușa de intrare, în liniștea pieților ei, ceva din Haga. Și acolo voi reveni iarăși, bucuros uimit cînd, după o rătăcire, ba pe Căile

Olandeze, ba pe Căile Statului, fără să se supere cineva și fără să-mi ceară plată pentru parcursul greșit, mergînd și pînă la Rotterdam, m-am găsit tîrziu noaptea întîmpinat ca un prieten plecat abia ieri de același om de serviciu, care m-a dus exact la aceeași odaie unde fusesem cu mai mulți ani în urmă.
Corespondențele din Constantinopol cuprindeau în ambele locuri și știri nouă despre dinastia aceasta de cîmpulungeni ridicată prin vrednicia lor pînă la Scaunul domnesc al lui Ștefan cel Mare.
Pentru a se adăugi o nouă recoltă am mers și în Suedia. Cu totul altă lume în maiestuosul Stockholm, clădit din piatră, în jurul masivului Palat regal, deasupra lacurilor minunate, în legătură cu Marea.
Deprinsesem încă de la Paris această clară limbă vocalică în care baza fineză a țerii înlăturase sunetele germanice obscure și influența adusă de la Nistrul nostru tracic mutase articolul la sfîrșit ca la popoarele dunărene. Am putut strînge astfel singur și pregăti cu traduceri, pentru publicație, destule fragmente de rapoarte diplomatice constantinopolitane.
Și am făcut cunoștința unui om a cărui atenție, prin petrecerea lui Carol al XII-lea la Bender, era mai de mult atrasă asupra țerilor noastre. Bunul, prietenosul Theodor Westrin, director al Arhivelor, a rămas legat de mine și de noi mult timp după ce-și părăsise, de bătrîneță, funcția, pînă cînd, mai dăunăzi, l-am văzut zdrobit de ani și de urmările unui accident, dar și din patul suferinților lui arătîndu-mi, prin cartea pe care mi-o înfățișa, interesul pentru lucrurile românești.
Documentele Callimachi, cărora le-am adaus două prefețe muncite, dintre care una e istoria unei lungi părți din secolul al XVIII-lea, au apărut în două volume, frumos și luxos lucrate la ‖Minerva‖ lui Filip, abia în 1902. Pînă atunci însă putusem da, în această vreme de mare, dar și de atît de bucuroasă încordare a tuturor puterilor, acte de deosebită însemnătate privitoare la familiile Cantacuzino și Brîncoveanu.
Întîmplarea, care, așa oarbă cum pare, își are totuși căile ei necunoscute, m-a făcut să descopăr, într-un manuscript adus de la Muzeu la Academia Română, însuși carnetul de student, la Veneția și la Padova, al stolnicului Constantin Cantacuzino, căruia, cu cîtva timp în urmă, îi putusem atribui, prin comparația cu manuscriptele din Bologna, Cronica Anonimă, atît de importantă, chiar anacronică în cugetare și stil, a începutului neamului românesc înțeles ca o singură unitate. Am comunicat amețitoarea descoperire bătrînului șef al conservatorilor, G. Gr. Cantacuzino, întrebîndu-l dacă ar consimți să susțină publicarea acestor revelatoare pagini, împreună cu însăși Cronica și cu ce credeam că mai poate fi considerat, în scrisul timpului, ca opera acestui

învățat boier. Învoirea mi-a venit îndată, și Filip și-a putut cheltui tot meșteșugul de artist născut ca să dea eleganta cărticică în care se cuprind Operele lui Constantin Cantacuzino (1902). G. Gr. Cantacuzino, din care amabilitatea lui Delavrancea, trecut de la liberali la celait capăt al ideilor politice, a făcut un mare orator și pe care lumea care-l vedea trecînd în faitonul său cu livreaua familiei, cu cilindrul în cap, surîzînd ca un președinte de republică în dreapta și în stînga, îl considera ca un simplu personagiu decorativ, era un om plin de rasă, mîndru de originile sale, pe care le-ar fi vrut nu numai împărătești bizantine, dar și legate de „pairii‖ de Franța, de dinastia Valois însăși, cum pretindea un Cantacuzin aventurier și parazit, care cerea o pensie lui Henric al II-lea, regele Franței și, cu toată stricta economie, luată puțintel în rîs, a unor venituri enorme, de pe moșii cît o țară, un suflet de o rară bunătate și de o cultură deosebită. Frumusețea cărticelii din 1902 l-a sedus, și astfel m-a rugat să-i fac plăcerea de a-i tipări – neapărat boierește, adică fără ideea măcar a unei răsplătiri boierești – Genealogia Cantacuzinilor, la care s-ar adăugi multele documente inedite pe care le păstra în mari cartoane roșii. Lucrul nu era chiar așa de ușor, deși eu aveam timp pentru orice și pentru oricine. O curioasă temere de orice ar putea sămăna cu o înstrăinare, fie numai prin pipăit, l-a făcut să-mi dea din Genealogie, publicată pe vremuri de Bolliac în ziarul lui, numai o copie recentă, iar în locul documentelor n-am avut decît fotografii, de altfel foarte bine făcute.

Astfel am putut înjgheba și o scurtă istorie a familiei, pe care am intitulat-o Despre Cantacuzini, cuprinzînd-o în colecția de trei volume – cu Operele Stolnicului, patru – pe care venerabilul boier le-a putut avea foarte răpede înainte-i în vechea casă modestă, plină de trecut, care a fost părăsită pentru pretențiosul palat ajuns să devie prin închiriere un oficiu public – ar fi putut-o prevedea el, care punea cu atîta mîndrie pe tavane, pe uși, pe grilajul de fier aurit pajurea bicefală a Bizanțului! – și apoi dărîmată ca să se ridice o banală clădire de raport. Cînd i-am cetit, după dorință, paginile despre origini, s-a întristat pierzînd pe „pairii— de Franța dar, cînd s-a dovedit originea imperială, s-a ridicat ca de o zguduire electrică pentru a striga, așa de confuz pe
urmă, după ce se auzise:‖Ce tot Hohenzollerni, ce tot Hohenzollerni, dar Cantacuzinii ce-s?‖ Era, la capăt, așa de mulțămit, încît a ospătat pe Filip la Florești, mi-a cerut mie să-i dau Istoria literaturii românești și, într-un tîrziu, sfios, m-a întrebat dacă n-aș voi să primesc de la el – iarăși: „dacă sînt bolnav—, ca și Istrati —, fie și ca împrumut, banii pentru o nouă călătorie în străinătate.

Prin testament va lăsa, cu gîndul la Delavrancea, treizeci de mii de lei pentru a se scrie în adevăr istoria familiei „pe baza

documentelor adunate de d. Iorga‖.
Cum se va vedea, împrejurări în legătură cu noua politică de care eram tot mai mult legat m-a apropiat de N. Filipescu, al cărui curaj, a cărui nevoie fizică de a găsi o rezistență și de a o dărîma nu putea decît să mă cîștige, deși nu puteam ceti tot în ochii lui cu sclipiri leonine, și unele întrebări și propuneri cu privire la manifestații publice care ar fi de dorit mă nelinișteau. Și, pentru dînsul, ca un dar de prieten, am tipărit la Socec, în foarte bune condiții, vechea tipografie căutînd să nu se lase supt nivelul‖Minervei‖, Cronica pe care și azi am motive s-o atribui lui Constantin Căpitanul Filipescu.
Intre doritorii de acel altceva care era în aer, de care nu putea să scape nimeni, nici, cu atîta părere de rău, regele, care credea că ne-a găsit barbari, că ne-a „civilizat‖, în singurul fel cum. trebuia, și că a făcut-o și deplin și definitiv, era și tînărul Constantin Brîncoveanu. Fiu al lui Grigore Brîncoveanu și deci, din cauza vrîstei înaintate pe care o avea tatăl la nașterea lui, însuși nepotul lui vodă-Bibescu și a lui vodă-Știrbei, cari aceștia nu aveau atunci decît strănepoți, și al fiicii devotatului diplomat grec în serviciul Turciei, Musurus-Pașa, frate al unei femei de incontestabil geniu poetic, dna de Noailles care însă nu se bucura atunci de marea și meritata faimă universală de mai tîrziu, el sacrificase tot ce-i putea da ca plăceri, și spirituale, chiar ca viitoare carieră, Franța, în a cărei limbă, în a cărei cultură fusese crescut, și venise în România, încă rămasă în urmă și în pragul unei grele crize, pentru a se face român, începînd prin a intra într-un regiment. Român însă nu în sensul egoist și oportunist al cuvîntului, puind în marea afacere politică, singura decisivă, numele său așa de mare și importanta sa avere, ci român în acel sens mai curat și mai înalt în care înțelegeam și eu rostul neamului nostru.
În marea sa tinereță, el era sfătuit de un prieten mai în vrîstă, om de superioare însușiri, Marcel Mielvaque, scriitor de talent, cugetător original, dar mai ales suflet franc și inteligență capabilă de a deosebi stări de lucruri înainte ca ele să se fi pronunțat pe deplin. A fost unul dintre cei dintîi cari au înțeles că în această Românie în care se inițiase așa de răpede se petrece ceva, și avea destul curaj ca s-o recunoască public, cum a făcut-o în articole din revista franceză, pe care o scotea cu d. Brîncoveanu, dîndu-i un larg orizont, La Renaissance latine. Am găsit acolo una din rarile recunoașteri, din partea lui Mielvaque însuși, nu a muncii mele științifice, ci a lucrurilor urmărite și realizate după putință în țara mea, pe care mi le-a dat străinătatea care, firește, avea cu totul alte griji.
În casa din strada Scaune, discret și elegant mobilată, d. Brîncoveanu aduna o lume aleasă. N-avea nici o legătură politică și, cîștigat apoi, un moment, de liberali, s-a despărțit în urma unei grosolane carje în Cameră contra „prinților‖, din partea unui om de o nerozie deosebită,

pentru ca să-și caute un loc în deosebite direcții ale dreptei fără a afla vreodată ce merită priceperea sa iute și multele sale cunoștinți. Astfel se găseau acolo, pe lîngă dra Văcărescu, pe care am cunoscut-o și acasă la părinții ei, energică figură foarte sprîncenat și ochios românească, din care emana viață și dorință de muncă, deci altceva decît legenda ce se țesuse în jurul unui vis neîmplinit, pe Procopiu, care-și urmărea vînatul pentru partid, pe C. Mille, pe care, peste amintirea cetirilor din cărțile sale, îl vedeam acum întîia oară, greoi în figură și în trup, adevărat marsuin, și tăcut, în ciuda unei inteligențe reale, tot ca un marsuin, precum și pe alții pe care nu mi-i mai aduc aminte. Atmosfera era fără îndoială de stînga și trăgea spre clubul neo-liberalismului, dar se agitau, la masă și după masă, Mielvaque ascultînd cu atenție, multe probleme ale zilei, în a
căror deslușire comesenii aduceau, e adevărat, mai multă bunăvoință și încredere decît pricepere adevărată. D. Brîncoveanu însuși n-avea nici una din prejudecățile pe care i le-ar fi putut da averea și situația socială, și astfel, cînd, la 1906, ideile mele m-au scos și în stradă, contra păpușeriei străine, de modă superficială, care era periculoasă pentru cultura noastră, încă așa de gingaș tînără, dar care-mi părea nu mai puțin periculoasă și pentru prestigiul civilizației franceze celei adevărate, între cei cari se interesau mai călduros de ce se petrece era chiar tînărul pe care toate obișnuințile și tradițiile sale ar fi trebuit să-l îndrepte către lagărul celălalt.

Pe sama noului meu prieten, am putut tipări, în legătură cu publicațiile cantacuzinești, documente relative la Constantin-vodă Brîncoveanu, însemnări din țară, ca a moștenirii lui, dar mai ales multe rapoarte din corespondențele străine care de ani de zile așteptau să iasă la lumină și pe care Academia, la care se lucra încet, nu le-ar fi putut primi în acel moment. Un nou volum se adăugea astfel la elegantele ediții in-l2 ale‖Minervei‖, căreia avea de ce să-i fie recunoscătoare știința românească.

Cele două volume de documente privitoare la Domnia lui vodă-Știrbei, legate de un studiu pentru Academie, care a ieșit apoi deosebit, au întîrziat, apărînd numai în 1908. Nu știu cum am ajuns a cunoaște pe d. Barbu Știrbei, omul tăcut și păzit, supt a
cărui discreție perfectă, de baronet englez, se ascundea o așa de mare ambiție, servită de o fină inteligență și de un instinct moștenit în judecarea situațiilor politice, tînăr lipsit sufletește de toate defectele, ca și de toate calitățile vrîstei sale, însă avînd desigur tot ce poate atrage și reține o prietenie de sfat bun. Vorbea doar de distanța pe care o punea Carol I între dînsul și între societatea românească fără a voi să facă într-însa nici o deosebire de persoane, nici o gradație de stimă.‖Pentru Regele, un neamț nu e ca alt neamț, dar românii sînt pentru dînsul tot o apă.‖ Se putea gîci doar ce rol ar fi

dorit să aibă pe lîngă o regalitate cu urechile deschise. Țiindu-se la o parte de viața partidelor iar, cînd l-au captat o clipă conservatorii, de care era legată amintirea chibzuitului său tată, s-a grăbit să treacă direcția grupului craiovean asupra fratelui care n-avea nimic din însușirile lui, tînărul, generosul Gheorghe Știrbei, d. Barbu Știrbei era un hotărît prieten al țeranilor, a căror chestiune se punea din nou, stringent, în fața unei noi generații și, membru al Consiliului fixat la 1907 de reformele lui I. I. Brătianu, nu pregeta să denunțe, în foaia pe care ajunsesem s-o am, cîte ceva din ce se uneltea contra dreptelor interese țerănești. De altminterea, apropierea dintre această fire tăinuită dar, în deosebire cu alți oameni ascunși, foarte simpatică, și dintre mine era așa de mare, încît, trebuie s-o spun și cu o firească recunoștință, că, atunci cînd a fost vorba ca ziarul să apară, primul fond, pe care l-am cîntărit luni de zile cu atîta frică, a fost de la frații Știrbei.

La d. Barbu Știrbei acasă, într-un dulap de lemn de lămîi care a dispărut, cred, de pe urma instalării unei autorități germane în vremea războiului, am văzut, alături de exemplarul din Letopisețele lui Kogălniceanu oferit Domnului Țerii-Românești, dosarele pe hîrtie albastră, îngrijit scrise, scrupulos îndreptate și gospodărește cusute, ale Voievodului din preajma Unirii. Ideea unei publicații ni s-a impus amîndurora, și cîtva timp, pentru a fi util dlui Sadoveanu, a cărui bază materială, cu o casă de copii, n-avea lărgimea talentului său, l-am rugat să copieze tot ce mai trebuia pentru înjghebarea publicației proiectate.

Din ea a ieșit un Știrbei-vodă aproape cu totul necunoscut: nu numai un om de o perfectă ordine, dar și un neastîmpărat creator, iar schimbul de scrisori, vrednic de oameni din vremea celei mai curate antichități elenice, dintre dînsul și romanticul Grigore Ghica al Moldovei a relevat la unul o aleasă sensibilitate, aproape bolnăvicioasă, un suflet de o exchiză poezie, iar la celait, la munteanul practic, o bărbătească hotărîre de a înfrunta pentru fapta sa orice dușmănie, care-l pune alături cu înțelepții din fruntea cetăților antice. Primul volum a apărut la‖Minerva‖, pe care ajunsesem astfel a o ținea material în mare parte: Filip mai izbutise tocmai prin publicațiile mele a-și găsi patroni printre oamenii cu avere și, de la un timp, cu interesarea moștenitorilor lui

G. Gr. Cantacuzino, și-a clădit palatul la doi pași de Universitate, splendidă întreprindere, de care, cu gîndul la România junǎ, va izbuti să lege un ziar cu numele tipografiei. Cel de-al doilea, cu material intern, n-a zăbovit mult. El a fost prilejul unui neașteptat incident tragicomic, care merită să fie povestit.

M-am trezit acasă cu dl. Știrbei profund tulburat. Îmi anunța un duel, da, un duel între unchiul său Gheorghe Știrbei și un om

politic bucureștean, foarte cunoscut, dar a cărui vrîstă nu-l arăta potrivit pentru asemenea regulare de socoteli. Iar motivul acestei temute întîlniri care ar fi să fie, eram și eu, și anume, prin cartea pe care o isprăvisem de tipărit. Am înțeles, dar nu fără greutate. Am aflat întîi că beizadea Gheorghe Știrbei, autorul unei foarte interesante scrisori pe care o tipărisem, și care era la nivelul acelora, despre societatea din Petersburg, pe care le adresase tatălui său, Domnul pe la 1850, trăiește. Trăiește la Paris, cu totul retras, absolut uitat, însurat cu o străină, o austriacă, ale cării fete îl vor moșteni, dar și nepotul trebuia să aibă parte din această moștenire care se făcea atîta timp așteptată. În scrisoare se discutau lucruri privitoare la rudele acelui om politic. Cum familia Știrbei și alte familii se luptau între ele pentru tron și deci se urau, răutatea din scrisoarea așa de tinerei beizadele se explica. Față de vădirea acestei dureroase aluzii, omul politic n-avea a face decît cu insultătorul, cu calomniatorul care păcătuise așa de greu cu șaizeci de ani în urmă, dar acesta, amenințat la nouăzeci de ani de o sabie așa de sigură, anunța pe
d. Barbu Știrbei că-l dezmoștenește.
Trebuia ca eu să dreg greșeala pe care fără voie o făcusem. Pentru aceasta am schimbat foaia și am readus la starea pacifică pe cel supărat, apoi am adresat venerabilului cvasicentenar o scrisoare care-l putea măguli și împăca și pe dînsul, prin care, făcîndu-mă a crede că n-am pus niciodată la îndoială existența lui, scuzam divulgarea prin aceea că pasiunea de istoric m-a făcut să trec peste orice ca să nu răpesc publicului plăcerea de a ceti o scrisoare așa de bine făcută.
N-am primit răspunsul, care m-ar fi putut interesa, dar peste puțin au apărut două volume ale lui Gheorghe Știrbei, Feuilles d'automne et d'hiver, în care erau alte scrisori, acestea fără nici un clenciu de duel între cele două secole, și chiar o istorie a poporului românesc, însuflețită de un frumos sentiment patriotic, a celui de aproape o jumătate de veac exilat de bunăvoie, insistînd mai ales asupra epocii pe care o cunoștea așa de bine. A ținut chiar ca o ediție românească a acestei lucrări să apară, pe care, în indiferența noastră curentă, n-a observat-o însă nimeni.
Începusem și o publicație de documente moruzești, care, nu mai știu de ce, s-a oprit la primele coli, apoi pierdute.
Dar această vreme așa de fecundă în lucrări, care nici ele nu se bucurau de o mai mare notorietate decît foile veștede ale fiului lui vodă-Știrbei, cuprinde și alte adăugiri la acea istorie a românilor care prinsese acuma cu desăvîrșire pe medievistul cu studii privitoare la Occident.
În acest mai vechi domeniu, pe care numai multă vreme după aceea îl voi cultiva din nou, adus de împrejurări, lucram puțin. Din actele ragusane și din cîteva răzlețe note italiene făcusem, tipărindu-l la

Imprimeria Statului, cu o admirabilă minusculă, dar pe groaznica „hîrtie de scris‖ de la Letea, un al treilea volum al Notelor și extraselor. Într-o călătorie nouă la Veneția, în 1901, cînd mi-am găsit sălașul de o lună într-o căsuță din Calle del Ridotto, la doi pași de biserica S. Mosè, în umbra căreia pe la 1500 stătuseră solii lui Ștefan cel Mare, continuasem, după 1453, și pînă în epoca lui Soliman cel Măreț, culegerea documentelor privitoare la raporturile cu Orientul, recoltă care-mi va fi de mare folos pentru o Istorie a Imperiului otoman la care nici nu cutezam să mă gîndesc atunci, dar ele vor aștepta lungi ani de zile publicarea.
Cercetasem, dar nu pentru asemenea studii despre Apusul tot mai mult uitat, întîiași dată Budapesta, și ea găsită în treacăt, pînă atunci, ca și Viena. Pregătisem pentru‖Minerva‖, care scotea și o colecție albastră de cărticele pentru popor, o istorie a lui Mihai Viteazul, care a avut darul să placă unui spirit ca al lui Vlahuță, cu totul ieșit din vechile lui tovărășii, cum profesorul Alexici ținea să-i cunosc elevii, așteptînd probabil de la mine certificatul de sentimente românești de care prin purtarea sa nesigură avea așa de multă nevoie, am cetit, în prezența lui, fragmente dintr-însa unui grup care, cu d. Goga, pe atunci, ca aparență, un modest tînăr foarte blond, era să deie în curînd, mulțămită spiritului de organizator și de bună administrație al dlui O. Tăslăuanu, frumoasa publicație literară Luceafărul, despre care va fi vorba mai tîrziu, în altă legătură. Stînd în subsolul unei mari case din Buda, în odaia închiriată de portar, am lucrat în biblioteca Muzeului Național, cercetînd vechi manuscripte românești și făcînd excerpte din traducerea de acte polone datorită prin 1870 unui canonic german de la Suceava, Schmidt, istoric al catolicismului în părțile noastre. O dată, portarul, care știa prin amicul său, portar și el, la Palatul Regal din Buda, cînd avea loc venirea și plecarea, tăinuite de frica atentatelor, a lui Franz Joseph, ne-a arătat locul exact de unde-l pot vedea, și de foarte aproape, trecînd. Am stat acolo supt ochi poliției, care n-a îndrăznit să mă întrebe nimic, în ciuda pălăriei calabreze, a cunoscutei pelerine cenușii și a mînii ținute în buzunar, cine sînt, ce caut și pe cine aștept, pînă ce trăsura, venind din cetățuia gotică, s-a coborît pînă în fața mea, bătrînul suveran, roșu, gras, obosit, cu capul plecat pe umăr, vorbind cu adjutantul său credincios, contele Paar.
De la Budapesta, m-am întors cu neașteptata cunoștință, prin hîrtiile, perfect păstrate, ale celui dintîi episcop, după Unire, pentru ortodocșii din Ardeal, cari-l ceruseră prin răscoală: sîrbul, cu principala reședință în Buda, Dionisie Novacovici, o întreagă lume de hîrtii de umil caracter provincial, cu gîlcevi, bătăi și păcate prin satele rămase în urmă, dar toate cu o limbă atît de bună, cu o ideație și o simțire românească de o seculară datină, și așa de asemenea cu ce

știam atît de bine din viața actuală a satelor de la noi. Acesta mi-a fost materialul pentru articolele, publicate în Noua revistă română a dlui Motru, care s-au tras aparte apoi în cărticica Sate și preoți din Ardeal, la 1901.
Deocamdată, cu atîta inedit, cules în deosebite împrejurări – și la catolicii din Iași, chiar și pentru Istoria literaturii românești —, și cum, pe de altă parte, în Ardeal dădusem și de depozitul de acte românești politice din Alba-Iulia în biblioteca Batthyányi, iar aceea a Academiei Române mă îmbia cu manuscripte așa de prețioase ca registrele lui Brîncoveanu și lui Constantin
Mavrocordat, am căutat și am găsit un nou fel de publicare oficială.‖Junimiștii‖, aceia cu cari Sihleanu mă bănuia că am înțelegeri misterioase și condamnabile, erau acum la putere, într-o combinație conservatoare care, ca orice ieșea din jocul mecanic, supravegheat de regele Carol, al partidelor în luptă, mă interesa foarte puțin. Ministru de Instrucție ajunsese inteligentul și binevoitorul pentru toată lumea avocat bucureștean, C. C. Arion, pe care nu-l cunoșteam personal, zărindu-l numai o dată la Ateneul Român, cînd în prezența frumoasei Prințese Moștenitoare, către care întorcea niște ochi zîmbitori de iepure amorezat, vorbea despre datoria de a ajuta pe artiști și pe poeți, tovarăși, periculoși, la această manifestare fiind Take Ionescu, care și făgăduia fondurile necesare, el gata să ajute de unde e, de unde nu-i, pe oricine, și Delavrancea, a cărui măiestrită elocvență, cu mijloace scenice rafinate, o auzeam întîia oară vrăjind unui auditoriu uimit descoperirea de Leonardo da Vinci a chipului, necesar pentru Cina din Milan, a lui Iuda – și trebuia să-l fi auzit cum rostea, profund și sinistru, aceste două silabe Iu-da! Poate tot în dorința, pe atunci generală, de a căpăta un adept politic, C. C. Arion voia „să facă și pentru mine ceva», cu atît mai mult cu cît, cum se va vedea, ajunsesem colaborator al Epocei și eram să vorbesc cîndva la o întrunire junimistă, dar fără să fiu, în ciuda convingerii lui Sihleanu, un junimist. I-am răspuns că aș putea relua de mult întreruptele Acte și fragmente, dar admițîndu-se acum și studii. Refuzam numai remunerația, care mi s-a impus numai pe urmă, de trei sute de lei pe an, plus cîte o sută de Paști și Crăciun.
Astfel, a început, la 1904, publicația, pe care era s-o duc și pînă la treizeci de volume, a Studiilor și documentelor privitoare la istoria românilor. Va intra acolo, pentru Brașovul și Românii, rezultatul cercetărilor în Arhivele Sfatului brașovean și, cu ocazia unor drumuri ardelene, care, de un timp, aveau și alte scopuri decît știința, noi dovezi ale vieții noastre naționale dincolo de munți. Astfel, o dată, la Sibiu, am aflat că se păstrează la Protopopiat corespondența Companiei grecești de comerț: am stat multe zile, aproape nemîncat, și cu o lumînărică lîngă mine, în lungi ceasuri ale nopții, culegînd atîta

material grecesc și românesc, de cel mai mare folos pentru reconstituirea unei vieți a neamului în acele părți, viață care nu era numai a țeranilor și a preoților, fără îndoială baza, dar pe lîngă el se afla, în condiții relativ bune, și o burghezie, activă, econoamă, ambițioasă, foarte îndărătnică în hotărîrea de a i se respecta privilegiile și obișnuințile; mari registre de comerț în minuscula grecească așteptau un cercetător cu mai mult răgaz, dar mi s-a spus că, pe urmă, preoții, în trecere pentru afaceri, le-au dat cea mai profană dintre întrebuințări. Pe cînd mă trudeam asupra hîrtiilor îngălbenite, m-am trezit o dată cu un bătrîn înalt și țapăn care, luîndu-mă drept un „amanuens‖, mi-a dat ordinul să comunic ceva protopopului Stroe, apăsînd, ca să înțeleg, asupra titlului său:‖Măria Sa Gal, de la Casa Magnaților‖. Am acceptat misiunea, care nu-mi era cu totul nouă, căci, altă dată, în Cancelaria Universității, generalul Lahovary, profesor de matematici, altfel foarte politicos, dar foarte „ciocoi‖, mă confundase cu servitorul… În alt rînd actualul șef al Bisericii ortodoxe în România unită, pe atunci un elegant și supțiratec asesor consistorial, foarte curtenitor, și nu numai pentru prieteni, locuind în două odăițe lîngă Casa Națională, Ilie Cristea, îmi vorbise de nu știu ce vechi maldăr de scrisori care se păstrează la „biserica din groapă‖, și mare mi-a fost uimirea și bucuria cînd am găsit acolo întreaga corespondență, purtată atîtea decenii, de pe la 1760 înainte, cu atîta lume, mai ales boieri, clerici, negustori de peste
munți, a bogatului negustor sibian Hagi Constantin Pop, înrudit prin căsătorie cu nobilimea olteană. Ce nu era acolo, pînă la
probe de mărfuri, de stofe din epoca Fanarioților, pe care, ca și orice voiam din acest tezaur, mi le-a dăruit, prin Cristea, bunul Mitropolit Mețianu, pe care, șagunian numai ca barbă și ca gospodărie, nu l-am văzut decît la slujbă, neavînd de ce să-l văd; le-am păstrat pînă la Expoziția din 1906, cînd le-am vîndut pe nimic, iar funcționarul cumpărător, pretextînd că le-a distrus ploaia, le-a vîndut și el zelosului cercetător al trecutului nostru negustoresc, d. Furnică; ba erau chiar și mostre de praf de pușcă de pe vremea Mariei Terezei, pe care, cînd le-am cercat în odaia otelului „împăratul romanilor‖, pentru mine de „ploșnicioasă‖ amintire, etajul s-a umplut pe trei zile de mirosul de ceapă cu care se tratau reciproc războinicii din acea vreme. Supt gangul otelului lăzile cercetate se ridicau, ceas de ceas, movilă, pe cînd cu o înfricoșată grabă copiam și rezumam actele mai importante, strămutat sufletește în lumea acestor interesanți și simpatici ișlicari cărora prietenul negustor ardelean, „hagiul‖, a cărui boltă se mai vedea și se mai vede încă în Sibiu, le trimetea de toate cele din Apus, de la piese de îmbrăcăminte pentru jupîneasa și coconița, pînă la Enciclopedia franceză, periculoasa, revoluționara Enciclopedie franceză, pentru un cleric altfel așa de evlavios ca scriitorul și

traducătorul Chesarie de Rîmnic. Din aceste hîrtii urmăream în drumul său la Karlsbad, unde între „duchi— și „duchese‖, cinstit de ambasadori ca al Spaniei, uita așa de mult pe buna sa soție craioveană, care-i trimetea toate premenelile
necesare pentru costumul său oriental, pe ultimul Știrbei din ramura veche. Era acolo și o bogată mină pentru istoria scrisului românesc, de clerici și de mireni, ca învățatul elenist Grigore Brîncoveanu, printr-a cărui bibliotecă, apoi prădată și risipită, de la biserica grecilor din Brașov, am cercetat, nu fără folos, ori ca Florian Aaron, istoricul ardelean din București, și Eliad, comandîndu-și la Sibiu materialul pentru tipografie. Ce n-am luat pentru mine am trecut – tot așa de dibaci ca odinioară
corespondența consulilor austrieci în Muntenia, strămutată și uitată la Sibiu, în retragerea sa din vremea napoleoniană, de
consulul sas Merkelius —, și am putut astfel depune, în ciuda pazei ungurești de la graniță, la Academia Română.
Voi străbate, cîndva, Ardealul de la un capăt la altul, oprind trăsura, plătită din punga mea – d. Goga, acuma alt om decît tînărul student de la Budapesta și decît visătorul din primele poezii pe care mi-am făcut cea mai plăcută datorie să le salut, va vorbi de nu știu ce rechiziții de la preoți pentru excursii de „sultan— răsfățat sau conrupt —, la fiecare bisericuță, pătrunzînd în mizeria ei umedă, răsfoind vechile cărți de slujbă, căutînd în ele fărîma de adevăr contemporan, care, unită cu alta, și ea păstrată din
întîmplare, fără gînduri de „istorie‖, alcătuiau o vedenie de trecut românesc, întrucît, pe acele vremuri aspre, ea era cu putință.
Așa s-a făcut, fără înaintaș, fără călăuză și fără îndemn, culegerea inscripțiilor și însemnărilor ardelene care a apărut, în seria oficială, la 1906. Cum aveam acuma locul de publicare, se părea că însuși norocul vine cu carul la moara care umblă. O dată, călătorind, pentru scopul de informație națională despre care va veni vorba pe urmă, prin Oltenia, am ajuns la poarta mînăstirii Brîncoveni, încă așa de bine păstrată prin grija administratorilor ospiciului. Alături era conacul unde Grigore Brîncoveanu, Bibescul înfiat de elenistul de pe la 1820, își ținea arendașii, dintre care ultimul fusese un Skedaresi. Casa, aparținînd acum amicului meu Brîncoveanu, era complect pustie; un tablou, bunișor, de Lecca, atîrna încă pe pereții goi, iar, în pod, Doamne! , dintr-un gros strat de praf, îngrămădit de vreo cinzeci de ani, răsăreau colțuri de hîrtii care se cereau dezgropate. Și, cînd s-a terminat întreagă această operație, aveam înaintea mea toată arhiva mănăstirii Hurezului, rămasă în mînile eforului de pe vremuri al‖Așezămintelor Brîncovenești‖. Și aici o viață, o întreagă viață, în care-și aveau, încă de pe la 1700, rostul lor Voievozii ctitori, boierii ajutători, egumenii, protopopii, preoții. Era o impresionantă exhumare.

Puse în saci, hîrtiile au plecat spre gară pentru ca apoi, cu autorizația amabilului proprietar, să formeze volumul IX dîn Studii și documente. Dar pe urma mea jandarmii veneau
să-mi ia prada, și o iapă leneșă se proptea în drum, la o sută de metri de gara unde acuma trenul intra… Aveam aerul unui hoț
american de cinematograf, – încă nedescoperit pe atuncea.
Și alte grupe de documente românești, vădind o viață așa de interesantă, de bogată și de sinceră, așteptau de mult publicarea. Astfel, la Craiova, în Muzeul care poartă numele nedreptățitului pictor Aman, de o așa de onestă tehnică și de un atît de vast simț pentru tot ce e „pictural‖, zăcea întreaga corespondență a familiei lui, cu multele și feluritele afaceri ale tatălui, un fel de Hagi Constantin Pop în Oltenia lui, presimțind cu istețime toate prilejurile de cîștig, pe cînd femeia care era să-i dea un copil la bătrînețe, un „dar al lui Dumnezeu‖, un‖Teodor‖, ținea ascunse tezaurele de poezie pe care era să le transmită fiului. Și, într-o zi, căutîndu-se ceva prin niște grajduri părăsite ale boierilor Glogoveni din aceeași Craiovă, a ieșit nu numai îmbelșugata Arhivă a unei mari gospodării oltene pe vremea Eteriei, dar și scrisorile, atît de prețioase, ale lui Tudor Vladimirescu el însuși. Într-un depărtat volum din Studii și documente a apărut și această contribuție esențială la cunoașterea unei regiuni așa de interesante la începutul secolului al XIX-lea.
Acest lung șir de volume, în care intrau și atîtea documente de caracter general din arhivele și bibliotecile prietenilor, la cari la toți am scormonit, pînă și la cel din urmă din provincie, nu mi-a adus, de altfel, nici o vorbă bună. Ba chiar un coleg de la
Facultatea de Drept, pe care-l cunoscusem la Iași, ca profesor acolo, tînăr oltean sprinten și vioi, foarte iubit de studenți,
alături de severul Stelian, I. Tanoviceanu, a consacrat într-un ziar lungi coloane greșelilor mele de genealogie
moldovenească, specialitatea lui, în care, cum sînt lucrurile omenești, făcea tot atîtea greșeli măcar cît și mine și, cum, gata de răspuns precum eram atuncea, am ripostat, s-a spus de dînsul, spre știința tuturora, că nu numai îmi lipsesc neapăratele cunoștințe, dar iscălesc volume pe care nu le-am făcut, timpul material nefiind suficient pentru o producție atît de scandaloasă.
Și, ca să învedereze lucrul, nu uita, cu o deosebită delicatețe, să noteze și timpul pe care, după socotința lui, trebuia să-l
consacru vieții de familie. Acelora cari cataloghează delictele mele științifice mă grăbesc să le semnalez și acest element prețios pentru a mă reduce la adevărata valoare. Tanoviceanu avea și o deosebită pică pentru că, într-un articol al lui dat unei colecții îngrijite de mine, cum el releva o greșeală a mea, eu am adaus un calificativ mai aspru pentru mine și l-am ridicat la superlativ… O, e periculos să glumești într-o țară

de intelectuali deștepți… Pătrunsesem și în Academia Română, care mă reținuse atîta vreme la ușă ca pe un catehumen supus pocăinții, și pentru unele caracterizări din Opiniile de la 1899. Cum am pătruns, e poveste lungă. Aleg dintr-însa doar atîta că am trecut numai la al treilea scrutin, cu majoritatea absolută, după ce Bogdan și, cred, și Onciul, își căpătaseră locurile acolo. Stricam o veche armonie, cu care Sturdza însuși, așa dominator cum era, avuse mult să se lupte, ajutat și de străbătătorul spirit al d-lui Bianu. Cîte supărări și pe acea vreme! O dată, în ședința publică, Hasdeu s-a ridicat ca să declare că revine asupra unei donații pe care o făcuse.
Lucrul științific se făcea, firește, în aceste condiții, cu totul neîndestulător.
S-a încercat o dată și cenzura față de memoriile pe care eu, cel oprit la poartă, continuam să le dau. Bondar zgomotos în acest
stup unde se făcea așa de puțină miere pentru alții, președintele perpetuu, în puterea unei făgăduieli de testament care s-a dovedit vană, I. Kalinderu, intimul puțin prețuit al regelui, căruia-i administra moșiile Domeniilor, cu fațadă – „să se vază, să se vază—! —, dar cu pagubă, și-i culegea ștafete din viața politică și socială, pe care o urmărea viclean cu ochiu-i de oriental pe jumătate închis, pe cînd, cu jobenul sur, cu mustățile ceruite ca ale lui Napoleon al III-lea, străbătea călare Bucureștii, înnodand conversații de pe șa, pentru plăcerea de a te prezintă tîrîndu-te după Rosinanta lui, încerca să-mi denunțe pe Sturdza, care el ar fi oprit și închis în saltar nu știu care din aceste lucrări. Mirosea greu, a pivniță veche și a locuință lacustră, în templul înțelepților, unde – și atunci! – orice era contra mea se bucura de o atenție deosebită: mai mult de aceea se dăduse un mare premiu, pentru o savantă, dar neînsuflețită și haotică Istorie a lui Mihai Viteazul, pe care era incapabil de a-l înțelege eroic, lui Ioan Sîrbu, ciudat pedant bănățean, care te adula în public, rîzînd șiret din ochii verzi de slav, și te pișcă prin note, în timp ce se lupta la Fundația Carol, unde merituosul cercetător, istoricul lui Matei Basarab găsise un loc de bibliotecar, cu cineva care, plin de mijloace grecești tradiționale, era mult mai tare decît dînsul. Cînd, în sfîrșit, fiecare fiind obosit de intrigile sale, am intrat în aceste templa serena, a căror activitate îmi impusesem să o urmăresc numai de sus, din lojile publicului, Iacob Negruzzi, redevenit apoi atît de prietenos pentru mine, și el însuși așa de simpatic prin interesul pe care pînă în clipa morții l-a păstrat pentru orice era idee, contribuție științifică, vitalitate intelectuală, dar care se amuzase să-mi caute strămoși eterogeni cari n-au existat niciodată, m-a întâmpinat cu un mic discurs care numai a salutare nu sămăna, puindu-mi-se în vedere că acolo
domnește o camaraderie perfectă pe care neastîmpărul meu n-ar trebui s-o tulbure, – iar din sala manuscriptelor nu o dată

auzeam discuții care treceau prin două uși și un culoar, servitorii fiind cu urechea la războiul stăpînilor. Am răspuns foarte simplu și scurt, luînd un angajament pe care cred că l-am ținut: acela de a fi cel dintîi la muncă și la pretenții cel din urmă. În ce privește pe acestea, trebuie să mai adaug că și colegii au făcut, statornic, așa încît să nu le pot manifesta niciodată (1910).

Acuma, nimeni nu-mi putea opri publicarea memoriilor deși, o dată – și, acum de curînd, a doua oară – s-a încercat o discuție critică asupra lor. Puteam să reiau și colaborarea mea la Hurmuzaki, unde și d. I. Nistor va începe tipărirea decisivelor rapoarte ale consulilor austrieci. Din partea mea, am luat asupră-mi, ajutat de soția mea, care-mi făcea grelele traduceri din ungurește, corespondența cu orașele ardelene a Domnilor, boierilor și altor oameni de la noi. Pe urmă, după ce învățatul grec din Petersburg Papadopulos-Kerameus făcuse prin mine să i se introducă în colecție materiale de mult adunate, am luat, în mare parte după copiile Academiei, actele grecești relative la trecutul nostru, pe care le-am putut duce pînă către sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Patru mari volume noi se adăugeau astfel la adunarea actelor străine privitoare la istoria noastră. Am spus că mi se dăduse un loc aici la Academie pe care nu căutam să-l fac mai larg. Cînd Sturdza – pentru a cărui aniversară alcătuisem un volum de Prinos, la a cărui dedicație a fost o discuție, fără rezultat, de două ceasuri, ca să mi se lase apoi mie redactarea ei, iar la prezintare am preferat s-o facă alții, – cînd el deci era în rele dispoziții evitam ciocnirea, așa încît nu mi s-a aruncat peste umeri regulamentul, ca forfotitorului doctor Istrati, și n-am fost trimes, pentru vreo propunere, „la calendele grecești‖, ca Duiliu Zamfirescu, totdeauna gata să se „fandeze‖ cu un adversar căruia îi trimetea cartelul și apoi, cînd mai trecea vremea, cădeam la învoială, prin dibăcia d-lui Bianu.

Ajunsesem chiar să-mi găsesc prietenii, în afară de cercul restrâns al „tinerilor istorici‖, care nici acesta nu se va menținea pînă la sfîrșit. Dar cînd, la apropierea jubileului de douăzeci și cinci de ani al Academiei, bunul, cumpănitul Poni, declarînd că nu mai poate purta prezidența, chiar și cu un secretar așa de experient ca d. Bianu, și arătînd nevoia unui succesor cu notorietate culturală, a riscat o indicație către mine, s-a făcut, deși era o zi de vară caldă, un frig neașteptat în larga sală bătrîncioasă a iubitei mele Academii. Era, de altfel, să mai văd, acolo, destule… Cu toată frica mea veche de orice ar fi o povestire, de orice ar sămăna cu o sinteză, biblioteca populară a‖Minervei‖ mă furase cu acea istorie populară a lui Mihai Viteazul, pentru care mi-am adus aminte că pe vremuri fusesem, așa puțintel, un poet.

Iubirea pentru trecut, pentru marile lui figuri de energie și sinceritate, de aplecare către orice risc, tocmai contrariul dispozițiilor pe care le

observam la contemporanii mei, mă prinsese și, adăugindu-se preocupațiile politice, astfel de învieri îmi serveau pentru critica timpului prezent mai mult decît orice argumentare de natură abstractă, logică. Suferințile vechilor săteni și preoți ardeleni mă luaseră pe aripa lor în Sate și preoți din 1902. Peste doi ani, Spiru Haret, care, desigur, dacă nu era un suflet cald și un visător – scrisorile lui de student la Paris își rîd de războiul pentru independență —, căpătase prin cugetarea lui de matematic nezguduite convingeri care corespundeau cu ale mele, s-a hotărît, în vederea scopurilor urmărite de dînsul în învățămîntul pe care-l reforma, să deie o deosebită strălucire aniversării de patru sute de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare.
Pe Haret abia de-l voi fi văzut, și în firea lui rece, în glasul lui puțin nazal, în figura lui palidă fără relief, ca și în firea autoritară pe care, cu toate scrisorile afectuoase către orice învățător, o avea, nu erau elemente care să poată cuceri pe un tînăr. Nu știu prin cine, el însuși își formase o părere nu tocmai rea despre intențiile mele ca și despre ce aș fi în stare să fac. Astfel el îmi dădu să scriu pentru această ocazie o Istorie a lui Ștefan cel Mare, care trebuia răspîndită pînă în fundul țerii în mii de exemplare, I. Bogdan, care poate el vorbise despre mine, avînd să adune documentele lungii și glorioasei Domnii, mare operă de neegalabilă răbdare, care trebuia să apară mult mai tîrziu.
Cartea am făcut-o, cu toată dificultatea documentării, dintr-un singur avînt și, măcar că ungurii au oprit-o, pentru că spuneam într-însa că „strămoșii regelui Matiaș au mîncat mămăligă pe taler de lemn‖, am avut bucuria că, într-o călătorie prin Ardeal, tocmai pe la Baia Mare, în casa unui sătean, fiica lui m-a întrebat – arătîndu-mi cartea de la‖Minerva‖ cu foaia de titlu împodobită de bizarul miniaturist Rola Piekarski, refugiat polon la Tîrgul-Jiului și boem plătit de Filip —, m-a întrebat, zic, dacă eu am scris-o, ca să strige apoi:‖Dacă e așa, apoi țucu-ți sufletul!‖ [1].
Serbarea a luat proporții neobișnuite, într-o țară în care trecutul nu era viu ba, mai mult, se făceau cu privire la dînsul, după excesele romantismului fără adîncime, glume ușoare. Pusesem la cale cu Haret o procesiune istorică pe însăși Calea Victoriei, și ministrul, după ce făcuse în gînd o socoteală precisă a lungimii străzii și a Șoselei, împărțite pe proporțiile obișnuite ale unui trup de cal, se învoise. Se găsiseră ceva bani pentru facerea costumelor, zugrăvite bucuros de pictorul Costin Petrescu, și regimentele de cavalerie dăduseră Un nobil Ștefan cu ochii albaștri și un mai mititel și grozav de negricios Vlad Țepeș, pentru ca nici Muntenia să nu fie uitată. Am rămas plăcut surprinși cînd am văzut că lumea stricată de luptele politice și de plăcerile banale se poate înduioșa de un asemenea spectacol.
Arhitectul bucovinean Vladimir Mironescu, care-mi arătase și un

frumos album de reproduceri în colori ale odoarelor din bisericile bucovinene, făcuse la Șosea o copie în lemn a mormîntului lui Ștefan de la Putna și, deodată, cînd se înălțau rugăciunile pentru pomenirea marelui Domn, al cărui nume ne rechema Bucovina, Ardealul chiar, am văzut, adînc zguduiți, cum pe acel lemn săpat cu arhaice slove se pleacă genunchii bătrînului prim-ministru Sturdza […].
Am descris pe urmă, din însărcinarea lui Haret iarăși, aceste scene și cele din toată țara, tot așa de sincere și de duioase, în Pomenirea lui Ștefan cel Mare.
Numai dintr-un colț s-a ridicat un strigăt de indignare contra proslăvirii măcelului. Am cetit pamfletul. Autorul era un fost călugăr Teodorescu, care iscălea pornografiile sale favorite: Tudor Arghezi. Peste treizeci de ani netrebnicia unui tineret conrupt era să facă din el un nou Eminescu…
Era pe drum bun lupta pe care o începusem la România junĂ și o urmasem în Epoca, răsplătit de Filipescu cu o ladă de excelent vin, prin articolele care, adunate, au format, pe aceeași linie, de acum neclintită, volumul Cuvinte adevărate… Din toate părțile veneau semnele că această societate, care părea vrăjită de o detestabilă politică și veștejită de aburul fierbinte al intereselor materiale, trăiește, vrea să trăiască, de o altă viață, tot mai sus și tot mai larg, peste brazdele însîngerate ale hotarelor săpate în carnea ei. Simțeam nevoia tot mai mult, în această operă care totuși era așa de grea, de sprijinul tuturora. La o serie de conferințe făcute pentru femeile din lumea bogată am văzut pe atîtea care erau cu totul altceva decît păpușile occidentalizate prin modă, limbă, călătorii, pe care le credeam singure în acele locuri. Lîngă venerabila doamnă Ecaterina G. Cantacuzino, așa de patriarhal boierească în figură, în glas, în gesturi, sufletul cu desăvîrșire ales, cum a dovedit-o publicarea cugetărilor sale, după teribila ei moarte, strivită în tren cu soțul, un pios adunător de acte despre familia sa, al Adinei Gr. Olănescu, născută Ghica, nepoata Cantacuzinilor. De o vrîstă mai înaintată, de un aspect sever, fără farmec fizic, ea arăta o perfectă înțelegere a datoriilor imperioase care se impuneau și sexului ei și categoriei ei sociale în această epocă de mari prefaceri. Ceva mai tîrziu, voi găsi la dna Marghiloman de atunci, viitoarea dnă Brătianu, aceeași călduroasă dorință de a vedea afirmîndu-se însușirile reale ale unui popor prea mult timp desprețuit, și în această credință nepoata de fiu al lui vodă-Știrbei, Cantacuzină din Moldova după mamă, aducea tot spiritul de energie activă al bunicului ei.
Supt îngrijirea harnicului secretar general de la Culte, P. Gîrboviceanu, cu care am fost și prin tăinuite mînăstiri din funduri de pădure, unde călugări meșteri la cîntări, și chiar la cîntece de lume, își dregeau cu vinul porfiriu din pivnițe glasul puțin prăfuit și egumenii se cutremurau

cînd în biblioteca necercetată căutătorul de manuscripte atingea cutare hartă între foile păturite ale căreia stăteau grămadă bumăștile de cîte o mie, se lucra serios, fără mult zgomot, la ceea ce pe urmă, cu multe surle și tobe, dar mai cu puțin folos, se va chema „cultura poporului‖. Ministerul patrona biblioteca de popularizare ‖Steaua‖ și, prins de acuma, tot mai mult, de dorința de a vorbi poporului, pe care ajunsesem a-l cunoaște altfel decît din mahalaua botoșăneană sau din mijlocul cărților profesorului, am dat acolo, nu o informație bine cernută și cu îngrijire pusă la gheață, ca să mă cetească și prețuiască zece oameni, ci prinosuri de închinare pentru acei eroi fără cunoașterea și cultul cărora nu poate trăi nici o nație,
dacă nu viața lui Veniamin Costachi, îngerescul Mitropolit moldovean cu care prin alianță erau înrudiți ai mei despre mamă, aceea a lui Tudor din Vlădimiri. Întîmplarea a făcut astfel ca lîngă eroul săbiei domnești să steie acela al hangerului răzvrătirii pentru dreptate și sfîntul ridicat dintre boieri ca să împace în numele lui Dumnezeu tot ceea ce desparte pe oameni din cauza intereselor opuse.

Călătorii nouă și nouă lucrări

Acuma nu mai vorbeam, în studile mele istorice, de lucruri care ar fi undeva, asemenea cu alte locuri din alte părți, și ele
neștiute de-a dreptul, și nici de oameni cu urmașii cărora să nu mă fi întîlnit, de suflete a căror continuare pînă în prezent să-mi fi fost necunoscută. Am descoperit, vale de vale, povîrniș de povîrniș, tot cuprinsul țerii mele, care atingea așa de puțin pe
drumețul bucuros să-și poarte picioarele aiurea iar, aici la noi, găsind, în contacte întîmplătoare, numai prilejul de a rîde, în felul lui Caragiale, dar dincolo de epoca acestuia, de tot ce e strîmb, pretențios, disarmonic, uitînd că pe alături este o altă lume, așa de respectabilă și demnă de iubire, mai presus chiar de pitorescul romantic care-i plăcea așa de mult lui Delavrancea.
O gripă de vară, care nu părea că are de gînd să mă părăsească, m-a făcut să încerc, în 1904, schimbarea de aer, cum o vor
face apoi cumplite chinuri de măruntaie, după un copios ospăț la Căldărușani, la capătul unei excursii la Snagov, în care, pe
barca lipovenilor împodobită pentru ocazie cu scaune pentru cei mari, Dimitrescu-Iași lunecase de pe tronul pus lîngă al lui Ioan Bogdan și era să-și înece blajina filozofie în mîlul racilor locali, și ei defuncți acuma. Am pornit deocamdată de-a lungul
României, spre Severin.
Mă găseam înaintea unor lucruri care nu-mi erau deloc știute. Amintirile istorice deveneau o realitate mai vie decît oricînd înaintea pămîntului pe care se desfășurase trecutul, înaintea urmelor, oricît de neglijate și disprețuite, care pentru istoric

căpătau un glas. O modernitate neinteligcntă, pripită și vanitoasă, scotea și mai mult la iveală, cu „palatele‖ sale pentru Prefectură, pentru Comună, pentru Tribunal, pentru școli, pentru îmbogățiții politicei, ceea ce era autentic și armonios, purtînd pecetea timpului și sprijinindu-se pe cerințile locului. În același timp cu desăvîrșita întrupare a paginii de istorie se petrecea necontenit in mintea mea această operă de selecționare, cele alese îmbinîndu-se de la sine într-o puternică sinteză a operei îndeplinite acasă la dînsul de acest neam. M-am oprit la Rîmnicul Vîlcii, care dovedește în fața Sibiului, ce poate face, cu același calm sănătos, altă rasă, la Tîrgul Jiului, rămas așa de boieresc prin străzile laterale, la îndrăzneața inovație de sistem rusesc, după modelul Odessa, de la Severin. În Craiova haotică, risipită în multe sensuri, era mai puțină atmosferă istorică, în ciuda împrejurimilor bogate în vechi biserici și în puternice mînăstiri. O decență țerănească simpatică osebea și micul Caracăl, pentru a căruia împodobire mai nouă se cheltuise atîta adevărată iubire. Nici apropiatul meu Ploiești, în vecinătatea căruia nu gîceam că mă voi așeza pentru ani întregi, revenind apoi necontenit, nu-mi mai apărea numai prin vanitatea marelui bulevard, prin statuia unei Libertăți fără alt tîlc decît al ridiculei republici de la 1870 și prin leii cu gurile lacome de la masivul liceu: fiecare loc de pe pămînt are o poveste a lui, dar trebuie să tragi bing cu urechea ca s-o auzi, și trebuie și un dram de iubire ca s-o înțelegi.

Îmi luam note în cale, scriindu-le pe băncile zăvoaielor, în liniștea pe care, cum nu sîntem noi deprinși a trăi în aer liber, n-o tulbura nimeni. Încetul pe încetul, ideea unei cărți răsări, pe care‖Minerva‖, cu tiparul lui Filip și multicolorele coperți ale lui Rola Piekarski, era gata s-o publice, dînd și recompensa, neobișnuită pînă atunci, de nouă sute de lei pe volum. Am continuat astfel drumuri pe care nu mi le mai cerea starea sănătății, iute restabilită. Pretutindeni, în orașele la care mă opream, căutam să deosebesc faptul primordial, punctul de unde plecaseră toate celelalte, vechea celulă generatoare și, odată găsită aceasta, tot restul devenea inteligibil și interesant. Astfel vedeam în Buzău episcopia creatoare, și azi închisă între vechile ei ziduri, și această comprehensiune totală mă mîngîia de a găsi în biserica gospodărește, dar prost refăcută în vremile de cărturărie ale lui Chesarie și Filoteiu pe cinicul lor urmaș, așezat de politică fostul preot băcăuan și client al Leculeștilor, episcopul Dionisie care, propuindu-mi… să-i scriu biografia, proclama cu glas tare că el nu e „nici bețiv, nici curvar‖, iar datoriile le are fiindcă și-a plătit locul și de aceea „ia bani de la popi‖. La Rîmnicul Sărat, unde ignoranța distrusese biserica lui Ștefan cel Mare și părea că menește ruinei mînăstirea lui Mihai Cantacuzino, în care, ca președinte al Comisiei Monumentelor Istorice, am avut apoi mulțămirea de a curăți frumoasele fresce brîncovenești,

se vedea vadul și vădenii lui, cu toate satele, purtînd nume de glumă ca pentru pribegi, din împrejurimile lui. Cu totul altfel la înfăptuirile rusești, după restituirea malului dunărean de veacuri încălcat de turci: la Brăila, luată în stăpînire de ardelenii noștri pentru un comerț care încă de pe la 1340 tindea și răzbea aici, la Călărași, unde dispăruse și popasul vechilor purtători de răvașe domnești în tolbele lor și umilința sătească a satului lui Licherie, apoi la Giurgiu, care pe lîngă fosta moschee prefăcută în bisericuță moscovită chema pe iubitorul trecutului la insulița plină de frînturie ziduri în care Sinan Vizirul se oploșise o clipă în fața furtunii dezlănțuite de Mihai Viteazul.
Cu totul altfel Moldova mea, din care o întreagă parte o vedeam și căutam s-o descifrez acuma, de la cele două capitale, pe aceeași linie, a Milcovului și Siretului, dar cu origini și aspecte atît de deosebite: una, Focșanii, pe rămășițele sătuceanului lui Stoe, lîngă care, pentru un negoț de hotar, se așezaseră, cu ceva boierime născută și administrație de graniță, cu urmașii țerani ai lui Focșa străbunul, serioșii, avarii negustori armeni, printr-o săritură de la Bacău și de la Roman; alta Galațul, fundație a lui Mihai Sturdza, care nu se lăsa dus de sfaturile chiseleviane ale epocei sale și nu făcea un oraș fără boieri, ci lega malul dunărean, deschis corăbiilor lumii, cu aristocratica alee a străzii domnești. Mai sus, cetățile siretene, cu biserici domnești din veacurile al XV-lea și al XVI-lea, tinzînd către depărtata capitală a Sucevei. Astfel Bacăul, în care originile catolice ale franciscanilor din Ciuc se pierduseră odată cu „biscupul‖ ungur de pe vremuri; apoi ortodoxul Roman, episcopal înfipt între satele de unguri de la descălecare și de unguri adauși. Cu totul altfel, alte origini, altă dezvoltare, altă lume și altă țară, între Prut și Șiret, cu locuri largi, chemînd la răsfățarea livezilor și grădinilor, niciodată strînse în ziduri și de aceea regulat arse de ciambururile tătarilor; Bîrladul, un sat nemărgenit, tologit ca apele leneșe ale rîului său; Vasluiul, poiană de pădure cu un popas domnesc care-l înnobilase de la început. În fine lașul atîtor glorii, ieșit din cuprinsul Curților domnești ca să cheme la sine, nu o țerănime pe care Capitala, cu birurile ei, o sărăcise, și o vor dezonora cîrciumile alegerilor ca să cheme la sine tot parazitismul politic și social, dar ținînd într-un organism toată această plebe de peste hotare prin mîndria boierilor din palatele de la Copou.
Iată sălașul armenesc din Botoșani, sigilat de Domnie cu două biserici din epoca mare. Mai sus, Dorohoiul, atît de sătesc în toată alcătuirea lui. Iar în margene, pe Prutul îngust și urît, adesea revărsat și incapabil de a reține o populație urbană, care de altfel ar fi primit cele dintîi izbituri tătărești, singur Hușul, de îndoită făptură, cu străvechii unguri din Corni, pe calea spre Nistru, spre Ciobîrciu și Cetatea-Albă, și cu oamenii Vlădicăi lui Ieremia Movilă în umbra și mai bătrînei biserici a lui Ștefan cel Mare însuși. Țară făcută cu plan,

întemeiată de voinți tari, rînduită de spirite prevăzătoare, cîrmuită cu autoritate, țară de cavaleri, de ostași și de paraziți, cu totul deosebită de pitorescul folklore, de capriciul înflorit al principatului muntean, făcut cum a vrut Dumnezeu, și cum le-a plăcut oamenilor, fiecare la locul lui și cu placul lui, sprijinind pe rînd domnii fugare, gata să fie împrăștiate de orice înaintare a sumbrului front de zimbri din miazănoaptea moldovenească.

O dată, în 1903, m-am fost abătut și peste graniță. La Țibănești, răscolind hîrtiile lui P. P. Carp, aflasem de grozăvia de la Belgrad, cu un rege și o regină omorîți cu pistoale și săbii și aruncați pe fereastă ca în tragediile Orientului. De la Severin am riscat, peste două-trei săptămîni, o aventură acolo. Cum n-aveam pașaport valabil, vameșul ungur, cu grecescul nume de Patéra, mă trimisese înapoi cu jandarmul – clasicul „țipem cu șupa‖—, pentru ca în zori de ziuă să-mi iau biletul de cîteva zile la Vîrciorova, să las acolo jandarmul, cu toate protestările lui, și să pun, pe vapor, tocmai cînd stătea să plece, supt nasul furiosului reprezintant al nervoasei Ungarii biletul de liberă trecere. Și astfel la Belgrad am văzut urmele de sînge de pe balconul vechiului conac, dărîmat pe urmă, ofițerii beți cari se crăcănau în ușa cafenelelor și întunecatul colonel Mașin, cumnatul neiertător al reginei Draga, contemplîndu-și opera. Dar, în același timp, am avut prima inițiare, plină de învățăminte, a acelui Balcan pe care suficiența noastră neroadă obișnuia a-l ignora din toată înălțimea unui neîndreptățit dispreț.

Din adunarea vechilor mele excursii, cu note despre cele din Scandinavia și cu tragicele scene din Belgrad, văzute în cele dintîi urmări ale lor, am făcut cartea Pe drumuri depărtate, apărută în 1904, și tot în același an au ieșit de supt tiparul‖Minervei—Drumuri și orașe din România. Ele au fost cetite îndeajuns pentru ca să îndemne pe editor la continuarea seriei, iar din tineretul de atunci, unul din cei mai buni elevi ai mei, Vasile Pârvan, menit unei așa de mari și de răpezi cariere, n-a întîrziat să înfățișeze unui cerc destul de larg de cetitori din școli, public onest și înțelegător, cartea menită să intereseze pe români în patria lor însăși.

Peste cîteva luni, în 1905, o altă rea stare de sănătate, în fața oăreia abdicase și știința bunului doctor Teohari m-a îndemnat la un nou și bun drum, pe care, ca ultimă posibilitate de îndreptare, mi-l recomandase el singur.

Data aceasta, nu mai era vorba de a vedea singurele capitale ale țerii, care se dovediseră, cu tot vernisul modern, așa de banal, că au fiecare, dedesupt, mai mult sau mai puțin adînc, o fizionomie particulară, așa de neted pronunțată. Cu trăsura pe care mi-o dădea întîmplarea, pînă la cele mai caraghioase din briștile jidovești ale

Moldovei, incomparabile și în ce privește caroseria și în ce privește caii mucenici, mă opream, pe drumuri care n-aveau caracterul comod al liniilor ferate, unde mi se părea mie că este, într-un tîrgușor, într-un sat, ceva care m-ar putea interesa supt un raport sau altul. N-a fost vale, n-a fost povîrniș de deal, n-a fost colț de lume unde să nu fi pătruns astfel. După excursii colaterale era o inițiare aproape complectă în realitățile pămîntului românesc liber, și în ce privește pitorescul, și în ce privește monumentele, dar și în ce privește oamenii, cu tot felul de a fi.

Am învățat astfel, fără alfabetul științific îndătinat și fără cunoașterea terminilor tehnici, de care, printr-o ciudată incapacitate de a învăța treptat, am rămas străin și pînă astăzi, o mulțime de lucruri care s-au integrat în cunoștințile mele, ajutîndu-mi esențial în studiile de mai tîrziu. Într-un mediu a cărui admirație pentru trecut se mărgenea la biserica episcopală de la Argeș și la Trei Ierarhii din Iași, iar înțelegerea pentru rostul lor și felul cum l-am putea sprijini se oprea la refacerile scandaloase ale lui Lecomte du Noüy după o practică, a lui Violletle-Duc, de așa de multă vreme condamnată în Apus, și pentru Notre- Dame din Paris și
pentru La Sainte-Chapelle, tot de acolo, ca și pentru catedrala din Lausanne, nu știam, eu, care mă ocupam cu atîta rîvnă de
trecutul românesc, nimic despre originea, dezvoltarea, caracterul și prețul uneia din cele mai frumoase și nobile creațiuni ale geniului național. N-aș zice că-mi plăceau și mie – ca și Suveranului care punea să-i frece cu peria tablourile din bogata galerie pe care avuse mîndria de a o înjgheba, ori curtenilor, gata să cadă în genunchi pentru a-i adora zeii în orice domeniu, ori mulțimii cucoanelor „culte— și entuziaste, care găseau că frumusețea cere atîtea bibiluri ca în odiosul interior, orbitor de aurit, al bisericii argeșene —, toate scînteierile și sclipirile, tot strassul ieften cu care arhitectul francez lua ochii necunoscătorilor și oamenilor lipsiți de gust, nici n-aș afirma că imitația falsului gen istoric pentru clădirile publice, trecînd peste învățămintele de discreție ale unui Petre Antonescu, mă satisfăceau. Protestarea lui Aman contra prefacerii arbitrare a vechilor noastre clădiri, devenite un fel de construcții de zahăr de pus pe masa unui banchet solemn, nu-mi erau cunoscute pe atunci, și numai un cerc restrîns de prețuitori se strîngea în jurul reparației, după cu totul alte principii, de poeticul spirit pios al unui Mincu, a bisericuții
bucureștene, ridicată în vremuri de sărăcie de episcopul Stavropolei. Dar în calea mea răsăreau necontenit zidiri, mari și mici, de la ctitoria domnească pînă la darul smerit al celui umil, „dinar al văduvei‖, binecuvîntat pentru tragerea de inimă cu același dumnezeiesc dar al frumuseții, în care se vedea o înrudire, o filiație, o descendență, amestecată, totuși, cu necontenita tendință a rasei de a face și ceva

nou, care se cerea explicată. Unde nu putea nemeri arhitectul fără inițiarea în trecutul nostru politic, care-i putea da el singur și scara cronologică și posibilitatea recunoașterii influențelor venite din schimbările de mediu, istoricul familiarizat cu acele vremuri gîcea, dintr-o firească intuiție specială. Astfel mi s-a creat în minte, răpede, o întreagă scară de derivație și, pe baza ei, un întreg sistem al artei românești care, pe urmă, corectat și întregit de cercetătorii de specialitate ca d. Gheorghe Balș a rămas ca bază a oricăror studii de amănunte. Nu mi se va ține de rău că o spun și, dacă în discursul cu care a fost primit la Academie nu s-a pomenit nimic de substratul istoric pe care l-am dat unor investigații așa de merituoase, d. Balș, cu care voi colabora la opera franceză de revelare a artei românești din trecut, mi-a mărturisit amical cît de mult a putut păstra
din rezultatele mele.
Copleșit de ceea ce izbutisem a înțelege și de ce puteam comunica altora, nu mă oprisem firește și la altceva decît la liniile generale ale arhitecturii și la unele considerații de pură estetică a picturii și sculpturii. Mai tîrziu numai, cînd voi recunoaște opera pe terenul, așa de nou, al iconografiei, pe care a îndeplinit-o un Mâle și un Gabriel Millet, numai atunci mă va preocupa și această lature, orînduind, ca președinte al Comisiei Monumentelor Istorice, dominată pînă atunci de excursiile și dejunurile lui Kalinderu, magnificent și aici, ori de interesul tehnic al excelentului matematic Pangrati, o serie de spălături îngrijite care au ajutat esențial cunoașterea trecutului nostru artistic. Și, peste nesfîrșitul zel, dus și pînă în cele mai neiertate exagerații, al dlui I.D. Ștefănescu, pe care l-am cunoscut, la început, simpatic, ca ginere al lui Vlahuță și mi-a părut rău că nu-l pot urmări pînă la capăt cu stima mea, au răsărit și dintre străini urmăritori atenți ai acestui capitol de artă în oameni ca dd. Henry și Grabar. La așa ceva mă puteam aștepta cu greu cînd înaintea unei zidiri patinate de vremuri, între țeranii grămădiți în jurul omului care nu venea nici pentru o afacere, nici pentru a le ține o predică politică, însemnam și schițam uneori detalii de arhitectură, fără nume Am mai deprins cu acest prilej și ce știam tot așa de puțin ca vechea noastră arhitectură la începutul rătăcirilor mele: epigrafia
slavonă și românească al cării material îl constituie inscripția de pe fațade, de deasupra ușilor, de pe pereții acoperiți cu fresce,
de pe odoarele de metal și de pe odăjdiile frumos cusute cu aur, a căror cunoștință o căpătăm zi de zi, stabilind și aici legăturile care se impuneau. Puțina mea știință de slavonește, căpătată fără gramatică, fără dicționar și fără profesor, a putut astfel să se îmbogățească simțitor și, numai atunci cînd scriitorul voia să facă înaltă retorică și poezie subtilă, trebuia să recurg la ajutorul totdeauna gata al colegului, prietenului și acum și cumnatului I. Bogdan. S-a adunat astfel puțin

cîte puțin, cu cîtă greutate, adesea lucrînd spre noapte, pe lumina cea mai nepotrivită, în graba birjarului și a nevoii unui adăpost, întins în brînci pe lespedea umedă, pe care nimeni nu mi-o pregătise cu ceasuri înainte, materialul care va apărea în Inscripții din bisericile României, din care au ieșit două volume și o broșură; restul va rămînea să fie sămănat prin deosebite publicații, totalul meritînd să fie reluat, cu tot ce după aceea au dat alții. Aceia cari adeseori se bucurau de tot ce-mi lipsea mie: generali cari aveau la dispoziție soldați, fotografi, desemnatori, ori diletanți cari, plecînd cu automobilul, aproape necunoscut atuncea, duceau cu dînși slaviști experimentați, pentru ca apoi, fără a ține samă de cît de nesigură e orice întregire, cu literele șterse, cu cele îmbinate, cu cele aruncate deasupra rîndurilor, să înceapă prin aprigul proces împotriva cui semnalase însăși existența inscripției. E așa de mare rolul divinației, încît, cu toată incomplecta mea stăpînire a vechii slavone, am putut îndrepta de atîtea ori lectura unui slavist, fie și nu îndestul de „științific‖, ca episcopul Melhisedec, fără a mai vorbi de un Ghenadie de Rîmnic pentru Oltenia.

Dar, înainte de orice, cunoșteam, acum, pe omul de la noi. Îl cunoșteam în conversația din biserici, în arătarea drumului, dar și oprindu-mă la hanuri de drumul mare, dormind prin arhondaricuri de o patriarhală simplitate, în dangăt de clopote și lătrături de dulăi, cu o legiune de purici călugărești bortilindu-mi pielea, ori bun bucuros că, după ce bogatul proprietar își lua la căderea nopții rămas-bun de la mine și se retrăgea singur în castel – ce rare erau primiri ca a dlui Ghica-Deleni, care de la moșia strămoșească îmi trimetea pe fiul său ca să mă ieie de la Hîrlău și mă reținea o zi în mijlocul familiei sale patriarhale, făcînd să ni se aștearnă în vechiul salon al oglinzilor! – un onest țigan îmi oferă mie și soției mele, tînără și credincioasă întovărășitoare prin toate coclaurile, un pat de scînduri goale acoperit cu o zeghe aspră. Am întîlnit și cîte un mojic din clasa „cultă‖ în aceste călătorii de cercetare – dar și de aceia foarte puțini, centrele mari atrăgînd așa de mult această speță —; la țerani însă n-am găsit decît bunăvoință și o politeță îndătinată care fac mai mult decît cincisprezece ani de guvernantă ai celor deprinși în viață a face o a doua categorie din oamenii cari vorbesc limba terii și trăiesc oarecum după obiceiul ei (în casa unui mare boier și bărbat politic de frunte, fiul întreba dacă sînt în adevăr român, de vreme ce întrebuințez această limbă „în care tata nu vorbește
decît rîndașilor‖). Au răsărit multe feluri de a fi țerănist pe urmă, și voi veni și la acelea, dar un „țerănism‖ propriu al meu, ca și un conservatism neclintit, în ciuda metodelor revoluționare pe care am trebuit să le întrebuințez față de anume rezistențe, l-am învățat acolo, în umbra vechilor ziduri și între oameni cari vorbeau de trecutul nostru

prin însăși înfățișarea lor, prin fiecare cuvînt din graiul lor bogat în aceeași măsură ca și cea mai cuprinzătoare de trecut din inscripțiile de deasupra portalelor.
Un alt om se forma astfel pe neștiutele din ostenelile zilnice ale profesorului și cercetătorului științific. Și fiecare din cărțile nouă, care se îmbulzeau, însemna o etapă a acestei prefaceri în tot mai larga desfacere de orizonturi.
Sate și mănăstiri din România, carte tot așa de necetită astăzi ca și cea mai mare parte din opera mea care nu e de strict caracter istoric – și nu e a mea paguba —, a apărut astfel la 1905. Dar ea nu putea decît să facă a se prevedea lucrul viitor, lucrul imediat, în alte zări.
Era cu neputință să merg pînă la hotarul Bucovinei fără a căuta să urmăresc mai departe aceeași viață trecută, același fel de a trăi actual, dincolo de acest mizerabil hotar. Voi spune aiurea ce datoresc legăturilor cu un om de un mare talent și de o energie rară, care a fost prietenul meu Gheorghe Popovici. Deocamdată, m-am trezit cu vedenia, peste Molnița, a Sucevei lui Ștefan cel Mare. Într-acolo era să mă îndrept singur la cel dintîi prilej de vacanță, și cu banii lui Filip care plăteau publicația precedentă. Pe statul român, trecînd de la un grup de politicieni la altul, l-a privit tot așa de puțin cheltuiala mea, pe cît îl interesa de puțin rezultatul studiilor mele. Și plata pentru Istoria lui Ștefan cel Mare și pentru broșura despre serbări o refuzasem în chipul cel mai hotărît; era să trăiesc însă pentru ca, la bătrînețe, să mi se facă un proces pentru însușirea banului statului, să mi se arunce în obraz vilele ridicate din acest jaf al tezaurului public și să se facă glume de cel mai bun gust cu privire la „cei trei regi‖ pe cari i-am „supt‖. În viața mea n-am primit nimic de la o munificență regală, pe care n-aș fi consimțit s-o accept și, cînd marele premiu al Fundațiilor Regale mi-a fost acordat, am rugat pe adjutantul regal să-l treacă Universității pentru a face un fond pe numele copilelor mele pierdute, înlăturînd numele de familie, și cel dintîi care s-a prezintat pentru a tipări ceva din acest fond a fost un elev de odinioară, devenit insultătorul meu.
Dar m-am abătut de la înșirarea unor călătorii care acum nu se mai făceau din voința mea, ci din firească înlănțuire a împrejurărilor, cu toate lucrurile bune și de folos, care nu trebuie să vie de la impunerea dinafară, ci de la o nevoie internă sau din însăși logica lor proprie.
În Bucovina m-am dus, într-o a doua călătorie, singur-singurel. Am petrecut cîteva zile în Suceava la profesorul Eusebiu Popovici, într-o vastă locuință fără stăpînă, unde am putut cunoaște și pe un bătrîn foarte alb, cu înfățișarea blajină, de o modestie fără pereche, care era Vasile Bumbac, contemporanul lui

Eminescu și autorul unei poeme în care e același ritm, aceeași clocotire de viață nouă venind din adîncurile înseși ale neamului. Foarte neegal, adesea imitator și mai palid al lui Alecsandri, el introdusese în povestea descălecării Moldovei nu numai o inspirație istorică de o perfectă autenticitate, dar și tot ce se păstrează ca voie bună, generozitate și prietenie în ospețele și petrecerile mîndrilor țerani bucovineni.
Apoi am făcut drumurile mele pînă și la cea din urmă bisericuță, înnodînd seria acestor clădiri de aceea pe care o puteam stabili pentru o Moldovă rămasă liberă. Mergeam neștiut, fără legături cu lumea locală sau c'ăzînd în mijlocul ei pe neașteptate, în toiul unor pregătiri de serbători, ba chiar aducînd acasă pentru aceleași zile ale Paștilor pe fetița parohului, ca la Voroneț, ori luptîndu-mă pe alocurea eroic cu birjarii evrei, nespus de rufoși și vorbăreți, cari păreau gata să se ucidă pentru favoarea de a avea în corabia lor ruinată pe „popa‖ cel străin, – Hochwürden, dacă vă place —, ca să fiu tratat prin peșteri de circiume cu ceaiuri infame pe care le vărsăm pe ascuns ca să nu se supere patronul, plin, de altminterea, de toată bunăvoința. La Sucevița, primirea mea cauză o vădită jenă, aceasta pentru că se aștepta un profesor austriac, un adevărat profesor de Universitate, de la Cernăuți, Kromayer, cercetătorul cîmpiilor de luptă ale lui Hannibal, care a și sosit, împreună cu soția sa, greacă de origine, și s-a învrednicit, evident, de toată atenția cu care un popor robit își primește stăpînii. Deși am întîlnit, ca la Straja, pînă unde înaintasem în cursul călătoriei moldovene, preoți așa de legați de neamul lor, și prin studii spornice, cum era Dimitrie Dan, un viitor coleg de Academie, am căpătat impresia, pe care nu m-am putut opri de a o manifesta, pricinuind supărări pe care aș fi dorit să le pot evita, că acești oameni înstăriți, în bune legături cu oficialitatea austriacă, dar, în schimb, în rivalitate cu învățătorii săraci, cari erau dispuși să se alipească unei iuți politici de răsturnare ca a lui Aurel Onciul, au prea puține legături cu sătenii, cărora li se înfățișează ca un fel de boieri ai lui Dumnezeu în mijlocul îngustării gospodăriilor sătești obișnuite.
Iar la Cernăuți, în Capitala micii țeri rupte de la noi, și mediul intelectual era în mare parte conrupt, corespunzînd astfel cu tot ce era așa de străin, așa de urît împrumutat și de pedant executat în biserica metropolitană, dormitînd supt calota ei greoaie, în fațadele de un fals clasic al unor edificii publice, în localul gardei militare care-și înșira chipiile înalte, în chiar pretențiosul și masivul edificiu al unui covîrșitor palat metropolitan, de o nenorocită inspirație vieneză, vecină cu aceea pentru sinagoge, în care un blînd și bun bătrîn, „alb ca oaia‖ și sfios ca dînsa, fostul profesor universitar Vladimir de Repta, din răzeși înnobilați de Austria, lunecînd tiptil ca un șorecuț care vede numai capcane în toate colțurile, mă înștiința cu zîmbetul șterșilor lui ochi

albaștri că pentru a căuta în arhivele sale pline de procese în românește ale vechilor preoți, e necesară o autorizație de la Viena însăși, și, înapoind la otel vizita, cu elegante mișcări în rasa lui de mătasă, încuia, împreună cu dosarele pe care cutezasem a le răscoli fără patalamaua cesaro-crăiască, și notele pe care apucasem a le lua. Voi arăta pe urmă cum m-am plătit de cîtă prietenie întîmpinasem, prin poftirea la Iași, pentru o expoziție anume organizată, a sute de bucovineni, cari dovediră că nu numai între studenții cu șăpci roșii, haine cu brandenburguri și nasturi nemțești ciocîrtite.
cari, împărțiți între boieri și democrați, erau gata să tragă oricînd sabia ca să scrie cu dînsa hărți pe obrazul colegului, dar și mai adînc, între oameni fără pretenții culturale, se aflau suflete sigure și viteze, care nu împărtășeau veșnicele temeri și nu manifestau indescriptibilele rezerve ale celor asupra cărora se întinsese interesata bunăvoință a unei cîrmuiri de uzurpație. Și se va vedea cum, de pe urma căror grele păcate, un funcționar român în uniformă de gală îmi va prezintă la Ițcani, supt amenințare de temniță, decretul care-mi interzicea „für beständig‖, „în chip permanent—, intrarea în Bucovina.
Mă întorceam de acolo cu o bogată recoltă de trecut, cu conștiința că țeranul din acea Moldovă de Sus a rămas ceea ce fusese în vremile de libertate, păstrînd neschimbate limbă, port și obiceiuri și gata a reveni la noi așa cum gospodarul împiedecat o vreme de a răzbate acasă se întoarce la însăși vatra sa, și cu fiorul nopții de înviere petrecută la Putna în mijlocul celor cîțiva călugări ațipiți în strane ca niște umbre negre din alte veacuri, pe cînd la ușă, în așteptarea cuvîntului care dezleagă și cheamă, se îmbulzea frontul lungilor cojoace albe și fîlfîitul pletelor revărsate pe umeri, iar vechiul clopot suna, din turnul refăcut de vienezi, a glorie și a viitor.
Tot în 1905 a apărut astfel, la cîteva luni după ce Iosif, în retragerea bucovineană pe care o căutase pentru a fi străbătut de același fior, scrisese în versuri povestea despre Ștefan-Vodă, Neamul românesc in Bucovina. […]
Eram în casa de la Noua Suliță a dlui Nicolae Flondor, al cărui frate, atunci încă tînăr, Iancu, conducea cu autoritate politica națională în țerișoara sa, cînd, cu cel mai nou roman de Anatole France pe masă, ne-a venit în minte amîndurora că s-ar putea merge și dincolo de granița, așa de apropiată, a celeilalte împărății. Eu aveam un pașaport luat de la consulatul nostru din Cernăuți, pentru orice împrejurare, iar d. Flondor un simplu bilet de trecere de la poliția de frontieră.
Astfel, înfruntînd cu încredere riscuri neapărate pe o vreme cînd Rusia se frămînta dureros, de la o înfrîngere la alta, cu micul vecin galben din Extremul Orient am intrat în larga lume, mai mult fără drumuri, care se întindea, aproape netedă, pînă la apa vastă a Nistrului, unde era să

rămîn, dar în ce condiții, fără tovarăș și fără sprijin, cu vitejia tinerețelor mele nesocotite! În tovărășie am mers deci la Hotin, stîrnind o mare emoție între evreii locali, cari au aflat instantaneu cu toții sosirea unui „grois purăț‖, a unui „mare boier‖, am contemplat rătăcana murdară de la Bălți, am străbătut buruienile înalte care duceau, printr-un ținut de vechi răzeși mîndri, la Soroca, și, părăsind otelul în care ploșnițele erau admise ca niște camarazi de zi, nu numai de noapte, care e, prin acele meleaguri, cum se știe, a lor, ne-am îmbarcat pe „parohodul‖ plin de sărăcie palestiniană, nespus de guralivă, pentru ca, după ce cu toții s-au fost coborît pentru obișnuitele combinații în pîntecele soios al vaporului, să privim jocul lunii pe apă și întrecerea privighetorilor de pe ambele maluri îmbălsămate de floarea sacră a teiului. De la Vadul-lui-Vodă am luat-o în chibitci spre Chișinău și ne-am odihnit în largile odăi curate ale „gostiniții— Svițera, demnă de amintire pentru paturile fără insecte nocturne. Acestea toate nu fără a fi trecut prin inspecția jandarmilor din cale, cari consideraseră cu cea mai mare atenție sticluțele cu lichide multicolore din cutia de toaletă a boierului bucovinean și fără a fi așteptat la Bălți o zi întreagă sentința poliției pentru că se găsise la mine o bună hartă a Basarabiei, dăruită de un polon amabil în tren, cu însemnări de distanță, pe dos, scrise, din fericire, rusește. Din prudență, ca să nu compromitem pe nimeni, […], n-am fost schimbat un singur cuvînt românesc cu un singur moldovean din partea locului, deși, cum se va arăta în altă parte, contactul meu cu acești frați de mult uitați fusese destul de strîns, și de multă vreme.

Domnul Flondor luă de la Chișinău trenul de Iași, ca să se întoarcă la grijile sale de acasă, iar dorința de a vedea și cetatea lui Carol al XII-lea, Benderul, vechea noastră Tighină, mă îndemna să mă îndrept, singur și fără să știu o boabă rusește, spre aceastălaltă cetate de pază a Nistrului moldovenesc. În vagon, călători cari știau românește au prins să mă descoasă, și un domn Mimi a crezut că e mai bine pentru toată lumea ca această vizită să aibă un caracter oficial, pe care, bineînțeles, eu nu-l dorisem deloc. Am fost deci suit în trăsură, dus la ședința „zemstvei‖, în care cîte un discurs lunguieț și lătăreț se intercala patriarhal între cele două ceaiuri strecurate prin ocnița sobei din odaia vecină, apoi m-am găsit trecut după vreo două ceasuri la un otel, ca să fiu ridicat de acolo cu trăsura, a doua zi, și expediat fără să fi văzut „creaposta‖, cetatea, de-a dreptul la stația de tren de la Căușani, unde un jandarm numai burtă alerga de moarte după trăsura moldoveanului meu. Și, apoi, cu un coleg rus, profesor într-un fund de stepă, care va răsări la București pe cîteva zile, în sunetul adormitor al apei care cînta în samovarul lui, între țăcăniturile roatelor, m-am trezit la Reni, la Galați. Niciodată căsuța noastră națională nu mi-a părut mai albă, mai voioasă, mai cochetă și mai plină de prietenie decît în ziua

aceea.
Neamul românesc în Basarabia a ieșit încă din 1905, cetit ca și celelalte părți ale călătoriilor prin care descopeream românilor țara cea mai necunoscută, a lor și a moștenirii lor, dar, ca judecată, ea s-a învrednicit numai de cîteva pagini otrăvite, în revista de la Iași a dlui Stere, iscălite de drul Cazacu, care-mi arunca în față ironicul său despreț pentru că ici și colo făcusem glume, fără răutate, asupra unei populații neromânești, de un aspect fără îndoială comic, și nu din vina mea, care avea legături de care nu puteam să mă preocup, cu concepțiile sociale ale criticului.
Peste cîteva luni începea drumul de explorare în Ardeal, care va ține mai mult timp și, legat și el de neplăcerile sale, îmi va aduce o nouă revelație, și una din cele mai bogate și mai puternice. Cea mai mare parte din regiunile străbătute astfel îmi erau cu desăvîrșire necunoscute, și mulți dintre ardeleni, dacă nu cei mai mulți, deprinși a trăi fiecare în locul lui, n-aveau nici o noțiune despre dînsele. Era, oricum, cea dintîi viziune complectă a acestui ținut românesc, așa de întins și de frumos, în care, cu o stare de spirit care din nenorocire a dispărut aproape cu totul, se putea constata necontenita întindere a neamului persecutat. Două volume de descriere mi-au ajuns abia ca să înfățișez toate aceste priveliști, din Brașov pînă la Sighetul Maramurășului și de la Satmar pînă la granița secuiască a Moldovei. Pretutindeni încercam, ca și pentru România liberă, ca și pentru Bucovina și Basarabia, să leg necontenit trecutul la care lucrasem cu acest prezent plin de speranțe.
După ce terminasem acest greu, dar rodnic examen al întregului pămînt românesc, și vecinătatea lui a intrat în preocupațiile mele. Legăturile cu lumea de peste Dunăre le începusem prin scurta vizită în Serbia; Bulgaria, Constantinopolul, de care așa de mult fuseserăm legați în trecut, mă atrăgeau. Și astfel am cercetat întîi țara vecină, unde am găsit muncă și ordine, o democrație țerănească pe care alții erau s-o descopere numai pe urmă prin campania din 1913. Constantinopolul lui Abdul-Hamid l-am vizitat, după o deziluzie la Adrianopol, devenit cu totul neistoric, afară de frumoasa moschee a lui Selim, loc de loc; ici și colo amintiri românești se împleteau pe ziduri negre părăsite ca la cele Șapte Turnuri, unde slovele chirilice ale vechilor dureri erau încă vizibile.
Toată această informație nouă, culeasă la fața locului, îmi dădea curajul, care-mi lipsise atîta vreme, de a încerca să reunesc în priveliști de ansamblu observațiile mele, întregindu-le cu ce cuprindeau izvoare încă nestudiate sau văzute numai în treacăt.
Capitole întregi de viață românească se puteau scrie pe baza materialelor cu străduință adunate și cunoașterea așa de folositoare a trecutului se putea prezintă într-o formă legibilă lumii, care

începea să prindă gust la cartea scrisă în românește, –și la altă carte românească decît produsele unei literaturi veștede, dincolo de care nu se vedeau încă valorile ce se ridicau și la a căror popularizare am avut și eu o parte.
Multă vreme suferisem de contactul cu publicul cel mare. Nu cred să fi ținut, ani de zile din tinerețea mea, altă conferință decît aceea de la Iași, în care mă luptam contra artei tendențioase. Dar invitațiile de a colabora la programul Ateneului Român, ale cărui manifestații de iarnă, luate prea mult în batjocură de spirite ușoare, atrăgeau un public foarte numeros și de o perfectă cuviință, mă îndemnaseră să vorbesc de subiecte istorice sau să încerc, pe temeiul unei lungi experiențe de cetitor, să arăt care sînt cărțile a căror lectură trebuie să fie aceea a oricărui om cult. Ideea Adinei Olănescu de a chema la împărtășirea cu din ce în ce mai vioaia și mai încrezătoarea cultură românească pe femeile, atît de inteligente, dar atît de rău orientate, ale clasei de sus, m-a făcut conferențiar pentru acest auditoriu, cu totul nou, care nu se va mai întîlni astfel, în acest număr și în această dispoziție, niciodată. El cerea desigur să afle nu numai istoria veche, pe care, după cererea altui grup, am expus-o reunind aceste lecții, prin care mă întorsesem la un domeniu părăsit odată cu Universitatea, în Notele unui nespecialist asupra istoriei antice, dar și lucruri pe care poate nici nu le bănuise, zestre adevărată a neamului lor. Aceasta însă impunea în același timp cui își dădea samă de împrejurări și o anume atitudine, anume mijloace de formă, care trebuie animată de poezie ca să afle astfel drumul la inimi deschise, cum am văzut-o îndată, și celor mai nobile sentimente.
Se putea vorbi cu folos despre mormintele Domnilor de pe vremuri, cu toată melancolia pe care o trezește de cele mai multe ori soarta lor, de zilele învrîstate cu multă nesiguranță și suferinți ale soțiilor acestor stăpînitori, de arta vremilor care nu înfrumusețau decît ce era de folos pentru îmbogățirea sintezei de bază, de aspectele felurite ale unei societăți atît de interesante, căreia liberalismul „pașoptist‖, ajuns la deplina biruință, chiar și în spiritele conservatoare din tradiție, le păstra încă sentimentele zilelor de nervoasă răsturnare. Era o întreagă operă de reabilitare a acelor vremi întîi atacate violent în numele „ideilor noi‖, apoi lăsate sistematic uitării, numai cîteva figuri eroice, fără mediu, plutind deasupra acestor ape părăsite. Îmi dădeam seama la fiecare nou contact cu acest auditoriu că lucrurile pe care le spun mișcă și că, din ideile exprimate, cele de căpetenie rămîn. Obiceiul românesc de a veni la început cu foarte mult entuziasm, pentru ca încetul cu încetul participarea așade călduroasă să se retragă, nu se verifică data aceasta, și-și poate închipui oricine care putea fi satisfacția cuiva care nu căuta în aceste prilejuri o simplă transmisiune de cunoștinți istorice.

Astfel s-a alcătuit cartea, de o adevărată introducere în istoria noastră culturală, pînă atunci neatinsă – iar peste un sfert de veac niște tineri încrezuți erau să anunțe cu o obraznică solemnitate că de la ei, contra mea, începe cercetarea istoriei culturale a românilor —, pe care o compun trei părți: cea dintîi, dînd aceste capitole răzlețe, capabile de a interesa și prin evenimentele, prin amănuntele biografice la care se raportă, cea de-a doua, care, hrănită de experiența făcută în lungul și în latul țerii, încerca sinteza vechii noastre arte; cea de-a treia, în care se vorbea despre activitatea economică a trecutului (Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc).
Cele două părți din urmă vor fi reluate apoi după evenimentele din 1913 în lucrări întinse, dînd toată documentarea și întinzîndu-se și asupra ultimului element de umilă frumuseță, ca și asupra celei mai sărace din breslele vechilor noștri meșteșugari, dar bazele erau puse încă de atunci, de la aceste conferințe pentru femei al căror spirit răpede înțelegător trebuia cîștigat pentru opera de totală renovare a societății noastre, și noi cercetări m-au încredințat că n-aveam nimic de schimbat în ideile generale care se desfăcuseră de la sine.
Conferințile despre Doamnele noastre s-au întregit apoi cu alte studii despre viața femeiască, formînd volumul Viața femeilor în trecutul românesc din 1920, care, supt titlul Femeile în viața neamului nostru, s-a bucurat și de o a doua ediție, peste doi ani. Putința de a continua în această direcție a prelucrărilor întinse mi s-a dat peste puțin prin întemeierea tipografiei mele de la Vălenii de Munte.

Adăpostul din Vălenii de Munte

Ziarul meu, a cărui istorie va intra în capitolul următor, cerea cheltuieli pe care, ou toată îngăduința‖Minervei‖, cu greu le-aș fi putut lua și mai departe asupra mea. N-am avut niciodată necugetata aplecare la datorii, care deosebește pe intelectualul român și firește nu puteam face obișnuita socoteală că, ajungînd la guvern, îmi voi putea plăti cu vîrf și îndesat tot ce voi fi împrumutat în opoziție. Bani străini m-ar fi apăsat prea greu pe mine, cel rămas supt atîtea raporturi așa de mult în urmă. Chiria crescută pentru căsuța din str. Buzești, unde mă pîrjoleam în caldele nopți de vară, îmi ajunsese cu mult peste mijloacele mele. Într-o vară din anul 1908, o invitație a cumnatului meu Ștefan Bogdan, al cărui socru, Duro, reprezintă una din ultimele rămășițe ale burgheziei balcanice instalate în podgoria noastră, cu cîrciuma ei orientală, cu banul de dat împrumut și cu măgarul Pindului, mă duse la Vălenii de Munte, localitate al cărei nume abia-l prinsesem din pagini de cronică. Nu era pe atunci nici cale ferată, așa încît de la Ploiești se pornea pentru vreo două ceasuri de înaintare înceată în vechile trăsuri ce sunau de-a lungul văi

Teleajenului din clopote pentru a speria pe lupi și a înștiința pe hoți; nici podul de la Drajna, legînd cu cele două linii ce țintesc una spre Țara Bîrsei, la Cheia, alta spre Bîscele Buzăului și Muntele Siriului, nu era încă întins. Un patriarhalism desăvîrșit, fără prăvălii în stil românesc cu coperișuri de aramă, cu stîlpi estetici și altă podoabă pretențioasă și inutilă, stăpînea localitatea unde, în margenea mînăstirii din secolul al XVII-lea, cu șirlăul ei de țigănie mai mult sau mai puțin înălbită, și a dungii de dugheni pitite supt umbrare, vegetau familii pe jumătate țerănești venite în parte din Ardeal și păstrînd în graiul lor ceva din particularitățile de vorbire ale locului de origine. Era aici o pace, o bună înțelegere românească, o armonie întîrziată, fără nici un amestec de populație străină, care cucerea îndată, ca și încunjurimea, pe care am străbătut-o în cîteva zile, descoperind tot ceea ce se ascundea necercetat în bisericile și mînăstioarele, în casele de moșneni înstăriți de belșugul prunelor din acele bătrîne sate.

N-aș fi gîndit că voi fi prins și păstrat durabil în acest loc prielnic gîndului și lucrului. Cel purtat prin multe locuri nu părea că poate prinde rădăcină pe un pămînt așa de îngust, unde totuși zările erau mai libere decît aiurea. Cădea atunci, prelungindu-se din zi în zi, una din acele mucede ploi de iulie cu care e darnic muntele nostru. Și nu cetisem nici îmbietoarele rînduri ale lui Vaillant din a lui Orografie de pe la 1840, pe care așa de frumos le-a tradus apoi neuitatul meu tînăr prieten Vasile Bogrea pentru unul din Calendarele Neamului românesc. Dar, cum stăteam să plec, bălanul birjar sprinten al cărui nume îl arăta ardelean, Tohăneanu, îmi spuse cu prietenie țerănească ce bine ar fi pentru localitate dacă ar avea la îndemînă pe cineva ca mine (nu știu cine-i va fi dat ideea, foarte exagerată, despre valoarea mea, care stătea doar într-o întîie alegere, la Iași, ca deputat). L-am întrebat unde aș putea să mă așez pentru a îndeplini această măgulitoare funcțiune de patron al Vălenilor, pînă atunci așa de străin pentru mine. Și el mi-a arătat o livadă plină de buruieni, în care copacii, de multă părăsire, stîrpiseră și o căsuță simpatică în dărăpănarea ei, unde în ultimul timp stătuse o vrăjitoare care dădea în cărți și împrumuta cu dobîndă, ceea ce firește mi se va cere în primele timpuri și mie, în calitate de succesor și moștenitor al specialității. În față, la căderea serii, un cimitir vechi scînteia de luminile la morminte și răsuna de bocetele femeilor ingenuncheate. Iar alături, într-un fel de hardughie
povîrnită, sunau pe tinichea ciocanele lui Moise, singurul evreu al localității, descălecat cu mulți ani în urmă tocmai de la Mihăilenii moldovenești ai lui Vodă- Sturdza, și atît de vălenar prin obișnuință, încît văduv, se îngrijea de copii, cari se chemau Filip și Mîndruța, singură mica ei soră Rașela amintind o religie de care

tinichigiul, nepurtat de mult pe la sinagogă, era aproape cu totul despărțit.
Mi s-a spus că în adevăr acel colț de sălbătăcie, așa de părăsit încît nici cînele, frumosul dulău‖Haiducu‖, pe oare l-am adoptat, nu mai lătra la străinii cari intrau în voie ca în multe livezi fără stăpîn, e de vînzare și că prețul, de vreo patru mii de lei, trebuie plătit în mîna unui pîrlit de fotograf care se află la Ploiești.
Fotograful era evident aproape, romantismul acestui colț de pustiu mă atrăgea, fiica mea cea mare avea grabnică nevoie de aer, de necontenit aer – și ce frumoasă era aici imaculata iarnă, cu sărutul soarelui clar pe gheață, cu pitorescele cortegii ale irozilor mergînd foarte serioși, ca în Botoșanii mei, din casă în casă! – dar era o mică dificultate. De unde cei 4.000 de lei, și de unde tot ce mai era nevoie pentru ca în odăile goale de mult să se poată așeza o viață de familie și o groază de cărți fără care această retragere la țară ar fi fost o sinucidere?
Mi se vorbise mai demult de intenția pe care o avea Haret de a se scrie istoria bisericii românești. Subiectul nu mă atrăgea îndeosebi, iar cercetările preliminare îmi păreau foarte grele, cum și erau în adevăr. Părăsisem gîndul, și desigur fără oferta lui Tohăneanu n-aș fi primit nici pentru acest lucru o recompensă bănească. Așa însă mi-am călcat pe inimă și am acceptat. Peste cîteva săptămîni fotograful își primea plata și începeam refacerea căsuții, care era pentru mine la început numai un loc de retragere. Puteam să petrec o noapte acolo cu atunci tînărul meu elev Lăpedatu, bucuroși amîndoi de atîta alb pe părete, de atîta miros de proaspăt, de absoluta tăcere căzînd de sus din stelele limpezi. Vechiul coleg de la liceul din Iași, drul Pîrvu, era medicul orașului și, seara, în grădinița pe care am cumpărat-o acum, pentru fondul de cărți populare Cuvîntul, se aduna familia lui, a farmacistului Müller și alți localnici, serviți cu berea „tutungiului— Anastasescu, pe cînd de aproape, de la‖Zăneasca‖, din casa boierească suită sus pe o bază de ziduri arhaice ca într-un colț de Dalmație, formidabilii dulăi țineau hangul veselilor lăutari din‖Strada Artiștilor‖, plină ciucure de istorică țigănie. Era ceva de creat în acest colț de lume pustie.
Și astfel povara chiriei și lipsa de bani a ziarului mi-au dat ideea de a mă muta cu totul aici, întemeind cu bani de la prieteni, deveniți acționari – și ce mari contabili am avut, tot unul și unul, perfecți la socoteli, dar fără nici un ban în casă sîmbăta, la plata celor trei sute de lei aur ai lucrătorilor prieteni! – ceea ce de mult visasem: tipografia mea, și pentru acest ziar, dar și pentru o largă editură românească.
Vedeam în încă tînăra mea închipuire orășelul schimbîndu-se: străzi largi s-ar fi deschis spre gara încă neterminată, casele

lucrătorilor s-ar fi clădit pe ambele margini; o baie, o sală de adunare, o bibliotecă populară, pe care am și întemeiat-o îndată, ar fi dat caracterul cultural noii alcătuiri, pe care o speram încunjurată de simpatia activă a oamenilor în mijlocul cărora era să mă așez.
N-am putut face nici într-un șfert de veac, pe departe ceea ce visasem în momentul cînd m-am hotărît să mă închid în Vălenii de Munte, departe de un mediu în care sprijinul moral nu-mi lipsea de mult, dar așa de puțini mă ajutau să pun baza materială neapărată pentru urmărirea scopului meu. Dar subscriitorii se găsiseră, și încă răpede, capabili de a-mi da capitalul trebuitor pentru ridicarea zidurilor și procurarea mașinilor. Bunii meșteri, plini de tradiție, ai localității lucrau de zor la isprăvirea clădirii începute în primăvară, și astfel, de Paști, în anul 1908, eu puteam să privesc zidirea isprăvită și, așteptînd pe meșterii mei cari, cu Nicolae Stroilă și Constantin Onciu în frunte, îmi veneau de la vechea tovarășă‖Minerva‖, mă încîntam în grădinița din fund supt pomii în floare, priveliște pe care n-o mai văzusem din copilăria mea botoșăneană, de aburirea vîntului proaspăt al dealului și de ușoara muzică a albinelor scormonind în florile prunilor numai o zăpadă. O mulțămire care nu se poate rosti prin cuvinte-mi cuprindea trupul și sufletul întreg. Solemn, impresionat, curierul fără uniformă aducea în acest loc depărtat de vuietul politicei bucureștene maldărul de corespondență al ziarului meu.
Inaugurarea mi-a adunat pe toți prietenii. Gustam mîndru ciudata simfonie pe care o făcea motorul american cu detonație, ale cărui pîcîieli le ascultam, le pîndeam cu grijă și de la distanță în primblările mele și uruitul greoi al rangelor de fier din cele două mașini luate în parte pe datorie și din care una, în viață și astăzi, poartă data Războiului pentru Independență.
Cea dintîi publicație mai întinsă, a cărei frumoasă înfățișare era o datorie de onoare pentru noi toți, cari știam ce a fost și ce este‖Minerva‖, a fost firește Istoria Bisericii, care-mi plătise casa. Se tipărea în același timp cînd în odăița de lîngă culoarul în care-mi grămădisem cărțile indispensabile, celelalte fiind depuse pentru ani de zile la Liga Culturală, înjghebam paginile manuscripte ale lucrării.
Ușor nu era nici într-o privință. Sîmbătă seara, tragedia plăților, care cu valuta de atunci nu întreceau – am spus-o – cu mult trei sute de lei. Contabilii cei adevărați eram eu și soția mea, contabilul de formă din odăița de sus, deasupra tipografiei, avînd doar sarcina „științifică— de a constata prin metodele specialității sale un „cîștig‖ din care eu nu găseam nimic în saltarul-casă al biroului moștenit de la călugărul Varahiil. Dar în fiecare seară desperatele lătrături ale lui‖Haiducu‖ păreau că anunță asaltul unei bande de hoți, și, din cînd în cînd, împreună cu corul nocturn al găinilor mele, se auzea căzătura

fatală în pivniță a unui iepure de casă, speriat de salturile apărătoare ale dulăului. Și vîntul părea că va străbate prin pereții de paiantă. O, nu e ușor să te faci țeran la treizeci și șase de ani! Numai, grămădiți în două cămăruțe și cu bătrîna mea mamă, patru copii dormeau somnul vrîstei lor fericite.

Fusesem invitat să dau conferinți asupra trecutului armatei noastre. Ele se țineau undeva în Calea Victoriei înaintea unui auditoriu de ofițeri. Am putut constata încă de atunci cît de înțelegători sînt ei la orice problemă, chiar cînd nu atinge de-a dreptul cariera și preocupațiile lor. Poate de aici a ieșit ideea de a mă înscrie între colegi pe cari abia i-am cunoscut în treacăt ca pe interesantul bătrîn basarabean Arbore, icoană de stareț istovit de posturi, supt coama de vechi revoluționar, pe care-l prețuiam și ca prezentator pentru Academia Română al patriei sale celei mici, ori pe magistratul Oscar Niculescu, cu care era să mă întîlnesc pe scaunele Senatului, ca profesor cu anul – cum a rămas obiceiul – la Școala superioară de război. Dar din acele cîteva conferinți duse mai departe, întîi pînă la moartea lui Mihai Viteazul, apoi și pînă la epoca Regulamentului Organic, a ieșit cea dintîi istorie a luptelor noastre, la care, din punctul de vedere al însuși organismului luptător, s-au adaus pe urmă adîncitele cercetări de specialist ale generalului Radu Rosetti. Putința tiparului făcu să mă gîndesc la întregi serii de publicații care, foarte puțin vîndute, de librari cari nu știau să recomande o carte, se acumulau îngrijorător în depozitul tipografiei, pînă ce ocupația germană le va distruge cu grămada, puind capăt în acest chip violent și sălbatec unui mare vis de editură.

Am dat astfel, crezînd că se pot găsi cetitori pentru cărticica ieftenă, un șir de conferinți ținute în deosebite părți ale țerii, pretutindeni în legătură cu trecutul, cu tendințile și posibilitățile locale: „vadul— de la Rîmnic, mînăstirea de la Sinaia, Dunărea de la Giurgiu, – și s-au adaus și altele, ca aceea despre naționalismul lui Nicolae Bălcescu, despre rolul tradiției în creșterea femeilor române, conferința ieșană, stenografiată, despre nevoia întregirii cunoștinților istorice. Era vremea, cum se va vedea, în care secretarul Ligii Culturale avea datoria de a duce peste tot locul în același timp critica severă a lucrurilor de atunci și convingerea, adînc înrădăcinată în spiritul meu, că și un alt fel de viață se poate.

Cum se începuseră, încă de la 1907, cursurile de vară de la Vălenii de Munte, al căror rost voi căuta să-l luminez în alt capitol, cîteva din multele lecții de acolo, în general pierdute, și-au găsit locul în acest îndrăzneț șir de tipărituri, precum Viața românească a Ardealului, despre care nu se vorbise de la Părțile alese, de un caracter solemn, erudit, constituțional și juridic, ale lui Bariț, sau despre Balada populară românească, a cării împărțire în cicluri am încercat-o, și le mențin așa

și pînă astăzi (1910), ca și despre portul popular românesc, care pînă atunci nu fusese înfățișat în capitolele lui locale (1912), întregindu-se astfel pe încetul acea enciclopedie românească a cării noțiune mi se impunea tot mai mult. Pentru Liga Culturală am început apoi o serie de calendare care dădeau culegeri de articole despre ceea ce privea viața noastră națională întreagă, cu însemnarea evenimentelor din cursul anului: va veni poate vremea cînd un istoric literar cu interes pentru spiritul vremii se va opri și asupra acestor osteneli pe care nu le-a întrerupt vremea.

Atît de uitata literatură mai veche mă interesa, și nu numai din punctul de vedere al istoricului, care adăusese, în 1904 încă, la cartea răspinsă de Academie vreo două sute de pagini, intitulate Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688, în care se începea cu cele dintîi traduceri ale cărților sfinte, pe care le porneam supt impresia unuia din ascuțitele studii de filologie ale dlui Candrea, cu cei dintîi ani ai secolului al XV-lea, cînd se exercitase asupra românilor din colțul între Maramureș, Ardeal și Moldova influența propagandei vulgarizante a husiților, – teorie pe care filologia dlui O. Densusianu și a elevilor săi continuă, fără dreptate, s-o încolțească din timp în timp. La 1907 am avut ideea de a interesa cercuri mai largi în cunoașterea literaturii care precedase pe aceea pe care, cum se va vedea, o recomandam așa de călduros în revista Sămănătorul, revistă ce mi se încredințase, și-i dădeam o altă direcție decît cea de la început, învederîndu-se că nu făceam nici un act revoluționar, ci intram în tradiția de mai multe ori seculară a scrisului nostru celui sănătos și durabil. Am făcut deci încercarea unor cursuri de seară la Facultatea de litere și succesul m-a încurajat: venea mult tineret și se adăugea și altă lume în acea „sală numărul patru— în care de peste zece ani de zile îmi făceam cursul obișnuit; am ajuns a stîrni și unele gelozii, cu cereri formale de a se interzice o asemenea concurență ilegală. Redactîndu-mi acasă conferințile, am putut să dau încă din 1907 întîiul volum din Istoria literaturii române din veacul al XIX-lea în legătură cu dezvoltarea culturală a neamului, ducînd expunerea pînă la 1840. Am continuat apoi, deși conferințile serale se opriseră. Al doilea volum, atingînd și anul 1848, a ieșit tot în București, la ‖Minerva‖. Iar pe al treilea, pînă la 1866, îl lucram în ceasurile „libere—, tipărind încet, bucată de bucată, în măsură ce făceam lucrul, în tiparnița mea proprie. Chiar în acest an, după o așa de lungă întrerupere, am căutat să pornesc după reeditarea, și prefacerea în parte, a cărții care cuprinde veacurile anterioare – și voi spune cu ce dificultăți care mă țin în loc – prelungirea după „noua direcție‖ a‖Junimii‖. Căci multe păreri false s-au încetățenit asupra acestei perioade, prin anume interese, răpede servite de inerția publicului și, pentru învățătura vremurilor dezorientate de azi, sînt încă de deschis unele perspective.

Textele înseși meritau să fie prezintate din nou, pentru acest secol al XIX-lea care abia se închisese, lăsînd o neclară moștenire așa de bogată. Astfel cetirea prin ziarele care odinioară serveau așa de mult ca singurul mijloc de tipărire și preocupațiile de istoria religioasă pe care o scriam m-au făcut de am publicat, fără să am în vedere un public anume, cîteva frumoase predici, dintre care una și a ultimului reprezentant al curentului de cărturărie călugărească paisian, schivnicul de pe Scaunul metropolitan din Iași, fostul profesor și dascăl de cîntări, neobositul iubitor de cărți Iosif Naniescu, a cărui gîrbovă umbră albă o văzusem în strana catedralei pe care izbutise a o duce la capăt (Cuvîntâri de înmormîntare și pomenire din veacul al XVII-lea pînă la 1848; 1909). Poate că ar fi găsit în aceste sincere, calde și pioase pagini oarecari îndreptări cuvîntătorii bisericești de atunci, căci era și o tendință de „revoluție‖ religioasă, întrupată atunci în arhimandritul Scriban, obiectul celor mai mari speranțe,
ale cărui predici pline de viață vie, și de o așa de bună formă literară, se tipăreau la Vălenii de Munte. Dar și aceste ediții de
texte cu cheltuială de bani, fără a mai pomeni atenta muncă de editor, zburau zădarnic în vîntul patimilor, care singure erau o
realitate.
Întîmplarea, care de atîtea ori mi-a fost peste măsură de prielnică, era să mă aducă a tipări, cu aceeași indiferență pentru acoperirea cheltuielii, una din cele mai prețioase cărți din tot trecutul nostru. Nu mai știu în ce legătură, plecînd de la Botoșani copilăriei mele, ajunsesem cu niște tovarăși la Coșula, unde un mic spital se găsește singur în cuprinsul frumoaselor ziduri din secolul al XVI-lea, încunjurînd o biserică de cel mai bun stil, care ne rezervă încă surpriza frescelor, din care cîte una se ițește
prin spărturile tencuielii vulgare. Pe cînd un dejun gustos, care-mi reunise prietenii la doamna doftorească, mă chema la fiecare
cinci minute, răsfoiam prin cărțile de slujbă după obișnuitele însemnări pe care le culegeam de atîția ani de zile. Ceva părea că mă reține, căci era evident că – în deosebire de cutare biserică de pe Tîrnave, unde mi-a răsărit înainte un al treilea exemplar, mai complect, din Triodul-Penticostariu al secolului al XVI-lea, făcînd gelos pe Bunea, cu care călătoream, – nu era acolo decît o garnitură modernă fără interes. Dar m-am obișnuit să nu disprețuiesc nici un loc, oricît ar părea de zădarnică munca de cercetare, și astfel, în același Ardeal desfăcusem de pe coperți de lemn aruncate niște fragmente de manuscripte slavo-române de cel mai mare interes sau culesesem din praful prea obișnuit în multe lăcașuri sărace de peste munți o parte din legenda, scrisă înainte de 1600, a sfintei Paraschive. Aici, ochii obosiți de flămînd mi se opriră pe un manuscript de la începutul secolului al XIX-lea, asupra unei foi în care prea adeseori erau nume de lucruri și de personagii

orientale ca să fie una din cărțile bisericești obișnuite. Uimit, m-am încredințat îndată că am înaintea mea, în acest volum de banală înfățișare, traducerea integrală a lui Herodot, unul din titlurile de glorie ale vechi noastre literaturi, – și încă redată fără nici o schimbare în formă, de copistul de acum o sută de ani. Nu știu cum voi fi mîncat în casa primitoare a amabilei doftorițe, dar seara, în tren, am dormit cu capul pe povestea depre Dariu al lui Histaspe, despre zeii animali ai Egiptului și scito-geții de pe malurile Mării Negre.
Inteligentul meu șef de ateliere, d. Onciu, pe care numai soarta l-a împiedecat de a se face un cărturar, a descifrat apoi rînd de rînd la vingalac întinsa povestire, pe care o verificam, o comparam cu originalul și o adnotam dînd neamului meu, la 1909, cu o deosebită bucurie, acest tezaur de limbă.
De mult, Învățăturile lui Neagoe Basarab zăceau într-o ediție din vremea Regulamentului Organic sau în paginile, atît de greu de găsit, ale Arhivei istorice a lui Hasdeu. Era păcat de frumosul stil al traducătorului din slavonește, care lucra probabil după îndemnul ‖Basarabilor‖ de mai tîrziu, Radu Șerban, Matei-vodă sau poate și Constantin Brîncoveanu, care-și zicea ‖Basarab‖, și păcat și de atîta autenticitate istorică, pe care, în spiritul meu măcar, n-a izbutit s-o clatine acribia hipercritică a filologului grec, mutat la o catedră universitară de la noi, învățatul profesor Demostene Russo.
Am dat astfel, la 1910, și o ediție nouă din această carte fundamentală, indiferent de caracterul de compilație pe care l-a deslușit așa de bine d. Russo însuși.
Se va vedea îndată cum fusesem adus, aș zice chiar: silit să mă îndeletnicesc cu deslușirea sintetică a întregului nostru trecut. Tipărisem demult o Istorie a evului mediu și o Istorie modernă pentru școli, fiind adus la aceasta de cunoștința lipsei de valoare a cărților ciupite după străini care se întrebuințau atunci în bietele noastre școli secundare, de învățare pe de rost a unor pagini fără cugetare, fără sentiment și fără stil. Pe cea dintîi am scris-o, strîns, poate prea strîns, cum e firea mea; pe cea de-a doua, desigur prea „vorbită‖ și prea vorbăreață, am dictat-o dlui Stahl, devenit un așa de bun și dezinteresat prieten, care punea fără nici un gînd de răsplată inegalabila sa stenografie la îndemîna mea. Nu credeam că împotriva manualelor, care nu erau un mijloc de cîștig ca altele, ale singurului profesor superior de istorie universală, care se întîmplase să fie și un scriitor și –publicasem demult o conferință, ținută la cercul profesorilor secundari, și înaintea impasibilului Haret, ca să arăt prin acea „utopie didactică— absurditatea vinovată a unui învățămînt sprijinit pe singura rutină a colegilor mei de la licee și gimnazii – nu credeam, zic, că mi se va arunca în obraz în chip statornic învinuirea că scriu neînțeles, la care se va adăugi și observația

cutărui raport de la Ministerul de Instrucție că-mi permit a judeca faptele și că deci cartea mea poate să strice sufletele copiilor.
Dar, cum pînă atunci astfel de acuzații nu mi se strigaseră în față, direct, chiar și de ultimul invalid intelectual lipsit de creștere, am ostenit încă o dată pe d. Stahl primblîndu-mă de dimineață pînă seară, de mi se rupeau genunchii, ca să-i dictez și o Istorie a românilor pentru școli, pe care o înțelegeam – o ediție deosebită a și purtat acest titlu —, și pentru „poporul
românesc—.‖Poporul românesc— nu și-a bătut capul cu dînsa, decît în Ardeal, unde voi spune cum o treceam, ca marfă oprită de cenzura maghiară, iar în învățămînt, cîte un fost elev al meu tolera acest manual de credință și căldură doar în cursul superior, unde elevi mai dezvoltați ar putea să înțeleagă și „fraza încîlcită a lui Iorga—.Am crezut însă, chiar de atunci că, oricît ar căuta un om de astăzi să se apropie înțelegător și simpatic de acele vremuri, altele sînt vibrările sufletești pe care le provoacă atingerea de-a dreptul cu însăși slova contemporanului. De acolo, urmărit și de intențiile mele revoluționare în domeniul pedagogiei, am tipărit, la cîteva luni de distanță, pe lîngă o ediție populară a vieții lui Mihai Viteazul, de un boier din acele vremi, intercalată în compilația logofătului cantacuzinesc Stoica Ludescu, și pe lîngă
traducerea, de pe la 1840, îndreptată de mine, vers de vers, a cronicii grecești a lui Stavrinos, lăudător al aceluiași viteaz, o întreagă istorie a țerilor noastre compusă numai din fragmente de cronici, acel volum Din faptele strămbunilor care nu s-a învrednicit de o a doua ediție. Scrisorile contemporane au venit și ele la rînd, și era pentru mine o bucurie să corectez acele rînduri pline de pasiuni așa de nobile, de o duioșie așa de comunicativă și de o așa de adîncă înțelepciune: Scrisorile domnești din 1911 și, în anul următor, Scrisorile de boieri. Numai după mulți ani, în legătură cu lucrări de sinteză în aceste două domenii, am putut adăugi Scrisorile de negustori, de care nici un negustor nu s-a interesat, Scrisorile de meșteri, așijderea cu Scrisorile de femei care au trecut, dăunăzi, total neștiute, trebuind ca Institutul pentru studiul istoriei Sud-Estului european, creat de mine, să ia asupră-și spezele, trimețînd gratuit elegantele volumașe, în care, și la anii mei înaintați ca și în tinereță, pusesem atîta grijă pioasă.
În aceste scrisori intră de la sine, în legătură cu înălțarea la Iași a statuii lui Cuza-vodă, care-și are o întreagă poveste, pe care cetitorul o va găsi în altă parte, și publicația de prinos a Scrisorilor, mesagiilor și proclamațiilor celui așa de adînc român și moldovean în inima lui generoasă.
Pentru a da și cercetătorilor, cari se înmulțeau, ai mînăstirilor noastre, o îndreptare – căci prea mult mă jignea învîrtirea în

călcîie, ignorantă și pretențioasă, a nobilelor și cultelor doamne care apar într-un zbor de văluri albastre și dispar în aceeași fluturare grăbită, atunci cînd, cu o reculegere de care ar fi capabilă inteligența lor mai bine sfătuită, sînt acolo atîtea lucruri pentru mintea și pentru inima lor —, am reprodus în broșură și am întregit studiile asupra Hurezului și mînăstirii Neamțului (ambele din 1912). Ele făceau parte dintr-un întreg plan în legătură cu monumentele istorice, în Comisiunea pentru ocrotirea cărora intrasem, nu fără obișnuita împotrivire. Era vorba și de scurte călăuze, ca aceea pentru Snagov, apoi de două ori retipărită, de cărți poștale ilustrate și chiar de un calendar istoric, dînd, cum se face în Italia, în Germania, pentru fiecare zi, cu cîteva cuvinte de explicație, un monument sau un portret, în legătură cu amintirile pe care le trezește acea zi. O dată, pentru o societate de doamne care căutau un mijloc de cîștig mai distins decît chetele, balurile, ceaiurile și garden-party-urile, am făcut să se tipărească un număr de cărți poștale splendid ilustrate care înfățișau litere ornate de pe documentele noastre. Foarte tîrziu numai, talentul fiicii mele Magdalina va putea să deie, cu ajutorul bănesc al fostului meu elev Moisil, un întreg mic album de asemenea podoabe, care a fost foarte bine primit în străinătate, și ignorat în aceeași măsură la noi.
Numai acum cîteva luni, am putut, după cîteva note în cartea mea generală despre arta românească veche, să descriu și să explic amănunțit ce comoară avem și în această privință, prin trei conferințe, ținute în sala Dalles de la București, înaintea unor bănci în mare parte goale, vorbitorul fiind un biet indigen, iar subiectul fără interes pentru nobilii domni în frac și nobilele doamne în ținută de bal, cari se omoară la sosirea oricărui vorbitor exotic – deși nu atunci cînd îi fac răul serviciu de a-l recomanda cu permanenta mea impopularitate.
O ediție nouă, elegantă, portativă, a poeților clasici mi-a părut că e o necesitate. Pentru aceasta am ales ce e mai frumos, mai îngrijit ca formă în opera lui Asachi, deprins la școala italiană de la începutul secolului și atît de neînțeles tocmai prin caracterul complex al formei sale. Un frumos volum, legat în simili-pergament, n-a aflat decît un număr extrem de redus de cetitori.
Optimismul meu îmi ascundea zădărnicia unei astfel de încercări, iar a mă adresa la stat pentru desfacerea prin școli și biblioteci populare, mijloc la care cu frîngere de inimă a trebuit să recurg mai tîrziu pentru alte publicații, nu-mi stătea în obicei.
Mi se pare că nici astăzi poetul ieșean nu se citează după ediția mea, îngrijită cu atîta iubire. M-am trudit apoi să readuc primele poezii ale lui Alecsandri la forma inițială, mult mai firească, și un al doilea volumaș s-a adaus la o colecție osîndită de la început.
N-am uitat nici pe Bolintineanu, din care era puțin de cules, pe

Crețeanu, pe poetul bucovinean Petrino. Prin îndrăzneala unui vers așa de nou, prin raportul lui cu folclorul, pe care-l strînsese cu ajutorul elevilor lui, mi se impunea și Baronzi, din care poate nu s-a cumpărat un singur exemplar […]. La dezvelirea statuii lui Cuza-vodă, prezintam unui public care se menținea îndărătnic inexistent, o antologie a poeților Unirii, în scrisul cărora erau bucăți surprinzător de încă vii. Colecția va fi fost arsă ori topită în cazanele fabricilor de hîrtie supt ocupația străină. În alt format, începusem o editare a proverbelor, traducînd pe cele orientale, și am cules ceva și din hîrtiile lui Baronzi, pe care mi le încredințase, cu manuscripte de romane, o bătrînă profesoară, fiica lui, măritată cu un inginer Ghirgiu – le-am dat Academiei Române —; ba am publicat și o broșură populară de cîntece, cu intenția de a se persevera dacă n-ar fi intervenit lipsa de interes, în sfîrșit vizibil, lipsa de bani și tot ceea ce a tulburat apoi așa de adînc societatea românească.
Într-o zi, uitîndu-mă prin vechile rafturi proaste ale părții din bibliotecă pe care o dusesem cu mine, am găsit rarisima carte a Peregrinului transilvan de Ioan Codru Drăgușanu, grozavă ca înfățișare în ortografia ei cipariană și cu amestecul nesăbuit al cuvintelor latine pe care le-a răspins limba. Dar era acolo un izvor așa de puternic și limpede de tinereță, de spirit popular, de observație atentă a lucrurilor străine, de simpatică filozofie proprie… Și atunci am rugat pe d. Onciu, care nu era încă șeful meu de atelier, să reproducă acest text, înlocuind cu cuvinte vii acele umbre latine: unde nu găsea cuvîntul, îl adăugeam în corecturi.
Și s-a făcut astfel una din cele mai frumoase cărți din toată literatura noastră, care a trebuit apoi și retipărită.
Așa mergea tipografia noastră, cu spor numai pentru depozit. Cît privește sprijinul de afară prin comenzi, doar dacă drul Elefterescu, om preocupat de viața și cultura populară, tipărea la noi; acționarii înșiși nu-și mai aduceau aminte că au o tipografie, care pe încetul mi-a căzut mie ca un fruct putred și părăsit.
Toate aceste publicații plecau în mare parte din noua încredere în mine pe care mi-o dăduse scrierea și primirea Istoriei poporului românesc în cadrul formațiunilor sale de Stat, în limba germană (1905).
Credeam că Lamprecht, cu care avusesem așa de puțin a face, de altfel, mă uitase cu totul cînd, în 1904, marele istoric german, care primise conducerea vechii și importantei colecții de istorie universală, inițiată de Heeren și Uckert, îmi scrise pentru a-mi arăta nevoia de a se face și o Istorie a românilor, întrebîndu-mă cui ar putea să o încredințeze, atenție care m-a atins adînc și pe care o datoram, cred, cuvintelor pe care le găsiseră pentru mine studenții români de la Universitatea din

Leipzig. Ele-i dăduseră lui Lamprecht destulă încredere în judecata mea pentru ca să fiu consultat apoi pentru istoria tuturor popoarelor din sud-estul european, ceea ce mi-a îngăduit să fac a se opri o monstruoasă istorie în cinci volume a Ucrainei, istorie neexistentă, pe care o propunea separatismul naționalist al învățatului, dar confuzului Hrușevski, care a dat apoi, în traducere germană, o nespus de stufoasă parte întîi a povestirii sale, și să pun în legătură, pentru sîrbi, pe fostul meu profesor
cu Jireček, ceea ce a dat științii nu numai cele două volume, cu desăvîrșire nouă, ale acestuia, în colecția Lamprecht, dar l-a adus să publice, în Memoriile Academiei din Viena, partea, așa de întinsă, despre instituții, care nu se potrivea cu proporțiile ce i se admiseseră.
Am spus lui Lamprecht, cu toată sinceritatea, că dacă se adresează lui Xenopol, care terminase de mulți ani Istoria românilor din Dacia Traiană și o prescurtase într-o formă franceză, prea largă pentru epoca mai nouă, trebuie luată precauțiunea de a cere ceva nou, revăzut asupra izvoarelor. Lamprecht reveni, cerîndu-mi mie să iau asupră-mi o sarcină așa de grea pentru o conștiință delicată.
Nu mă gîndisem niciodată la alcătuirea unei atît de vaste sinteze. Scurta privire asupra vieții neamului nostru, pe care mi-o ceruse d. Tăslăuanu pentru frumoasa-i revistă Luceafărul și care, imediat uitată de mine, în așa fel încît am descoperit-o cu mirare în bibliografiile de mai ieri, s-a publicat acolo la 1906 fără a se trage aparte. Toată partea veche, daco-romană, nu mă ocupase niciodată. Părți întregi fuseseră însă tratate pentru publicații amănunțite, ca Istoria lui Ștefan cel Mare, Istoria lui Mihai Viteazul, prefața de la volumul XI din Hurmuzaki, care dădea tot secolul al XVI-lea înainte de Mihai, aceea de la Studii și documente, IV, în care era vorba de relațiile noastre cu Ardealul în al XVII-lea; istoria mai veche o atinsesem în notele de la volumul III din aceeași colecție, discutînd informații nouă găsite de mine, pe lîngă cele din al treilea volum al Actelor și fragmentelor; vorbind de Cantacuzini, complectasem refacerea istoriei noastre pentru secolul al XVII-lea ca evenimente interne. Prin cele două prefețe despre Callimachi, veacul al XVIII-lea, care fusese cercetat amănunțit și în analiza cronicilor pentru Istoria literaturii din această epocă, fusese lămurit aproape în toate colțurile lui; prefața de la volumul X dădea toată istoria economică a acelui timp și, așteptînd Istoria lui Tudor din 1906, mersesem și dincolo de activitatea boierilor reformatori, pe care o analizasem acolo și o deslușisem și în Convorbiri prin explicarea unei scrisori a lui Hammer, istoricul Imperiului otoman, și prin rezumarea corespondenței Mitropolitului muntean Filaret. Ajunsesem deci pînă la instalarea domniilor pămîntene. Dacă Regulamentul Organic, care-mi era antipatic, cu

palidele lui umbre domnești, și anul 1848, care fusese pus într-o nouă lumină de marea publicație comemorativă încredințată de D. Sturdza lui Nerva Hodoș, ceea ce-mi va permite să public în revista mea Floarea darurilor un studiu despre Craiova și Unirea, îmi erau mai puțin cunoscute, în schimb, prin tipărirea actelor lui vodă-Știrbei, prin răbdătorul studiu asupra Vieții și Domniei lui atinsesem epoca Unirii, pentru ca numai în 1909, adunînd manifestațiile în scris ale lui Cuza-vodă, să dau pentru inaugurarea statuii Domnului de la 1859 și liniile de căpetenie pe care le cere o cît de largă prezintare a operei lui (Unirea Principatelor, 1909).

Toate acestea, n-ajungeau însă. Ele trebuiau topite într-o operă sintetică, de care am fost legat timp de un întreg an de zile, reducînd toate preocupările mele la cugetarea, plină de îndărătnice îndoieli, asupra arhitecturii și dezvoltării ei. Era și marea dificultate a redactării direct în limba germană; primele două, trei coli se vor tipări cu textul meu neschimbat; asupra celorlalte s-a întins revizia, foarte atentă, a unui tînăr învățat german, cu care era să colaborez pe urmă la refacerea Istoriei universale a lui Helmolt și căruia Lamprecht. Îi încredințase organizarea unor istorii ale provinciilor germane, Armin Tille.

De la început am cutezat să sparg obișnuitul cadru pentru ca, trecînd dincolo de ideea teritorială, care m-ar fi strîns între granițile, înguste și necontenit crîmpoțite, apoi larg sfîșiate, ale principatelor, acelor „țerișoare‖ de care tot vorbea D. Sturdza și retorica oficială pentru a face plăcere regelui, ctitor de viață nouă, să pot trata, cu sentimentele care mă stăpîneau și care se strămutau în sufletul epocii întregi, și viața românilor de peste hotare. A fost deci, cu asentimentul tacit al lui Lamprecht – și-mi era așa de frică de un refuz! – o istorie a românilor în cadrele formațiunilor lor de Stat. Și, în dispoziția de critică a spiritului meu, mi-am îngăduit încă o inovație: aceea de a da, la sfîrșit, vreo sută de pagini despre România și poporul românesc întreg, așa cum erau atunci, la 1905.

Își poate închipui cineva cum a fost primită această carte, în care abia era vorba de partide, iar numele celor mai mulți bărbați politici nici nu erau pomenite, cu „opera‖ lor cu tot, de însuși D. Sturdza, care încercase să mă facă a-i prezintă spre cenzură manuscriptul! Ce indignare! Mă țineam deci continuu de fapte rele… În locul banchetului de care fusese vorba, se anunța acuma o întreagă scriere de înfruntare, firește tot în limba germană. Cînd editorii au trimes lui Carol I cele două frumoase volume, splendid legate, n-au primit, cu toate întrebările lor, nici un semn de acceptare, necum de mulțămită. Mi s-a spus că mai mult decît orice îl indigna pe rege faptul că domnia lui și a lui Cuza-vodă cel răsturnat se găseau în același capitol.

Dar emoția a trecut, și cartea a rămas. Critica străină, adecă numai

cea germană, a fost foarte favorabilă. Weigand de la Leipzig, Korduba, istoricul ucrainian, și alții și-au arătat satisfacția lor, nu numai pentru că de acuma era la îndemînă o istorie a românilor bazată pe ultimele cercetări, dar și pentru felul cum era prezintată materia, apreciare care putea să-mi placă mult mai mult decît orice aprobare sau rectificare a detaliilor, care într-un așa de vast ansamblu pot să fie discutabile.

Cineva a observat că lucrarea întrece cu mult planul colecției, Helmolt însuși găsind cuvinte de apreciere pentru „românul cu mațele de aramă‖ care, în adevăr, cu cît țineam în spate și totuși nu stăteam pe loc, aș fi putut să fiu eu. La noi, Maiorescu s-a convins că, tipărit în străinătate, nemțește, și într-o astfel de colecție, s-ar putea să fie ceva de capul meu. Singur Ioan Bogdan a găsit cuvinte de recunoaștere pentru această carte; mi s-a părut însă că, măcar un timp, relațiile cu Onciul au devenit mai reci. Față de urile care, și din alte motive, vor reveni sălbatece, nu mai era acum nici totuși atît de necesara ligă a celor trei. Pentru expoziția din 1906 Onciul va da o scurtă istorie a românilor după cele mai stricte tipare tradiționale. Această trudită sinteză n-am putut s-o văd tradusă în românește decît foarte tîrziu, după război, de fosta mea elevă, dna Enache Ionescu, și încă a trebuit ca tiparul, în condițiile cele mai umilitor de modeste, să aștepte pînă la 1922, deci șaptesprezece ani de la apariția originalului german și să se prelungească nu mai puțin de șase ani, pe cînd sîrbii au ținut ca lucrarea lui Jireček despre istoria lor să apară în același timp, tradusă de elevul lui, Radonic, ca și forma străină.

De ideile dintr-însa, care însă erau în continuă dezvoltare, am fost stăpînit cînd am dat pentru Luceafărul un rezumat și cînd am scris, în legătură cu o aniversară din istoria poporului italian, o scurtă prezintare a istoriei noastre, Breve storia dei Romeni, care a ieșit din tipografia mea la 1911. Carte scrisă cu mult avînt, într-o limbă pe care o cunoșteam de mult și o vorbeam curent, dar care rezervă multe surprize străinului, cum mă conving de cîte ori încerc din nou a scrie direct într-însa. Anume îndoieli și atunci m-au făcut să recurg la fostul meu elev, fiul cel mai mare al lui Frollo, pentru o revizie, care s-a vădit a fi neîndestulătoare din partea unui italian născut și crescut la noi. Criticile italiene n-au lipsit cărții care „știe prea mult franțuzește și nemțește‖. Dar e curios că, atunci cînd am alipit unele capitole, referitoare la relațiile dintre noi și italieni, la o altă istorie a românilor, tradusă de dna și d. Antohi (doamna e italiancă), îndreptările au fost extrem de puține și judecata a fost totuși alta. Dar de scris italienește, cu toată lecția care mi se face la orice ocazie, tot nu m-am dezvățat.

Răscolind pentru istoria românilor în cronicile bizantine, am avut ideea de a scoate din ele tot ce poate servi pentru o istorie sprijinită pe

izvoare a Imperiului bizantin însuși. Am și astăzi aceste note amănunțite, împărțite pe capitole, și care-mi sînt încă de un oarecare folos.

Ajunsesem a cunoaște din 1901, la Veneția, pe Horatio Brown, cel mai vechi și mai harnic dintre cercetătorii arhivelor, dar și cel mai izolat și mai tăcut, care era delegatul englez pentru alcătuirea volumelor venețiene, admirabil lucrate, din marea colecție de State Papers care se publica de guvernul lui. Mi se părea curios că el nu schimbă nici o vorbă cu nimeni, și am pus rămășag cu soția mea că mi-l împrietenesc într-un ceas, și anume în așa fel încît, pînă la ceasul trei îmi va face și o vizită. Mi-am adus aminte că în Revue critique era o dare de samă despre una din lucrările aceluia care a dat, cu essay-uri foarte bine scrise despre aspectele Veneției, o istorie a tiparului venețian și, în colecția de Temple primers a editorului Dent, cel mai bun rezumat de istorie a republicii. Bănuiam că nu cunoaște aceiastă recenzie – și sîntem cu toții așa de sensibili la dînsele, deși știm mai bine decît orice critic ce este în cartea noastră… – și așa și era. Am căpătat de la arhivistul amic – o prietenie strînsă mă lega de Riccardo Predelli, mort așa de blind la masa lui de lucru, pe care-l ajutasem la identificarea numelor de localități orientale în colecția Commemorialelor și aveam atîta simpatie pentru della Santa, prea iute răpit stimei generale – informații asupra materiei care-l preocupa momentan pe voinicul englez, și i-am putut strecura un inedit privitor la un alhimist rătăcit prin Bavaria, în cea mai strînsă legătură cu aceste preocupații. Și din vorbă în vorbă iată-l că se duce acasă și apare înainte de ceasul trei înaintea locuinții mele din Caile del Ridotto, aducînd acelea din scrierile lui despre care-i spusesem că m-ar interesa foarte mult, dar nu le am. Mai pe urmă am fost și în frumoasa lui reședință din Cà Torresella alle Zattere, un palazzino plin de rari lucruri istorice, și am fost primiți în halat și în papuci, oferindu-ni-se un excelent ceai, dar aproape fără a vorbi nimic; peste cîțiva ani, cînd și el a plecat din lume, m-am gîndit să cumpăr pe sama Institutului Sud-Est european casa, pentru oaspeți români, dar se făcuseră reparații scumpe, și a trebuit să renunț.

L-am întrebat pe Brown dacă în colecția lui Dent, pe care n-am avut niciodată marea onoare de a-l cunoaște, deși l-am căutat la Londra – așa o fi editorul englez! – s-ar putea tipări o istorie bizantină, pe care, bineînțeles, aș scrie-o franțuzește, cele dintîi încercări de a scrie direct în englezește trebuind să fie de acum cîțiva ani numai – și au ieșit foarte prost. Răspunsul a fost favorabil, și m-am pus la lucru, căutînd să prind în cît mai puține pagini ce e mai esențial, dar și mai caracteristic, ceea ce nu înseamnă și ce e mai pitoresc, pentru a măguli pe cetitor, din această permanență imperială de peste o mie de ani. Aceasta fără a alerga de la un studiu

străin la alt studiu străin, cum se face de obicei pentru a redacta un manual convenabil ci, după concepții proprii, recurgînd necontenit la izvorul contemporan. A ieșit astfel un opuscul în care pe fiece pagină pusesem, curajos, pecetea cugetării mele înseși. Manuscriptul a fost trimes la Londra, unde a găsit un excelent traducător în d. Powles, cu care n-am avut nici un raport personal. Primirea a fost foarte bună și din partea filologilor cari se ocupă, ei mai ales, de Bizanț și ale căror exigențe sînt cunoscute: s-a recunoscut elementul de tînără originalitate care este în aceste pagini. Astăzi, cînd am prefăcut și crescut de două ori pe atîta textul francez pentru o tipărire care abia s-a isprăvit, puind dedesupt, după notele păstrate, însemnarea izvoarelor și controlînd necontenit cu ce au scris alții, pot afirma că puțin era de schimbat în textul de la 1907. Partea privitoare la literatura de cronici a Bizanțului a rămas în manuscript peste douăzeci de ani, fiind dată, nu fără oarecare sfială, care nu era cu totul îndreptățită, numai dăunăzi, noului prieten Henri Grégoire pentru frumoasa lui revistă Byzantion; împreună cu indicații asupra artei, ea a apărut acum în cartea nouă din tipografia mea de la Vălenii de Munte.

Din această răscolire de izvoare a rezultat și studiul asupra luptelor pentru tronul bizantin în secolul al XIV-lea, Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe, pe care am oferit-o lui Kohler pentru Revue de l'Orient latin dar, acesta cerînd o refacere de formă la care nu mă credeam dator, am dat-o lui Krumbacher pentru Byzantinische Zeitschrift și acesta a primit-o cu plăcere.

Împrejurările mă făcuseră apoi să trimet pentru volumul de omagiu al lui Lamprecht considerații asupra raporturilor medievale dintre Apus și Răsărit în evul mediu (1909). Pentru omagiul comemorativ al lui Amari, arabizantul italian, trimesesem un dialog abisino-latin găsit la Florența și am fost uimit aflînd că descoperisem cel mai vechi text de limbă amarică (1910). Pentru suedezi lucrasem o ediție, după cea din Studii și documente, a cronicii, scrisă de interpretul Amiras, a șederii lui Carol al XII-lea la Bender.

Încetul pe încetul istoria universală redevenise obiectul preocupațiilor mele. Întîi în legătură cu catedra pe care o ocupam la Școala Superioară de Război. În loc să predau elevilor mei, decît cari n-am avut alții mai atenți, mai înțelegători, mai personali în tezele lor de sfîrșit de an, în loc să prezint an de an fapte și date pe care le găsește cineva în orice expunere curentă, am gîndit că ar fi mai bine să desfac vastul cuprins al vieții societăților omenești în acele probleme la a căror soluție, crudă, dar de atîtea ori necesară, prin arme sînt chemați ei, la ceasul lor. Astfel istoria relațiilor dintre francezi și germani de-a lungul veacurilor mi s-a înfățișat ca o problemă a Rinului, și cu acest titlu a apărut, după notele stenografice ale amicului Stahl, cea dintîi lucrare cu acest caracter, desigur nou, în 1912. Anul următor, propria

noastră istorie se amesteca în dezbaterile sîngeroase privitoare la soarta Dunării, și o Chestie a Dunării a apărut deci la sfîrșitul cursului, cu explicația: Istoria Europei răsăritene în legătură cu această chestie. Și această publicație era prezintată ca fiind menită numai elevilor mei. La 1914 am grupat în jurul problemei mediteraneene (Chestia Mediteranei) ceea ce credeam mai esențial în istoria Europei de miazăzi.

O contribuție românească la cunoașterea istoriei apusene a fost în intenția mea reluarea cronicii românești, scrisă de agentul diplomatic muntean, despre expediția prin care, în 1716, turcii sălbatecului Mare-Vizir Gin-Ali au recucerit de la venețieni Moreea. Textul, luat din manuscriptul Academiei Române, l-am tradus și în limba franceză, confruntînd știrile, atît de nouă, de precise și de originale, cu un ziar francez contemporan. Ediția a apărut la 1913 în luxoasa publicație de cronici inițiată de Ioan Bogdan. Am avut satisfacția să văd că acest izvor al nostru află prețuire pentru istoria cetății mie așa de iubite. Aș pune alături retipărirea, cu prilejul comemorării morții tragice a lui vodă Brîncoveanu, căruia i-am consacrat atunci, la 1914, și o întreagă lucrare în românește, a admirabilei descrieri pe care secretarul bogatului și mîndrului domn, Del Chiaro, a dăruit-o Țerii Românești (Storia delle rivoluzioni della Valachia). Din nenorocire, ca tot ce am tipărit pentru Casa Școalelor, întreaga ediție a fost depusă, pentru a nu se mai clinti, în subteranele acestei desigur, atîta timp, prea birocratice instituții, pe cînd ea ar fi putut folosi așa de mult pentru cunoașterea în Italia a lucrurilor românești.

În cîteva conferințe din 1934 am căutat să redau nu numai legăturile noastre cu Veneția, pe care le atinsesem într-o lucrare închinată memoriei lui Monticolo, precum legăturile vechi cu Anglia erau înfățișate în volumul de omagiu pentru vechiul meu profesor Charles Bémont, dar și tot ce mi se părea mie, un așa de asiduu cercetător, că ar putea să exprime măcar pe departe esența, atît de complexă și de fină, a vieții venețiene din secol în secol. De aici a rezultat cartea Cinci conferințe despre Veneția din 1914, care se va retipări peste treisprezece ani și din care o parte, aceea a raporturilor româno-venețiene, se va da în limba italiană, în revista L'Europa orientale. Lucrarea întreagă zace de ani de zile în buna traducere manuscriptă a elevei mele dra

Nella Collini, cea mai devotată și dezinteresată din ajutătoarele literare, fără să se fi putut găsi mica sumă necesară pentru a o putea tipări ca o dovadă de înțelegere pe care nația noastră o are pentru minunea venețiană.

Din Arhivele Republicii Sfîntului Marcu într-o nouă călătorie luasem note și făcusem copii pentru acea parte, din a doua jumătatea secolului al XIV-lea, care nu intrase in Notes et extraits, începute

numai la 1400. Din ele am făcut la 1915 studiul, apărut și în limba franceză, din noua publicație pe care, tot pentru a se ști că sîntem pe lume și noi, o începusem la Academie, Buletinul secției istorice, despre Veneția politică în Marea Neagră, pe vremea lui Dobrotici, creatorul Dobrogei, dar și înainte și după dînsul. În Memoriile Academiei se adăugeau și documentele, pe care un cercetător german, de altfel iute la învinuiri, nici nu s-a gîndit a le cunoaște, pentru o lucrare, de o ciudată alcătuire, după război.
Dar scrisul istoriei, care se făcea odată în mînăstiri, fără nici un gînd la lumea dimprejur, părăsită o dată pentru totdeauna, nu se poate izola, nu trebuie să se izoleze de viața care gîlgîie, influențează, cere, impune. Și lumea, care părea stabilită pe multă vreme prin echilibrul între două sisteme de mari alianțe, intra de la 1912 înainte, cum se va vedea din capitolul următor, într-o fază de prăpăstioase schimbări. Ele cereau deci explicații și direcții care m-au îndreptat din nou către studiile de istorie universală.
La 1912 se serba la Chișinău o sută de ani de la anexarea Basarabiei și, după ce arătasem încă din 1911, în Memoriile
Academiei, în ce condiții se făcuse răpirea, am dat într-o întreagă carte, pentru care adunasem materialul localitate după localitate, o istorie a provinciei românești pierdute, în Basarabia noastră, la care se adăugeau de la sine capitolele din Pagini despre Basarabia de azi, precum și ce se cuprindea ca observații și îndrumări în mai vechea carte de călătorii. Era aici și o legătură strînsă cu evenimentele generale care ne-au dus cîndva la Nistru și care ne-au răspins înapoi la Prut.
Dar împrejurările politice nouă ne cereau în acest moment, care era și al vizitei țarului Nicolae al II-lea la Constanța, o altă
îndrumare decît aceea a unei simple asigurări a hotarelor actuale prin alipirea la alianța de pace a Centralilor. Cu oarecare greutate, ciocnindu-mă, cum se va vedea, cu interesele, la Liga Culturală, ale unui Virgil Arion, am ajuns la publicarea, pe sama mea, pe cînd la început fusese vorba de o demonstrație a societății pe care o serveam ca secretar, broșura de orientare contra aceleia a statului român: România, vecinii noștri și chestia Orientului (1912. Aceleași idei se exprimau, tot atunci, în broșura franceză Les Roumains et le nouvel état de choses en Orient. Trebuia să fie cineva orb ca să nu-și dea samă ce hotărîtoare consecințe va avea anexarea Tripolitaniei de italieni și războiul dezlănțuit de dînșii, în ciuda asigurărilor de pace veșnică.
Era vorba de a se arăta că noi n-avem numai o „politică tradițională‖, datînd de la suirea pe tron a lui Carol I și așezată pe nezguduita bază a contractelor încheiate de I. C. Brătianu la Berlin și Viena, ci că există adevăratele noastre îndreptări,

verificate și confirmate de-a lungul secolelor. Cum, în acest an 1912, regele crezuse că e bine ca dinastia să cîștige un sprijin mai puternic în generația nouă și trimesese la cursurile de vară de la Văleni, al căror sens rămîne să se explice aiurea, pe fiul moștenitorului tronului, am întrebuințat și acest prilej pentru ca să afirm necesitatea unei oarecare autonomii politice, capabilă de a-și schimba alianțele fără a se aservi nici uneia din ele, prin cele trei conferințe, foarte ascultate, care au format broșura Însemnătatea românilor în istoria universală. Prestigiul Domnilor noștri, situația lor, scump plătită, de patroni ai ortodoxiei, ai vieții creștine în Orient, s-a învederat apoi, în aceleași Memorii, prin studii întinse care căutau să lege, în vederea acestui scop, istoria noastră cu a mediului în care ea a evoluat.
Cînd Duiliu Zamfirescu și-a purtat la Academie războiul cu ardelenii, cari, nu-l simpatizau și pe cari nu-i simpatiza, am răspuns îndată prin Partea românilor din Ardeal și Ungaria în cultura românească (influențe și conflicte). În Francisc Rákóczi al II-lea, învietorul conștiinței naționale ungurești și românii arătam cît ne datorește nouă, vechilor Principate, primitoare pentru toate națiile robite, însăși dezvoltarea ideii naționale maghiare în secolul al XVIII-lea. Față de Rusia, care se îmbia pe lîngă noi în vederea unor evenimente care se simțeau de toți a fi foarte apropiate, aminteam legătura de la 1711, cu toate avantajele și cu toate primejdiile ei, prin alt memoriu la Academie: Carol al XII-lea, Petru-cel-Mare și țerile noastre. Ce-au urmărit totdeauna față de noi Habsburgii, de cari era vorba să ne desfacem, reieșea din acela care trata despre Ocupația austriacă în anii 1789—1791, căruia fără zăbavă i-a urmat, ca o continuare firească, rămasă neterminată, Politica Austriei față de Unire, cea de la 1859.
În legătură cu aspirații care începeau a-și destinde aripile, întrebuințam o publicație întîmplătoare de documente pentru ca să dovedesc permanența noastră dincolo de Prut, în Din ținuturile pierdute: boieri și răzeși în Bucovina și Basarabia în cele dintăi decenii după anexare și, pe cînd la parcul Carol organizam o expoziție basarabeană și cream la Iași un cămin al studenților basarabeni, publicam la Academie Însemnătatea ținutului de peste Prut pentru istoria românilor și pentru folclorul românesc.
Războiul izbucni în Balcani, statele creștine, în sfîrșit înțelese între dînsele, după îndemnul Rusiei, care spera să tragă, principalul folos din încurcătură, aruncîndu-se asupra Turciei, pe care, cum se va vedea, noi o credeam destul de tare ca să poată înfrunta lovitura dată cu atîta entuziasm. Din însemnările mele, culese în izvoarele bizantine, am luat ce trebuia ca să se vadă, într-o expunere cu totul obiectivă, în care nu era nici șovinism, nici intenția de a sprijini o imposibilă întindere pînă în

adîncul Peninsulei Balcanice, la care nu se gîndeau decît romantici ca un Vasile Pârvan, care ajunsese atunci elementul diriguitor al‖Ligei‖, că marile Imperii naționale de dincolo de Dunăre în evul mediu nu sînt decît iluzia unui naționalism înfierbîntat și că ideea Imperiul domina frăsuirea și frămîntarea fără scop și fără continuitate a tuturor intrușilor descălecați la sudul ‚Dunării, că trebuie deci să se renunțe, chiar în folosul unei vieți pașnice de buni vecini, la credința că ideea națională a determinat încă din fundul vremilor întemeierea de state pe acest teritoriu așa de disputat. Astfel s-au alcătuit, în acest an de mari schimbări și de tragice evenimente, Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Balcani […]. Pe cînd cercetam originile organizației noastre bisericești pentru a dovedi și aici linia proprie a dezvoltării noastre, care a întrebuințat toate împrejurările din lume pentru a-și face loc, prezintam, într-un memoriu la Academie, concordanța în sud-estul Europei a celor „două tradiții istorice‖ din aceste regiuni: a italienilor și a românilor. Rolul nostru era urmărit apoi în toate domeniile de influență printr-o serie de alte studii, apărute în același loc: Vasile Lupu al Moldovei ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii ortodoxe, Muntele Athos în legătură cu Țerile noastre, Fundațiile religioase ale Domnilor români în Orient, Fundațiile Domnilor români în Epir, opera lui Constantin Brîncoveanu între acești creștini răsăriteni, legăturile noastre cu Caragheorghe, trezitorul vieții naționale sîrbești și cu întreg poporul său, Iordachi Olimpiotul, românul din Vlaho-Livadi care a sprijinit pe Tudor Vladimirescu, părăsindu-l cînd i s-a părut că acesta nu servește cauza creștină, apoi rădăcinile pe care le-a avut la noi doctorul Veron sau Beron, care a stat multă vreme la Craiova lucrînd pentru cultura poporului său și, în fine, îmbrățișînd tot vastul domeniu al legăturilor noastre cu vecinii de la sud, cercetarea despre Sîrbi, bulgari și români în Peninsula Balcanică în evul mediu, la care o să se adauge broșură franceză Serbes et Roumains, cu conferințile mele de la Belgrad.

Pe urma acestor publicații ale mele se poate observa toată dezvoltarea problemelor ce se puneau așa de răpede, și cerînd un răspuns așa de hotărît, în fața noastră. Dacă am atins chestia renegaților în trecutul nostru, așa de puțini, era pentru că la Academie se înfățișase, fără pudoare, prelatul care odinioară se ocupase cu atîta rîvnă de cultura noastră din trecut, amicul lui D. A. Sturdza, Vasile Mangra, pe care-l cunoșteam de la Oradea, unde fusese vicar, și care acuma stătea, cu o nouă direcție maghiarofilă, în calea tendinților noastre firești, ceea ce i-a adus memorabila demonstrație din curtea Academiei, de unde a ieșitîntre huiduieli și. cu potcapul turtit. Cînd cele două mari Imperii internaționale și-au stat față în față gata să se încaiere, am dat, la Academie, paralela dintre imperialismul austriac și

cel rusesc. Cînd s-a atins, în alt sens, chestia Dardanelelor, am rectificat, pe baza materialului istoric, părerile greșite în această privință. Cînd o doctrină crudă a reclamat totul numai pentru cei mari, am
răspuns înaintea aceluiași public cu Dreptul la viață al Statelor mici. Cum societatea românească era acum ruptă în două în ce privește drumul de luat pentru a ne găsi cu arma în mînă hotarele firești, am prezintat soluțiile mele în Originea și sensul direcțiilor politice în trecutul țerilor noastre, după ce arătasem cît de ușor în trecutul nostru trecuserăm munții în Ardeal și ce fără noroc au fost, cu toate primele succese, încercările celor ce stăpîneau povîrnișul nordic al Carpaților de a năvăli în țara noastră.
Pe planul al doilea căzuseră preocupații interne ca aceea care, după o istorie a armenilor, mă făcuse să prezint istoria evreilor
la noi.
Acuma, la 1914, venise, odată cu bătaia tunurilor lui Franz-Joseph asupra Belgradului, vremea marilor deciziuni și marilor suferinți. Pentru acest ceas al „fecioarelor nebune— de la noi eu îmi aprinsesem însă candela și trebuie să arăt acuma de cînd.

Desăvîrșirea unui crez politic și social

Cuvintele adevărate apăruseră în Epoca și deosebit, și ele au găsit un mai larg răsunet și decît articolele din L'Indépendance Roumaine. Atacurile personale contra unor oameni la cari, de altminterea, și atunci, mă interesase numai direcția, încetaseră:aici se punea baza unei doctrine naționaliste, care se deosebea supt multe raporturi de aceea așa de impresionantă prin strînsă ei logică a prietenului meu viitor A. C. Cuza. Ea nu venea, întîi, din postulate metafizice, nici din analiza unor fenomene de ordine materială, ca înmulțirea populației evreiești în orașele moldovenești, alcoolizarea țeranului, sistemul de captare prin avantagii bănești sau de situație al așa-ziselor partide politice. Ea n-avea, în al doilea rînd, preciziunea unui decalog care să cuprindă, într-o serie de nedesfăcut, propoziții pe care, fără a prevedea schimbările, fatale într-un viitor așa de grăbit și de capricios, să le fi declarat incontestabile. Ea nu introducea o aprigă pornire de negație, o înverșunată ofensivă, ajutată de mijloacele unui mare talent de satiric și epigramist. Ea nu ținea samă de aprobările pe care le-ar fi putut găsi într-un tineret prea puțin matur pentru ca o cultură fără critică și o așa de slabă inițiare în realitățile naționale să-l poată face judecător în domeniul unor așa de grave probleme.
Cu aceeași caldă dorință de a folosi neamului pe care-l vedeam amenințat, era o deosebire de temperament, o deosebire de viață, o deosebire de studii favorite, ceea ce pe nesimțite determină întorsătura de spirit a unui cugetător.

Eu plecam de la ce văzusem cu ochii în hîrtia documentelor și în sufletul oamenilor în viață, cercetați de la un capăt al pămîntului românesc la altul. Desigur că aveam cea mai mare stimă pentru crezul unui Kogălniceanu și admirația cea mai absolută, nu numai pentru geniul politic, dar și pentru puternicele convingeri ale lui Eminescu, și mă bucuram că aceeași credință, acomodată cu vremile, poate trece de la o generație la alta. Dar nu legam o cugetare de azi cu concluziile cugetării de ieri numai pentru că aceasta fusese exprimată de așa de sus, cu atîta autoritate și într-o așa de captivantă formă. Se făcuse din nou verificarea asupra vieții naționale, și de acolo pleca gîndul meu, a cărui exprimare îmi era mai mult decît o datorie: o obsesie. Veacuri întregi îmi aduceau învățăturile lor și în milioane de oameni găsisem un instinct ce corespundea pe deplin cu glasul lor, însemnat în slova veche, care era pentru mine ea însăși o încîntare.
Trebuia ori să dispărem – și ar fi fost păcat și pentru atîta luptă și suferință, și pentru comorile închise în sufletul nostru —, ori să devenim, cu orice risc, noi înșine.
Serbările pentru Ștefan cel Mare erau, după multă vreme de șovăire, de îndoială, de nesiguranță în ce privește mijloacele și posibilitățile noastre, o afirmare, una de o putere neobișnuită. O luptă se deschisese între dogma nouă, pozitivă, optimistă, energică și între spiritul de negare, între atitudinea descurajatoare a „junimismului‖ degenerat și politicianizat, care ne relega în rîndul națiilor mici, fără originalitate culturală, menite a trăi supt toate raporturile la remorca celor mai mari ai lumii, ale căror forme ar fi prin ele înseși neapărat superioare formelor pe care ne simțeam în stare a le elabora. A fi „european‖, „occidental‖, „modern‖, în rînd cu lumea, nu mai era lozinca, predicată cu toate metodele unei înjositoare „zeflemele‖, ale unei ironii care nu poate să ardă decît modele și nu rănește nici măcar la suprafață credințile. Aprobarea opiniei publice trecea și pe lîngă umanitarismul internațional, pe lîngă sentimentalismul de martiragii siberiene și filantropia orelor de muncă și participărilor la beneficii, care formau evanghelia, de tulbure caracter național și religios, a vrăjitorului prin zîmbet de la restaurantul din Ploiești.
Ne simțeam deci noi, vedeam drumul nostru și, dîndu-ne samă de ce piedeci va trebui fatal să ne puie morala politicianismului dominant, cutezam totuși a privi în față idealul nostru. Fără să am oarba încredere a tribunului născut, care se îmbată de gesturile și vorbele sale, ori copilăreasca vanitate a cui s-a deprins a se înzei pe sine și naivitatea cui crede că o idee emisă e una pe jumătate realizată și, în același timp, desprețuind orice presiune asupra conștiinții altuia, ca și metodele de cîștigare și menținere a

aderenților pentru a li se atribui, în concurența dreaptă a valorilor, calități pe care le-ar fi căpătat astfel numai pri contactul cu gîndul meu și participarea la lupta mea, nu rîvneam la nici o „șefie‖ de „curent‖ și umorul moștenit de la boieri spirituali, de la negustori și de la țerani mucaliți mă făcea să rîd cînd întîlneam prin trenuri pe profesorul basarabo-ieșean al „poporanismului‖, care își lăfăia ciocoiește, cu apucături de parvenit îmbătat de sine, insomnia savantă și filozofică înaintea cîrdului admiratorilor cîștigați, meduzați și zăpăciți.
Cuvîntul de „luptă‖ mi-a părut vulgar, cînd eu nu căutam adversarii și nu mă înflăcăram de beția trîntelor, păstrînd în suflet calda dorință de a vedea în pace pe toți oamenii capabili de a da ceva țerii lor; calificativul de „luptător— îmi amintea grosolane încordări de circ, iar expresia de „apostol—, cu care bunătatea unora și dușmănia batjocoritoare a altora m-a împodobit, nu putea decît să umple de jenă și de dezgust pe cine nu juca nici un rol romantic, nu făcea minuni pe drum, nu se lăuda că învie morții și, convins că e numai un om care se trudește să-și facă datoria cît poate mai bine și tot mai bine, n-avea poftă să se suie necontenit pe tribune a căror înălțime-i părea pretenție și artificiu.
Arătam ce e în fundul sufletului meu și atunci cînd, adunîndu-mi cugetări răzlețe, pe care erau liberi să le ia în batjocură toți deștepții cafenelelor și cîrciumelor literare, intitulam această culegere, apărută în 1906: Gînduri și sfaturi ale unui om ca oricare altul. Și așa, „un om ca oricare altul‖, am înțeles să fiu și să rămîn pînă la sfîrșit.
Afirmarea credinții mele m-a readus la literatură, pe care o părăsisem cu totul, nepuind pe hîrtie ani de zile un singur vers, lepădîndu-mă de orice tendință în domeniul scrierilor de imaginație și neglijînd chiar, în toiul ocupațiilor multe și grele, orice contact cu o producție de simplă imitație ștearsă.
Haret, urmărind planurile lui „culturale‖, de naționalism oficial, stîmpărat și cuminte, în legătură cu vechi tradiții uitate ale partidului liberal de care, cu toate că reprezintă tot mai mult o nuanță aparte, era așa de strîns legat, se gîndise la o revistă literară, a cărei necesitate era cu atîta mai mare, cu cît Convorbirile literare, de un caracter pronunțat istoric, supt conducerea harnică a lui Ioan Bogdan, aveau o răspîndire foarte mică. Pentru această sarcină, în care era și – sau mai ales – gîndul luminării satelor, pe o treaptă mai ridicată decît a vechii publicații Albina, el dădu mijloacele trebuitoare unei tovărășii create de dînsul dintre poeții înscriși în bugetul ministerului, ca „referenți‖:‖Vlahuță și ardeleanul Coșbuc, cari găsiră sau, mai probabil, primiră de la ministru titlul, eminamente „cultural‖, de Sămănătorul.
Prietenul meu mai în vrîstă Vlahuță ajunsese a reprezintă, în ciuda vechii formule de „artă pentru artă‖, tot mai mult literatura aplecată către nevoile sufletești ale nației. Evoluția lui de la Vieața, în care se

dădeau lupte tocmai contra celor cari voiau să „robească‖ producția estetică, menită a trăi prin și pentru sine, se făcuse răpede. În răzeșul tutovean se treziseră vechi elemente de trecut, care-l legau strîns de viața neamului său, și el înțelegea să servească de acum înainte, cu un așa de nobil talent, dezvoltarea în lumină a acestuia. Poate sfatul lui să fi contribuit a îndemna pe Haret la această creațiune. Dar legăturile lui Vlahuță cu noua literatură, puțin răspîndită, încă sfioasă, pierdută prin cenacule, cu călăuze ele înseși dezorientate, ca bietul Stans, de la Floare albastră, înnegurat apoi de fantomele nebuniei, erau aproape nule; retragerea lui de cîțiva ani, despărțindu-se de polemica, intrată în gazetele liberale, a lui Gorun, făcuse dintr-însul un izolat, care începea să fie uitat. Între naționalismul lui visător și melancolic, dar capabil de a se exprima uneori în accente de critică asemenea cu cele violente, din tinerețele sale, ca în pe atunci faimoasa Minciuna stă cu regele la masă și acela, zdrumecat, abrupt, închegat în formule latine, dar și clasic germane și rustic ardelenești, al lui Coșbuc, care-și făcuse abia intrarea în regat – unde se va așeza definitiv mai vechiul colaborator al Tribunei —, prin publicarea în fruntea Convorbirilor, înaintea „generației tinere‖, a Nuntei Zamfirei, poemă plină de
vuietul de petrecere năsăudeană între grăniceri, nu era nici o potrivire. Și firea celor legați împreună printr-o decizie ministerială era cu totul deosebită, mai mult chiar: antagonică, între Vlahuță, un excelent gospodar, plin de virtuți casnice, trăind între cei patru pereți ai locuinței, sălaș fericit într-o a doua căsătorie cu o femeie cuminte, și între Coșbuc, plin de zbucium studențesc maghiaro-german, incapabil de a fi reținut și stăpînit, în ciuda căsătoriei sale cu sora librarilor Sfetea, și veșnic ispitit între păhărele unor prieteni mai tineri, cari aveau apoi impia măgărie de a rîde de ciudățeniile lui.
Probabil Coșbuc a fost acela care a căutat colaboratori, adecă de fapt înlocuitori și, la cea dintîi ocazie, succesori, între tinerii scriitori ardeleni. La Tribuna va fi cunoscut aprinsa fire luptătoare a urmașului de nemeși hunedoreni, Ilarie Chendi, a cărui pornire pasionată se oglindea și în fața cu profilul fin tăiat, cu ochii plini de foc și obrajii îmbujorați de patimă. Chendi, adecă de fapt Cîndea, în forma pe care o adoptau nobilii români, cnezii și voievozii, cînd treceau la legea și la limba stăpînilor maghiari din cari tînărul critic avea ceva într-însul, fusese ziarist la Sibiu, pișcase în dreapta și în stînga, nemerise onoarea unei femei, al cării soț, un dac aspru, intrase cu biciușca în redacție; peste cîteva zile cel așa de sîngeros ofensat trecea munții, și aici, în tovărășii liberale, mutase verva sa în domeniul literaturii. Aducea cu el lecturi fără îndoială întinse, dar numai în domeniul scrisului german, ca fost elev al unui gimnaziu săsesc și, cu un diabolic instinct al pamfletului, un personalism care, străin de orice

sistem și rebel față de orice consecvență, nu pierdea nici un prilej de răzbunare, iar, cu aceste însușiri și defecte, o siguranță înnăscută a gustului, care-l făcea, cutezător cum era, de cel mai mare folos pentru a curăți bălăria ușoară ce invadase terenul scrisului românesc; uneori, și supt influența mediului academic, unde căpătase un loc de bibliotecar, gîndirea-i mergea pînă la stabilirea de adevăruri istorice în domeniul său și, în tovărășia unei fete, dra Carcalechi, cu care l-a legat o pasiune terminată prin sinuciderea ei – pe cînd pe dînsul îl pîndea nebunia —, el începuse și publicații de texte, ca aceea a scrisorilor lui
Alecsandri.
Robit și stăpînit de dînsul, încerca primii săi pași în poezie, căreia-i aducea solida-i educație literară de caracter german,
cîștigată în casa părintelui, care era un respectabil director de liceu brașovean cu craniul eshilean și cărunteți patriarhale, Ștefan O. Iosif.
Cu totul deosebit și ca suflet de prietenul înaintea căruia nu putea să aibă o voință, palidul tînăr slab, cu figura vagă și marii ochi triști, care spuneau dezorientare și vis, dădea noii poezii o notă cu totul specială, în care Eminescu nu era cu nimic și nici, mai ales, filozofia lui, credințile lui, lărgimea lui de orizont. Picurau, în această inspirație pură și săracă, din clara undă a unui izvor de munte ca în pădurile de brazi ale Carpaților lui, stropi de diafană poezie, care corespundea, de altfel, cu desăvîrșire tendinților din Apus în vremea care merge de la Verlaine, „sărmanul L'ilian‖, cu care se potrivea și viața lui Iosif pînă la marea iubire și teribila tragedie care l-a cuprins pe acesta, la germanul Stephan George. Intru cît corespundea un asemenea temperament cu militantul realism al revistei lui Haret își poate da sama oricine.
Rezultatul împunsăturilor zilnice ale lui Chendi, car'e-i făceau, pe lîngă mulți cetitori, pe cari o asemenea atitudine îi ațința, ca,
mai tîrziu, la matchurile de box, și atîția dușmani, și-l separau de intențiile ministeriale, care erau numai de înfrățire, de pace, fie și dulceagă și nulă, a fost că revista nu mai putea să se menție. Atunci, fără să fi avut eu cu dînsul alte legături decît acelea dintre cetitor și bibliotecar și, o dată, o cerere de articole pentru Tribuna, în care apăram partea Ardealului în cultura românească împotriva lui Hasdeu care, relevînd cu dreptate rolul boierilor noștri de la începutul secolului al XIX-lea, aruncase o piatră în statuia convențională a lui Gheorghe Lazăr, pe o vreme cînd orice era ardelean trebuia să fie sfînt pentru noi, Chendi a întins o undiță către profesori și istorici, afirmînd cu un rar curaj, obișnuit la dînsul, că scrisul lui Bogdan și al meu cuprinde mai multă literatură adevărată decît lînceda producție a beletriștilor recunoscuți. Peste cîteva zile, în numele lui și al lui Iosif, prin scrisoare chiar, mi se pare, mi s-a propus să iau conducerea modestei reviste în alb veșmînt de mironosiță, fără chenare, fără ornamente, dar în care

se zbătuseră pînă atunci atîtea războinice porniri.
Și, față de dușmăniile idioate care și astăzi urmăresc „sămănătorismul‖ din partea unui „modernism‖ și „europeanism‖ care a atacat din pretenție, dar în mare parte și din cauza amintirii refuzurilor implacabile pe care le-a întîlnit atunci, cu fanteziile sale marine și alte tentative literare, un Lovinescu, care totuși îmi dedica nu știu ce studiu de filologie latină, mă simt dator să arăt de ce, avînd atîtea sarcini, griji și dușmănii, la peste treizeci de ani, cînd nu se mai îmbarcă nimeni în aventuri, am primit propunerea.
Încheiasem cu Epoca. Nu-mi fusese greu să recunosc ce se ascundea supt prietenia cu care fusesem întîmpinat acolo.
Filipescu, încredințat că trebuie o puternică lovitură de lopată – și el era meșter să le dea – în apele moarte ale unui politicianism demoralizant, de ale cărui practici se trudea să se desfacă însuși fără a reuși totdeauna își alesese ca aliat pe junimiști, cu bătrînețea în răpede înaintare a lui P. P. Carp și cu ambiția, veșnic vie, a lui Maiorescu, care rîvnea către locul prim in ciuda legăturilor așa de vechi cu acest prieten al său, și astfel, contra benignelor acceptări ale lui G. Gr. Cantacuzino, contra îndărătniciei generalului Manu și ascensiunii neliniștitoare a unui om cu un talent așa de periculos elastic ca al lui Take Ionescu, căuta el să înjghebe un front de intransigență morală al conservatismului pur.
Delavrancea, aprigul luptător liberal de la Voința națională, îi aparținea acum cu totul și scînteierile, așa de uimitoare și totdeauna nouă, ale elocvenței acestuia, erau un puternic mijloc de a cîștiga mai ales tineretul. Privirile cîștigătorului de oameni care era Filipescu se îndreptară însă și spre mine, care arfi fost să mă înșir lîngă valorile tinere ale junimismului de la Convorbiri, ca să rivalizez cu jocurile de floretă ale geografului Mehedinți, pornit spre o carieră politică pe care o visa așa de mare și pentru care i se va da și sacerdoțiul Convorbirilor, ca și cu dibăciile retorice ale altor „maioresciani‖, meșteri în glas și degetul arătător, și chiar cu pătrata afirmație de suficiență a lui Pangrati. Anume conversații cu privire la viitoarea soartă a țeranilor, anume sugestii cu privire la acțiuni de stradă pe care, după 1906, le-aș putea încerca eu pentru folosul unui partid căruia n-aveam intenția să-i aparțin mă vor neliniști și mai mult pe urmă.
Dar mai ales va fi decisivă experiența cu Maiorescu, pe care o voi atinge îndată.
Dar, pentru mine, a vorbi despre ce începusem a spera prin articolele franceze din L'Indépendance Roumaine, adecă despre acea imperioasă nevoie de renovație, pornind de la factorul moral ca să se ajungă la noile instituții, sprijinite, în chip original, pe tradiția în viață și pe realitatea în sfîrșit recunoscută, a vorbi, zic, despre ce-mi era mai

scump decît orice în paginile acelei tinere reviste pentru popor, purtăreață și ieftenă, lipindu-se de suflet și prin aleasa modestie în formă, care pleca desigur de la discreția lui Vlahuță, a acelei publicații în care nu putea să fie nici un interes politic, aceasta însemna tot ce era mai potrivit pentru îndărătnica mea propagandă.
Firește nu eram să dau acolo nici versuri, cum nu mai scriam de mult, și n-aș fi vrut să supăr pe nimeni prin învierea mea supt acest raport, nici povestiri de imaginație, spre a căror proză, larg întinsă, și neapărat banală, de la o bucată de vreme, n-am fost atras niciodată, lipsindu-mi și naivitatea necesară bunilor povestitori. Îndemnul spre teatru, unde se încercau pe atunci profesorii, chiar, cred, d. C. Rădulescu-Motru, mi-a venit mai tîrziu numai, anume pagini istorice cerîndu-și și astfel întruparea. Probabil că în intenția lui Chendi nici nu era să aibă de la mine altceva decît hermina universitară, fără o contribuție reală și, desigur, dacă aș fi știut-o, nu i-aș fi stricat socotelile dar nici n-aș fi primit una din acele figurații care m-au dezgustat totdeauna, lăsîndu-le bucuros mulților amatori. Unde sînt, înțeleg a face ceva, iar acest ceva să-l leg de linia, drept trasă, a vieții mele însăși.
Am dat deci în Sămănătorul, ale cărui proporții reduse erau, de altfel, potrivite pentru așa ceva, scurte articole de direcție literară, dar și culturală, foarte adesea socială și politică, fără caracter de partid și peste deosebirile de partid, contra lor chiar, articole în care se manifesta un crez de care odată cu viața nu mă puteam despărți. În cronica revistei am încercat să reconstitui și medii patriarhale prin care voiam, să dau un exemplu vremilor rupte din legătura firească, și astfel mi-au răsărit din nou în minte văile dorohoiene, satele de răzeși, curțile de proprietari ale adolescenței mele, cu toată umanitatea de multe feluri care se cuprinsese odată în ele. Fostul colaborator de la Revue critique avea obișnuința dărilor de samă și a notițelor și, astfel, de la număr la număr, am ajuns să semnalez și să judec, să recomand călduros de cele mai multe ori, tot ce se strecura din literatura curentă, adecă, mai limpede, din vădirea unui spirit greșit, care trebuia distrus, și a unui spirit sănătos, care trebuia încurajat.
Din colțurile primelor manifestări, de la Floarea albastră, de la Făt-Frumos de la Bîrlad, creată de sfiosul, fragedul ofițer, cu fața de domnișoară romantică și ochii imenși, Emil Gîrleanu, scriind supt pseudonimul ‖Emilgar‖ încă de cînd se ajutase cu el pentru ceva literatură Xenopol la Arhiva sa, veniră, pe rînd, și acesta, dar, mai înainte și mai ales d. Mihail Sadoveanu M, cu siguranța lui robustă în impresionantele nuvele, de un captivant misticism al naturii și al sufletului omenesc, reunite, apoi bizarul, inegalul înșirător de povestiri cu copii și cu oameni neisprăviți, Vasile Pop și năvalnicul brăilean cu obrajii de foc și ochii de pirat Sandu Aldea îndrăgostit al pămîntului,

precum și atîția alți colaboratori. Iar eu făceam cu multă rezervă, ca să nu am aerul că-mi arog o dictatură, alegerea bucăților pe care mi le aducea de obicei Iosif și, cu o răbdare care nu m-a părăsit nici pînă acuma, iubind această funcție așa de umilă, dar care cere nebănuite mijloace de inteligență și de tact și permite a da „lucrul curat‖, le și corectam pe șpalturile cu frumoasă literă ale‖Minervei‖. Aceasta era sarcina mea exclusivă, pe care nu înțelegeam s-o împart cu nimeni, harnicul biograf și fanaticul adorator al lui Eminescu, I. Scurtu, bun băiat și sigur prieten, pe care l-am luat și în excursiile mele, mărgenindu-se să adauge din cînd în cînd la o bibliografie pe care o doream cît se poate de complectă.

N-am avut niciodată ședințe ca acelea de la Convorbiri, solemne cînd prezida Maiorescu, hazlii cînd se uita de prezența chiar a șefului, nici ca acelea, dezordonate, din cercurile de boemi de la revistele tinerilor, ori acelea, pedante, de la alcătuirile care s-au format îndată contra Sămănătorului, alcătuiri în care unul cetea, iar ceilalți nu știau cum să-și ascundă ori invidia, ori urîtul, asemenea cu ședințile pe care, cu mult înainte, le-a imortalizat umorul unui Washington Irving în Sketch Book al lui. O asemenea sarcină n-aș fi luat-o asupra mea și, de altfel, aveam atîta de lucru, încît uneori, pe cînd tinerii mei amici vorbeau între dînșii ce voiau, în putinele seri petrecute în odăițele mele din strada Buzești, trebuia să mă primblu ca să gonesc somnul care-mi urmărea oboseala. N-am pe suflet nici o „serată literară‖, cu tot ce ele aduc ca artificialitate, pretenție, mondenism înțepat, genialitate pregătită la oglindă și zădărnicie. Primeam prieteni cari erau liberi să vorbească între dînșii ce și cît pofteau, și ei aveau bunul simț de a nu vorbi literatură care, aceasta, a fost pentru mine totdeauna un lucru de ermetică intimitate, care
cu greu se poate împărtăși altora de însuși făptașul ei. Venea pe acolo și cel mai bun elev al meu de atunci, Vasile Pârvan, care avea gînduri de viitor, a căror mărime și al căror succes strălucit nu le puteam bănui îndeajuns, și silueta lui fragilă a fost prinsă într-o fotografie a grupului pe care din nenorocire n-am mai putut-o regăsi. Un Slavici, cu ale lui romane bizantine, de o puternică structură, un Brătescu-Voinești, pe care nici nu-l văzusem vreodată, cu finețea unică a notațiilor sale psihologice, se adăugeau la cei fără un contact personal. Făt-Frumos se mai ținu un timp, pînă ce căsătoria lui Gîrleanu aduse pe ofițerul demisionat și fără mijloace într-o odăiță la doi pași de mine, așteptînd postul de secretar la acea revistă politică, Neamul românesc, de care directorul Sămănătorului nici nu visa. Iar, la Pesta, Luceafărul dlui Tăslăuanu, căruia d. Goga, încă necunoscut, îi da frumoase versuri iscălite N. Otavă (Octaviu-Tavi), urma de la sine același ritm. Așa încît, la capătul Istoriei poporului românesc în limba germană, puteam spune, în 1904, că toate trei revistele de tineret sînt în serviciul

aceluiași ideal și urmăresc aceeași instaurare a unui nou și puternic crez, – lucru care mi s-a imputat așa de violent, deși el nu făcea decît să exprime o incontestabilă dar, e drept, pentru mulți neplăcută, realitate.
Dacă e vorba de „curent‖ care era, el nu trebuie căutat la Sămănătorul și osîndit deci ca „sămănătorism‖. Originile lui erau mai depărtate; ele se află în Epoca, în L'Indépendance, în România Junã, în legătură și cu tradiția lui Eminescu, lui Alecu Russo, din care un capricios ofițer, Mărgăritescu, va da o bună traducere la tipografia mea, și a lui Kogălniceanu. Și, fără a se întrebuința nici unul din mijloacele unei abjecte demagogii literare, care se va uni mai tîrziu, la alții, cu cea politică, acest „curent‖ prindea.
Cele trei sute de exemplare ale revistei se epuizau răpede, Filip singur făcîndu-le socoteala, pe care noi n-o știam, poate nici proprietarul improvizat, Iosif; în școli, Sămănătorul se cetea supt bănci, iar în Ardeal el a ajuns mijlocul de căpetenie prin care o nouă generație, cu alt orizont decît al discuțiilor cu stăpînii, la care o dată a fost atras și d. Goga, se punea în legătură cu clocotul de optimism activ din Regat.
În lumea politică desigur nu se cetea Sămănătorul, cum nu se cetea nici un fel de literatură, afară de un mic grup de femei inteligente, ca dnele Adina Olănescu și Marghiloman, cea din urmă reușind să facă a se pomeni scrisul românesc și într-un discurs la Cameră, ceea ce era o adevărată revoluție. Fără a fi un cetitor asiduu în domeniul poeziei și nuvelei, Filipescu, atît de vioi și de atent la ce se petrecea în jurul său, și-a dat sama cel dintîi că această mișcare literară, de un caracter așa de energic naționalist, corespunzînd deci noilor tendinți ale spiritului său, poate deveni o forță și în alt domeniu. Astfel s-a ajuns la contactul meu, menit să fie de un singur moment, cu viața politică, și chiar cu viața politică de partid.
Nu voi uita seara în care, întîlnindu-l la Șosea, Filipescu a început să-mi vorbească, la început fără nici un gînd de a întrebuința curentul pe care începea să-l zărească, de veștejirea partidului în care stătuse neclintit de la întoarcerea sa de la studii, partid pe care-l ajutase cu munca și cu averea și în serviciul căruia pusese un așa de extraordinar temperament. I-am arătat că nu putea să fie altfel, odată ce se lucra tot cu aceiași oameni, de mult îmbătrîniți, raliarea lui Delavrancea făcîndu-se la o dată din viața acestuia în care el putea să aducă, desigur, un așa de mare talent oratoric și un nediscutat prestigiu literar, dar nu și tumultul de idei și soliditatea de convingeri ale tinereței și primei maturități. Filipescu vedea viitorul foarte în negru, fiind dezgustat și de unele intrigi de la Curte, unde vedea curioase fantome, care desigur nu corespundeau cu realitatea. M-a întrebat de ce nu vin tinerii la, dînșii, fiindcă se pare că grupul maiorescian de la

Convorbiri nu-i impunea peste măsură, înțelegînd cît de mult însemna la dînșii retorica învățată – d. Mehedinți jongla la întruniri cu trei nume: regele Carol, Eminescu și Petre Carp, restul fiind comparații aduse de acasă și gesturi în vînt. I-am explicat că sînt acum și altfel de tineri, cari cred și cari luptă, dar aceștia nu pot veni decît unde ar fi primiți cu ideile lor cu tot, idei așa de puternic desemnate încît erau însăși rațiunea lor de a fi în viața publică.
— Dar dacă aceste idei sînt adoptate?
Și, apoi, mi-a vorbit de o apropiată întrunire publică în care, contra coaliției oportuniste dintre Cantacuzino și Take Ionescu, se va ridica glasul conservatorilor cu credinți și al junimiștilor fuzionați cu dînșii. Cu acest prilej s-ar putea enunța și un nou
program.
Sînt încredințat că acest om plin de perspicacitate, format într-o serioasă școală geneveză, aceea care ne-a dat pe frații și verii Golești, pe Brăiloiu și pe atîția alții cu un spirit deosebit de al „parizienilor‖, nu și-a închipuit că ar fi vorba de încă un val de postulanți și de candidați la situații înalte sau măcar la onoarea vitrinei. Cutare scrisoare a lui, ieșită la iveală mult timp după
moartea-i, arăta ce preocupări nobile îl asaltau în această vreme de îndoieli, de dibuiri, de temeri și de amărăciune.
Dar, în asociația conservatoare care făcea opoziția, de onestitate și de principii, căreia Delavrancea îi dase formula de „revizuire a conștiințelor‖, mai erau și alții, deprinși cu normele invariabile ale vechii politici românești, pentru care tot ce nu e interes practic aparține numai aparențelor „drapării‖. Eram obișnuit să văd la mine în casă pe „colegul‖ Maiorescu, pe care abia-l puteau încăpea pereții goi ai căsuței din aleea Alexe Marin, numai atunci cînd era vorba de o alegere de rector sau de senator universitar, și atunci repeta – singurul lucru care mi se cuvenea, se vede – stereotipa întrebare dacă „doamna se simte bine la București—. Deodată l-am văzut pe omul politic de atîta importanță supt un aspect mai vioi și mai actual. Mi-a vorbit, cu acea vibrație metalică pe care putea s-o deie după voie frumosului său glas, despre întîlnirea mea cu Filipescu, despre angajamentul pe care-l luase acesta. Firește el trebuie ținut, dar și eu să mă gîndesc cît de greu ar fi ca ei, cu tot ce înseamnă, să declare că „au fost niște proști‖, cari au să învețe de acum înainte. Dar oare nu e totuna dacă la întrunirea care trebuia să fie un mare eveniment, capabil să influențeze pe rege și să miște opinia publică, eu aș rosti un crez, a cărui acceptare ar semnifica-o aplauzele înseși cu care ar fi întîmpinat?
Desigur că nu era totuna, dar m-am gîndit, precum am făcut-o deseori în viața mea – și de fiecare dată am greșit – că o prea
hotărîtă intransigență din partea mea ar putea să strice un lucru bun,

care fără aceasta s-ar putea face. Și apoi, din parte-mi, în folosul luptei pe care o duceam, puțin era oare ca de pe tribuna unei astfel de adunări, cu un Carp, un Marghiloman, pe lîngă Filipescu, lîngă mine, să se rostească acele credinți pe care le introdusesem oriunde-mi fusese cu putință? În sfîrșit, m-am învoit.
Întrunirea, la Teatrul Liric, a fost foarte frumoasă. Nu atîta public, dar reprezintanții, demni de respect, ai unei intelectualități care fără îndoială n-avuse în viața publică rolul ce i se cuvenea și care nu putuse pătrunde în unele situații decît părăsind în mare parte aspirațiile sale intime și imitînd, nu fără silă, practicile „democratice‖ ale partidului liberal. Delavrancea părea indispus, și nu arăta deloc bucuros că întîlnește pe aceleași scînduri pe prietenul literar cu care nu se mai vedea deloc, vechile zile ale cercului de conversație și de întîmplătoare lectură fiind de mult uitate. Niciodată nu apărusem înaintea unei mulțimi care nu caută ce e nou sau plăcut într-o conferință, ci numai ceea ce poate servi unei acțiuni. Dar timiditatea mea, datorită vieții grele pe care o dusese acela care, și după studiile în străinătate, era pentru botoșănenii săi tot „băiatul cocoanei Zulnii‖, mi-a dat acea
îndrăzneală pe care o au numai oamenii cari caută să scape cît mai răpede dintr-o situație insuportabilă. Am încercat să arăt că grupul politic care mă invitase, dar căruia avusem prudența de a nu-i da obișnuita adeziune, poate relua legătura pe care
conservatismul o pierduse și la care liberalismul unei clase orășenești improvizate și tulburi nici nu se poate gîndi, legătura cu cele două mari forțe: a tradiției istorice, de unde vin conducătorii partidului, și a pămîntului, a țeranului, care singur poate să deie o adevărată bază acelor cari nu trebuie să se depărteze de comunitatea cu cine lucrează pe moșiile lor și cari trebuie să le ajungă statornici colaboratori, înțeleși, prețuiți și iubiți. Se pare că aceste cuvinte, spuse sincer și cald, fără nici o grijă de efect, cu totul dincolo de mimica maioresciană și de focurile de artificii romantice, au răzbătut în inimi. Carp a spus cîteva cuvinte amabile înainte de a cere asistenților un singur lucru: să aștepte ca Dumnezeu să-i inspire, ceea ce nu era o încheiere banală. Marghiloman m-a sărutat și m-a dus în splendida lui cupea la Maiorescu care, cîteva minute, în holul primirilor intime al casei lui din strada Mercur (ciudat nume!, mi-a recunoscut calități la care eu însumi nu mă gîndisem niciodată.
Dar cu această zi de martie nu era să se înceapă de fapt tovărășia la care se gîndise Filipescu.
Fusese vorba ca Epoca, la care lucra cu tact un om de inteligența și experiența dlui Pisani, să-mi fie încredințată. Zilele treceau fără ca legătura mea cu ziarul să fie alta decît tipărirea discursului de la Teatrul Liric. Începusem a mă îndoi de sinceritatea demonstrațiilor al

căror obiect fusesem. O rezistență îndărătnică se pregătea împotriva intrusului, și nu-mi dădeam samă cu cîtă grabă lucra clanul din jurul lui Maiorescu pentru ca drepturile să nu-i fie știrbite. În sfîrșit, lucrurile se lămuriră cînd în foiletonul ziarului pe care aș fi trebuit să-l conduc a apărut un atac împotriva Sămănătorului, iscălit de tînărul Lovinescu, ale cărui produse literare nu le putusem primi și căruia nu-i putusem da, conform unei somații făcute în plin iarmaroc al Folticenilor, de unde era originar, traducerea de Odobescu a lui Pausenias, de care, departe de a voi să mi-o apropriez, nu auzisem măcar că există.
M-am hotărît să mă plîng lui Maiorescu. O dată, de două ori, de trei ori m-am prezintat la ușa lui fără să pot fi introdus. Am fost asigurat însă că-l pot găsi spre seară. Și în adevăr lampioanele aprinse la poartă păreau să-mi spuie că stăpînul e acasă. În același hali unde mi se făcuseră cu cîteva săptămîni înainte solemnele laude, am zărit în fund pe colegul Pangrati, care nu s-a mișcat. Maiorescu însuși îmi ieși înainte, foarte jenat și foarte grăbit, ca să-mi ceară o răpede explicație a vizitei, motivîndu-și atitudinea prin aceea că dă un prînz unor persoane de distincție. Am răspuns că n-am venit cu intenția de a mă adăugi lor, ci ca să ating o situație neașteptată și neplăcută. Am arătat de ce e vorba.
— A, li-te-ra-tu-ră? , dar noi facem po-li-ti-că…
Tot sîngele mi s-a suit în cap și nu m-am putut împiedeca de la observația că totuși prin „li-te-ra-tu-ră‖ și el a ajuns unde este în „poli-ti-că‖.
De atunci nu m-am întîlnit cu ilustrul profesor și importantul om de stat decît la Universitate, unde uneori grația lui îmi promitea să mă ia cu trăsura, dar el uita promisiunea îndată ce votam contra unor interese de partid și de grup personal, pe care totuși le-
am menajat așa de mult încît n-am vrut să-i pregătesc un moment penibil întrebînd în domeniul literaturilor cunoscute mie demult pe d. Mihail Dragomirescu, candidat la o catedră de… ce predă, cu eleganța care se cunoaște, nu însă fără să fac pe Ioan Bogdan a-i comunica în scris, prin. poștă, supt ochii mei veghetori, opinia pe care-mi permiteam s-o am față de d-sa.
O singură dată am mai intrat în casa cu lampioanele, și cred că e bine să povestesc întîlnirea, care cuprindea însă și pe alții,
căci, oricît. ar fi prinsă lumea astăzi de alte griji, tot se va găsi cîndva un om„ măcar un autor de teză de doctorat, pe care
aceste lucruri să-l intereseze puțintel.
Maiorescu trebuise să-și părăsească o catedră pe care, și în mijlocul celor mai strașnice furtuni politice, o ocupase în chipul cel mai credincios, chiar dacă aceeași inegalabilă artă de prezintare dădea an de an exact aceleași iucruri, în exact aceeași formă, orice conlucrare cu studenții fiind imposibilă la un profesor care se ținea, cu oricine alții

decît tinerele genii pe care le forma, la o asemenea înălțime. Cruzimea luptelor politice făcuse ca, supt ministeriatul lui Haret, d. Gh. Adamescu să iscălească o adresă în care se făcea cunoscut „dlui profesor T. Maiorescu‖ că, deoarece a refuzat de cîteva ori să participe la activitatea unor comisiuni de examen, e pus în retragere pentru limita de vrîstă. Atît.

Își poate închipui cineva indignarea care ne-a cuprins pe toți aceia cari, indiferent de relațiile personale, pline, adesea, de jigniri nemeritate, eram în stare să măsurăm proporțiile omului. Deși nu fusesem printre invitații din seara lampioanelor aprinse, mă așezasem în primele rînduri ale revoltaților. S-a ținut o ședință la Universitate, cu obișnuitul zgomot confuz de opinii în mare parte absurde, și s-a ajuns la rezultatul că o comisiune se va prezintă la Maiorescu pentru a-i arăta durerea și revolta noastră și a-l invita la o ședință solemnă, în care, în fața studenților, i s-ar pune în lumină activitatea. S-a ales rectorul, C. Dimitrescu, decanul Facultății de litere, Bogdan și, eu toată împotrivirea mea, care, locuind la Văleni, n-aveam nici redingota obligatorie pentru o astfel de misiune și față de un astfel de om, – eu. Ne-am prezintat tustrei în casa albă din strada Mercur, și o emoție sinceră ne însuflețea. Maiorescu a apărut, glacial, și cu o privire rea în ochii încă așa de vii. A vorbit fiecăruia despre ce credea că-l putea ofensa mai mult. L-a întrebat pe ‖Coco‖, tip de leneș inteligent, dacă-și continuă cu același spor activitatea, și-a exprimat mirarea că Bogdan, filolog, se interesează și de
filozofie – și Bogdan, care nu știa cum îl maltratează șeful său politic în scrisori personale, s-a scuzat prin aceea că, foarte tînăr, a făcut un raport despre școlile din Germania —; mie mi-a socotit anii de cînd n-am mai ocupat scaunul pe care fusesem poftit. Refuzul de a apărea în ședința solemnă a fost scurt, net și casant. În zădar ceilalți doi au stăruit, rugători. N-am mai putut răbda: venise, cum mi se întîmplă mie, clipa cînd, orice ar fi, nu pot tăcea. I-am spus că nu e vorba numai de noi, pe cari e liber a nu ne prețui, ci de studenții noștri, ai tuturora, și de o societate pe care nici la început junimiștii n-ar fi trebuit s-o disprețuiască, dar care azi nu merită fără îndoială disprețul lor. Energica figură colorată se aprinse și mai tare și, gestul dispărînd, omul se ivi.

— Și crezi d-ta că noi n-am avut inimă?

— Dacă ați avut-o, e păcat că pînă astăzi n-a știut-o nimeni…

Ne-am închinat și am plecat. Totuși ședința s-a făcut, dar cu Dissescu, Trimalchionul generației sale, complect cufundat în toate confuziile morale și, firește, fără mine. Ba, omul care-și descoperise o inimă s-a lăsat serbătorit și la Iași…

O inimă care nu era din cele mai bune. Încă o amintire, două, și mă întorc la lucruri care aparțin domeniului public, și sînt deci

mai vrednice de povestit.
Excelent decan, împăcînd toate divergențele prin pașnica lui înfățișare blondă, răpede cărunțită, prin zîmbetul luminos care-i răsărea în adîncii ochi albaștri, Ioan Bogdan a fost îndemnat de prieteni să candideze la rectorat ca urmașul bunului său prieten C. Dimitrescu. Pentru aceasta și-a luat toate precauțiunile, a vizitat pe toți colegii, ba a mers și la șefii de partid: și la atunci tînărul conducător al partidului liberal I. I. Brătianu, care-l va fi considerat cu acea privire ironică în care se cuprindea atîta insultă și care, din nenorocire, i-a rămas atît de obișnuită încît a ajuns să diformeze o față așa de bărbătește frumoasă. I s-au dat toate asigurările, care aveau valoarea celor ce se pot căpăta de la un politician – și de fapt Bogdan a fost ales. A fost ales, dar n-a putut funcționa. Cu inefabilul Dissescu în frunte, așa de distras cînd nu era vorba de interese pe care știa perfect cum să și le apere, unii colegi de la Drept i-au organizat un perfect sabotaj. N-a putut ține o singură ședință cu acel Senat universitar, așa de greu de maniat pentru cine n-a căpătat în luptele politice cunoștința mijloacelor prin care se înlătură greutățile.
Rectorul boicotat avea dreptul de a cere ministrului măsuri contra intriganților cari refuzau să-și îndeplinească datoria impusă de lege. Așteptînd propuneri și gata de tranzacții, Bogdan s-a sfiit să o facă. Scos din cercul amicilor săi, al colegilor de la Litere, cu demonul politicianismului în față, omul de obicei așa de dibaci s-a pierdut cu totul; se adăugeau și cele dintîi simptome ale unei epuizări nervoase, în curioasă legătură cu cancerul care peste mulți ani de zile îl va distruge. Atunci, adversarii neloiali au căzut asupra ministrului.
Acesta nu era altul decît Maiorescu, căruia Bogdan îi stătuse la îndemînă pentru orice, și mai ales pentru plasarea, unul după altul, a obișnuiților casei din strada Mercur. Iar hotărîrea ministrului a fost: destituirea rectorului, cea dintîi și ultimă măsură de acest fel, care nu s-ar fi luat față de un hoț, de un falsificator, de un imoral.
Aveam o audiență la regele Carol cînd s-a semnat decretul. Maiorescu întîrzia. În sfîrșit ușa s-a deschis și el a apărut în prag, cu un zîmbet de satisfacție. M-a zărit, și arăta că-i pare bine de marturul mulțămirii sale răutăcioase. – Știu ce aveți acolo, i-am spus. – Da, destituirea lui Bogdan.
Pe urmă ne-am întîlnit în Cameră, mai ales cînd el era, înlăturînd pe Carp, puternicul prim-ministru, acela care va decide intervenția în Balcani, și va avea mîndria de a „pacifica‖ Balcanii prin pacea de la București, la care, cu părere de rău, n-am putut aplauda. Cînd însă, la 1912, s-a ținut la Londra cel dintîi congres de istorie la care am fost trimes – „trimes— e, cum se va vedea, un fel de a vorbi, iar înainte de aceasta dările de samă purtau ca reprezintant al României la congrese

de istorie pe d.‖Étienne (Jean)‖, adecă d. Ștefan C. Ioan —, și fusesem invitat pentru secția de bizantinologie, ba chiar, onoare deosebită, pentru secțiile reunite, Bogdan mi-a oferit să merg ca reprezintant al Facultății și pe sama ei. Dar, la Cameră, biroul mi-a comunicat invitația adresată statului român. Crezînd că e din însărcinarea lui Maiorescu, m-am dus la locul lui pentru a-i declara că primesc.
Discuția a fost din cele mai interesante. – Dta trimes al României? Da? Dar România nu trimete pe nimeni. Dacă vrei, poți merge pentru Universitatea din București, iar altul, Xenopolu de pildă, pentru cea din Iași. Dar pentru România! … – Atunci nu voi merge. – Cum poftești. Din banca sa, vecină cu a miniștrilor, Ioan Lahovary, îmbujorat, pipăind cu ochii de miop și totdeauna gata de vorbă, observase.
– Dar ce s-a întîmplat? – D. Maiorescu nu crede că aș putea reprezintă la congresul de istorie din Londra România. – Oh, oui, oh oui… Vous êtez de ceux qui mettent les pieds dans le plat. Am încremenit de această manifestare a celei mai perfecte politețe boierești. – O merit de vreme ce ți-am vorbit.‖Vărul‖ meu, după obiceiul fanariot de a-și căta rudele pînă la al douăzecilea neam, Sebastian Moruzi, splendidă întrupare de boier luptător și, pe lîngă aceasta, boier de Moldova, cu ascendenți domnești și fin apreciator al ideilor, care era apoi el însuși un scriitor de talent, mă văzu în această stare și prinse a mă cerceta. – Îmi dai voie să vorbesc cu Take Ionescu? (Voi arăta aiurea cum mă împăcasem cu acesta.) – Nu te însărcinez.
A doua zi, Take Ionescu îmi arăta plictiseala pe care i-o pricinuiesc toți acești oameni cari nu fac decît să fabrice dușmani. – Vei merge la Londra ca reprezintant al României. – Ca reprezintant oficial? – Da. Am avut oarecare mirare cînd, a doua zi, Dissescu, ministrul de Instrucție, îmi vorbea de bancherul său, la care aveam să mă adresez pentru cheltuieli, dar el a revenit, spuind că ministerul îmi va trimete banii acasă.
La Londra am fost primit peste așteptările mele. Dacă, în secții unite, Lamprecht, vorbind înaintea mea, îmi mîncase jumătatea de oră, în secția de bizantinologie un om ca Willamowitz-Moellendorf a arătat toată prețuirea tînărului care, cum mi-a scris pe urmă, „i-a impus (imponiert) așa de mult—.
Dar, pe cînd toate țerile își aveau președinți, secretari, România rămăsese fără. Nu știam obiceiurile, și n-am întrebat. Dar, cînd, în casa din Cromwell Place, înaintea căminului, vorbeam cu Mișu, ministrul nostru, care fusese foarte afabil cu mine, întrebarea mi-a venit de la sine. – Cum, nu știi? Dar dta n-ai fost reprezintantul României! Și iată-l povestindu-mi cum, o dată, concediat mai răpede de Maiorescu pentru că aștepta „imbecilul‖ de X, a aflat de la X că

acesta n-a fost primit mai răpede pentru că, spunea tot Maiorescu, nu mai pleca „imbecilul de Mișu‖.
Iar, la Cameră, Maiorescu, care primise elogiosul raport al lui Mișu, ami întindea o mînă de francă prietenie cu cuvintele: Eh, collega! Tout zst bien qui finit bien!
O, ce e viața, cetitorule, ce e viața!
Cuvîntarea, unică, de la Teatrul Liric, m-a pus însă în legătură cu P. P. Carp.
Cu totul altă fire la coborîtorul răzeșului vasluian din secolul al XVII-lea, Carp Lungul, și aceasta cu toate legăturile pe care le avuse el cu iuncării germani de pe la 1860, epocă de început bismarckian și de pregătire a marii ofensive naționale, aristocrația în frunte, cu acei tineri, deci, de la cari avea scrisori purtînd adresa‖Bojar von Carp—, rătăcite printre documentele familiei care fuseseră puse la dispoziția mea.
Pentru a vedea aceste documente, din care el, care purta o coroană princiară pe trăsura de la țară și afirma că a găsit un înaintaș feudal litvan în genealogiile lui Okolski, credea că Vor ieși îndepărtate și înalte legături străine, Carp m-a invitat la dînsul, la Țibănești – și fiecare din amănuntele acestei călătorii mi-au rămas întipărite în minte.
Nu călătorisem niciodată în vagonul cu paturi, și el a fost acela care mi-a plătit drumul, răspunzînd la protestările mele că și el va primi să fac cu dînsul tot așa cînd îl voi pofti la… moșia mea. În tren am adus vorba de mai multe lucruri cu privire la care nu credeam că-mi va răspunde așa de neted. Intre altele, de lipsa de interes pe care a arătat-o acelei‖Hecube‖ ce părea să-i fie cauza ardeleană, atunci așa de scumpă mie, care cercetam adunările, exemplar de disciplinate și de o așa de frumoasă frăție între clase, ale‖Asociației‖.
Mi-a răspuns neted că metoda unor lupte lîncede nu-l atrage și nu-l silește a vorbi: – Le-am spus să-mi dea sînge, și voi interveni. Povestea – și avea un mare dar de povestitor – cum, cînd teribilul Fonton, ministru rusesc care-și aducea cățelul la Palat în audiență și se primbla la Șosea între cele două grăsuțe‖Fontoane‖ ale sale, i-a prezintat un mare dosar privitor la reclamațiile bulgărești pentru că păstrăm întărituri pe malul nostru al Dunării, el l-a poftit întîi la masă: și, cînd i s-a cerut, insistent, răspunsul, și-a exprimat mirarea că la Petersburg au vreme să scrie atîta hîrtie. Duritatea atitudinilor lui în Parlament, în public dispăruse cu totul: era ceva dulce moldovenesc, duios chiar și melancolic, ascunzînd poate cine știe ce nobilă timiditate ancestrală la dînsul […].
Vechea casă cu două rînduri, pe care Carp o moștenise de la tatăl

său, cu odaia de oaspeți jos, întinzînd divanurile îmbrăcate într-un vechi cit de multe colori, cuprindea saloane a căror mobilă cerea urgent o refacere și o bibliotecă în care cărțile, revistele, ziarele nu erau în rafturi, ci supt ele, și, sondînd prin movilă, am avut mulțămirea să văd că în nu știu ce revistă paginile cu articolul meu erau tăiate. El nu cetea – și nu pregeta s-o spuie – decît ziarul partidului și o foaie germană, dar cărțile tinereței lui erau încă păstrate, și în cămăruța mea am găsit un poem al lui Hamerling pe care-l ceteam cînd mă obosea transcrierea și rezumatul multelor documente.
La anume ceasuri mă lua cu dînsul pe cîmp, unde totul era în sama unui burtos vechil în care-și pusese toată încrederea. Cu țeranii nu vorbea, dar pentru meșterii străini făcuse niște căsuțe civilizate. De altfel, cu toată lumea, de o perfectă blîndețâ. Și conversația se relua mai curînd jos decît la masă, unde, în mjilocul familiei sale, la care se adăugea o guvernantă germanizată, fiica preotului rusesc de la Baden-Baden, el era din nou la postul de comandă. Mi-a vorbit de ai mei, de bunicul Costachi Iorga, care era „un bărbat dișteptt, dar stricat‖, de relațiile lui Carp cu Take Ionescu, de care-i pomenisem, și el răspunsese că‖Take n-are decît să vie și să vorbim—, de perspectivele lui de viitor, și o vibrație neașteptată era în glasul lui cînd asigura că nu va mai guverna niciodată. Uneori se cobora, anume pentru a sfătui, în locul acela unde-i descurcam neamul și proprietățile, și amintea tulburările moldovenești de la 1866 contra unirii pe care i le trezise în minte un ziar de atunci cu antetul‖Lascar Catargiu, cînele lașului‖, sau îmi aducea, fără altă emoție decît aceea provocată de prezența unui fiu al său la Legația românească de acolo, vestea că au fost măcelăriți la Belgrad regele și regina.
Am plecat peste vreo trei zile în trăsura cu coroana litvană, ducînd în paner bunătăți pentru drum, cu același sentiment pe care mi-l lăsau în copilărie drumurile la casele de țară, pline de belșug și de prietenie, din aceleași văi ale Vasluiului, unde Carp, în fața bisericii cu mîndra inscripție voltairiană a bunicului:
Ioan Carp, cu rangul Agă, de faptele bune gol, Celui care știe toate închină acest pristol, era cu mult mai mult el însuși, cel ascuns de privirile tuturora, decît pe larga scenă a vieții, pe care a umplut-o cu convingerile sale, bune-rele, dar totdeauna oneste. Dar vremea trebuia să ne puie și în alte legături, în care, la glumele lui corosive contra celui ce urma altă direcție, am găsit răspunsul pe care mi-l dădea și mîndria mea firească și dreptatea pe care mi-o știam.‖Ce faci, dezechilibratule?‖, îmi strigă el în auzul tuturora la prima întîlnire în Cameră, cu mine ca deputat, și răspunsul, care se impunea, peste orice considerații, a fost:‖Mai bine dezechilibrat decît nebun curat‖ ori, altă dată, îmi arunca în față că nu

știu ce e o mare proprietate și-i obiectam preferința mea pentru altă formă a proprietății mari decît castelul feudal între colibele neștiute ale țeranilor, desprețuiți și ca țerani și ca români:‖Să trecem în secțiuni, domnule președinte—, cerea el, desprețuitor și sec, ca să-și audă apoi:‖Acolo, d. Carp poate fi mai de folos decît a dovedit-o aici—.Dar ce era în adîncul acestui mare suflet moldovenesc, precum avusem prilejul să aflu în zilele petrecerii la Țibănești, răzbea și peste aceste neplăcute ciocniri, în care, încolțit, nu putusem face altfel decît să mă apăr. La discuția legii Dobrogii, el a găsit un cuvînt pentru mine, iar în memorabila ședință în care, pe vremea neutralității, se discuta orientarea României, el, cel așa de crud cu Take Ionescu, de ale cărui „prostituții— vorbea, atingea elegant deosebirea de vederi, tot așa de hotărîtă, cu mine, vorbind de „un talent care nu mai are nevoie să fie dovedit‖. Cu această ultimă impresie m-am despărțit de omul care, credincios unei fanatice convingeri în ședința Consiliului de Coroană, își oferea morții copiii, dar dorea să fie învinsă România pornită pe cealaltă lături, pentru ca, apoi, să stea dîrz în fața ocupanților, urîndu-le însă victoria contra rușilor în Moldova, și să
se strecoare cu agonia lui în colțul de la Țibănești, unde era să-l acopere pămîntul livezii strămoșești.
Ruptura cu direcția politică pe care crezusem că trebuie s-o sprijin cu ce mijloace și cu ce popularitate aveam s-a produs răpede supt presiunea împrejurărilor, care încă din 1906 mi-au arătat cît de deosebit eram ca idei și tendințe de oamenii cari
aplaudaseră, din prietenie sau din simplu interes, pe vorbitorul de la Teatrul Liric.
Din ce în ce mai mult Sămănătorul, care prezintă și apăra o întreagă literatură nouă, vrednică fără îndoială de toată atenția și iubirea,, se ridica împotriva maniei francomane care, – cum am avut putința s-o spun la Paris chiar, între zidurile Sorbonei, la deschiderea cursului meu, după ce auzisem din gura decanului, un om ca d. Brunot, cuvinte a căror inspirație venea însă de la București, – folosea foarte puțin Franței însăși, prea mare și prea mîndră ca să aibă nevoie de maimuțele superficiale, și care în ceasul cel mare s-au dovedit și cinic necredincioase, din boierimea și „ciocoimea‖ românească. Da, am cerut, la un moment dat, pentru a se apăra această încă fragedă plantă a scrisului indigen, cetit abia în cîteva sute de exemplare, vama contra cărți străine la modă, fără a avea însă naivitatea să cred că ea va fi în adevăr impusă.
În această dispoziție de spirit, care nu era numai a mea, ci a unei întregi generații, am aflat că la Teatrul Național, pentru societatea de binefacere‖Obolul‖, se va reprezintă în limba franceză, cu concursul unui număr de diletanți inteligenți, de cari și nația lor avea nevoie, o piesă bulevardieră. O protestare mi s-a părut necesară

pentru ceea ce, în gîndul organizatorilor, în frunte cu dna Scarlat Ferechide, sora lui Marghiloman, nu era desigur o provocare a sentimentelor pe care le ignorau prea mult pentru a le despreţui. Am adunat pe studenţii mei – şi s-au adaus atîţia alţii – pentru a le spune, nu în sala mea de cursuri, cum n-aveam dreptul, ci în culoarele Universităţii, ce înseamnă pentru un popor cultul limbii în care de-a lungul generaţiilor i s-a întrupat, nu numai gîndul şi simţirea, dar viaţa însăşi. Pentru seara de 13 mart – fatidică dată şi pentru treisprezece şi pentru Idele lui Mart —, anunţam apoi o adunare cetăţenească în sala de întruniri din faţa chiar a Teatrului Naţional, şi aici m-am găsit în mijlocul unei adevărate mulţimi revoluţionare, în care, cu toate urîtele obiceiuri ale politicii de partid de a folosi din orice, sunt sigur că nu era un singur agent electoral.
Lumea oficială începuse a se emoţiona. Regele era în străinătate. Prinţul Moştenitor şi Prinţesa‖Maria erau aşteptaţi pentru reprezintaţie; bătrînul prim-ministru se lăsa condus de fiii săi, Mihai şi Grigore Cantacuzino, cari înţelegeau să nu se ţie samă de o manifestaţie „copilărească‖. Marghiloman mi-a propus să opresc orice demonstraţie, cu asigurarea că nu se va mai face o asemenea afirmaţie de străinism în Teatrul Naţional însuşi. Îmi era imposibil, chiar dacă aş fi crezut că aşa va fi, să opresc puternicul curent. Consultat, jovialul prefect de poliţie Moruzi, „cneazul‖, care cunoscuse familia tatălui meu şi-mi vorbise cu simpatie de dînsa, dăduse voie ca o demonstraţie cu cîntece naţionale să se facă în faţa sălii de spectacol, neîmpiedecată, dar fără violenţe. Era şi ceea ce recomandam ascultătorilor mei, pe cari pe departe nu-i credeam aşa de cîştigaţi pentru orice acţiune.
Mă retrăsesem acasă, cînd doi dintre studenţii mei îmi aduseră, pe la ceasurile unsprezece, vestea că în Piaţa Teatrului se varsă sînge. Chemată de tinerii Cantacuzini, poliţia atacase pe manifestanţii cari începuseră a lovi în trăsurile luxoase ale invitaţilor, speriindu-i, fără ca ei să poată înţelege rostul acestui act de duşmănie. Poliţia nu fusese însă în stare să reziste. Se adusese armata, cu atît mai mult cu cît trebuia să se facă loc liber pentru trăsura Prinţilor, cari au trebuit să renunţe însă la ascultarea unor aristocratici actori cari erau, la Cotroceni, cunoscuţii, prietenii, intimii lor. Se dăduse şi ordinul de a trage, dar ofiţerul de vînători a refuzat să-l execute. Geamurile prăvăliilor cădeau în ţăndări, şi foaierul teatrului se umplea de jandarmi cu capetele sparte şi de victimele lor: se va vorbi a doua zi şi de doi morţi, cari n-au existat niciodată.
Am plecat imediat în piaţă, dar acuma nu era nimic decît urmele unei lupte care fusese serioasă.
A doua zi, am fost chemat la parchet, într-o calitate care era, la început

și de formă, aceea a unui informator dar, iscălind, fără s-o cetesc, declarația mea, puteam să văd duba Văcăreștilor, care aștepta jos. Adus de Alexandru Callimachi cu trăsura lui prin valul unei mulțimi care staționa în permanență pe Calea Victoriei, avusem precauțiunea de a-mi lua un cronicar bizantin, pentru o petrecere la temniță, care se putea prelungi. Am aflat apoi că trebuise, ca să se împiedece arestarea, de care nu-mi păsa, intervenția ministrului takist al Justiției, Al. Bădărău, care invocase, în a sa înțelepciune, că astfel mi s-ar crea o popularitate periculoasă.

Era întîia oară cînd o credință, nu o pasiune politică, din acelea care întrebuințau, în fața Palatului, care de aceea a trebuit să prefacă într-o curte cu grilaj de fier ceea ce fusese o piață, oameni tocmiți cu douăzeci de lei, era întîia oară, zic, cînd o credință ieșea în stradă și stătea în fața baionetelor, răspunzînd cu lovituri loviturilor și înfruntînd moartea. Lumea ușuratecă a comediei noastre politice a înțeles-o instantaneu, și de aceea, o frămîntare la care mărturisesc că nu mă așteptam.

Guvernanții, așa de mîndri, de siguri de sine, păreau că se abandonează pentru cele cîteva sute de băieți, vădit susținuți de o opinie publică ieșită ca din pămînt, cari trimeseseră acasă toată „lumea bună‖ și stropiseră cu un sînge curat scările Teatrului Național. Ca istoric, aveam exemplificarea prăbușirilor morale din Paris, la 1830 și 1848, din Viena, la apusul fără strălucire al regimului metternichian. Dacă P. P. Carp s-a mulțămit să-mi arunce din trecerea trăsurii o impresionantă, dar ineficace sentință de condamnare, Marghiloman punea supt prolecția mea (!) casa surorii sale și, chemat la dna Ecaterina Cantacuzino, unde am găsit curtea plină de trăsuri, așa că mă puteam aștepta la cine știe ce exemplară revanșă a tinerei „aristocrații‖, care mă amenința cu „strivirea pe trotuar supt roțile automobilului‖, am găsit pe buna doamnă speriată pentru strigătele scoase în calea amicelor ei și cerînd, ea, soția primului ministru, ocrotire din partea istoricului familiei. Nici o rezistență din partea unei clase conducătoare, moleșită de parazitism și fără cea mai mică încredere în ea însăși. Puteam face tot ce voiam, și noi nu voiam nimic, spre desperarea lui Filipescu, care alergase de la Paris, unde avea un copil bolnav și mă întreba dacă n-aș putea… s-o iau de la capăt. Am mers deci și la deschiderea Salonului Oficial în prezența Prințesei, pe care nu o cunoșteam decît din fulgerarea părului de aur în fuga automobilului elegant și, cînd, din buzele doamnei Ferechide, pe care n-o jignise totuși nimeni, am auzit cuvintele „un certain Iorga», am rugat pe un prieten, care atunci ducea spiritul nou în armată, pe însuși fiul lui Dimitrie Sturdza și ginerele lui Carp, căpitanul Sturdza, să ceară socoteală bătrînului magistrat, soțul doamnei, care a declarat însă că nu înțelege a purta nici o răspundere.

O mare întrunire trebuia să strîngă împreună pe toți aceia cari, în dorința ca afirmarea națională, mult așteptată, să nu rămîie fără adînci urmări în spirite, aprobaseră actul din seara lui Treisprezece Mart. Rareori la‖Dacia‖, s-a strîns atîta lume, și niciodată de această calitate. De unde nu veneau aprobările? Și de la Hasdeu, care-și amintea de lupta pe care, într-un cerc mai închis, o purtase el însuși atunci cînd prezida societatea‖Românismul‖, cu amintirea lui Tudor-vodă și a ridicărilor țerănești.
Vlahuță era alături cu noi, și mulți dintre scriitorii în folosul cărora se produseseră demonstrațiile. De mult țara aștepta ceva care să întreacă intriga politică din fiecare zi și să deschidă orizonturi: i se părea – și nu greșea cu totul – că aceasta, printr-o zguduire instinctivă a conștiințelor, se și produsese.
Am dus aceeași credință în chiar Teatrul Național, pe care nimeni nu cuteza să-l refuze pentru ceea ce în gîndul nostru era ca o nouă sfințire, și între aceia și acelea cari alergau să dovedească aceleași sentimente era, lung aclamată, ca și modestul ei soț, însăși nepoata primului ministru, dna Adina Olănescu, al cărei cerc pentru conferinți românești primise însă, prin dușmăniile trezite între participante, o lovitură din care nu se va mai ridica.
Dar, purtați ca de un val căruia nu i se poate rezista, „sămănătoriștii‖ s-au hotărît să ducă pretutindeni în țară ceea ce era pentru ei ca o „evanghelie‖ românească. Astfel, cu d. Sadoveanu, cu blîndul Iosif, cu gingașul Gîrleanu, am luat țara în lung și lat, culegînd din loc în loc cele mai călduroase adeziuni pentru o mișcare așa de nouă prin vizibila ei lipsă de orice interes politic sau personal. Se făcea o conferință în legătură cu viața și trecutul localității, urmau apoi lecturi, seninhotărîte la d. Sadoveanu, nervos-timide la Gîrleanu, se spuneau versuri, abia auzite, de Iosif, și la otel se luau măsurile pentru călătoria următoare.
La Iași, festivalul s-a prefăcut într-o mare manifestație de stradă, poate cu concursul liberalilor, al junimiștilor, cari scontau căderea guvernului, dar cu participarea în marele oraș, așa de înstrăinat, a întregii conștiinți românești. În fruntea manifestanților era venerabilul povestitor și om politic Nicu Gane. O casă de cetire, ale cării cărți s-au împrăștiat apoi, am organizat-o din ce am putut culege acasă pentru fundul mahalalelor, așa de părăsite și părăgenite, ca o amintire a soliei noastre.
În dorința de a nu lăsa fără nume această zguduire a spiritelor, propusesem acolo, la Iași, într-un avînt de tinereță întîrziată, închegarea unei „frății a bunilor români‖, schițînd și un program, care mergea drept la cei de dedesupt, la sprijinitorii fără drept și fără glas ai

societății românești, așa de ambițioase, la oamenii satelor. De aici a răsărit și ideea unei noi reviste, care să servească, pe lîngă ideea națională, și pe aceea a unei fundamentale reforme în domeniul social. Astfel a ieșit, în luna lui april 1906, purtînd un frontispiciu expresiv al desemnatorului Stoica, descoperit după schițele din Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice, cu tot ce avea el ca talent proaspăt și curăție de suflet, Neamul românesc, care se scotea de două ori pe săptămînă, ca organ de raliare a tuturor celor cari, în partide sau în afară de ele, doresc viața sprijinită pe realitățile naționale, a căror cunoștință ni se impusese. Între cei dintîi colaboratori a alergat, firește, cu ascuțimea satirei sale și cu puterea de a clădi construcții de o logică perfectă, așa de perfectă încît îl făcea să treacă uneori peste ce e posibil, și mai ales peste ce e imediat realizabil, d. A. C. Cuza, născut creator de doctrină, mai mult decît agitator pentru răspîndirea și adaptarea ei. În fond însă, oricare ne-ar fi fost punctul de plecare, deosebit, și temperamentul, de altă făptură, nimic nu despărțea vederile pe care unul le exprima, din obișnuință, negativ, iar altuia i se impuneau, pozitiv, ca lucruri de adus la îndeplinire și înfăptuiri care trebuie să rămîie.

Dar, și din cauza lui Treisprezece Mart și a apariției unui organ de luptă politică și socială, dușmănii cumplite se ridicau, și ele trebuiau foarte răpede să rupă legăturile mele cu Sămănătorul. De acolo nu-mi venise, de altfel, afară de Gîrleanu, mai mult secretar tehnic decît luptător, și gata să treacă la o foaie de împotrivire, nici un colaborator la foaia cea nouă, a luptei pline de risc, așa încît ruptura era chiar de atunci, de la începerea campaniei care nici n-avea nevoie de oameni fără temperament și cărora în viața obișnuită le trebuie atîta sprijin.

Poate fi de folos să se arate de ce natură erau aceste uneltiri, care au dus apoi noua literatură în alte direcții, chiar dacă

acestea nu însemnau decît o fărîmițare a puterilor și o lentă dispariție a scopului, ceea ce n-a împiedecat succesul cauzei pe care o apăram, dar a răpit literaturii înseși un rol atît de frumos și a isprăvit prin a da partidelor, impénitente, ornamentul talentelor de întrebuințat.
Contra revistei care cuteza să recomande iubirea pentru acele realități, fără cunoștința emoționantă a cărora nu se poate nici artă, nici literatură, se ridicaseră, prezintînd-o ca dușmană a oricărui contact cu Apusul, a oricărei însuflețiri de ideile timpului –și doar cu amîndouă acestea venisem eu la Sămănătorul, dar nu ca zei de adorat așa cum sînt, ci ca elemente de amestecat, de frămîntat în sinteza noastră proprie, singura cu adevărată valoare, și pentru noi și pentru străini chiar! – unele publicați războinice, în a căror opoziție nu o dată se amesteca interesul politic, lacom de a-și robi noua dezvoltare literară și culturală.
Unii dintre adversari îmi erau cu totul străini, alții plecaseră din chiar cercul de la noi, de la colaboratorii noștri, ori dintre aceia cu cari, ani întregi de zile avusem raporturile personale cele mai bune.
Fără nici o explicație, supărat că pierde din mîni o revistă în care talentul său fusese condus de capriciile unui temperament de luptă pentru luptă, Chendi plecase de mult, făcînd să apară o Viață literară și artistică în care peste cîteva numere „polemica‖ a mers pînă la procesul de „grecism‖ făcut mamei mele. Ce nu se mai putea spune contra mea, omul care, ca o plantă hrăpitoare din tropice – cum o spunea Chendi însuși, așa de pitoresc —, sugrumase toată vegetația liberă pe care mi-o lăsase el, inspiratorul de pînă atunci.
Cunoscusem numai la București pe d. Ovidiu Densusianu, fiul unic al fostului meu profesor de română și de latină. Format și el la Universitatea din Iași, pe care o terminase tot așa de răpede ca și mine, dovedind excepționale însușiri și o enormă putere de lucru, apoi și el elev al Școlii de Înalte Studii din Paris, unde lăsase o perfectă ediție a unui poem medieval, La prise de Cordres, și publicase și în revista lui Gaston Paris și a năcăjiciosului, peste măsură de acrului Paul Meyer, d. Densusianu luase, la întoarcere, catedra de limbi romanice, care fusese odinioară a lui Frollo. În relațiile sale sociale arăta o nervoasă neadaptabilitate și, astfel, nemulțămirea cu un mediu care, în general, îi era fără îndoială inferior, l-a făcut să caute legături, nu numai cu filologi, ca d. Candrea, de un așa de nou și cutezător spirit, ci și cu alți colegi. Arătîndu-mi prietenie, profesorul cu cultură occidentală a dat Sămănătorului, care lupta tocmai pentru încetățenirea unor moravuri deosebite de ale colțului izolării noastre, articole în care o nobilă convingere se exprima cu mai multă violență decît vervă și farmec.
N-a fost între distinsul nostru colaborator și noi, și cu mine îndeosebi,

nici o discuție asupra unui punct controversat, dar ne-am găsit deodată înaintea unei elegante reviste cu copertă albă, care avea un program deosebit și, pe lîngă dînsul, o neașteptată atitudine dușmănoasă. Reprezintînd legătura cea mai strînsă cu literatura franceză cea mai recentă și predicînd un vag modernism fără rădăcini pe pămînt, Viața nouă, unde d. Densusianu publica versuri slabe iscălite ‖Erwin‖ și notițe de polemică, a ajuns foarte răpede a-mi tăgădui orice valoare, și aceasta în cea mai jignitoare formă: prin critica d-sale pătimașă treceau, fără ca din parte-mi să fi fost vreodată un răspuns, ba chiar răspingînd cutare epigramă a dlui Mehedinți, care făcea aluzie la anume fatalități fizice, și volumele mele de călătorii și dramele pe care, cum se va vedea, începusem să le scriu: afla, de exemplu, cu totul ridicul versul bătrînului boier al lui Mihai Viteazul care spunea că istoria țerii e scrisă pe trupul lui „cu slove-adînci de răni, și culegea păreri ale mele, colegul său, pentru a le înscrie în ceea ce binevoia să numească „tablele Beoției‖. Gîlceava pamfletară împotriva intențiilor noastre, și a valorii ce puteam avea, începuse astfel.

D. Simion Mehedinți luase lui Ioan Bogdan, crud lovit, cum am arătat mai sus, conducerea Convorbirilor literare, căutînd să-i dea o altă direcție, îndreptată tocmai contra celei ce se urmase de cîțiva ani acolo. Autorul frumosului volum Oameni de la munte, plin de atîta simț pentru mocanii lui, se formase geograf, fără a-și fi părăsit întorsătura de spirit filozofică și fără a fi renunțat la pornirile izbucnitoare ale unei naturi pline de neașteptate capricii. Nu știu ce anume-l supărase peste măsură în acțiunea, venită de la sine, a modestei noastre reviste săptămînale. Dar am întîmpinat, tot așa de pe neprevestite, la vechea publicație junimistă, pe care o conducea d-sa cu o vîslă așa de nervoasă și de nesigură, aceeași dușmănie ca la proaspăta foiță de revoluție modernistă a dlui Densusianu: naționalismul predicat de noi era așezat în categoria pe care colegul o numea, într-o latină de nivelul cugetării exprimate: „nationalismus latrans—.

Nu era de ajuns această îndoită manifestare din rîndurile unui tineret care și-a pierdut rolul firesc, între un dogmatism isprăvit și între confuzia noilor generații, prin această lipsă de solidaritate, datorită unui personalism exagerat și incapacității de a-și măsura fiecare ce este în stare să facă. Pompiliu Eliad se întorsese și el din Paris, și i-a ajuns contactul cu pămîntul patriei pentru ca toată modestia pe care i-o impusese mediul parizian, tot alesul spirit de critică al colegilor săi francezi și solida disciplină a Școlii Normale Superioare, cu atît de glorioase tradiții, să dispară fără urmă. Un francez, adus de Odobescu ca subdirector al Școlii Normale bucureștene, mă înștiințase, de altfel, că și în corespondența pariziană a lui Eliad apăreau simptome în acest sens. La București, el își redactă teza de doctorat, în care se tăgăduia

orice originalitate societății noastre din secolul al XVIII-lea, care ar fi ajuns la oarecare simț de demnitate omenească și la oarecare capacitate de progres numai prin influența culturii franceze. Izvoarele erau întrebuințate incomplect și derivate de la sensul lor adevărat pentru a se ajunge, prin
acceptarea oricărei satire de călător pretențios și superficial, la această concluzie. N-am pregetat să-i dau prietenescul sfat de a reveni asupra ei. Mi-a răspuns că aceste lucruri le cunoaște mai bine decît mine, și aș fi fost bucuros ca adevărul să fi
corespuns acestei sentințe, care nu mă putea jigni. În Convorbiri, de altfel, severul și spiritualul critic, așa de bun amic al meu, Ștefan Orășanu supusese unei ascuțite analize un studiu al lui Eliad despre La Fontaine, și manierismul autorului îndreptățea asemenea observații.
Eliad, care suplinea catedra de literatură franceză de la Universitate, voia fără întîrziere titlul de profesor, și lucrările îi lipseau prea mult, iar conștiința mea nu mă lăsa să hotărăsc după motive de simplă prietenie: o, cîte buclucuri nu a făcut această conștiință de drept și de dreptate! Eliad a atribuit scrupulul meu unei influențe a lui Maiorescu, cu care nu aveam nimic comun, și anume prin mijlocul lui Bogdan… Temperamentul lui, bolnăvicios de sensibil, îl făcea să vadă dușmani unde nu erau: la Onciul, care „nu mai isprăvea de întemeiat Principatele—, și la alții, tot așa de nevinovați. Tulburările din mart 1906 îi dădură astfel prilejul să publice în L'Indépendance, unde continua bizare articole, într-un stil ca pentru saloanele lui Ludovic al XIV-lea,
un violent atac contra mea, prezintat ca un instigator contra Franței, care trebuiam pedepsit imediat. De altminteri, mai demult, cum el arătase undeva disprețul pentru Eminescu, a cărui prozodie îi părea plină de greșeli, protestasem, într-un ton care era mai mult de glumă, iar răspunsul fusese imediata apariție a unei reviste care copia formatul și litera Sămănătorului, purtînd promițătorul titlu de Sămănătorul de neghină: își închipuie cineva ce putea să se cuprindă înăuntru. Într-o serie de volumașe franceze bine scrise, distinse și de Academia Franceză, despre ceea ce el numea Spiritul public la noi, n-a pierdut, apoi, nici o ocazie să declare că tot ce am putut face pe acest teren nu merită nici o atenție.
Aceștia erau colegii, tinerii colegi, și se va recunoaște că portretul meu, foarte puțin măgulit, nu-mi sămăna peste măsură. Se adăugeau ceilalți.
Fratele fostului meu coleg botoșănean Simon Sanielevici, Henric, n-avuse absolut nimic a face cu mine, și nu l-am văzut decît de vreo cîteva ori în viața mea, căutînd pe urmă să-i fiu de folos cînd împrejurările îl aduceau a se gîndi și la mine. Spirit distins și puternic,

preocupat de multe probleme, pînă la acelea din domeniul, unde desigur nu mă mai putea găsi în cale-i, al antropologiei, acestălalt adversar aducea, cu aparențele unei cugetări logice și obiective, porniri violente care sămănau cu acelea ale dlui Mehedinți. Opiniile sale preconcepute pot oferi interes, ele nu dau însă prilej la discuție, care, aceasta, se face numai cu oameni mai puțin convinși și cari nu condamnă atît de ușor. Împărtășind idei umanitare peste naționalitate, ceea ce era perfect explicabil, d. Sanielevici trebuia să fie neapărat contra naționalismului meu, firește inferior și barbar. Astfel apăru la Galați revista, mai aprigă ca vervă decît a celorlalți dărîmători, Curentul nou.

Pînă aici politicianismul n-avea un loc decît în opoziția olimpiană a dlui Mehedinți. Dar, unde lucrau junimiștii, liberalii, înfrățiți cu socialiștii unei noi aripi stinge, după a lui Ion Nădejde, nu puteau să rămîie indiferenți. Unii dintre dînșii, fără origini revoluționare, crezuseră că ideile de prefacere a țerii se pot exprima în chiar Neamul românesc al meu, și am avut astfel colaborarea fostului meu profesor Nicolae Răutu și a întreprinzătorului inginer petrolist Alimănești eanu, care deschidea, prin studiile și inițiativa sa, mai tîrziu compromisă, un nou și mare izvor de venit țerii. Alimănești eanu era din cercul tînărului viitor șef Ionel Brătianu, care și el a apărut pe pragul casei mele, dar numai pentru a se retrage chiar de pe scîndura lui în urma unei inofensive glume. Căci și aici era unul din acele personalisme cu sacră misiune care nu se puteau înțelege decît cu inferiori (mai tîrziu, la Iași, în refugiu, Brătianu se plîngea că, în ideea că el vrea să mă trateze așa, eu îl tratez ca inferior) – și cîte lucruri bune s-ar fi putut face împreună fără aceste slăbiciuni de orgoliu! Dar asupra lui Brătianu părea că dobîndise o mare influență, după ce trecuse printr-un poporanism bărbos și hirsut la Evenimentul literar, omul cu paltonul galben și cu dispoziția spre eterne discuții de la concursul meu ieșean. Asociindu-și, de formă, pe pașnicul visător social Bujor și pe drul I. Cantacuzino, mare personalitate științifică, dar fără înțelegerea complicatelor noastre realități și dispus boierește a-și dărui numele cui îl știa cere, d. C. Stere apăru deodată cu o revistă de proporții mari, cu mulți colaboratori, oferind, – din bani care nu puteau fi, chiar și supt forma unor abonamente de complezență, decît ai partidului, unde noul adversar ajunsese a fi șeful Moldovei prin țifnoasa sa umflare și apucăturile de geniu siberian și nocturn —, oferind, zic, oricărui talent plata pe care nu bietul Sămănător putea s-o deie. Așa apăru Viața românească, organ de luptă politică și socială în haina de împrumut a unei literaturi oarecum subvenționate. Între dușmanii pe cari, în stilul de pamflet luat de la jurnale, îi distrugeau o dată pe lună ‖Nicanor și Compania‖, adecă directorul și
asociatul său d. Ibrăileanu, gînditor dogmatic și hursuz, în domeniul

unei literaturi pe care el însuși n-o putea produce, eram primul designat, și morga inegalabilă a boierului Radu Rosetti, inteligent diletant în ale istoriei și, la întîmplare, și romancier, a fost lesne descoperită și ea pentru a învedera că și în domeniul ocupațiilor mele obișnuite nu pot da nimic de samă.
La ghișeul Vieții românești au trecut mulți, d. Sadoveanu unul din cei dintîi. Dar, chiar de lîngă mine, de la secretariatul
Neamului românesc, Gîrleanu s-a îndreptat, din tristele nevoi ale unei vieți vitrege, spre alt organ de concurență și negare.
D. Mihail Dragomirescu, acuma profesor de estetică aplicată la literatură, în care credea că are de spus ceva nou, de o siguranță dogmatică absolută, care s-a dovedit a fi doctrina științii capodoperelor studiate în ele însele fără serviciile desprețuite ale istoriei, a adus în multele coaliții, făcute, desfăcute și refăcute contra exercițiului dreptului meu elementar de a trăi, un element de hazlie brutalitate, mergînd pînă la tăgăduiri așa de violente de ai fi crezut că va interveni revolverul, pentru ca apoi această ciudată psihologie să se coboare la oferte de pace, de colaborare, de împărțire a rolurilor – corespondența mea are interesante documente caligrafiate… —, cu declarații de stimă mai mare și de iubire, iar imediat altă furtună să se dezlănțuiască
din codrii dunăreni al Plătăreștilor originii sale. Felul de a fi al acestui ofensiv și turbulent cugetător jignea prin el însuși tot ce-mi dăduseră originile, creșterea, lecturile și lumea în care trăisem, dar nici un moment nu m-am gîndit că e de acceptat discuția în public cu profesorul de estetică aplicată la literatură în mijlocul unor zgomotoase parlamente de studenți adunați pe baza decalogului imprimat al maestrului. Dar, astfel, critica maioresciană reintra, prin Convorbirile critice, opuse celor, evident mai literare, ale dlui Mehedinți, în drepturi care-i fuseseră prea mult timp interzise.
Negîndu-se orice rost Sămănătorului, deși mie mi s-a promis un amănunțit studiu literar, care m-ar fi interesat foarte mult, dar n-a apărut niciodată, se revenea și în forma cea mai pedant și ridicul scolastică, la drămăluirea farmaceutică a calităților și
defectelor fiecării bucăți literare, creîndu-se bizare animale la care li se scurtase, după normele proporției absolute, ba coada, ba picioarele, ba botul. Era amuzant, și numai un prost putea să se supere de atacuri atît de puerile, peste care nu o dată am trecut, nerefuzînd o dată, ca decan la Facultății, mîna din nou oferită, cu o comică francheță, a teribilului meu nimicitor în toate și
fără nici o speranță de apel, pentru ca, precum am spus-o, la primul prilej, să reînceapă, și în ce ton! …
Dar pasiunile dezlănțuite, într-o epocă în care-mi era greu să cîștig pentru direcția așa de netedă și de firească o intelectualitate de

formidabile ambiții și pretenții, erau să dezagrege, pînă și la ultimele elemente, căsuța simpatică a Sămănătorului din 1906.
Vijelia lui Aurel Popovici, – altceva decît austriacismul bucovinean de o șchioapă, chel, microcefal, cu bărbuță decisivă și cilindru în cap, poate pînă și pe perina odihnei, al lui Aurel Onciul, cu revistele lui, românești și germane, de la Graz, unde el era nu știu ce funcționar financiar și economic! – revoluționa spiritele. Ideea națională, da – și cu ce rotiri de ochi, cu ce încruntări din sprîncene, cu ce furie de glas și cu ce trăsnete a pumnilor în masă! —, dar nu singură, ci cu Viena. Cu o nouă Vienă, nu a molîului, supraviețuitului Franz-Joseph, ci a Moștenitorului, om de orizonturi și de revoluție, care va sparge la suirea pe tron gașca austro-maghiară și, cu slavii, cu românii, va face Austria cea Nouă, Austria cea Mare – Gross-Österreich – în forma federativă a unor state naționale unite. Arhiducele Franz-Ferdinand o promisese solemn, lui Popovici, lui Bunea, cui voia numai să-l întrebe; vizita lui la Sinaia, cu soția morganatică, bucuroasă că e primită ca o prințesă, o garanta. Cîțiva ani, cîteva luni, și minunea liberării românilor se va produce; ce-ar fi dacă ne-am alipi, la rîndul nostru, cu sau fără rege, la monarhia astfel prefăcută?
Filipescu zicea, în surdină: da! Ziceau și generali ai armatei române. Ziceau și șefi ardeleni ca d. Vaida, care o dată nu s-a coborît în, casa mea așa de compromițătoare, fără a mai vorbi de exemplara prudență a dlui Maniu, pe care-l zărisem numai o dată, la Blaj, strîngîndu-mi mîna cu acea afecție de care e darnică o inimă atît de bună și care, cum mi-a și spus-o mai tîrziu, „nu răspunde niciodată la nici a ofensă‖. Zicea tot da, și cu gestul unei naturi bogate în energie, respectatul șef al românilor din Banat, coprovincialul lui Popovici, Brediceanu. Și pînă și bunul Scurtu, complect cucerit, era la picioarele noului profet, ale cărui realizări se păreau așa de aproape: doar un guturai mai tare al lui Franz-Joseph…
Se serbau acuma patruzeci de ani de domnie ai regelui Carol, și în noul parc, opera inițiativei patriotice și gospodărești a doctorului Istrati, desigur un generos creator, pe care nu-l reținea, specialitatea de medic și chimist, cîștigată așa de tîrziu de acest încrezător diletant, veneau zilnic reprezintanții românimii nelibere, primiți cu fanatică iubire la gară și întovărășiți de o nebună bucurie cînd cetele lor în mîndre costume de acasă defilau pe Calea Victoriei, în ciuda celor de la Budapesta și poate și a multora din Viena, cari n-aveau ce face cînd un suveran aliat își organiza serbarea cuvenită și, astfel, simulau că nu văd și nu înțeleg nimic. Bucureștii din acea vară 1906 deveniseră în adevăr capitala poporului românesc. Nu era suflet simțitor care să nu se simtă altfel după asemenea -priveliști. Se pregătise numai ceva pentru trecut, acela personificat de un rege obosit, bolnavi și trist, și corurile bănățene, ardelene, bucovinene

chemau, peste toate legăturile, simpatiile și fidelitățile lui, viitorul.
În Arenele Romane eram și eu, ascultînd – ascultînd nu cu urechile, ci cu inima larg deschisă. Visurile mele se coborîseră în realitate; ținta mea părea ajunsă; hotarul nu aștepta decît cel dintîi vînt de război ca să cadă. Și, deodată, pe scena care-mi părea o via triumphalis a neamului, apare un nemțișor bucureștean, maestrul Paschill, venit cu ai săi de la Turnverein și Liedertafel să cînte un imn regelui în limba germană.
Nu m-am putut reține și am strigat, cînd alții au venit la rînd:‖Cîntați turcește, căci nemțește s-a cîntat‖. N-am fost aprobat, căci la noi nu se pot dezlănțui porniri spontanee, dar, cu Davila în frunte, directorul Teatrului, organizatorul serbărilor, om de mari mijloace, destinat unei grozave soarte, o bandă mă aștepta ca să mă lovească.
Incidentul a făcut zgomot. Printr-o telegramă furioasă și fără rost, Brediceanu mă dezaproba, insultîndu-mă. Simțeam că Scurtu e lîngă dînsul. Și solidaritatea Sămănătorului era acum așa de zguduită, încît am crezut că e bine ca, invocînd un pretext oarecare, să las tinerilor conducerea care le place mai mult – și eram convins că va fi, cîndva, a lui Aurel Popovici. Cu toată blîndețea de formă, Iosif, către care mă adresasem, mi-a răspuns așa cum se primește demisia unui funcționar zelos. În scris demisionasem, în scris am fost licențiat din serviciu. Va veni în curînd vremea ca, supt iscălitura – și a lui și, firește, a dlui Sadoveanu și a lui Scurtu, înfățișat multă vreme de amicii săi ca un om de casă al meu, să apuc declarația că am făcut bine de m-am dus, ca unul care, desigur, prin personalismul ceaiurilor și corecturilor mele „păgubeam interesele literare îndeobște‖ (te recunosc, o, Moldova mea! …), care sufăr, apoi, de o „fire bănuitoare și nestatornică—, de nu se pot iubi oamenii în umbra mea de nuc otrăvitor, și care am „un temperament despotic—, capabil de… a impune colaboratorilor mei o perfectă decență în public
și, dacă se poate, de a influența și viața lor particulară prin nunți ca aceea din podgoriile Nicoreștilor, care a dat cele mai bune zile, scump plătite pe urmă, visătorului poet a cărui iscălitură izbutiseră cu acest prilej să o fure prietenii. Și va veni vremea cînd d. Sadoveanu și alții vor scoate reviste pentru a învedera ce rău am făcut literaturii în general și lor în special prin trecerea mea pe la Sămănătorul: o dată am fost denunțat, chiar ca – vină de neiertat! – insultătorul lui Creangă. Mă voi răzbuna, aducîndu-l pe d. Sadoveanu, la 1931, la prezidența Senatului României unite.
Din parte-mi, pentru a nu face rău revistei căreia-i dădusem așa de mult, și pentru a nu scădea prestigiul, la care lucrasem și eu atîta, al tinerei literaturi, mi-am interzis orice explicații în public și, de cîte ori, pe urmă, am întîlnit pe aceia cari așa de elegant se scuturau de neplăcuta datorie a recunoștinții, le-am zîmbit, întinzîndu-le mîna. Am

compătimit din adîncul inimii pe Iosif, trăsnit de o catastrofă de familie, datorită tocmai acelei „armonii desăvîrșite‖ de care vorbea comunicatul celor trei, și care, golit de suflet, rătăcea de la o ușă de cafenea la alta; am urmat sicriul lui la mormîntul unde, numai, putea să-și afle odihna trupul cel mult chinuit; am spus vorbe de prietenie lui Chendi, apărut, la Pantelimon, umbră a energei așa de viteze, iar cînd, după lungi suferinți, Scurtu și-a terminat și el obștescul rost pe pămînt, „tiranul‖ stătea cu ochii în lacrimi înaintea celui prea tînăr plecat din locul unde și el ajutase, modest, ca să fie mai multă ordine în gînduri.

De la Sămănătorul la Războiul Balcanic

Eram prea deprins însă cu îngrijirea săptămînală a unei foi pentru ca să mă retrag în ocupațiile mele, de altfel niciodată întrerupte, de cercetător istoric, și aveam și o datorie de plătit acelor cari mă acuzaseră de la înălțimea cetirii a o sută de romane franceze contemporane că sînt dușmanul oricării influențe străine.
Astfel, supt un titlu luat de la vechile noastre tipărituri pentru popor, Floarea darurilor, am început să dau o nouă publicație, menită și tineretului din școli, care, cu ilustrațiile pe care le avea mai în urmă și Sămănătorul – și care au căzut în sama mea, avocatul Casei Socec mărturisind că mă împlinește pe mine, și nu pe Iosif, fiindcă eu pot plăti, iar el nu – căuta să deie, împreună cu amintiri istorice, bune de cetit pentru oricine, cît mai multe traduceri, în versuri și în proză, din literaturi mai puțin cunoscute sau chiar cu totul străine la noi. Riscînd un ban pe care-l cîștigam greu și cu care abia de-mi puteam acoperi nevoile de familie, dezbătîndu-mă cu Filip, căruia am isprăvit prin a nu-i mai putea plăti, și astfel revista a încetat, am arătat sclavilor parizianis-_ mului contemporan, dincolo de care nu puteau vedea nimic, ce admirabile izvoare de inspirație sînt și aiurea, în literaturile latine celelalte, în literaturile germanice, în așa de bogatele literaturi anglo-saxone: am tradus pentru Floarea darurilor și din gluma teatrală a lui Goldoni (Hangița) și din mistica filozofie panteistă a unui Emerson, inegalabilul formator de caractere din Oamenii reprezentativi și din Conducerea vieții. S-a făcut tot ce a fost cu putință pentru ca această încercare, săvîrșită aproape numai de unul singur, să rămîie neștiută dar, cînd răsfoiesc paginile acestea, în care am pus și noile mele călătorii de-a lungul țerii, pagini rămase pierdute acolo, cu toată intenția unei adunări în volum la noul meu editor, bănățeanul Pavel Suru, mă simt bucuros că am făcut o astfel de încercare, fie și nereușită.
Cînd am avut apoi tipografia mea, putînd publica Neamul românesc la intervale mai dese – și ce forfotă era acolo unde cu cîteva luni în urmă‖Haiducu— lătra a pustiu din mijlocul bălăriilor și vacile rupeau

frunzele din pomii culeşi prădalnic de vecin! —,am dat literaturii un nou organ, la care s-au găsit colaboratori printre cei mai tineri decît scriitorii pe cari-i căftănisem la Sămănătorul. Studii întinse se puteau publica în fasciculele lunare de un format mai mare, şi arhimandritul Scriban începea în paginile Neamului românesc literar campaniile sale bisericeşti, poate prea stăruitoare şi personale, dar pornite din cele mai curate intenţii ale aceluia, în care vom vedea un viitor Mitropolit al erei doritelor reforme; într-un bătrîn boier sărăcit din neamul Moruzeştilor, Dimitrie C. Moruzi, pe care guvernele noastre de politicianism îl făcuseră subprefect în Dobrogea, licenţiindu-l apoi pentru o surditate aproape complectă, aşa încît era redus a vegeta într-o magherniţă din mahalalele laşului, găsisem nu numai
un povestitor de prima ordine prin vioiciunea amintirilor sale, dar şi un spirit destul de puternic pentru a le prelucra în frumoase romane, care e păcat că zac astăzi complect uitate; iar traducătorii de la Floarea darurilor urmau să facă ştiute opere poetice interesante din literaturile neobişnuite: un Pricopie, şi autor de schiţe, sau un Virgil Tempeanu, de la Folticeni.
Şi nu erau singurii: corespondenţa revistei era interesantă şi bogată. Deşi-mi dădeam samă că se va face în jurul ei acea
conspiraţie a tăcerii de care aproape treizeci de ani am fost încunjurat şi în activitatea mea literară şi a cării judecată o las altor vremi, continuam cu articolele de direcţie, din care am putut aduna aşa de puţin în cele două volumaşe din O luptă literară sau în cartea de comemorări Oameni cari au fost. Şi alte elemente, de descriere pitorească, de istorie, de critică a noilor apariţii, se adăugeau în publicaţia aceasta, căreia, după un an, i-am dat aspectul şi periodicitatea vechiului organ de luptă de la Bucureşti.
Glumele provinciale pe care le trimetea regulat Viaţa Românească a statornicului meu insultător, care uitase umilinţa cu care-mi cerea odată, el, revoluţionarul, concursul pentru carieră, nu mă înrîureau în stăruinţa mea. Cum duhliii de acolo găseau hazlie proprietatea mea parţială asupra unui motor de vreo cinci cai putere, a trebuit să le observ superioritatea acestei modeste maşini asupra unei întreprinderi literare care, cu toată coaliţia de uri şi de pretenţii, e numai de un simplu măgar putere. D.
Ibrăileanu, tronînd ca vice-Stere între domnii Botez, binevoia doar, de la înălţimea unei mari învăţături şi a unei puteri de
creaţiune uimitoare, să-mi recunoască o „sensibilitate feminină‖ cu care se putea juca lesne formidabila sa bărbăţie.
Mă ajuta să birui atîta rea-voinţă şi nedreptate şi să trec peste tăcerea de moarte în care munca-mi înainta, şi sănătoasa
atmosferă a refugiului meu. Aici pătrundea numai foarte slab ecoul intrigilor bucureştene şi al zăcutelor duşmănii de cămăruţe dosite

ieșene. Apăream numai o zi, două, pe săptămînă pentru datoria mea la catedră și la Academie și, foarte adeseori, după ce-mi făcusem oara sau comunicația, trebuia să alerg pe jos la gară, să iau trenul de Ploiești și să aștept pe cel, îngrozitor de încet, al Vălenilor pentru a ajunge acasă, unde mă aștepta maldărul de corecturi la două reviste și la toată editura, pe la ceasurile nouă, iar, apoi, trezindu-mă la cinci, să reiau peregrinările mele, mai ales cînd în mai – și în zădar înflorea grădinița mea… —, era sesiunea generală a Academiei. Pentru a face mai ușoară sarcina unui biet trup sfîșiat ani de zile de dureri intercostale, m-am hotărît să mă opresc nopțile la Ploiești, în otelul murdar, între oaspeți zgomotoși și întîlniri de femei stricate – și acolo-mi făceam corecturile, culese în gară de la conductorul trenului de acasă și transmise des-de-dimineață altuia. E de mirare ce poate face un om în mijlocul patimilor și al mizeriilor de toate felurile – căci sîmbăta, din cărți necetite și din abonamente neplătite, trebuia să iasă leafa lucrătorilor, pe cari niciodată nu i-am purtat cu vorba —, atunci cînd, cu o viață cinstită, el nu pierde din ochi idealul căruia i s-a consacrat.

Revista mea literară, căreia îi dădusem de la un timp titlul, semnificativ pentru credințile mele, de Drum drept, va continua pînă ce aceea a tinerilor din Craiova, dd. C. Șaban Făgețel și D. Tomescu, ultimul și un fin critic, revistă care, pentru a-și arăta legătura indisolubilă cu Sămănătorul, își zicea simplu Ramuri, se va confunda cu publicația pe care după război n-o mai puteam continua.

N-aș putea spune de unde am luat îndemnul către prezintarea în scene de teatru a unui trecut care-mi era așa de familiar, în mijlocul căruia trăiam așa de deplin, și a unor idei active, care se desfăceau în chipul cel mai firesc din această însușire a spiritului grav și viteaz al acestor vremuri. În foaia mea literară a apărut un Mihai Viteazul, prezintat în zbuciumul puternicului suflet, solicitat în multe părți, și cu ispita femeiajscă întrupată în acea Velica, mlădiță de boieri și Domni, pe care o găsisem, așa de atrăgătoare, în studiile mele.

Nu cutezam să mă gîndesc la o reprezintație. N-aveam nici o legătură cu aceia cari hotărau asupra scenei noastre naționale.

Întîmplarea m-a pus doar tîrziu de tot în fața omului care-mi arătase atîta dușmănie, mai mult a clasei sale, a mediului său, a educației sale, Davila, dar în care am găsit o largă inteligență, un puternic talent literar – ce ridiculă era calomnia că de la Odobescu ar fi luat, din rămășițele acestuia, care nu avea urechea pentru versuri, acea răsunătoare tragedie de modă franceză, Vlaicu-Vodă, cu tiradele raciniene și efectele de scenă și de rampă măiestru potrivite de un specialist! —, ca și o desăvîrșită cinste a omului sărac, care nu s-a atins niciodată de banul public, și o judecată serioasă și

severă în ce privește fenomenele vieții publice, la cel socotit ca; un amuseur la Cotroceni. Reîntîlnisem, în adevăr, pe Petre Liciu, acum un glorios artist, al cărui rol în Moise din Lipitorile satului sau în medicul din comedia cu subiect japonez Taifun entuziasma un public ce nu era cules din profitorii afacerilor, ci din intelectuali și profesori, cari-și puteau permite luxul unui fotoliu la teatru. O caldă prietenie, unită la el cu un admirabil devotament pentru ideea pe care o serveam, m-a legat de omul care va muri, din greșeala unui medic grăbit – rinichiul rămas după extirparea celuilalt, neputînd funcționa —, cu numele meu pe buze, în mijlocul sfîșietoarelor lui chinuri. Liciu m-a încredințat însă că, pe scîndurile scenei, drama n-ar merge și că, de altfel, artiștii au o repulsie instinctivă față de vers, chiar de versul alb, și firește mai ales cînd, ca în scrisul meu, el are cu totul altă factură decît a dulcegăriei obișnuite, lîncedă și
pompoasă, pe rînd.
Tot numai pentru lectură am scris deci curioasa dramă, Învierea lui Ștefan cel Mare, inspirată de un vis, în care, față de năvala turcească de la 1476, pe care nu mai avea cu ce s-o înfrunte, Ștefan, a cărui urma s-a pierdut cîtva timp, s-ar fi retras, lăsînd să domnească fiul său Alexandru, care, apoi, la zvonul că s-a ridicat un răsplătitor fără nume ca să gonească pe turci, ar fi rostit osînda de moarte împotriva tulburătorului, iar acesta numai în clipa din urmă s-ar fi vădit ce a fost, ce este și ce poate să fie.
Duioasa icoană a lui Ștefan, nevrîstnicul fiu al lui Petru Șchiopul, tîrît, cu trupul lui așa de gingaș, în pribegia prin Apus a tatălui și rămas apoi orfan, pe mîna străinilor lacomi de o moștenire pe care o doreau apropiată, și mort în clipa cînd i se năzărea un viitor domnesc în țara deodată revelată neștiinții sale, mă putea atrage și prin tot ce se desfăcea din admirabilul portret, rătăcit în timpul războiului, de la castelul tirolez din Ambras, și astfel el s-a coborît oarecum de la sine într-o dramă, în care mediul străin de asfixie încunjură zbuciumul unui suflet care, la cele dintîi semne ale unei apropiate bărbății se îndreptă instinctiv către steagul Moldovei, în care înfășurat va cădea.
Dar cine să se oprească atunci asupra unor asemenea încercări ale omului pe care toată tînăra literatură, recomandată și
ajutată de dînsul, îl renega cu patimă, și pe care vechii prieteni, despărțiți de scrisul literar, deși Delavrancea își reprezintă pitorește înjghebări dramatice, îl uitaseră cu totul… Eu persistam însă în credința, care nu m-a părăsit niciodată, că am ceva de spus și că, și în cea mai sălbatecă tăcere, păstrez datoria față de mine însumi de a o spune, făcînd apelul suprem la urmași…
Eram în același timp legat de Liga Culturală și de cursurile de vară. Ambele legături au precedat o intrare violentă, nedorită și necăutată de mine, într-o viață de politică vie, de activitate parlamentară, în mijlocul

patimilor urîte și al unei sufocante
vulgarități, care a început în urma cumplitei răzmeriţe ţerănești din 1907.‖Liga‖ trecuse de la entuziasmul real, dar ușor, capabil totuși de a găsi multe și prețioase relații în lumea străină, mai ales romanică, al lui V. A. Urechiă – care ne adusese și pe uimitorul polihistor și enciclopedist de Gubernatis pentru o conferință la Ateneu, în care bătrînul savant italian, vorbind de cronicarul Ureche cu ochii ațintiți la profesorul bucureștean, se mira de ce sala nu izbucnește în aplauze —, la jovialitatea dlui M. Vlădescu, profesor de științi naturale la Universitatea bucureșteană, al cării rector va ajunge să fie, și nu o dată ea fusese atrasă în viitoarea demonstrațiilor de stradă de care avea nevoie partidul președintelui, pînă ce asupra ei se înstăpînise, în perioada în care el nu era decît o vagă umbră tremurătoare, Petre Grădișteanu.‖Liga‖ vegeta acuma în cea mai deplină uitare a unei societăți naționale căreia îi adusese pe vremuri așa de mari servicii. Nu știu dacă ea mai îndeplinea măcar misiunea, la care de mult se oprise, și în care se închisese cu totul, de a da oamenilor politici ardeleni, pentru necontenitele amenzi pronunțate de justiția ungurească și pentru greaua întreținere a ziarelor, subvenții, care pe supt mînă plecau tot de la guvernele românești. Nici prin gînd nu-mi trecea să intru în acest mausoleu al unui romantism de mult isprăvit fără îndemnul lui Scurtu, care era convins că se poate face încă mult acolo, dar fără ca el însuși să aibă nimic dintr-un program de renovare.

Am vorbit la o întrunire a membrilor ei – era pe acolo și generalul Budișteanu, cel rănit în războiul de la 1877 —, și am cerut ca opera de cultură să se întindă și asupra ţerănimii înapoiate. Firește că Liga trebuia să-și recapete absoluta ei independență față de partidele politice. Peste cîteva luni, la congresul de la Galați, Grădișteanu se retrăgea și căpătăm sarcina de secretar general al Ligii, supt bătrînul bogătaș Sava Șomănescu, care ne făcuse făgăduiala unui mare dar, rămas uitat, ca nou președinte.

O nouă datorie-mi apăsa pe umeri și am căutat s-o îndeplinesc cinstit, făcînd dintr-o societate compromisă un organ de căpetenie al trezirii conștiinților. Publicații au început să apară, ca și Calendarele Ligii; conferințe cu subiecte care priveau drepturile și aspirațiile noastre s-au organizat; secții nouă, din ce în ce mai mult în sate, au răsărit. Congresele, ținute tot în alte orașe, au fost ocazii de răscolire a spiritelor ațipite de o politică de interese, tîrîndu-se de azi pe mîne. Un secretariat de birou, cu Cotenescu, viitorul preot, cu d. Zaharia Florian, s-a stabilit pentru lucrul în permanență. În odăile frumoase din etajul al doilea al unei mari case din strada Fîntînii, colț cu Calea Victoriei, de unde după război proprietarul ne va da afară cu sentință judecătorească, în noua Românie pentru care

lucrasem cu atîta zel, local unde nu găsisem decît un număr de scrisori particulare și cîteva ingrediente de toaletă, se făcea acum altceva decît ascultarea unor tînguiri de peste munți prefăcute îndată în monedă de-a regelui Carol. Încetase acel romantism care ajunsese pînă la ultimele margeni ale degenerării. Cînd am plecat la țară. cea mai mare parte din biblioteca mea a fost depusă spre cercetare acolo. Și serbări organizate la Parcul Carol, cu ajutorul dlui Gheorghiu, ginerele lui Slavici, și altor auxiliari, ne-au dat un fond de clădire care a trecut apoi, cu atîta avere românească, în Rusia războiului. Palatul însă, măcar după război, tot era să-l fac.
În mijlocul acestor ocupații și gînduri au izbucnit răscoalele din 1907, care trebuiau să însemne așa de mult, prin consecințile lor, în viața mea.
N-avusem pînă în acea lună a lui mart din anul sîngeros, tocmai un an de la mișcarea de stradă din 1906, care se pare că găsise un răsunet în masele țerănești, apăsate și înșelate de la un capăt la altul al țerii, „știudenții‖ înfățișîndu-se unei închipuiri populare, obișnuită a crea mituri, ca un fel de răzbunători și apostoli ai dezrobirii, nici o legătură directă cu lumea satelor noastre a căror situație o știam totuși și din lunile petrecute la țară și din urmărirea atentă și îndurerată a împrejurărilor. Revista mea nu-mi servise pentru a-mi crea aderenți în mijlocul lor și, dacă aș fi încercat-o, aceasta ar fi scăzut religia de prefacere morală și materială căreia-i serveam precum cel mai mic amestec de interes personal ar fi pîngărit-o. Nu era în jurul meu, de altfel, nimeni care să mă fi putut îndemna în acest sens: eram ajutat la expedierea gazetei de o tînără și veselă rudă feminină a soției mele, de bietul Dragoslav, pseudonim slav pentru un nume rutean, blond, slab, sfrijit, care sfîrîia a foame cînd era îmbiat la o farfurie de supă, și de un foarte devotat student Rădulescu, negru ca mura, a cărui urmă am pierdut-o. Neamul românesc, căruia numai la Văleni i-am adaus o publicație pentru popor, scrisă pe înțelesul necărturarilor, era de altfel o publicație menită să trezească la intelectuali iubire pentru strivita temelie a neamului, dar mai mult și decît preocupația „democratică‖, să cheme pe toți, mai ales pe înstrăinații de sus și o intelectualitate asupra căreia băteau multe vînturi la datoria națională. Deodată, ca un trăsnet din cel mai curat senin, căci știam nesfîrșita putere de a răbda a acestui neam, seculara-i deprindere cu toate suferințile, veni vestea răscoalei din Moldova, din Botoșanii mei chiar, într-un sat cu numele semnificativ, Flămînzii, al cărui învățător, Maxim, a fost pe nedrept înfățișat și prigonit ca instigator […] Guvernul lui Gh. Gr. Cantacuzino, despre care se spunea că nici nu cetea rapoartele prefecților altfel decît prin intendentul său, era așa de slab încît trebuia neapărat să fie crud.
Pentru nu știu ce neînsemnate ciocniri cu evrei arendași și cîrciumari,

pe un domeniu asupra căruia se întindea atotputernicia economică a lui Mochi Fișer, ciudat prepus al capitalurilor galițiene, a cărui înfățișare, mentalitate și cultură nu întreceau pe aboccengiilor din copilăria mea, făcîndu-și socotelile de milioane în gînd la oprirea în stații, fără a se coborî din vagon, se puse armata în fața unor oameni cari nu se temuseră niciodată de nimeni. S-a tras asupra nenorociților a căror durere găsise o clipă glasul pentru a se exprima. Cu nemărginită indignare pentru acest act sălbatec am scris acel Dumnezeu să-i ierte, blăstăm contra unei întregi clase parazitare, care va deveni apoi, răspîndit larg de mîni nevăzute, împreună cu Noi vrem pămînt a lui George Coșbuc, unul din strigătele unei teribile revolte, care a cuprins țara de la un capăt la altul.
La Giurgiu, pentru că, urmînd exemplul marelui său părinte, d. V. M. Kogălniceanu scrisese, cu multă vreme înainte, o carte de caracter științific, prin care se arăta necesitatea și urgența unor reforme țerănești – și Sămănătorul semnalase, după datorie, această epocală publicație —, s-a emis un mandat de arestare contra d-sale, și am căpătat informația sigură că aceeași soartă mă amenință și pe mine dacă la țeranii închiși s-ar găsi un singur rînd de mîna mea. Acest rînd nu se putea găsi, iar cum guvernul căzuse din cauza totalei sale incapacități și veniseră la putere liberalii, între cari Haret era indicat și el ca „instigator‖, pentru fraza în care spunea că împotriva unor anumite nedreptăți „și pietrele s-ar ridica‖, cred că și el, Haret, a fost la mine, dar din nici o parte nu s-a încercat o presiune asupra mea, fiind rugat numai să țin samă în redactarea Neamului românesc de catastrofa care intervenise.
Dar cei atinși în interesele lor, decît care n-aveau alt Dumnezeu, și cărora le lipsea deopotrivă și simțul pentru dreptate și devotamentul față de țară, aveau nevoie de un „ispășitor‖. Într-o publicație franceză, după indicații din București, chipul meu era dat ca al răspunzătorului moral pentru tulburări. Scrisorile de amenințare cu moartea se îngrămădeau și un grup de studenți aflînd ce se pregătește, a stat vreo cîteva zile și noaptea în casa asupra căreia trebuia să se prăvale urgia. Dormeam cu revolverul la căpătîi. Și nu era de mirare, în zăpăceala care cuprinsese atîtea minți slabe de inculți pe cari cîțiva ani de belșug prin stoarcerea pămîntului și a oamenilor îi făcuseră, din țerani sau din străini, bogătași ai țerii și factori politici de mîna întîi. Pe cînd evreii din Moldova, încărcați în căruțe și scoși dincolo de rohatca satului nu cereau ajutorul nimănui, pe cînd mari proprietari devastați din aceeași regiune, ca acela de la Hancea, căruia i se înțepaseră și plafoanele și i se rupseseră în bucăți frumoasele cărți, așteptau ca o revenire la normal să se producă în mințile oamenilor, cîțiva din aprigii moșieri olteni se adresau Austro-Ungariei pentru a se ruga ca soldații

lui Franz-Joseph să treacă granița. Fiul lui D. A. Sturdza, devenit din nou prim-ministru, căpitanul de vînători a cărui operă morală în armată o cunoșteam de mult, a venit să-mi spuie că, în acest caz, el iese în fruntea celei dintîi cete de țerani răsculați, la această graniță.
Am stat astfel, luîndu-mi și concediu de la Universitate, o lună întreagă, fără atingere cu ce se petrecea în jurul meu, informat însă zi de zi de crimele pe care le săvîrșeau, din sentiment de clasă, anume ofițeri superiori, de numele cărora va rămînea legată o represiune complect lipsită de tact și care a pus la cea mai grea încercare sufletul țeranului soldat. Se lucra așa și supt presiunea unor politicieni așezați ca prefecți de regimul „amicilor poporului‖; numai foști socialiști, ca dr. Radovici, un om admirabil, de o mare nobleță de sentimente, pe care l-am pierdut prea curînd, ori tineri entuziaști, ca dr. N. Lupu, care nu făcuse nici o politică pînă atunci, au știut să umble cu acei oameni buni asupra cărora trecuse vîntul cumplit al fatalității.
În atmosfera încărcată de aburii sîngelui, cu prizonierii sociali putrezind prin temnițele județene, sau scuturați de valurile Dunării, s-au făcut alegerile, și legătura mea cu d. Cuza, tot mai mult întărită pri n lucrul la același organ de luptă, m-a făcut, pe mine, cel care rîsesem odată, din plinul convingerilor mele, de zădărnicia parlamentară, să-mi pun candidatura alături de a războinicului meu prieten, fost deputat cu mulți ani înainte, dar supt, flamura „erei noi‖, a junimiștilor, la Colegiul al II-lea de Iași. Am reușit eu singur, ca unul care n-aveam în localitate dușmăniile pe care în chip firesc și le căpătase spiritul ofensiv și mușcător al amicului meu, și numărul meu de voturi a întrecut, mi se pare, pe acela realizat de Gheorghe Panu, acuma candidat al guvernului, ceea ce Panu nu mi-a iertat niciodată, și mi-a plătit-o cu amărăciunea pe care acest spirit închis și răzbunător știa așa de bine s-o răspîndească. S-au găsit destui cari să coboare și în sufletul dlui Cuza, pentru moment, sentimente pe care desigur nu le merita perfecta mea loialitate față de dînsul.
M-am mirat eu singur de o asemenea izbîndă și, la vederea ușii din strada Buzești, împodobită frumos cu verdeață, după datina ardeleană, de femeia de lîngă Sibiu care-mi hrănea unul dintre băieți, am socotit că e vorba de o farsă căreia ai mei le-ar fi căzut victimă și am cerut înlăturarea acestui decor de serbătoare, care în el însuși îmi jena discreția. Era însă adevărat. Trebuia să rostesc de acum înaintea adversarilor, ale căror mijloace le bănuiam, înaintea ironiei blazaților și furiei fanaticilor, ca și înaintea masei molatece, flasce a indiferenților, funcționari-deputați, politicieni de carieră, crezul pe care pînă atunci îl strigasem în urechile lacome de adevăr ale mulțimilor sincere și oneste. Și n-aveam întru aceasta două însușiri indispensabile pentru succes: încrederea în mine și lipsa de autocritică a acelora cari, văzînd

simplist, pe linia dreaptă a abstracțiilor, sînt capabili de orice pentru ceea ce n-au înțeles pe deplin. În lumea unde obrăznicia s-a răsfățat și se răsfață mai larg, mîncînd din generație în generație toate „praznicele—, nu numai că nu m-am putut pune la nivel, dar n-am ajuns, pînă astăzi, nici măcar la hotărîrea de a
voi să fiu obraznic. Iar o mîndrie moștenită și [întărită prin toată cultura ce mi-am putut cîștiga, prin acea predică de catedră care cere cea mai desăvîrșită demnitate personală, a fost interpretată de toți milogii și îngenuncheații, de toate flendurile morale ca o nesuferită vanitate, care trebuie înăbușită prin ridicul sau zdrobită prin urletele violenței.
Parlamentul nu era al îmbătrînitului vechi conservator Sturdza, căruia mi se părea uneori că-i plutește deasupra capului
ghigilicul întîrziat al caftangiilor de supt Regulamentul Organic, pe vremea rudei sale, Mihai-vodă, ci al lui Ionel Brătianu.
În mijlocul atîtor prieteni și devotați, gata să-i aclame șefia la cea dintîi dovadă incontestabilă a decadenței primului-ministru, acesta apărea altfel decît îl cunoscusem pînă atunci: inabordabil pentru o discuție liniștită, răspingător față de tot ce-i părea o concurență, temător de oricare altă popularitate, întrebuințînd ironia pe care o împrumutase de la Carp, pentru a lovi fără discernămînt în dreapta și în stînga, mergînd pînă acolo încît mă bănuia că aș crede cu adevărat în posibilitatea de a avea locul său; un lung răsfăț, care-l făcea să părăsească banca ministerială, a unor grele răspunderi stropite cu atîta sînge, pentru a se întinde în bănci între prieteni, lungind „nonșalant— picioarele în fața tribunei, cu un gest de supremă plictiseală, își arăta consecințile, și se poate închipui ce se petrecea față de aceste atitudini în sufletul, jignit dureros din primii ani de copilărie, al „băiatului cocoanei Zulnia‖.
Această atitudine studiată a lui Brătianu, ca și timiditatea în luarea hotărîrilor neapărate, îl făceau să piardă momentul tragic în care se măsura adevărata mărime a oamenilor. Și astfel se întîmplă ca omul frumos și voinic, dispunînd de resurse de elocvență solemnă, deși cam goală uneori, pe care nu le avea moșneagul din fruntea băncii guvernului, să fie biruit, la capătul expunerii competente, făcute cu toate mijloacele extraordinarei prestanțe, de vechiul boier moldovean care, răspunzînd unui pompos tînăr orator al conservatorilor, se înfățișa, ca responsabil, el, înaintea lui Dumnezeu
pentru „țeranii pe cari i-a omorît‖.
Majoritatea m-ar fi vrut umilit de calomniile care plouaseră asupra mea și stîngaci de nedreprinderea totală cu acest mediu. Dar ai mei, cei de pe vremuri, cari cîrmuiseră o țară, poate și mai mult decît una singură, mă susțineau. Nu m-am simțit nici un moment singur, și numai neplăcerea mea, iremediabilă, de a vorbi în public îmi dădea o senzație cu care eram de altfel obișnuit.
Ordinul se dase, într-o adunare pe care o prezida cu mînă de fier, dar

și cu perfectul tact al omului de lume, o inteligență și o energie ca a lui Mihail Pherekyde a cărui figură lungă, slabă, distinsă, cu ochii mari de hotărîre și de ironie, impunea oricui, de a nu reacționa la ce voi spune, la orice voi spune, decît prin surdele mîrîieli care dezorientează pe alt fel de debutanți. O dată numai mi s-a strigat, rupînd disciplina, că spun lucruri pe care le-am învățat pe de rost, și am știut ce să răspund, căci doar cunoșteam de mult viața fiecăruia și aveam ca armă sigură amănuntul biografic. Așa am vorbit eu, cîteva săptămîni de zile, la proiectele de reformă agrară, polițienească, judecătorească, pe care le aducea, cu Brătianu însuși, cu Stelian, așa de impunător prin figura-i nobilă, prin extraordinara-i distincție în vorbire, un regim doritor să arăte că e în stare să ridice pe ruinele afumate și crușite ale României păcătoase, fără milă de fiii ei cei mai buni, o țară nouă, și un rege care nu voia să treacă la cele eterne pecetluit pe frunte cu stigmatul unei represiuni barbare și în cea mai mare parte inutile o poruncea. Pentru a mă descuraja, s-au întrebuințat pe rînd toate mijloacele, și ele nu lipseau; dar omul care-și simte conștiința sprintenă și care dincolo de tot ce-l privește vede lumina sigură a unui ideal nu poate fi intimidat.

Din altă parte, nu numai de la prietenii ieșeni, supărați că eu, ne-ieșeanul, am ieșit singur din lupta electorală, dar de la un început de opinie publică, pentru care violența are un farmec deosebit și care moare după scandal, mi se cerea atitudinea tonitruantă pe care o poți mai curînd recomanda de afară decît s-o păstrezi înăuntru, afară numai cînd ai arta perfectului cabotin fricos, care gesticulează înaintea tribunelor pregătite, a presei cîștigate, ca să strîngă apoi în culoare mîna adversarului pe care l-a zugrăvit în toate colorile infamiei. Nu eram deci ce se așteptase de la mine, și prezicerea lui Panu că nu mă voi mai întîlni cu votul ieșenilor din Colegiul oamenilor săraci și cu nevoi de slujbe, pe cari nu-i furi de două ori pentru o acțiune de curaj, se va îndeplini la cel dintîi prilej. După luptele în jurul reformelor sociale își pierduse de altfel interesul Parlamentul, în care am intrat apoi ca reprezintant al solizilor negustori români din Ploiești, încercînd și la Covurlui, unde am ajuns să adun și opt sute de voturi, o înviere a conștiinței țeranilor, cărora guvernele le spuneau că „fiecare-și are vremea lui‖. Cînd s-a ivit chestia unei mari reforme în biserică, introducîndu-se, după ideile din Germania ale sfătuitorilor lui Haret, acel Consistoriu Superior care n-a putut să aibă nici o influență, și am apărat concepțiile, singurele corespunzătoare tradițiilor ortodoxiei, ale învățatului arhimandrit Scriban, ședința a fost un adevărat scandal, în care mi-a părut rău – ca și în acordarea unui apanaj autonom fostului Mitropolit Primat, Ghenadie, căzut în lupta cu regele —, că a fost amestecat numele unui ministru, coleg de universitate, pe care eram deprins să-l stimez,

și
pentru care aveam chiar afecțiune. Rău sfătuit, Haret, în credința că mă va împiedeca astfel de a lua cuvântul, a zăbovit discuția pînă în vacanța de Paști, pînă în chiar Săptămîna Mare, și astfel am putut vorbi numai într-o ședință de noapte, în fața băncilor goale, cu d. Ștefan Ioan, apărînd la uși ca să întrebe cu glas tare dacă n-am isprăvit; trecuse de miezul nopții cînd „s-a votat—legea care nu era să dea nici un rod.
Astfel s-au tîrît – supt guvernul Sturdza, supt conservatorii reveniți, împăcați acuma pentru puțin timp, apoi supt noul regim liberal, în care nu mai era bătrînul șef, trimes într-o casă de sănătate din Franța cu toată publicitatea pe care o pot da numai oameni lipsiți de orice simț de pietate, ci totul aparținea lui Brătianu, al cărui orgoliu devenise incomparabil —, vreo trei
Parlamente, care nu mai trebuiau să se ocupe, în ședințe adesea complect goale, cu nici una din acele mari chestiuni pe care le deschisese tumultul revoluționar al țeranilor și bubuitul tunurilor care distrugeau satele din Vlașca. Nu pot zice că alegerea dlui Cuza, care osebea tot mai mult acțiunea sa personală, a folosit, campaniei noastre parlamentare.
Vorbeam acum în numele unui partid. Nu doar că aș fi înțeles să urmez sistemul, perfecționat în ultima formă de un Bădărău, cu înscrierile obligatorii și distribuția exactă a recompenselor după serviciile aduse „cauzei—. Așa ceva n-a existat niciodată în noua grupare. Dar, pe cînd d. Cuza credea că avem sarcina de a cîștiga spirite tinere, care pe urmă să se ducă fiecare unde vrea, am simțit nevoia de a da multelor adeziuni, dintre care unele trebuiau să fie așa de trecătoare într-o societate unde nu era altă scară a meritelor, alt îndreptar al carierelor decît în legătură cu singurele interese materiale, un program care să unească, un titlu care să figureze pe steag. Pentru democrația noastră nouă, care însemna numai ținerea în samă a nevoilor adînci ale neamului, aflătoare în marile mulțimi muncitoare, se cerea crezul moral al convingerii că, înainte de toate, în mersul general al omenirii, trebuie ca fiecare nație, elementul organic constitutiv, să se cunoască, să se definească și să se servească pe sine. Într-o adunare din april 1907, programul la care d. Cuza a adus restricții, cu un caracter negativ și exclusivist, relative la participarea în viața economică și publică a unei singure categorii de străini de rasă, oricare ar fi sentimentele lor individuale față de noi, de cultura noastră și de idealul nostru, a fost votat supt prezidența bătrînului ofițer superior Manolescu Mladian pe care ni-l dăduse Cercul din Iași al partizanilor. La telegrama către rege n-am primit nici un răspuns, cum și era de așteptat, și nici la aceea către prințul moștenitor, care n-avea voie să se manifeste.

Dar avusem prilejul de a prețui nu numai înțelegerea lui Carol I, dar și simpatia prințului Ferdinand și a familiei sale pentru altă politică. O dată, la dezvelirea statuii lui Kogălniceanu în Iași, a doua oară la a lui Cuza-vodă.
De mult regele nu mai văzuse lașul. Serbarea pentru Kogălniceanu, unită cu comemorarea întemeierii Universității, a devenit un mare eveniment […] La masa regală, ca reprezintant al Universității bucureștene, am fost invitat, dar atenția lui Carol I era, ca de obicei, așa de meticulos împărțită, încît un cuvînt regal, chiar dacă se recomanda unui tînăr profesor ca mine, numai să merg la bal seara fiindcă vor fi „multe cucoane frumoase‖, n-avea nici o adevărată importanță. Dar prințesa Maria, al cărei frumos colier de mărgăritare trezise atenția, mai stăruitoare decît respectuoasă, a lui C. Arion, dorea, cu privire la rotunda biserică de tip sirian a Sfîntului Sava, lămuriri pe care nu putea să le deie cercul de oficiali de la locurile de onoare. Din colțul unde discutam cu o stîrpitură de origine germană, […] am îndrăznit o explicare. Peste cei cari n-aveau nimic de spus mi s-au adresat întrebări și, spre uimirea generală, Prințesa mi-a cerut s-o conduc a doua zi la biserică.
Am făcut-o, puind, ca la Golia, pe birjarul lipovan să taie bălăriile pentru a permite intrarea în lăcaș, și am putut vedea cu ce siguranță Prințesa și cei doi copii mai mari cari o întovărășeau și cari criticau așa de liber dezordinea și murdăria ce se ascundeau în dosul potemchiniadei primirilor oficiale, merg către ceea ce e în adevăr frumos.
La vechea Mitropolie am intervenit pentru ca părintele Pimen să ofere, din rămășițile bisericii Sf. Nicolae, un fragment de frescă, un încîntător înger, pentru palatul din Cotroceni, și am împrumutat la Sf. Sava pe numele meu talerul de argint al lui Dabija-vodă, care a fost modelul pentru noua veselă a Prințesei.
De atunci s-au păstrat legături care mi-au fost deosebit de prețioase. […]
Pentru statuia lui Cuza-vodă, urmărit și în mormînt de ura dușmanilor din viață, s-a dat o lungă și grea luptă. Nu se ajungeau banii pentru a plăti pe sculptorul italian Romanelli, și a trebuit să fac un apel prin Neamul românesc, care, din banul de aramă al săracului, a strîns cei 25.000 de lei care mai lipseau. Statuia s-a putut deci turna, dar acuma se punea problema locului de care se va învrednici. Politicianii ieșeni o voiau lîngă fosta casă a bancherului Neuschotz, într-o mică piață anume aranjată pentru aceasta, pe cînd comitetul, prezidat de d. Ghica-Deleni, era pentru acel punct central al marilor artere ieșene care se deschidea în fața „otelului Traian‖, unde cu vreo douăzeci de ani în urmă Carol I fusese șuierat și bombardat cu mere putrede de tînăra

aristocrație opozantă a orașului. După mari sforțări, s-a căpătat în sfîrșit și acest ultim punct, iar regele a anunțat sosirea sa.
Eram din nou delegatul Universității din București, ca și la serbările Școlii surori, la care, după cuvîntarea mea regele îmi întinsese o mînă pe care nu îndrăzneam s-o aștept, așa încît a trebuit ca vecinii mei să-mi atragă atenția că acea mînă, puțin darnică de altfel, mă caută. Data aceasta, dispuneam la Iași, printre tineri, de o mare popularitate, pe care, ca de obicei, n-o căutasem, ba nici nu-mi dădeam sama de dînsa. După obișnuitele cuvîntări, rostite de pe terasa „otelului Traian‖, în care era vorba mai mult de Suveranul care domnește decît de acela care se întrupase în bronz, un adjutant a pretins să-mi arate în ce atitudine, întors către rege, trebuie să rostesc discursul meu, și-și poate închipui cetitorul cum a fost primită această lecție grosolană. În cuvîntarea mea am manifestat dorința ca și Carol I să se bucure în amintirea urmașilor de aceeași emoționată amintire ca Domnul de țară pe care-l înlocuise. Aclamațiile mulțimii care umplea piața au arătat regelui că un gest către mine ar putea fi folositor din punctul de vedere al cîștigării acestei mulțimi. Adjutantul veni din nou, data aceasta ca să-mi spuie că regele vrea să-mi arate mulțămirea sa. Apoi defilarea veteranilor începu pe strada Arcului, la celait capăt al terasei. Scoboram scara centrală către piață cînd am simțit lîngă mine pe cineva care era însuși Carol I. – Mi-a plăcut cum ai vorbit. – În orice caz, Maiestate, nu era nimic din acea lingușire care încunjură de obicei pe Suverani. – Și crezi că vreodată ea mi-a plăcut mie? Era melancolie și dezgust în cuvintele care cădeau, încet și greu, de pe buzele veștede ale bătrînului monarh înaintea căruia se plecau toți genunchii, afară de ai lui Carp singur. În clipa următoare, după această scurtă scenă neobservată, el asculta, aiurea, cu inima pe care acuma i-o știam, aceleași cuvinte ale adulatorilor.
Pentru masa oficială a fost lăsat principele Ferdinand, și iarăși ceva neobișnuit s-a petrecut. La masă, prințul, tăcut și puțin prețuit pentru această tăcere stîngaee, acela pe care o presă imundă îl numea‖Fritz— și-și bătea joc de defectele lui fizice, a fost încîntător ca vervă și originalitate. A vorbit și de „monumentele naturii— și a făcut călduroasa glorificare a copacilor bătrîni în cari se întrupează o întreagă epocă. Ridicîndu-se, oficialii așteptau obișnuitul „cerc‖ în care regele dovedea o inimitabilă virtuozitate.Dar prințul i-a lăsat deoparte și, întorcîndu-se spre mine, cel care nu eram și nu trebuia să fiu nimic, mi-a vorbit așa ca atunci, întîiași dată, cînd în palatul de la Cotroceni, își desfăcea inima cea mult jignită, cu deosebirea că acuma nu se mai auzeau întreruperile glasului strident al papagalilor, totuși prezenți, și într-un număr atît de mare și așa de siguri de sine. M-a lăsat să întrevăd alte idei de domnie și, cum, la urmă, era vorba de

popularitate, el a adaus, apăsînd asupra cuvintelor sale: „da, știu că greu se cîștigă și se pierde ușor—. Deci propaganda de mai bine de un deceniu nu fusese pierdută nici în această privință. Acela care va purta coroana României simțea și credea ca noi și avea ca și noi aceeași dorință de a face, împotriva oportunismului și imoralității clasei dominante, ceva în adevăr nou și mare. Și însuși Carol I cel lingușit avea mintea lui precaută și înțeleaptă deschisă asupra acestor posibilități.

În acel moment cursurile de vară de la Vălenii de Munte deveniseră o manifestație culturală obișnuită pentru o parte din societatea românească, aceea în sufletele căreia prinsese această sămînță de viitor.

Ideea lor mi-a fost dată nu de cineva din țara liberă, nici din Ardeal, unde totuși orice vizită nouă, ca la serbările jubiliare de la Blaj, unite cu adunarea anuală a‖Asociației‖, îmi dădea tot mai mult încredințarea că s-a isprăvit cu zilele așteptării singurului noroc posibil de la Viena. În tineret se ridica acolo tot mai tare, printr-un talent literar la care se adăugea acum și acela al elocvenței – dar cu cîtă sfială mă întreba vorbitorul încă nedeprins cînd i s-a cerut o întîie conferință la Ateneu! – d. Octavian Goga, care apărea la orice ocazie, aclamat de un cerc de tineri, pentru a ofusca pe deținătorii puterii în mijlocul românilor săi ardeleni, aceia pe cari găsise cu cale să-i prezinte într-un articol ca pe niște simpli „măgari de pe Vezuviu—, chiar dacă era înscris între colaboratorii foilor lor. Era vorba, la unii din acel mediu, de o sprijinire pe Regat, de o totală schimbare și a țintei, care apărea acuma ca eliberarea totală din legăturile cu Monarhia, oricum s-ar transforma și, cu toată deziluzia produsă dlui Goga de răscoalele țerănești – și-mi mărturisea că această dovadă a lipsei de coeziune, de soliditate, poate de viitor, trebuie să-l îndrepte neapărat în altă direcție – această tendință se întărea din ce în ce mai mult: ea apărea tot mai limpede în fața stăpînitorilor, cari nu găseau mijlocul de-a o împiedica. Legile ungare nu îngăduiau oprirea pașilor noștri prin văile ardelene, și, cu toate îndemnurile de a vorbi la prilejuri solemne, știam să-mi impun tăcerea cea mai desăvîrșită. Dacă, precum se întîmplase în lunga mea călătorie după inscripții și însemnări, cîteodată, ca la Drăgușul Țerii Oltului, cei doi jandarmi apăreau împănați, împintenați și cu pușca în bandulieră ca să-mi ceară pașaportul pe care nu-l găseau bun pentru că… nu era scris în ungurește, dacă mă pofteau la solgabirău, din fericire nu pe jos, ca pe mulți alții, ci în trăsură, aoesta găsea imediat scuze în cea mai

perfectă limbă germană pentru că fusesem deranjat. Și totuși avea dreptate vărul vestitului mîncător de români, secuiul Ugron cînd, ca șef al postului de la Drăguș, îmi răspundea la obiecția că un profesor universitar, care e „domn mare‖, nu trebuie luat astfel la cercetări:‖E,

domnul mic, aia nu face nimic; domnul mare, aia face!‖ Căci ceva desigur se făcea, și guvernul maghiar n-avea acea siguranță de drept, acea încredere în viitor care singure permit să se ia măsurile necesare pentru împiedecarea, în orice motiv al lor, a marilor catastrofe politice. Altfel era cu bucovinenii, ținuți de austrieci foarte din scurt, dar cu cea mai mare dibăcie, crescîndu-i pentru robie, măgulindu-i
cu concesii – chiar cînd guvernatorul era, după blîndul Pace, intolerantul, pornitul Bourguignon, în luptă cu ziarul românesc Patria și cu agresivitatea redactorului adus din Ardeal, capriciosul și sfidătorul Gheorghe Bogdan- Duică, om cu așa de multă știință și pătrundere, unite cu mai puțină chibzuință —, și cîștigîndu-i prin titluri, onoruri și slujbe. Nu se încercase nimic pentru a împiedeca în 1904 marea manifestație românească pentru jumătatea de mileniu de la moartea așa de „bucovineanului‖ Ștefan cel Mare. Am fost atunci pentru întîia oară între moldovenii de acolo și, dacă între intelectualii puțini și înduşmăniți între dînșii, unii, „boierii‖ și preoții, trebuind să meargă cu aristocratul Flondor, ceilalți, învățătorii, oamenii din bănci, ambițioșii între intelectualii tineri, țeranii, fiind cu neastîmpăratul Aurel Onciul, creator al unei prese-revolver, nu se putea distinge nimic dincolo de cadrul austriac pe care, și în acel moment de amintiri, îl afirma prezența bastardului habsburgic, contele de Meran, care aveaconducerea, nu era însă același lucru cu alt grup de intelectuali și cu sănătosul instinct țerănesc. Aducînd cu mine extrasul despre Ștefan din Istoria românilor în limba germană, pe care l-am împrăștiat gratuit, și acești țerani chiar întindeau după dînsul
asprele lor mîni lacome, am ascultat discursuri dintre care cele mai multe erau foarte prudente, dar cine putea opri valul de foc al lui Tocilescu, care, suit pe un butoi, catehiza pe pletoșii săteni, și ei, cum am constatat-o, nu făceau, de altfel, decît să noteze cînd glasul furtunosului orator necunoscut „se suie‖ și „se coboară‖! Era, oricum, începutul unor relații care se vor desemna din ce în ce mai mult într-un sens contrar intereselor austriace.

Peste puțin timp am organizat o vizită la Iași a fraților despărțiți, și s-au înscris nu mai puțin de cinci sute; mult timp, pînă la prada austro-germană din casa mea de la Vălenii de Munte, am păstrat frumoasa fotografie care înfățișa această mulțime mîndră și bucuroasă în fața bisericii lui Duca-vodă de la Cetățuia. Guvernul român a voit să împiedece trecerea hotarului în grup, deși, la început, o autorizase, dar am luat asupră-mi să înlătur pe cei cîțiva jandarmi trimeși la Burdujeni, cari, băieți buni, s-au dat la o parte înaintea acestei frumoase țerănimi, cu cei mai buni din tinerii cărturari în frunte. La Iași îi aștepta o expoziție, făcută în sălile Liceului Internat, la care aduseseră obiecte doamne din cea mai aleasă lume a orașului, între care vioaia și inteligenta doamnă Șumuleanu, dna Hurmuzescu, chiar dna Moruzi,

văduva fiului lui Cuza-vodă. Trei zile am stat pe picioare ca să li se facă acestor rari oaspeți, cari nu cunoșteau deloc țara, o primire menită să le rămîie pentru totdeauna neuitată. La plecarea lor, eram siguri că părerile despre România liberă s-au schimbat cu totul, și ne-o spunea în cuvinte așa de înflăcărate tînărul, de mare avînt și de activitate febrilă, Vasile Liță, prea curînd pierdut pentru luptele noastre. Ne-a arătat-o apoi în fiecare număr revista pe care o întemeiaseră, în Suceava blajinului folclorist părintele Florea Marian, membră al Academiei – și succesorul lui a fost bătrînul aristocrat Suțu, care în discursul de intrare nu-i putea pronunța numele… —, d. I. Nistor, profesor la liceu, și, pe atunci, înainte de a se așeza în băncile Universității noastre, posesorul unui superb cilindru vienez, și mai popularul profesor secundar Gheorghe Tofan, voioasă figură de energie tînără, ale cărui suferinți și a cărui moarte prematură, a doua zi după realizarea idealului în care crezuse, n-o puteam prevedea. Aproape de Suceava, în Pătrăuții lui așa de bine gospodăriți, în casa cu feciori învățați și plini de inteligență – o, ce mai era să scrie despre mine unul dintre dînșii, profesorul Alexandru, la schimbarea vremurilor, și mai ales a inimilor! – cu fata așa de frumoasă, care era să se mîntuie într-o înspăimîntătoare tragedie, ochii limpezi, umezi de duioșie, ai părintelui Morariu, vechi și prețuit scriitor, se ridicau ca ai unui sfînt în ceasul revelațiilor către ceea ce cu voia lui Dumnezeu trebuia neapărat să se întîmple, și în foarte scurtă vreme.

Cînd a fost, mai tîrziu, să întorc vizita bucovinenilor, cu Liga Culturală, adunată în congres la Iași, administrația austriacă era gata să ne întîmpine potrivit cu interesele ei amenințate. Ea fusese înștiințată din două părți: din aceea a evreimii, așa de influentă, care se temea de pătrunderea antisemiților, și din aceea a unui curios și sincer, deși neașteptat, prieten al românilor, și mai ales al alegătorilor săi din ținutul Cîmpulungului, contele vienez cu nume franțuzesc Bellegarde, care, excelent prefect, „căpitan de cerc— al județului în care se și așezase după ieșirea din serviciu, nu înțelegea să i se smomească fidelii; glasul de înștiințare mersese așa de sus încît Franz-Joseph însuși spunea unui deputat român „să păzească de Iorga pe credincioșii bucovineni—.

Așa încît, cînd ne-am prezintat la Ițcani, mi s-a pus în vedere mie singur, îndemnînd pe ceilalți, așa împodobiți cu tricolorul cum erau, să treacă granița, că aș fi în Bucovina un „străin indezirabil‖. Am telegrafiat la Viena lui Lueger, șeful antisemist așa de popular atunci, încît impunea și Împăratului care, în ciuda adevăratelor sale sentimente, a trebuit să-i puie la gît lanțul de aur al primăriei vieneze, dar a trebuit să aștept în gară comunicarea oficială a expulzării, în timp ce Mochi Fișer, prezent și foarte satisfăcut, îmi transmitea înștiințarea

că totul atîrnă de la dînsul. Dintr-o birjă s-a coborît în mare uniformă aurită d. Orest Tarangul, funcționar superior, ca să-mi dea actul prin care eram, ca „lästiger Fremde‖, „für beständig abgeschafft‖ deci, ca „supărător străin—, „izgonit în chip statornic—. D. Tarangul adăugea că, dacă totuși aș intra în țerișoara împăratului, voi face nu știu cîte săptămîni de închisoare.
Expulzarea a provocat indignare între bucovineni. Pînă și democratul aproape socialist Mihail Chisanovici, care scotea foaia, deloc naționalistă, Die Wahrheit, a protestat cu energie. În schimb, presa partidelor de la noi s-a arătat încîntată de ce mi s-a întîmplat, și un ziar de caricaturi înfățișa în figuri caraghioase gonirea „apostolului‖.
Dar aceia cari fuseseră la Iași, cari doriseră să ne primească acasă la dînșii, într-o țară simțită – cu toată îmbulzirea, sprijinită de guvern, a rutenilor, cari-și voiau și partea din biserică —, din ce în ce mai mult a lor, înțelegeau să răspundă la această jignire, pe care și-o luau și asupra lor, printr-un contact sufletesc permanent cu noi. De aici ideea unor cursuri de vară, la care de la început ei ar trimete un contingent asigurat, ele dînd apoi ocazie, într-o neuitată vară, și corului‖Armonia‖, de o așa de bună alcătuire, să ne cerceteze în frumoase costume românești. Cu bucurie și încredere am primit propunerea.
La început, ascultătorii erau cîțiva bucovineni, d. Alvirescu și douătrei învățătoare, puțini ardeleni și bănățeni, cu preotul Martinovici în frunte, care cînta așa de frumos, cu părintele Tătucu, pe care l-am văzut apoi parlamentar al României unite, cu pe atunci clericul Tulbure, ca și cu ochiosul diacon Gașpar, om de mare talent în vorbă, capabil însuși să încerce a învia pe pagini de roman epoca lui Ștefan cel Mare, restul fiind tineret universitar din Regat, pe care-l atrăgeau mai mult materiile predate decît spiritul cel nou al predicației naționale. O dată mi-au picat acolo un judecător din Rusia, tocmai din fund, spre Ural și foarte tînărul, blondul Pelivan. Dintre locuitorii orășelului, vreo trei familii participau singure. Începeau cu toții în clasa I-a a școlii primare din centrul Vălenilor, și mi-a trebuit curaj ca să mă gîndesc a ridica o sală anume în 1912, solidă clădire făcută de inginerul Dimitriu din Ploiești, moldovean de origine, sală pe care o datoram ajutoarelor venite din mai multe părți, fără participarea, pe care totdeauna am refuzat-o, a statului.
Dispozițiile acestuia față de un astfel de focar de propagandă erau acelea care se puteau aștepta. Îndată s-au anunțat, la Iași, alte cursuri de vară, la care și profesorii și ascultătorii erau plătiți. Între cei dintîi era fostul meu elev Pârvan, acuma, și prin hotărîtorul sprijin al lui Ioan Bogdan, director al Muzeului din București și profesor la Universitate, așteptînd apropiata alegere la Academie –

și el spunea „cît apetit are— pentru ce i se oferea. Întors din Berlin cu totul altfel de cum îl știam cînd trudea la o biografie a lui Papiu Ilarian care n-a apărut, și descosea pe Domnii moldoveni din secolul al XV-lea pentru a trece la prezintarea de cetăți dobrogene, autorul unui frumos studiu asupra lui Marcu-Aureliu și al unei cercetări adîncite asupra „naționalității negustorilor în Imperiul roman‖ avea acum părul lung revărsat ca al lui Mommsen, și în elocvența lui remarcabilă se întîlneau accente de misticism, foarte atrăgătoare pentru tineri, dar care oamenilor din generația mea li se păreau curioase. În cîteva zile s-a văzut că această concurență a politicii stăpîne pe puterea de Stat n-are sorți de reușită și, auditorii împrăștiindu-se, Pârvan a venit la noi, fermecînd publicul cu frumusețea poetică a conferinților sale, dar ținînîndu-se cu cea mai mare îngrijire la o parte de
tot ce putea să pară o adeziune la crezul ce se predica de pe acea modestă catedră de institutori.
Mai tîrziu, între deosebitele cursuri, pe care atunci, la început, le mai făcea, pe lîngă d. Cuza, profesorul Nicolae Dobrescu, de
istoria bisericii românești, alt bun elev al meu, solid țeran, nalt, spătos, gras, blînd, pe care nu l-aș fi crezut sortit unui cancer
lînainte de vreme, apoi cumnatul meu Ștefan Bogdan, pe care nu-l cîștigaseră avantajele politicii liberale, și cîțiva alții, s-a
stabilit o perfectă concordanță de idei, care a contribuit esențial la succesul lor. Nu pot zice același lucru de anii primelor încercări.
De fapt înțelegeam să se creeze acolo, în toată libertatea, un mediu prielnic pentru acea unire a tuturor românilor, al cării termin n-aș fi cutezat să-l fixez, dar care-mi părea nelipsită, într-un viitor mai lung flau mai scurt. Conspiram supt aripile Ligii, fără ca vreodată să fi fost vorba de bani, necum de bombe. Dar iată că, în ce privește ținta principală, divergențele se iveau, și trebuia autoritatea mea de creator și conducător pentru a nu se produce confuzii în spirite. Astfel, o dată, în demonstrațiile amicului Cuza cu privire la chestia evreiască – și auditoriul se pasiona de strînsă lor logică, deși nu totdeauna corespunzînd perfect unei realități complexe —, s-au amestecat și cuvinte bune pentru acea Austrie care, și supt influența unui Aurel Onciul, unui Aurel Popovici, cîștigase oarecari simpatii, în comparație cu politica mai sinceră, mai fățișă a ungurilor. D. Cuza, fost elev al unui liceu din Dresda înainte de a trece la Bruxelles, unde-l așteptau cuceritoare influențe socialiste, cu C. Mille însuși, avea aplecări firești către cultura germană, inspirîndu-se dintr-însa, în marile studii de economie politică pe care le pregătea; mai fusese, de curînd, bine primit, cu perfecta ipocrizie vieneză, de profesorii de la Cernăuți, în frunte cu rectorul Adler, cel mai autentic evreu, și astfel acele cuvinte bune își găseau explicația. Era mai greu să găsească însă și aprobarea mea și, în ciuda declarațiilor mele repetate că „la Vălenii de

Munte nu se face politică— – mi se părea că e necesar s-o spun, ca să nu îngreuiez, la întoarcere,situația românilor de peste munți —, am luat cuvîntul, spunînd limpede că pentru mine nici un compromis nu e posibil, că noi mergem drept către unirea națională și că nu aici, la această adunare de credincioși, se poate admite recomandarea austrofiliei în vederea planurilor lui Franz-Ferdinand. Mi-a părut rău că a trebuit să intervin și că am pricinuit eu,‖Iorga cel totdeauna fără tact—, o reală supărare tovarășului și prietenului meu.
Cînd clădirea proprie, mică, albă, cu o perfectă acustică în acele margeni înguste pe care nu am vrut să le cresc nici pînă acum, refuzînd ca președinte al Consiliului orice pomană de Stat, compromițătoare, a fost gata, în iulie 1912 […], am aflat că între ascultători va fi pentru două zile și prințul Carol, trimes de însuși regele, de acela pe care rapoartele austriece îl vor prezintă peste doi ani ca rîzîndu-și de Liga Culturală, condusă de un „bețiv‖ (confuzie între Petre Grădișteanu și noul președinte, Ionaș) și de un „fleac‖ ca mine.
Despre fiul moștenitorului auzisem caracterizări entuziaste de la bunul Gheorghe Munteanu-Murgoci. Geologul cu mai vast orizont și cu mai multă aplicare către împărtășirea în cerc mai larg a cunoștinților sale, om de mare merit, foarte bun vorbitor, familiar, scriitor de chemare, irosindu-și viața, legată de o colegă scoțiană, pe care n-o iubea, în tot felul de legături pe alături și de petreceri care au ruinat apoi în chipul cel mai jalnic solidul trup de mocan aciuat pe șesul Brăilei, fusese, împreună cu alții, cari nu erau de aceeași talie, profesorul tînărului prinț, care tocmai își trecuse bacalaureatul. […]
Anume pentru viitorul rege am ținut trei conferințe, care s-au și publicat, ca să învederez ce nu i se spusese lui Carol I: că aici nu e o mînă de barbari cari să trebuiască a fi ridicați de o dinastie energică și inteligentă la rangul națiunilor civilizate, ci un vechi și nobil popor care-și are locul, deși pe nedrept nerecunoscut, în istoria lumii. Ascultînd aceste lecții, cu privire la care n-am putut găsi prilejul de a-i vedea impresiile, care poate nu erau chiar acelea pe care le așteptam, prințul a petrecut, întovărășit de guvernorul său, generalul Perticari, două zile în casa cea nouă pe care mi-o ridicasem.
Ea însăși, această clădire cu înaltul coperiș, cu stîlpii delicat lucrați ai cerdacului, cu odaia ei de taină supt scînduri, unde pe vremea ocupației lucrătorii mei erau să-mi salveze măcar o parte din bibliotecă, era o lecție de tradiție și o inspiratoare de amintiri. Cîțiva ani o văzusem cu tavanurile căzute, cu zidurile lăsate în două direcții, tristă ruină în care se aciuase o familie de mindirigii săraci, pe cînd în pivniță, unde se credea că locuiește o capră neagră, legată de fantoma fostului stăpîn, care toată noaptea ar fi încunjurat orașul într-o trăsură cu patru cai negri, măcelarii tăiau vitele; vacile

rupeau frunzișul pomilor degenerați, cu trunchiul numai scorburi și crăcile de atîtea ori rupte. Pivnița adîncă, sprijinită pe enorme loadbe de stejar vechi, pentru vinurile de odinioară, mă fermeca prin adînca ei taină. Aflasem într-o zi că se vinde la licitație și, cu banii căpătați pentru editarea unui volum din Hurmuzaki, m-am prezintat, luînd-o cu opt mii de lei. Și de atunci începuse o muncă stăruitoare, dar firește desperant de înceată, cu italieni din Udine, tatăl și fiul, cari beau sîmbăta buna țuică locală și dormeau pînă marți, pentru a face, cum spunea tatăl „dintr-o babă o fată mare‖. Mari ferești de stejar înlocuiră deschizăturile înguste din care se putea zări primejdia, țigla roșie se așternu unde putrezise vechea șindilă; numai steguleţele de tinichea de pe vîrf spuneau că la 1853
coperișul fusese făcut sau înnoit. Iar înăuntru fierbea viață harnică și speranță nouă.
După plecarea prințului o telegramă a regelui Carol însuși arăta originea vizitei și, desigur în lumea politicienilor, de cari se servise pînă atunci, exclusiv, suveranul, o asemenea demonstrație a trebuit să pară îngrijitor de curioasă. Și, poate și natura audiențelor de mai tîrziu, ca aceea în care regele-mi vorbea de candidaturile mele și își exprima mirarea pentru cîte una din acelea care mi se opuneau, ori alta, in care, văzînd neliniștea celui primit cu întîrziere, se informa de motiv și, aflînd că am o întrunire la Ploiești, mă bătea părintește pe umăr, adăugind:‖Bine, bine, mergeți la Ploiești—. Se poate ca asemenea atitudini să fi fost calculate, căci dinastiile își au egoismul lor, care uneori poate fi feroce, dar ele îmi dădeau o prețioasă sporire a încrederii mele față de lucrul, așa de înalt și de greu, pe care-l voiam.
Prințul a venit apoi și la Universitate, tot cu generalul Petricari. Am crezut că e bine să așez pentru dînsul un scaun lîngă fotoliul meu, pe estradă. În alte țeri, ca în Germania, fiii Împăratului luau, la Universități, unde dădeau și examene, locul în bănci. Mi se părea că nu sîntem maturi pentru atîta democrație. Dar, cînd unul din prietenii săi a voit să beneficieze de dreptul de a intra în cancelarie, l-am dat afară in formele cele mai netede. Deși viitorul rege, ocupat și cu datorii militare, părea obosit și guvernorul său manifesta un vădit scepticism față de ascultarea lecțiilor mele, m-am putut încredința, în conversații ca aceea despre caracterul țarului Alexandru I că, dacă vizitatorul cursului meu nu cetește mult, el știe să asculte – în acest caz pe marele duce Nicolae, care se ocupase de acest strămoș al său – și să reție – și cu ce spirit critic! – ce auzise.
Aș fi voit ca moștenitorul în al doilea rang să treacă prin formele universitare, și i-am făcut propunerea de a publica în englezește o lucrare de doctorat despre călătorii englezi la noi, dar n-am întîlnit dispoziție pentru aceasta. De altfel, prințul

Ferdinand decisese că fiul său mai mare va merge la Berlin, celait avînd să facă studii de marină în Anglia. În audiența pe care am avut-o la el, am adus argumente contra acestui sistem de educație. Mi s-a obiectat că mai sînt prinți cari fac studii în alte țeri decît a lor. – Da, aceia ai regelui din Annam. Cine a cunoscut pe regele Ferdinand știe însă cît erau de neclintite hotărîrile acestui timid.
Prințul a mers deci la Berlin, dar s-a întors cu același temperament, foarte complex și greu de înțeles, cu aceeași hotărîre, moștenită din ambele părți. Generalul Perticari îmi povestea că, într-o discuție cu atotștiutorul Împărat german, tînărul ar fi înfruntat părerea acestuia despre originea pelasgică a albanezilor cu argumente trase din ce auzise la București. N-ar fi fost de mirare să fie așa: viitorul Carol al II-lea căpătase de mult încredințarea că discuțiile asupra lucrurilor pe care le știe sînt absolut inutile.

În fața primului război

Încă de la 1908 se puneau politicii românești, așa de strîns condusă de regele Carol, între hotare pe care n-ar fi trebuit să le treacă niciodată, dar și cu oarecare pornire ascunsă către schimbări care ar fi putut să-l facă domn pe o țară mai mare – doar pe primele lui monede, pînă la protestarea austro-ungară, se cetește: ‖Domnul românilor—! —, probleme în fața cărora
oportunismul, oricît de pseudo-napoleonic îmbrăcat, rămîne perplex și nu cutează a lua în vedere o soluție.
Desigur că idealul sîrbilor, care însuflețise mai mult decît o generație, reprezintă și pentru cei de la începutul veacului al XX-lea o necesitate care trebuia să se impuie tot mai mult și în acțiunea politică a vremii. Iar, pe de altă parte, un grup de ofițeri, de diplomați, de cugetători, de curteni ai viitorului împărat Franz Ferdinand urmăreau o înviere a monarhiei prin războaie și cuceriri, și ei se arătau tot mai stăruitori, mai plini de încredere, siguri că, în momentul decisiv, nu le va lipsi puternicul sprijin german.
Țînteau spre Macedonia, spre Salonic, trecînd prin Bosnia și Herțegovina, devenite, din simplu teritoriu ocupat pentru executarea „reformelor‖, o provincie ea oricare alta a statului austro-ungar. Astfel se ajunse, a doua zi după declarația de independență a Bulgariei, devenită un Țarat, adecă, potrivit cu o înșelătoare tradiție, un Imperiu, la anexarea celor două țeri sîrbești. Și un război general putea să pară iminent, cum și era; singurele sfaturi rusești care se dădură sîrbilor, pentru că la Petersburg nu erau încă pregătiți, au împiedecat dezlănțuirea lui, amenințătoare. Ce atitudine era să luăm noi? Aceea de a rămînea alături de aliații pe cari ni-i dăduse teama de Rusia, alături de monarhia care ținea în ghearele ei atîta românime, mi se părea o

imposibilitate morală. Dar Ionel Brătianu arăta să voiască aceasta, el care-mi spusese că, în ce privește pe vecinii de peste Dunăre, el crede pe bulgari mult mai puțin periculoși și o legătură cu dînșii îi apare mult mai naturală. O lămurire în
Parlament n-o admitea însă cu nici un preț tot mai dominatorul ministru, căruia România a trebuit să i se înfățișeze ca o creațiune părintească încredințată lui, ca fiu mai mare, cu misiunea, firește, de a o și spori dacă se prezintă ocazia.
Atunci, cu un biet profesor de la Severin, care se temea să nu rămîie pe bancul de nisip unde ni se împotmolise luntrea, am trecut Dunărea la Cladova, și de acolo am trimes o telegramă către colegul și amicul Iovan Radonici, unul din tinerii istorici ai sîrbilor, care mă cercetase la Vălenii de Munte, cu folclorisul în domeniul țigănimii, Tihomir Georgevici, acesta de origine românească, pentru a-i spune că, în caz de conflict. orice ar hotărî România oficială, sufletul românesc e alături de dînșii.
Peste cîteva luni de zile începeau fierberile în Balcani, determinate de atacul Italiei la Tripoli, atac pe care opinia noastră publică, din cauza interesului de a se menținea Turcia întreagă, l-a privit cu o sinceră antipatie, și de prezența vaselor italiene și pe coasta Albaniei și la Dardanele pentru a smulge recunoașterea anexării regenței africane. Ne găseam iarăși înaintea unei întrebări care era neprevăzută numai pentru trista noastră îngustime de orizont.
Se credea la început că turcii vor învinge, scăzînd pe mult timp periculoasa încredere în sine a vecinilor noștri bulgari, cu cari era imposibil să se lege o prietenie folositoare ambelor părți: o neînțelegere trecătoare, un simplu accident fusese de ajuns, cu cîțiva ani în urmă, pentru a se ajunge la iminența unei ciocniri armate. Cînd s-a pronunțat însă, și așa de răpede, în fața neutralității noastre neestetic pînditoare, victoria aliaților creștini, sîrbi, bulgari, greci, muntenegreni, cînd eventualitatea unei împărțiri a Turciei europene s-a pus ca un lucru de cea mai imediată eventualitate, spiritul românesc, atîta vreme adormit într-un optimism fără viitor, s-a trezit, la orașe, cu o elementară putere.
Formula care s-a găsit, aceea a unei „compensații‖, […] a cuprins toate elementele mai vioaie prin pătura politică. Și, din nenorocire, cum era de așteptat, perspectiva unei întinderi peste granița dobrogeană, pînă la un punct pe care, un timp, complecta ignoranță a geografiei vecinătății noastre l-a lăsat cu totul vag, a servit de armă contra guvernului Maiorescu, care, după afacerea tramvaielor liberale, atacate vehement de Carp, se instalase, cu Take Ionescu, la dreapta președintelui de Consiliu, – lipsa lui cunoscută de curaj stînd lîngă meticulozitatea prudentă a fostului profesor de filozofie, ambii supt scutul îndoielilor de

conștiință ale regelui, acum îmbătrînit și fără ambiții militare.
Liga Culturală trebuia să ia o hotărîre și, potrivit cu dînsa, să înceapă a pregăti opinia.
Dar aici se petrecuseră în timpul din urmă mari schimbări, rolul meu de secretar general devenind din zi în zi tot mai greu de ținut.Sava Șomănescu, mare proprietar, de o fabuloasă zgîrcenie, rămăsese trăsnit de îndrăzneala cu care ne aruncaserăm în serbările care trebuiau să procure fonduri pentru Palatul Ligii. Frica ridiculă a bătrînului a mers așa de departe încît a făcut un denunț formal la Parchet contra afacerilor care se pregătesc de un secretar general ca mine, care „umblă cu hîrtiile societății în buzunar‖, în loc să le ție într-o arhivă unde să se poată verifica activitatea lui. Ne-am înțeles ușor, noi, membrii Comitetului Central, ca să-l depunem, pur și simplu.
În locul lui a fost ales d. Virgil Arion. Rareori un om de la noi a fost înzestrat cu atîta fineță de spirit, cu atîta farmec subtil în prezintarea unor idei mai mult sau mai puțin originale, fie în vorbă, fie în scris. Micile sale articole tăioase erau un model al genului; lecțiile de sociologie la Universitatea din Iași, conferințile la Vălenii de Munte, cuvîntările la Ligă, discursurile în Parlament, rostite cu un glas jos, dar cu adînci vibrații, măiestru desfășurate de un calculator precis, perfect stăpîn pe sine, duceau nesimțit pe ascultători la concluziile, totdeauna clare, pe care le avea în gînd. Figura supțire, toată în unghiuri, privirea, tot așa de ascuțită, aspectul șubred, bolnăvicios, al omului care trăia dintr-un singur rinichi, contribuiau la impresia generală a manifestărilor sale. Va cuteza în Parlament să se măsoare cu însuși Maiorescu. rămas un puternic partener, capabil de așa de frumoase, și în aparență mișcate, discursuri, ca acela în care a apărat pe regele Carol contra bizarului, irealului Jean Miclescu, cumnatul lui Carp, care, vorbind din gesturi incoerente și din sclipiri de lunatec în ochii fosforescenți, punea în fața regelui venerat icoana lui Ludovic al XVI-lea pe eșafod. Dlui Virgil Arion, a cărui elocvență naționalistă în ton sub-minor n-o putuse auzi aproape complecta lui surzenie, atletul de tribună, cu infinite rezerve de dibăcie, îi opunea un patriotism care era „și al tatălui, și al bunicului, români, toți români—. Nu e nevoie să subliniez sensul sugestiei.
Am avut deci pe d. Virgil Arion președinte al Ligii, știind bine că face parte dintr-un partid politic, dar crezînd că va proceda ca și mine, osebind foarte neted cele două domenii. Aceasta nu s-a întîmplat însă. Acea broșură franceză pe care o făcusem în vederea scopurilor noastre a fost găsită supărătoare pentru interesele unui guvern care plăcea președintelui, și mi s-au cerut modificări pe care le-am refuzat, publicația ieșind deci, cum am mai spus, pe sama

mea numai. Ideea unei ruperi a legăturilor cu Centralii speria pe acest vechi și credincios junimist.
Față de alte probleme, atitudinea sa va fi însă aceea a unui hotărît activism. Acela care, cînd voi părăsi secretariatul, în urma unui vot al congresului care dădea o majoritate altuia – și aceluia îi trebuia această platformă —, a putut lucra cu vijeliosul meu cumnat Bogdan-Duică […], a pornit, în chestia sud-dunăreană, ca fidel amic al lui Carp, cel trădat de amicul său de o viață întreagă, într-o direcție în care nu puteam să mergem alături.
Totuși în cele dintîi faze ale crizei am vorbit amîndoi marii mulțimi adunate la‖Dacia‖ despre nevoia de a ne ține deocamdată într-o atitudine rezervată față de succesele bulgarilor, care înnebuniseră oameni de o fire mai puțin stăpînită. Cu hotărîrea luată în numele adunării m-am prezintat regelui Carol, care a fost sincer, cald, mișcător. Mi-a vorbit de cartea mea despre Imperiul otoman, și-a arătat convingerea, veche, că se va sfîrși cu acest Imperiu, dar nu credea că va fi așa de răpede, a declarat apoi că, doritor al unei modificări de graniță în Dobrogea, prin care s-ar desființa unghiurile intrînde pe teritoriul nostru, n-ar voi totuși să meargă la bătrîneță contra acelora pe cari-i ajutase, tînăr, a se elibera. Era și contra oricărei presiuni militare asupra învingătorilor.
Pe urmă, vîrtejul prinzînd tot mai mult opinia publică, d. Arion a ajuns, alături de un Ionaș Grădișteanu, ale cărui însușiri reale
erau stricate de ciudata înfățișare fizică, ca și de un Miclescu.
totdeauna călare pe caii închipuirii sale, și de alți cîțiva vînători în albastru, luptătorul pentru întinderea granițelor. Îi stătea alături Pârvan, noul secretar general, înlocuitor al meu fără un gest de împotrivire, care-și încerca acum în alt domeniu puterea de a impresiona. Din oraș în oraș se ducea solia unui indispensabil război, prin care hotarele regatului român s-ar întinde pînă la caldele ape albastre ale Arhipelagului.
În jurul meu, cel care nu credeam că e frumos și bine să intervenim astfel într-un război pe al cărui steag erau scrise idealuri naționale, se făcea golul. Dar golul sperie pe un singur fel de oameni: aceia cari nu-l pot umplea cu credința lor, ieșită dintr-o conștiință care nu are nimic a-și reproșa și unită cu munca, în serviciul zilnic al aceluiași ideal. Cel hulit ca un „nebun‖ al naționalismului s-a împăcat, și luni întregi de zile, cu pecetluirea ca „rău patriot‖, lipsit de sentimentele necesare pentru neamul său.
În timpul cînd se discuta viitoarea hartă a Balcanilor, pe care trebuia s-o prefacă îndată reacțiunea naționalistă sîngeroasă a lui Enver-Pașa, răzbunătorul înfrîngerilor alor săi – și între delegații turci era fostul meu elev Nicolae Batzaria, ajuns ministru al junilor turci, pe care mi-l aminteam micuț și slăbuț student, mirat că Bucureștii sînt un oraș unde

se mătură, și apoi ca unul din colaboratorii, supt numele de‖N. Macedoneanul‖, la Sămănătorul —, se pregătea la Londra Congresul de istorie.
Pînă atunci, împiedecat mult timp și de sărăcie și de sarcina grea a revistei, ajunsă un ziar, a tipografiei, a cursurilor de vară, de a trece granița, nu știam, cum am mai arătat-o, măcar de existența acestor congrese. Vechile mele călătorii se îndepărtau tot mai mult în memoria mea; gustul lor chiar îmi pierise în mijlocul frămîntărilor vieții mele, de o amețitoare activitate exterioară, care nu era desigur ce dorisem mai mult și ce-mi putea da o mai mare satisfacție. Am povestit mai sus felul cum Maiorescu a înțeles să mă ajute în sarcina de a reprezintă România.
În acele zile de petrecere la Londra, pilotat de îndatorirea dlui Marcu Beza, funcționar la Legație, macedonean de un deosebit talent literar și om întreprinzător, care știa să-și găsească locul în viață, am sorbit pe atunci din nou un aer cu care de atîta vreme nu mai eram deprins și, în legătură cu ședințile congresului, am cunoscut oameni pe cari era să-i maf întîlnesc în viață:ca pe atunci tînărul istoric francez Henri Hauser și italianul Volpe, așa de bucuros că în străinătate i se vorbește limba sa. Am regăsit și pe Lamprecht care, foarte încălzit pentru planurile de întindere „tentaculară‖ a poporului său pînă la ultimul om și la ultimul interes german, îmi spunea cu o nesfîrșită bucurie că bilanțul comerțului german ajunge pe acela al englezilor. Iar la aceștia am constatat o puternică ură împotriva celor cari duceau pe toate terenurile o concurență așa de minuțios științific orgartizată. Era în aerul acestei întîlniri dintre intelectuali de multe nații ceva neliniștit, care făcea să se deschidă cele mai întunecate perspective. Toate discursurile festive, toate danțurile istorice ale studenților și studentelor, toată cordialitatea aparentă, nu erau în stare să înlăture asemenea aprehensiuni.
Era, din contra, calm în Parisul revăzut după o așa de lungă absență, fiind un întreg șfert de veac fără contact cu foștii mei profesori, dintre aceștia numai pe d. Bémont îl întîlnisem, la București, venit cu o croisière științifică și bucuros de a vedea monumente istorice și peisaje, ca și țerani, pentru a-și rezuma aprecierea în propoziția, pe care am mai citat-o:‖La d-voastră două lucruri sînt bune, trecutul și țeranul—. Mi s-a părut însă că, față de furtuna care vizibil se pregătea peste o altă întindere decît aceea mărgenită, a Balcanilor, era aici un „laisser-aller‖ care îngrijora pe cine nu se simțea legat de alianțele oficiale cu Centralii. Un volumaș de Note de drum a cuprins observațiile mele în cursul acestei neașteptate călătorii, în același timp cînd publicam comunicațiile mele de la Londra, una cu privire la rolul „imperial‖ pe care-l jucaseră țerile noastre după așezarea turcilor în Europa. Cursul meu de un an de zile

căutase și el să ne situeze în această lume sud-est europeană, care chema tot mai mult, prin freamătul armelor, prin gloria biruinților și cruzimea măcelurilor, atenția asupra ei. De aici, din notele stenografiate de d. Stahl, a ieșit o Istorie a Statelor balcanice în epoca modernă, care a apărut și în limba franceză în două ediții.
Într-o revistă suedeză, cu care am intrat în legătură prin amicul Vestrin, fiind întrebat în ce privește împrejurările noi din Balcani, am enunțat ideea că elementul latin și semi-latin din peninsulă trebuie păstrat și că pentru aceasta nu e mijloc mai potrivit decît ca, în statul albanez, care s-a dovedit însă prea naționalist pentru aceasta, să se recurgă și la serviciile românilor balcanici, iar opera comună să se sprijine pe un amestec italian, așa de firesc și prin trecutul acestor locuri, ceea ce s-a și întîmplat prin fatalitatea lucrurilor, chiar dacă nu s-a produs decît trecător, în vremea marelui Război: acea conlucrare între italieni și români, ca rase și ca state, mi se părea, și-mi pare încă, de cel mai mare folos. Voi urmări mai tîrziu această idee în conferința de la 1915, Albania și România, așteptînd cursul despre Albania din 1918 și publicarea la 1919, a unei istorii a vechii Albanii, în limba franceză.
Cum se dezbăteau cu pasiune drepturile pe care le-ar avea fiecare din națiile conlocuitoare în Balcani, mi s-a părut că ar fi
folositor să se reia pe baza izvoarelor înseși începuturile lor în peninsulă, pentru ca să se vadă ce este în adevăr „operă națională‖ acolo și ce e numai un val oarecare în necontenitele mișcări de populație pe care le provoca hazardul ciocnirilor
obscure. Era și dorința, naturală, de a vădi că supt nume străine, se ascunde în Balcani adesea o veche permanență romanică […]., Maiorescu izbutise, după o lungă și dezlînată acțiune. În veșnicăi harță cu opoziția, să capete dorita „compensație‖. […]
Ședința secretă a Parlamentului, atît de secretă încît a doua zi ziarele dădeau rezumatul pe larg al discuțiilor, cu prezintarea
chiar a actului pe ale cărui peceți bătrînul profesor din capul Guvernului lăsa să cadă o mină bismarckiană, a provocat și din parte-mi o declarație în care, amintind vechiul și adevăratul nostru rol în Balcani și în tot sud-estul Europei, arătam cît de puțin se potrivește cu dînsul „izbînda‖ de care Maiorescu se arăta atît de mîndru.
Dar dezbaterile asupra acestor drepturi și asupra hotarelor care ar trebui să plece de la dînsele s-au mutat, scurtă vreme după întoarcerea mea de la Londra, din nou pe cîmpiile de luptă. Pe Bregalnița, bulgarii au atacat pe sîrbii cari le stăteau în față, și un nou război s-a deschis pe pămîntul așa de adînc însîngerat al peninsulei. După noi frămîntări, am intervenit și noi. Profesor la Școala de război, am cerut favoarea de a întovărăși, ca voluntar, armatele noastre […]. Astfel am asistat în uniforma de soldat la ședința Camerelor, în care, hotărîrea despre război și pace aparținînd Suveranului

singur, s-au votat măsurile cerute de împrejurări: Maiorescu și Take Ionescu își luau răspunderea unei expediții care, în mijlocul certelor politice pe tema „națională—, fusese, cum s-a dovedit îndată și cum din nenorocire era să se dovedească din nou, cu nespus mai grave urmări, așa de puțin pregătită.

La început, am fost repartizat la biroul presei unde, pentru a nu face nimic, fuseseră trimeși și alții, ca d. Hiotu, viitorul ministru la Praga și ministru al Palatului. Am putut vedea cît de puțin știe întrebuința o anume rutină militară, deprinsă a trata pe oricine după haina pe care o poartă, după gradul pe care-l are, mijloacele morale, a căror importanță e totuși așa de mare. Ni se cereau, ca să fim și noi de un folos oarecare, articole cu privire la războiul care se deschidea, și ele rămîneau să fie publicate în ziare care, acestea, protestau contra unei asemenea intrusiuni, ca unele ce aveau personalul lor și colaboratorii lor.

Ceea ce doream, și mi s-a refuzat mai mult timp, ca să nu văd lucruri care era mai bine să nu fie văzute de ochi atenți și critici,
era să merg pe teatrul operațiunilor. Am avut asupra acestei dorinți și o scenă neplăcută cu un „superior‖, care era mai-mai să mă facă să simt situația mea pentru moment. S-a făcut și o întrebare la Palat, și regele mi-a învoit plecarea în Bulgaria.

Am publicat, în Acțiunea militară a României, carte din care Socec a dat a doua ediție, notele mele din timpul inofensivei
călătorii militare pe care am putut-o face astfel în iulie 1913. Întregul acestei „acțiuni— sămăna mai mult cu o excursie și cu o migrație, deși conducerea supremă era încredințată unui om de mare merit, pe care l-am văzut atunci întîia oară, generalul
Averescu, înalt, foarte slab, osos, cu o privire fosforică în ochii mici și reci, vrăjind pe aceia cari aveau a face cu dînsul și dîndu-
le siguranța că tot ce se face trebuia făcut și trebuia făcut așa, cu siguranța izbîndei la capăt. Acest neobișnuit comandant era
desigur și un strateg priceput, dar mai ales un animator de ostași, cu toate că-i lipsea glasul, gestul, talentul oratoric, căldura. O siluetă și o metodă de Moltke, cu același calcul exact al tuturor posibilităților, cu aceeași indiferență pentru tot ce mai este
alături.

Cu automobilul dlui Brîncoveanu am străbătut cîmpia munteană pînă la Bechet. Era în mișcarea trupelor ceva din reveria pastoralei noastre, și aceasta, în vremi de oțel ca ale noastre, indispunea și trezea neliniște. Generalul Crăiniceanu voise o armată de 800.000 de oameni și o avea, dar cu chipiile Liniei de la 1880, găsite în cine știe ce vechi depozite, și cu blajini rezerviști, cărora numai de război nu le ardea. Prea mulți ofițeri de rezervă făceau ce voiau fără a le păsa de autoritate și voi vedea pe colonelul Sturdza rupîndu-se de la

comandamentul său și trecînd la generalul Cotescu, căruia, criticînd vehement operațiile din celait sector, i se punea la dispoziție. Maiorul de artEerie Ionel Brătianu era încunjurat de o întreagă curte politică și culegea elementele unei ofensive de partid care nu trebuia să întîrzie, cu un program de reforme economice și sociale ca legitimare pentru revenirea la putere. Cîțiva din elevii și prietenii mei aveau în adevăr atitudinea de strictă supunere, de orb devotament care se impunea și, dintre colegii de Parlament, socialistul de odinioară, fostul ministru liberal V. G. Morțun mergea ca sergent, deși bolnav de inimă, în rînd cu soldații săi, cărora le era în materie de tutun o adevărată providență. Dar alții, în curcînd în mers trupa care le fusese încredințată, „se supărau‖ pur și simplu și luau drumul de întors la București, ca și cum ar fi fost vorba de o simplă primblare fără nici o răspundere. Mulți făceau politică în voie, și la Orhanie un colonel, profitînd de gradul său ca să-mi strivească glasul, anunța la masă, cu încrederea celui mai autentic prusac, că Franța în curînd va fi tăiată în bucăți, pentru ca Germania să-și ia Burgundia, Flandra și ce va mai voi alta. Rea atmosferă pentru acel lucru grav care e un război! La Muntele Sfîntul Nicolae, voi auzi apoi cum generalul Mustață, care făcea ca un raid turbat în stepă cu călărașii și roșiorii lui, tăind în urmă firele telegrafului fără a-și da sama de ce, striga în fața ordinului de a se opri, adus de la București de fostul atașat militar bulgăresc, colonelul Stoilov, că el e „comandant de divizie independentă‖ și „merge la Sofia‖.

Eu însumi am întovărășit pe cîțiva aviatori într-o recunoaștere „de plăcere‖ de la Orhanie în sus, pe un automobil al ofițerului Arion și, neștiind ce vom găsi, căci speranța că va fi acolo cavaleria, ai cării cai ar fi murit de foame, se dovedi zădarnică, ne-am oprit, mult departe de ultimele gărzi românești, în pustiul pietros și păduros de pe malurile înalte ale Iskerului, fără alte arme decît un singur revolver pentru toți, cu perspectiva de a rămînea, la căderea nopții, căci automobilul nu putea să suie panta cleioasă, prada dușmanilor și a fiarelor. Pîinea era neagră-verzuie, mucedă, cantina ofițerilor răzimată de privăți. Nu mai vorbesc de măsurile contra bolilor. La Rahova am văzut descărcînd de pe vase soldați cari purtau o ciudată uniformă de șaiac brun. Mi s-a spus că sînt prizonieri bulgari; de fapt erau de-ai noștri, cărora li se dăduse uniforme bulgărești luate din depozite infectate de holera care în curînd era să ne năpădească. Am găsit-o la Orhanie unde, stînd într-o odaie cu colonelul medic Potîrcă, aflam zilnic povestea luptei zădarnice cu boala care făcea tot mai multe victime fără ca mijloacele de combatere să fie la îndemînă: prin praful de var orbecăiau medicii speriați, unii chiar puțin dispuși să se primejduiască, bolnavii învîrtindu-se în durerile lor cumplite pe pămîntul gol; înaintea ferestilor mele treceau, acoperiți cu un cearceaf,

agonizanții. Generalul Averescu era totdeauna la datoria sa, dar ce putea face un singur om în fața scadenței fatale a deceniilor de neglijență și de necinste petrecute în vuietul încăierărilor politice, supt ochii, din ce în ce mai obosiți, ai lui‖Carol îngăduitorul‖!
Cu aceeași libertate anarhică îmi făcusem și eu drumul putînd să mă ducă la un sfîrșit ridicul, de care mă întreb și astăzi cum am scăpat. După ce și la Bechet, unde un colonel din școala declamatorie împărțea broșuri patriotice menite soldatului, se încercaseră a-mi interzice trecerea în Bulgaria, pe care aproape erau s-o acorde cutărui ofițer de origine bulgărească și provenit din însăși armata bulgară, ca și unui profesor de la Școala de război, originar din Macedonia bulgărească, a cărui călătorie suspectă am putut-o împiedeca, am fost luat de doi ofițeri de rezervă, cari-și aveau automobilul lor, tînărul bancher Blank și amicul său craiovean Quintescu, ambii tot ce poate fi mai puțin militar. Ne-am încurcat de la început cu o hartă proastă și am pornit, nu spre Borovan, unde erau trupele noastre, ci la dreapta, unde aștepta cea mai mare harmalaie „militară‖ posibilă.
Sentimentul pe care l-am avut atunci a fost unul de covîrșitoare tristeță, de milă pentru toți luptătorii. Malul balcanic, galben-murdar ca și șaiacul uniformelor inamice, fără copaci, fără pajiști, casele nevăruite, cu coperișurile de bătrînă țiglă în coloarea prafului, oamenii înăcriți, cari ne priveau din prag cu adînci ochi de ură, cîte un intelectual hrănit în despretul nostru, sfidîndu-ne chiar, siluetele de stepă asiatică profilîndu-se pe culmile dealurilor goale, cîte un spion cu picioarele legate supt cal, pe care-l duceau să-l împuște, se uneau cu zăpăceala noastră limbută pentru a produce această copleșitoare impresie.
Am ajuns singuri, fără a întreba pe nimeni, într-un orășel bulgăresc, Biela-Slatina, neocupat, pe străzile căruia păzeau sergenți de stradă, cu același mondir de șaiac, cu aceeași roată de șapcă pe cap – noi era s-o introducem supt o domnie nouă, cu gusturi engleze, în locul fercheșului chipiu francez —, iar lumea se îmbulzea, mai mult curioasă decît plină de dușmănie, ca să ne vadă. Se vor fi mirat că, în contra ideilor despre „ciocoi—, cari ar fi un fel de păsări răufăcătoare, nu eram nici strînși în corset, nici vărpsiți pe buze și pe obraz. Crezînd că facem parte din avangarda oștilor năvălitoare, ne-au lăsat să trecem fără o singură întrebare și, față de ideea dlui Blank, de a o rupe înapoi, am recomandat acest sistem de aparentă încredere, care ne-a reușit. Ba cum, la ieșire, dintr-un șanț, un soldat bulgar ne lua la ochi și n-aveam decît carabina de salon neîncărcată a tînărului financiar, am recomandat acestuia să se facă a lua la ochi pe dușman, care el nu putea să știe ce boierește de neprevăzător călătorim noi prin țara lui.

În fund, licăreau focurile bivuacurilor noastre de la Borovan și o recunoaștere de ofițeri călări era gata să tragă. Am datorit glasului meu de întruniri publice că aceasta nu s-a întîmplat. Peste cîteva momente eram în mijlocul unei trupe moldovenești, care se pregătea de noapte în jocul focurilor. Dar cum, nu știu de ce, trebuia să fim la Vrața, am pornit-o înainte pe întunerec, ca să ne găsim la sosire automobilul străpuns de gloanțe. Și cum otelurile, biete hanuri balcanice, erau pline de lume îmbulzită, m-am zbuciumat pînă în ziuă, în frigul care venea din Balcani, tăios ca o lamă de brici, în mieunatul plin de desperare al pisicilor părăsite.
Am avut prilejul să cunosc aici, în casa unde mă dusese influența cumnatului meu Iordan Bogdan de la Severin, căpitan farmacist, pe un avocat bulgar, cel dintîi om din rasa lui pe care-l întîlnisem în viața mea. Curată casă, aspră și goală, cu patul alb, de care de cîteva zile doream. Pe părete, harta Bulgariei Mari de la San-Stefano, motivul permanentei obsesii care arunca, și va arunca, necontenit înainte un neam de oameni extraordinar de muncitori, de cumpătați, de stăruitori în tot ceea ce fac, încet și solid, dar pe care, popor mic. Îi nenorocește mărimea idealului de care sînt tîrîți, ca acei osîndiți de odinioară pe cari, pentru hainie, turcii îi legau de picioarele cămilelor înspăimîntate. Bineînțeles că toată convorbirea a fost asupra acestui subiect, asupra lui singur.
La Orhanie am întîlnit alte categorii ale acestei interesante populații, care, cunoscîndu-ne în parte și de la noi din țară, unde veneau ca zarzavagii sau salahori, s-au înțeles și s-au împăcat răpede cu „inimicul‖, cazurile de atacuri asupra elementelor răzlețe, rătăcite, fiind rare și deci și proclamația amenințătoare a prințului Ferdinand, comandant suprem, aproape superfluă.
Erau ocolo, afară de tineri intelectuali, cari nu se puteau împiedeca de a admira cavaleria roșă și cavaleria albastră a lui Mustață, mahalagii cari, mai ales femeile, își făceau ochii roșii de plîns pentru pierderi pe care le-am constatat imaginare, apoi burghezi din centru, cu paturi de fier de la Viena, pentru oaspeți, zugrăvite cu desemne „elegante‖ – și eram adăpostit într-una din aceste odăi, copiii jucîndu-se cu inocenta mea baionetă și făcînd apoi pe părinți să întrebe la București ce mai e cu soldatul român care a plecat – și erau și ultimii reprezintanți ai luptelor romantice pe care le-am ajutat noi.
Un bătrîn cu țăcălie m-a întîmpinat la intrarea în oraș, întovărășit de doi tineri. Mi s-a înfățișat ca unul din ultimii aderenți ai bătrînului Racovski – altceva, idealistul și ideologul acela, așa de călduros și de sincer, pierdut în nobile visuri, pe care le-a urmărit și pe pămîntul nostru, decît comunistul cu fața neegală, cu ochii mici fugind de priviri, cu barba sălbatecă […] și pe care, cîndva, mi-am făcut o plăcere răutăcioasă să-l pun să-și scrie petiția de admitere, plină de greșeli, la

Academia Română, luîndu-l supt scutul meu cînd d. Bianu voise să-l dea afară; și el studia tocmai pe celait Racovski, al cărui nepot pretindea că este!
Bătrînul mi-a vorbit frumos românește de sentimentele recunoscătoare pe care generația lui le are față de România și a arătat că știe atitudinea mea față de planurile mai vechi contra Bulgariei. De atunci, acolo-n casa cu paturile de metal de la Viena, în fiecare dimineață, găseam un pahar de lapte cald și cîteva ouă proaspete. De altfel în aceea unde stătea cumnatul meu, și care cuprindea între cele cîteva cărți buna istorie contemporană a dlui Simion Radev viitorul ministru al Bulgariei la București, cu cîtă grabă ne-a gătit buna bătrînă pogacea coaptă în spuză și a prefăcut în materialul unui neegalabil borș găina pe care, într-o clipă, ordonanța o descoperise, o cumpărase și o și adusese in triumf – de aici și numele de „războiul cu cocoșii‖ pe care bulgarii l-au dat nesîngeroasei noastre expediții.
Impresia pe care o lăsa această țară nouă pentru români era, dealtfel. din cele mai pașnice. Bulgarii, opriți de a culege a doua recoltă – de care se ocupau și soldați de-ai noștri în cale, ajutînd femeile, pe cînd alții le țineau copiii în brațe —, nu voiau, era vădit, să se bată. Aruncau în grămadă puștile și luau cea dintîi cracă ruptă din pomi ca toiag de întoarcere. Dar ofițerii prinși de brigada Bogdan de Ferdinandovo, și pe cari-i văzusem la Bechet, aveau cea mai bună din atitudinile potrivite cu situația lor și, pe cînd ai săi se liberau grăbit de datoria ostășească, comandantul lîngă calul lui de luptă arunca din ochi scîntei de neputincioasă durere.
Holera, care izbucnise, făcea cu neputință continuarea unei acțiuni care, de altfel, zdrobind rezistența bulgarilor față de sîrbii și grecii cari înaintau, își atinsese scopul. Ionaș Grădișteanu, totuși un fost și un viitor adversar în Cameră, însărcinat să arăte la București, unde, îndată ce a sosit, s-a pus la pat, starea deplorabilă a armatei infectate, m-a îndemnat să-l întovărășesc, ca eroic apărător al unui șef el însuși de o așa de belicoasă înfățișare. Și astfel am părăsit iadul de la Orhanie pentru a lua drumul Plevnei.
În cale, regimente înaintau spre Balcani, fără să afle ce le așteaptă; figuri cunoscute, ca a lui Nicolae Filipescu, ne întîmpinau. Convorbirile cu dînșii nu ne puteau înviora, cu ce știam că este în urmă, și cum mi s-a părut că mă simt rău și am cerut o gură de coniac lui Grădișteanu, acesta, întrebat puțin după aceea ce-ar fi făcut dacă aș fi dat semne că m-a atins grozava boală, a păstrat o semnificativă tăcere. La Plevna am întîlnit un grup de ofițeri prieteni, cu cari am străbătut străzile, pline pentru mine de umbrele chinuite de la 1877.
De aici, spre Nicopol, care-și desemna în zare culmile golașe. Necontenit, Grădișteanu se informa despre direcție la soldați cari ar fi

putut să ne răspundă cu revolverul și al căror răspuns mut, cu plecarea și scuturarea în lături a capului, avea sensul contrar celui obișnuit la noi. E o mirare că, astfel călăuziți, am ajuns totuși la ținta noastră, Dunărea. În cale am văzut, la Cerveni-breg, pe Moștenitor luînd hrana la gară, unde soldați, măturînd, răsturnaseră pe farfurii tot praful infect de pe lespezi: poftit să iau loc la masă, am crezut că uniforma simplă pe care o purtam nu mi-o permite, dar am primit recunoscător ce mi se trimese într-un vagon pustiu.
Apoi, după o clipă de odihnă într-un han românesc, drum de seară prin satele mari, pierdute în grădini, perfect liniștite, ca și
cum la cîteva zeci de kilometri n-ar fi fost acea neobișnuită frămîntare, plină de atîtea suferinți. Iar la București muzicile de vară cîntau în toate grădinile pline de vuiet și de ciocănitul halbelor: capitala unei țeri în război era lipsită de cea mai elementară bună-cuviință – oraș cules din. toate părțile, plin de paraziți și profitori, de funcționari obosiți, și cu totul lipsit de un suflet al său.
Am adormit la otel cu greutate, înaintea ochilor perindîndu-mi-se un nesfîrșit șir de uniforme albastre, care se prelungea pe
drumuri străine, poate către moarte.
Grădișteanu fiind bolnav, am mers la acei cari hotărau, ca să le arăt care e trista realitate în Bulgaria. Take Ionescu, care se
mutase la un prieten, casa lui fiind în reparație, s-a dat cu groază înapoi la vederea cui venea din locul unei așa de grozave primejdii, iar generalul Văleanu, cînd i-am vorbit de necesitatea unor măsuri urgente, s-a mirat de fantazia cui cerea să se dea soldaților bolnavi ceea ce cu un an înainte dăduseră bulgarii la ai lor. După ce și eu mi-am făcut ușoara suferință, de care puțini au scăpat, și ea mi-a revenit și acasă, m-am întors la ai mei cu convingerea că, hotărît, nu sînt bun de nimic. Mă oferisem totuși lui Maiorescu pentru informații, de care, cu cîtă filozofie mai veche știa, viitorul președinte al Congresului de pace n-avea nevoie. Și totuși, judecînd nemțește, deci ca un înapoiat, Lamprecht îmi scria ca să-mi arăte cît compătimește grelele sarcini pe care desigur împrejurările au trebuit să le impuie istoricului Imperiului otoman.
În zilele cînd se discuta asupra păcii, am putut să văd la București pe cei doi oameni a căror politică îndrăzneață și plină de încredere le dăduse biruința. Pașici, pacific și magnific încadrat în larga lui barbă căruntă, mi-a vorbit de ce mai e de cucerit și, crezînd că nu i se păstrează și această ultimă bucurie, îmi spunea:‖D-ta ești tînăr și vei apuca acele zile; eu însă nu—. Iar, la otelul Capșa, d. Venizelos, cu ochii albaștri palizi, „cerulei‖, de venețian rămas în Creta, ajunse a-mi povesti cum s-a impus, în ciuda regelui, supărat că-i combătuse fiul, ca șef al Greciei, pentru că lumea, dezgustată, căuta să vadă ce poate un om nou.

Cum spusesem, glumind, că vreau să știu și eu prin ce mijloace se capătă puterea, și d. I. C. Filitti, secretarul lui Maiorescu, era de față, i s-a făcut raportul cuvenit acestuia, care a însemnat în notele sale cît de imensă era vanitatea și pretenția mea.
De acolo, de la țară, după încheierea păcii, știrea că la Craiova se păstrează încă și pînă astăzi clopotul neexpediat, pe care Caragheorghe, bunicul regelui sîrb biruitor, Petru, îl destinase capelei sale de familie la Topola, mi-a dat ideea unei călătorii la Belgrad pentru a-l remite Suveranului amic. Am scris pentru asta lui Pașici, și credeam că regele Carol ar fi bucuros de un astfel de gest, poate chiar mi-ar alipi pe generalul Christescu, pe care-l cunoscusem ca director al Școlii de război și ale cărui sfaturi fuseseră folositoare sîrbilor în campania lor victorioasă; ba poate că am merge onorabil, pe un vas al marinei noastre, cu darul care nu putea să nu înduioșeze pe regele vecin și prieten. Dar, contra obiceiului, nici un răspuns n-a venit din Sinaia la cererea mea de audiență.
Am întrebat atunci, telegrafic, pe mareșalul Palatului, dacă aceasta înseamnă un refuz, și am fost chemat pentru a doua zi. O primire care, poate, merită să fie descrisă, ca și lucrurile care au urmat.
În fața mea era telegrama chiar pe care o trimesesem lui Pașici. De două-trei ori am fost întrebat dacă eu am trimes-o, ceea ce, după felul de a se manifesta al regelui, însemna o dezaprobare. Dar declarația că renunț la ideea mea nu s-a produs. Apoi s-a vorbit de altele, de pînea mucedă din Bulgaria, și regele n-a vrut s-o creadă, făcînd un gest energic de denegație, apoi de întîlnirea mea cu Lamprecht, de asigurarea acestuia că negoțul german atinge [pe cel] al Angliei, și atunci Suveranul, vădit încîntat, întrebă stăruitor:‖A spus Lamprecht aceasta? A spus Lamprecht aceasta?‖
Apoi, în fumoar, regele, regina, cu care am vorbit acea singură dată, femeie de o superioară intelectualitate, care întrecea scrierile ei, și de o mare fineță de spirit – mi-a corectat un cuvânt german, de întrebuințare curentă, dar care nu i se părea destul de distins —, m-au adus în cercul lor intim, și din nou Carol I a încercat să fixeze superioritatea sa, acum față de nenorocitul Alexandru Obrenovici, precum, altă dată, vorbind de Știrbei-vodă și de fiul lui lui credincios, Gheorghe, pe cînd‖Bibescu fiul a vrut să mă răstoarne‖, punea în contrast ce era atunci – „multă umilință‖ —, cu ce e acum, și eu mă îndărătniceam să explic că „așa erau împrejurările‖.‖Da, Maiestate, dar Maiestatea Voastră a venit în mijlocul unei societăți de boieri, pe cînd acest biet copil fără tată și fără mamă…‖ Deci, firește, n-am plăcut.
Numai încă o dată tot la Sinaia, era să văd pe acela care a fost Domnul zilelor mele mai tinere și a cărui stăpînire părea că nu

trebuie să aibă un capăt, așa de complect se încorporase în el regalitatea însăși. Tot în legătură cu împrejurările din Balcani, am fost chemat la Sinaia ca să dau lămuriri nepotului reginei, prințul de Wied, cu privire la acea domnie albaneză în care regele vedea mai mult o încurcătură, dar nu voia să refuze această satisfacție soției sale. Mi-a spus scopul pentru care fusesem invitat și cum, anunțîndu-se că masa e servită, arătam că vreau să-l urmez, mi-a făcut semnul că mie mi se cuvine altă ușă.
Dejunam pentru întîia oară în acest castel de a cărui alcătuire și împodobire, bucată cu bucată, după cele mai bune tradiți renane, fără nici o legătură cu ale noastre, întemeietorul dinastiei era așa de mîndru. Erau acolo pe lîngă moștenitori și perechea de Wied, nu știu ce înalt funcționar de la Căile Ferate care, lovit de epilepsie, a căzut supt masă, fără să se fi produs, în această glacială atmosferă de severă etichetă, nici o altă mișcare decît a lacheilor, și indispensabilul Kalinderu, care repeta, cu glas de să se facă auzit, că a „mîncat un picior de pui‖. Grav, trist, foarte slăbit, regele își consuma dieta fără a rosti un singur cuvînt. Din partea mea, între vorbăreța doamnă de onoare Bengescu și încă mai vorbăreța prințesă de Wied, vioaia, bruna și fina urmașă a Cantacuzinilor, prin soția prințului de Sayn-Wittgenstein, ale cărui memorii i le-am dăruit acelei care era să fie regina Albaniei, n-aveam decît greutatea alegerii între două conversații tot așa de neobosite.
La urmă, prințul, nalt, drept, blond, osos, discret, mă luă de o parte ca să întrebe pe acela care a scris despre Albania ce crede despre misiunea ce stă să i se încredințeze lui. – Alteță Regală (mi se spusese că așa trebuie să intitulez pe viitorul „mbret‖, adecă‖Împărat‖, albanez), dacă Alteța Voastră Regală va scuti pe supușii săi de orice impozit și le va da și o pensie viageră, va stăpîni asupra Albaniei. – Cred că și fără aceasta. Viitorul trebuia să-mi dea dreptate mie: albanezul nu era să se lase stăpînit decît tot de un albanez.
Deci. În toamna anului 1913, am mers la Belgrad, întovărășit de fostul meu elev, acum consul sîrbesc, Svilcosić, și de reprezintanții eforiei bisericii Madona Dudu, al căreia era clopotul. Vaporul ne-a debarcat pe cheiul gării de graniță, unde, pentru motivele „sanitare‖ iscodite de unguri, am trecut în vagoanele de clasa a III-a, complect întunecoase, ca să ajungem peste cîteva minute în luminoasa gară a capitalei sîrbești.
Am fost primiți îndată de Petru I, d. Svilocosić avînd grijă să înștiințeze pe dd. Carianopol, un tînăr avocat și Alexe Gioroceanu, profesor – cari vor comunica apoi ziarelor ce a spus în audiență regele, și aceasta va atrage o dezmințire oficială —, că trebuie să renunțe chiar în drumul spre Noul Conac, pe care-l vedeam acuma isprăvit, impozant prin

pătratul lui alb, la țigările lor.
Tuns scurt, cu mustățile de colonel al lui Napoleon al III-lea, slab, tîrînd puțin piciorul, regele privea cu niște ochi buni de absolută francheță, și vorba lui franceză, înceată, avea un ton de duioșie, explicabil prin marea lui greutate de a auzi. Nu-i putusem încă arăta clopotul, pe care vameșii unguri îl opriseră înadins, așa că a trebuit să fie trimes un adjutant regal ca să-l aducă dar, cînd clopotul a fost acolo, în curte interioară, mînile zbîrcite dezmierdau metalul istoric:‖Cînd mă gî:idesc că și ale bunicului meu l-au atins‖. A vorbit de cele săvîrșite de curînd așa de glorios, și a adaus:‖Dar ce sînt toate acestea pe lîngă Bosnia și Herțegovina…— Decorîndu-ne, ne-a invitat la dejun.
Dejunul de gală a fost într-o vastă sală foarte înaltă și de o împodobire fină. Muzica îmbrăcată în roșu a unui regiment de gardă cînta in cursul ei. Membri ai Acade'miei fuseseră invitați și era de față și Pașici. În fața mea regele făcea din cînd în cînd dureroase gesturi evazive:‖Ce spuneți d-voastră acolo trebuie să fie așa de interesant…‖, și mîna se îndrepta către urechile care nu mai puteau auzi.
La Legația României, un dineu m-a pus din nou înaintea lui Pașici. El arăta dorința de a scoate ceva pentru viitor din alianța de război care dăduse așa de mari rezultate, dar se lovea de rezervele, infinit de înțelepte și mai ales temătoare de orice risc, ale lui Maiorescu și ale întregii lumi politice de la noi.‖Dacă d-voastră doriți o politică de mîni libere…‖.
La Academie, unde se păstrase încă, deasupra scaunului prezidențial, portretul regelui asasinat – și bunul bătrîn Stoian Novacovici. un istoric de renume, care m-a primit în căsuța lui mică și joasă, cu mobile ca la boierii de Botoșani, în copilăria mea, răspundea mirării mele arătînd că n-are de ce să înlăture pe cine fusese bun pentru această societate de învățați —, am vorbit, ca mai vechi membru corespondent, despre relațiile dintre sîrbi și români, cum la Academia noastră voi arăta apoi ce e clopotul lui Caragheorghe. După ce, într-o sală de liceu, admirasem geniala concepție a sculptorului Mestrovici, el însuși de față, a epopeii naționale pentru cîmpia Cosovei, am vorbit tot acolo, înaintea unui auditoriu pe care-l domina figura bună, cu favorite sure, a fostului președinte de Consiliu Vladan Gheorghevici, român de origine, autor al Sfîrșitului Obrenovicilor, despre cauzele căderii Imperiului otoman.
Și apoi, în ciuda sfaturilor oficiale, eu, care văzusem pe vremuri miile de luminițe aprinse de creștini cari-și făceau cruce și se rugau la proaspătul mormînt al regilor uciși, m-am abătut și la bisericuța din Palilula, acum pustie, unde, cu o coroană veștedă a reginei Natalia, două cruci de tinichea purtau scrise cu văpseală

neagră numele „crai Alecsandar, cralița Draghina‖.
În Serbia am putut vedea și pe omul care lucrase cu dibăcie pentru împăcarea popoarelor creștine din Balcani ca să le arunce asupra turcilor și să înlocuiască după victorie orice influență contrară prin aceea a rușilor săi: Hartvig.
Era o reprezintație de operă, destul de bună, rolul de căpetenie fiind ținut de o doamnă din societate, care consimțea să cînte pentru o remunerație de nimic, numai să aducă un folos țerii sale. Într-o lojă lîngă noi, lîngă fata lui mai în vrîstă, craniul golaș, între al lui Eschile și al lui Verlaine. În el fiersese războiul balcanic. Nu o dată privirile se întorceau către acela pe care numai o neașteptată moarte fulgerătoare l-a împiedecat să vadă, în războiul victorios contra monarhiei habsburgice, ultimul act, triumfal, al tragediei pe care istețimea lui o dezlănțuise.
Eu mă gîndeam însă la altceva decît la această instalare a hegemonieir rusești în Balcani. Mi se părea – și s-ar fi putut, dacă [în] lumea noastră oficială, în mintea căreia începuseră totuși a se ivi, mai ales la Ionel Brătianu, primele îndoieli, ar fi fost mai puțină rutină, mai puțin din obiceiul comod de a evita orice risc, ținîndu-ne de cei mai puternici decît noi – că prestigiul incontestabil pe care România îl cîștigase prin pacea de la București și prin menținerea tratatului, cu ajutorul Germaniei, contra poftelor austriece de revizuire a lui printr-un congres european, ar putea servi ca să refacem acea mare și continuă influență, binefăcătoare timp de mai multe secole, pe care o exercitaserăm asupra coreligionarilor noștri căzuți în robia turcească. Vedeam înainte o bună conlucrare între vecini care, și cu sprijinul unei Italii fără planuri anexioniste, ar împiedeca toate nenorocirile pe care le adusese în decursul secolului al XIX-lea înveninata rivalitate dintre ruși și austrieci. Icoanele lui Mihai Viteazul, lui Matei Basarab, lui Vasile Lupu și Brîncoveanu,‖Împărați‖ ai creștinătății răsăritene prin daruri și sfaturi, îmi răsăreau înainte. Pentru aceea am întemeiat la noi, unde lipsea orice interes pentru problemele cele mai însemnate și interesele noastre cele mai vizibile în vecinătatea noastră imediată, Institutul pentru studiul Europei sudorientale. Îmi asociasem pe Murgoci, care cunoștea bine, ca geograf, această regiune și al cărui spirit deschis era capabil de a înțelege orice direcție nouă, și pe Pârvan, atunci ales membru al Academiei și care a dat Institutului mult mai puțin decît ar fi putut, îndată ce s-a convins că nu va putea să-i aibă conducerea de fapt. Inaugurarea, în acea toamnă de mari prefaceri a anului 1913, s-a făcut cu solemnitate, la Fundația Carol, fiind de față toți reprezintanții acelor țeri, care cu cîteva săptămîni în urmă se sfîșiaseră cu atîta ură. Telegramele către Suveranii de peste Dunăre au provocat răspunsuri pline de făgăduieli pentru viitor, cea mai caldă fiind a regelui Bulgariei,

cea mai sinceră a regelui Serbiei; Moștenitorul grecesc, care se afla la București pentru pețire, a trimes cîteva cuvinte bune. Singur regele Carol s-a ținut în cea mai absolută rezervă: doar ceea ce făcusem era un amestec obraznic în acel domeniu al politicii externe românești a cărei cîrmă înțelegea s-o păstreze el însuși și el singur.
Fără venituri altele decît ce dădea, pentru tipărirea unui Buletin în limba franceză, statul, Institutul, care avea în program cursuri de limbă, conferințe de istorie, geografie și etnografie – am vorbit despre literatura bizantină, iar la Universitate am făcut un curs despre istoria Albaniei —, apoi crearea unei biblioteci care, necercetată, este și astăzi, îmbogățindu-se necontenit, ca și eventuale excursii, s-a așezat, foarte modest, în cîteva odăi din rîndul de sus al unei părăsite case a Ministerului Instrucției.
Numai pe urmă am căpătat curtea pustie și părăginită a acelei proprietăți, unde am făcut să se ridice magherniţile care ne-au dat un buget destul de important, așteptînd momentul, după război, cînd am putut adăugi clădirea însăși, pe care nici pînă astăzi, în indiferența guvernelor ce s-au succedat, n-am putut-o reface.
Publicația noastră, care se va transforma, mult mai tîrziu, într-o revistă, a căpătat însă destul de răpede o vază de care puteam fi mîndru. La început, n-au lipsit nici colaboraţii sîrbești.
Invitat la Veneția pentru serbările centenarului Ateneului venețian, al cărui membru corespondent eram de multă vreme – și am putut găsi acolo două săptămîni de odihnă în mediul care totdeauna a vorbit așa de mult și spiritului meu și inimii mele, răscolind fondul de unde a ieșit studiul Veneția în Marea Neagră —, am vorbit în fața unui public care, din nenorocire, se reducea la familia mea, la arhitectul Mandrea și fiul său, la pictorul Molda și la comitetul Ateneului, cu bătrînul conte Nani Mocenigo, președinte, și cu secretarul Paganello, plus o domnișoară Levi, care se interesa de istoria otomană. Am atins subiectele care se legau de preocupațiile mele în acel moment, și astfel am pomenit de relațiile venețiene cu aceste părți de răsărit și miazăzi ale Europei, de vasele Republicii, care străbăteau apele primejdioase al Mării Negre pînă la Tana, la gura chiar a Donului și, tratat foarte rece de presa locală, care a cerut de la mine un rezumat, tipărit Dumnezeu știe cum, am recomandat desfacerea de nenaturala legătură cu Austro-Ungaria, o rivală neapărată în Balcani, pentru a se reveni la marile, la glorioasele tradiții medievale, pe care Veneția le împărțea cu Genova, adversara ei ca Stat, dar colaboratoarea ei ca putere italiană. Părea puternică atunci adeziunea italienilor la politica Triplicei. Dar abia un an era să treacă și, în ciuda lui Giolitti și a celorlalți reprezintanți ai alianței cu

Centralii, Italia, împinsă de un irezistibil instinct național, avea să ia locul ei firesc alături de adversarii monarhiei austro-ungare.
La noi, nu se credea în posibilitatea unor asemenea evenimente, și mai ales atît de apropiate. La întoarcerea din Bulgaria, d. Constantin Banu, liberal intelectual, cu ascendență franceză și mentalitate lipsită de fanatism, văzîndu-mă la înmormîntarea lui Iosif, care se ducea la locul de pace în sunetele frumosului său imn național, m-a îndemnat să-i văd șeful, care ar dori o asemenea întîlnire, în vederea unor eventualități de viitor. L-am văzut deci, în casa lui, de două ori, cred, pe Ionel Brătianu, în acea vară a anului 1914, cînd se știa de toată lumea că Maioresou, dușmănit furios de vechii conservatori, ca și de amici ireductibili ai lui Carp, va trebui să se retragă cu gloria de a fi fost, la cei șaptezeci de ani înaintați ai săi, arbitrul sud-estului european și prin aceasta asigurătorul păcii mondiale.
Îmi aduc aminte că omul căruia, pe baza principiului lui Carol I, călcat o singură dată, față de o fracțiune conservatoare, al alternării la guvern a celor două „partide istorice‖, i se asigurase succesiunea îndată după încheierea tratatelor, m-a întrebat care e întinderea peste Dunăre a populației românești și, indicîndu-i-o, am descoperit la dînsul periculoasa idee că am avea să ne întindem acolo cît de mult vom putea, indiferent dacă am lua de la prieteni sau de la dușmani. Mai tîrziu, el îmi va vorbi despre marele său plan al unor reforme agrare care-i fuseseră sugerate de ce văzuse în Bulgaria, cu democrația ei agrară, așa de ispititoare în aparență, dar care-i pregătea mari încurcături și grele primejdii. Voia exproprierea, generală și nemijlocită și, pe lîngă dînsa, un vot universal pe care credea că ar putea să-l întrebuințeze pentru o dictatură de partid, nedîndu-și sama cît de mult țeranul consideră că i se cuvinte tot ce i-ar da reprezintanții unui stat pe care nu-l înțelege și nu-l iubește. Ceea ce e adînc conservator și organic în sufletul meu, în ciuda metodelor revoluționare care de atîtea ori mi s-au impus, m-a făcut să-i observ că merge pe o cale periculoasă. Gospodăria seculară, legînd inextricabil pe proprietar de țeran, nu se poate desface dintr-o dată, și un om de stat prevăzător trebuie deci să procedeze în etape, țiind o bucată de vreme laolaltă pe cei doi factori ai producției agricole. destul pentru a nu se risipi o întreagă înzestrare cu vite, unelte și clădiri iar, în ce privește lărgirea dreptului de vot, ea să se facă pe categorii sociale, dînd fiecăruia numărul de sufragii care corespunde cu aportul său în viața națională, o revizuire din cînd în cînd permițînd rectificarea proporției. N-am găsit nici o înțelegere la acela care-și formase acuma, inginerește, planul din care nimic nu mai putea să fie schimbat. Îmi făceam iluzii asupra felului cum el ar fi ajuns să considere un amestec al meu activ în viața publică și valoarea însăși a acestui amestec: nu cîntărisem îndestul prețuirea de sine a cuiva care se considera ca

avînd acea misiune națională pentru care nu-i trebuia nici o tovărășie. Ce avea de gînd să-mi ofere și ce mi-a și prezintat de altfel, nu fără candoare, a fost un număr de locuri în Cameră și Senat pentru amicii mei – și încă păstrînd secretul asupra înțelegerii!

Și mi-am adus aminte de vechile legături, dominate de același spirit, tradițional în politica noastră, cu Filipescu. Și el, care mă îndemna să provoc manifestații studențești contra nu știu cărui proiect de alianță cu Turcia, pe care l-ar fi adus la Sinaia Moștenitorul otoman – și nu-și dădea samă cît de mult mă jignea o asemenea însărcinare de vătaf al tulburărilor de stradă —, mă poftise, după căderea mea la Iași supt cumplitul ministeriat la Interne al delicatului senior Marghiloman, cel mai corect dintre despoți, să candidez la balotaj, eu și nu asociatul meu Cuza, pe care nu-l apreciază Carp, guvernul retrăgînd atunci, în favoarea mea, ca să nu iasă cel cu mai multe voturi, Mîrzescu, candidatura, fără șanse, a generalului Scheletti, iar, altă dată, cînd mă plîngeam lui că poliția de la Dorohoi a devastat tipografia unde-și lucra manifestul candidatul nostru, d. Nicolae Bușureanu, mi-a propus să retrag pe acesta pentru ca agenții electorali ai cîrmuirii să mă aleagă pe mine. Aveam, astfel, din ambele părți, măsura exactă a rolului ce mi se putea rezerva.

El corespundea, de altfel, și aprecierii generale de care mă bucuram. Într-un rînd, Vintilă Brătianu, consacrîndu-mă ca editor de documente, mă înștiința că m-aș putea „lovi de pragul de sus‖, iar Filipescu căruia îi spuneam glumind că „din nenorocire-mi lipsește orice talent‖, aproba cu tristeță și o duioasă compătimire această recunoaștere. N-am reușit să conving pe nici unul din corifeii vechi și noi ai politicii românești nici de cît de puțin doresc, nici de cît de mult pot. Nu știu a cui a fost paguba; a mea desigur că nu, ca unul care nici pe ait fel de căi n-aveam ambiția de a parveni pe care alții o serveau prin apariții cu meșteșug drapate, prin aplauze pregătite dinainte, printr-o întreagă acțiune de presă menită a-i scoate la iveală. Simțeam îndestul tot ce mă desparte de acești oameni, de sufletul, de metodele și de țintele lor ca să nu doresc a sta lîngă dînșii într-o activitate în care mi-ar fi fost imposibil să realizez măcar minimum din ce doream. Mai tîrziu, ridicat de imprejurări, în ciuda tuturora, am putut să constat încă două lucruri: cît de puțin temei puteam pune și pe unii oameni ai mei pe cari-i credeam cu totul altfel decît ceilalți și cît de mult poate urî societatea românească însăși pe oricine caută s-o scoată din boala în care a ajuns să se complacă.

Brătianu a căpătat puterea. Era, de altfel, și o necesitate morală față de o guvernare slabă, așa de compromisă, încît o dată, în plină Cameră, am întrebat pe președinte clacă „nu crede că această frumoasă sală are nevoie de ferești care să se deschidă‖. El a venit

deci, sigur de sine, tiranic cu ai săi, în mijlocul căror apărea, crunt sau cu un zîmbet de despreţuitoare ironie, numai pentru rarile revelaţii de rigoare, mijloc din nenorocire sigur pentru un prestigiu în locul căruia la noi nu se poate pune iubirea şi respectul pentru însuşiri necontenit dovedite, şi încerca, nu fără succes faţă de alte temperamente decît al meu, să înăbuşe orice opoziţie a adversarilor prin sonorităţile, dibaci mînuite, ale puternicului său glas.‖Reformele‖ nouă, care puteau să iasă
dintr-o sfătuire patriotică a tuturora, trebuiau, în intenţia lui, să fie impuse, în aşa fel încît asupra lor să se vadă numai pecetea partidului liberal, a cărui durabilă hegemonie să se sprijine pe interesele şi sentimentele create printr-însele. Tot restul era numai o aparenţă vană. Prezidenţia, în comisiunea pregătitoare a lui Stelian, era menită să dea impresia unor discuţi adevărate, dar el însuşi a putut să se convingă răpede, cînd acestei comisiuni, din care făceam parte şi eu, pe cînd d. Cuza, în veşnică divergenţă cu mine, votase contra, i s-au prezintat, în loc de orice altă documentaţie, nişte broşuri costelive cuprinzînd conferinţi făcute, mai demult sau mai de curînd, la clubul liberal. Atmosfera era aşa de greoaie, încît orice discuţie era imposibilă. Autorii înşi ai presupunerii păreau că nu sînt îndestul de lămuriţi asupra scopului pe care-l urmăresc. De altfel nici n-am mai stat împreună după această primă şedinţă, în care cred că eu singur reprezintam opoziţia, partidele adverse făcînd greşeala pe care vor avea grijă să n-o repete cînd se va relua marea chestiune, de a se ţinea duşmăneşte la o parte, ca şi cum n-ar fi fost vorba de unul din cele mai mari interese naţionale. Partidismul îşi dădea încă o dată roadele sale otrăvite.
Dar ceea ce ne-a oprit pe loc – şi poate că a fost bine, căci altele vor fi împrejurările în care peste doi ani se va pune problema —, a fost pregătirea şi izbucnirea războiului general.

Spre războiul de unitate naţională

În iunie arhiducele Franz-Ferdinand, acela care trebuia să deie noua şi marea Austrie pe care o predica Aurel Popovici şi în
care credeau şi oameni politici din România liberă, gata să intre în mîntuitorul sistem, era ucis, cu soţia sa morganatică, la
Sarajevo. La noi, neaşteptata veste a produs întristare, Moştenitorul austro-ungar fiind socotit ca un prieten al României şi al poporului românesc. Dar nimeni, absolut nimeni nu-şi dădea sama ce era să se întîmple în cîteva săptămîni şi nimeni nu-şi închipuia că, după atîţia ani de fidelitate, aproape servilă, faţă de Centrali, Statul român era să-şi capete libertatea de acţiune, deşi, din nenorocire, fără armamentul care ar fi fost necesar pentru a o putea apăra şi susţinea.
Pînă atunci, ne-am trezit cu o curioasă vizită a colegilor turci din

Constantinopol, profesori de drept și de medicină. La gară era ministrul, rectorul. Nici unul, nici altul n-au găsit ce să le spună, și deci pe neașteptate sarcina a căzut asupra mea. Nu eram acolo ca să fac diplomație, și deci le-am spus ceea ce se cuprindea în chiar ultimul capitol din Istoria Imperiului otoman, pe care o isprăveam atunci, după aproape zece ani de zile și urmărit de ideea că nu voi trăi s-o duc la capăt (un volum de descriere a provinciilor și oamenilor nu l-am putut da, editorii oferindu-mi doar obișnuita plată pe coală): că, adecă, o Turcie nouă, strict națională, trebuie să apară în locul acelui Imperiu otoman a cărui perpetuare nu putea să fie decît un anacronism. Rezultatul a fost că la conferința mea de la Universitate despre relațiile între noi și turci, în care am arătat că națiile ca atare nu și-au stat niciodată dușmănește față în față, conferință care s-a și publicat în limba franceză, oaspeții au zăbovit mai mult de o jumătate de ceas. Astfel de adevăruri, care erau să se prefacă așa de iute în realități – și ce fanatice realități! —, nu plăceau.

Mai agreabile erau discursurile de la banchet.

Între ele, și unul al lui Xenopol, multă vreme supărat pe mine pentru că-l apreciasem și ca „popularizator‖ al istoriei românilor și-mi răspunsese cu violență privitor la politica lui Mihai Viteazul, tăgăduind apoi orice merit Istoriei românilor în limba germană, dar revenit la bune sentimente după o mișcătoare scenă la Universitatea din Iași, așa încît, intrînd eu foarte tîrziu la Academie, și numai cu un vot de simplă majoritate, cuvîntarea de primire a fost a lui. Cu acest prilej, el scotea în relief popularitatea care, cu toate dușmăniile coalizate contra mea, se ținea și mai departe de o operă de devotament și sinceritate. Iar eu trebuisem după obicei să vorbesc despre predecesorul meu, care se întîmplase a fi tocmai unul din cei mai înverșunați dușmani, Tocilescu, și evitasem ipocrizia sau impietatea, între care aș fi vrut să aleg, vorbind de faza istoriografiei pe care o reprezintă acela și de totalul tendinților care au dominat în scrierea istoriei mai de curînd. Discursul a fost cuprins apoi în cărticica de Introducere în studiile istorice.

Dar, întorcîndu-mă la vizita turcească, de care m-am depărtat așa de mult, mi s-a părut că descopăr sensul ei – și în același timp o urzeală mai întinsă și mai completă în care se căuta a ne prinde – cînd unul dintre oaspeți mi-a pus întrebarea dacă ținem așa de mult la tratatul din București. De fapt, cu gîndul la acea conflagrație europeană pe care Austro-Ungaria, ciudoasă pentru actul din august 1913, o dorea cu toată puterea, se dorea o înțelegere a noastră cu bulgarii și turcii în vederea unei zdrobiri a nesuferitei Serbii Mari.

Ca de obicei, mă retrăsesem la Vălenii de Munte pentru cursurile de vară, cînd o telegramă mă înștiință de ultimatul austro-ungar multă

vreme pregătit și acuma ieșit la iveală cu aprobarea smulsă lui Wilhelm al II-lea care, el, prețuia pe sîrbi și avea o scîrbă aproape fizică față de tenebrosul și cabotinescul caracter al lui Ferdinand de Bulgaria. Peste cîteva ceasuri eram chemat la București de Brătianu, cu care acuma relațiile erau bune, opoziția mea fără perspectivă fiind între margenile stricte ale interesului general.
Am arătat aiurea[2] cum am fost întîmpinat de primul ministru, care-și făcea un joc al mîndriei sale să întrebe pe unii, ca și pe ceilalți, pe prietenii vechii legături cu Tripla Alianță și pe aceia cari, ca mine, doreau de mult ca acea legătură, care ne oprea așa de mult fără să ne garanteze mai deloc, să fie ruptă și cari puneau nădejdi, nu pe deplin întemeiate, în vizita la Constanța a țarului, chiar dacă de acolo el mersese la Chișinău pentru serbările de comemorare a anexării. Din acea carte se poate vedea starea de spirit cu care m-am întors după ce fusesem întrebuințat și eu în această comedie, care se poate să fi fost diplomatică – și ministrul Angliei, Barclay, va repeta pe urmă fraza de supremă satisfacție pentru asemenea dovezi din partea lui Brătianu: „il est malin Bratiano, il est malin!‖ – dar lipsea din această încercare cu oamenii generoasa sinceritate, frumoasa convingere fără care nu se poate un adevărat om politic.
M-am întors acasă pentru ca, printr-un articol publicat în modesta mea foaie, cu un așa de restrîns număr de abonați – dar mă îngrijisem a trimete articolul și Universului, al cărui colaborator era să rămîn în lunga noastră neutralitate, și-mi stă și acum pe masă călimara cîe bronz pe care mi-a dat-o în schimb generalul Crăiniceanu, devenit conducătorul rubricii militare la foaia populară —, să rup punțile pe care Brătianu căuta să mi le întindă pentru o politică de expectativă, dar nu fără aplecări către Centrali, cari neapărat trebuie să biruiască: o făcuse printr-un V. G. Morțun, prin colegul de Universitate și Academie Bianu pe care, în ciuda originii lui ardelene, îl domina cu desăvîrșire îndărătnicia lui Sturdza, cu toată boala mentală prin care trecuse acesta și deplorabila stare de sănătate care-l va duce în curînd la mormînt.‖Nu cu Austro-Ungaria‖ era de acum înainte pentru mine o formulă dincolo de care-mi era imposibil a trece.
Consiliul de Coroană care se adună peste cîteva zile se mîntui cu o declarație de neutralitate, ieșită din acele lungi și grele conflicte între deosebitele conștiinți, și chiar în conștiința multora, începînd cu bătrînul rege, pe care nu era să-l mai văd niciodată.
De acum înainte, Parlamentul, necontenit amînat și întrebuințat numai pentru afacerile curente, nu mai avea nici un rol. Orice încercare a mea de a face pe Brătianu să vorbească a fost zadarnică. Refuzul lui era permanent și absolut; se asămăna pe sine cu inginerul care lucrează în tăcere la o operă de siguranță – și, din nenorocire, era să

se vadă prea curînd ce ușoare fuseseră calculele lui, și în ce privește oamenii, și în ce privește împrejurările.
Lumea politică era împărțită ca tendințe, înduşmănită pînă la furie, partidele sfărîmîndu-se în fața grozavei întrebări, pînă într-atîta de se auzeau și în stradă, unde de altfel s-au și coborît cu tot scandalul, certele clin partidul conservator. Marghiloman, junimistul germanofil, sta în fața francofililor Filipescu și Take Ionescu. În aceste condiții, nu era nimic de făcut cu folos. Acest zgomot infernal, această grabă necugetată, ambițiile personale care se vădeau supt declarațiile înfocate din presă și din întruniri, răsărirea la suprafață a unor persoane ridicule, cari se impuneau numai prin calul pe care încălecaseră, mă umpleau de un mare dezgust. Afară de aceasta, aveam încredințarea, adînca și dureroasa încredințare că, la „momentul de la Lemberg‖,
al lui Filipescu, sau la alte „momente‖ în răpede-schimbătoarea soartă a unui războiu de odios măcel în masă, în care nu mai era vitejie, ci numai îndurare, n-avem nici cu ce oameni, nici cu ce mijloace materiale să ne batem. Asigurările pe care mi le dădu Brătianu în septembre, după moartea regelui, că nu merge cu Centralii, mă convinseseră numai relativ, primul ministru fiind un om complicat și cu prea multe surprize.
Nu-mi mai aduc aminte cum revenisem la Liga Culturală, după ce Pârvan, acum aderent al politicii cu Centralii, fusese silit a se retrage, avînd să sufere și ofense pe stradă, iar d. Bogdan-Duică, și el secretar, mai vechi, al societății, se oferise pentru negociații cu mijlocitori diplomatici, cari desigur n-aveau ce să caute la Ligă. Această societate ajunsese din nou la preț, deși i se pusese în coaste o nouă și iresponsabilă‖Acțiune Națională‖, spre care mergeau de fapt toate simpatiile „antantiștilor‖.
Mi s-a cerut, ca secretar general, să primesc prezidența preotului Vasile Lucaciu și un comitet în care era și Filipescu și, cred, Take Ionescu și d. Goga, refugiat la București, ca și Delavrancea. Stăruințile acestuia din urmă, care căutase și la otel noaptea pe vechiul său‖Iorguț‖, uitat atîta vreme, m-au făcut să accept o tovărășie de la care nu mă așteptam să iasă nimic bun, adecă, bineînțeles, practic, folositor pentru cauza pe care, desigur cu aceeași sinceritate, o apăram cu toții, și care trebuia neapărat să ajungă la biruință.
Deprins cu discuții liniștite, în ton potolit, am rămas uimit înaintea spectacolului pe care l-a dat unica adunare a noului comitet, cu oameni excelenți și de mare merit fără îndoială, dar cari nu cunoșteau nimic din tradițiile casei. În sala de ședinți se povesteau amintiri despre Lascăr Catargiu, despre multe de toate, ca de la oameni cari cunoscuseră atîta lume și fuseseră amestecați în atîta viață istorică; dar nu se putea păstra un fir al

discuției. Zdrobit de această avalanșă de manifestări individuale, m-am trezit întrebînd o dată dacă „așa se țin și ședințile Consiliului de Miniștri‖ și, la serioasa asigurare că așa, am declarat că „atunci nu mă mai mir de nimic‖. În acest timp, prin ușile întredeschise ale odăii din dreapta și celei din stînga
răzbătea, în fumul unei adevărate cafenele, zvonul continuu al amicilor politici intrați în Liga care fusese ținută de mine atîția ani într-o atitudine corectă și cuviincioasă, pe cînd ei făceau gălăgie ca la clubul lor, și peste toate celelalte glasuri se ridica acela al unui onest și entuziast inginer, mort dăunăzi, care nu-și putea înfrîna, o clipă măcar, activismul clocotitor.
Președintele nostru era, în ce privește felul de a înțelege și de a lucra, un incomparabil obiect de studiu. Merituosul luptător din vremea Memorandului, frumosul preot catolic cu fața romană, vorbitorul popular care amesteca pe Traian cu Alecsandri, și totul căpăta sens și amploare trecut prin farmecul glasului său, era acuma un om cu totul sfîrșit și absolut dezorientat, căruia Bucureștii îi întindeau tot felul de compromițătoare ispite. Nu putea nici să deschisă, nici să închidă ședințile, la care de altfel nu mai veneam decît eu singur. Dicta secretarului de birou scrisori pe care trebuia să le întrerupă de la prima frază și, făcînd rapoarte despre vizita sa la generalul Pau, care apăruse ca să sublinieze caldele simpatii pentru Franța ale neutralității noastre, întrebuința un ton care era al unei adevărate comedii. Mă durea pentru tot ce fusese el și pentru toată lupta eroică pe care o întrupa, dar din care lipsise „sîngele‖ pe care-l cerea Carp pentru a interveni.
Se hotărîse o serie de publicații pentru țară și străinătate și un lanț de întruniri. Pentru amîndouă, deși nu se ajunsese la confundarea cu acea‖Acțiune Națională‖ ori cu comitetul de Trei, în care colegul de Universitate Mîndrescu, exploziv cum este, își rezervase primul rol, se întrebuințau alte metode și cu alt simț al răspunderii care, în asemenea momente, hotărîtoare pentru neam, dar și pentru însăși existența, prețioasă înainte de orice, a țerii libere, trebuia să apese asupra fiecăruia.
Își poate închipui cineva bănuielile pe care le trezea atitudinea mea de rezervă față de tot ce era pripeală, entuziasm ușor – cunoșteam și dintre ai mei ce e „secătura entuziastă‖ —, substituire anarhică a străzii, în locul acțiunii chibzuite a Guvernului, care singur știe ce are și ce poate; Ținut în suspiciune permanentă, evitat pentru a nu-mi lua partea din laurii triumfului ce se aștepta, n-am pus măcar iscălitura mea pe actulr rău redactat, prin care Universitatea din București exprima simpatiile pentru Franța năvălită și însîngerată care erau și în inimile milioanelor tăcute.
Aș dori să fiu înțeles măcar acuma, după ce patimile s-au potolit, după

ce unii sînt în pacea mormîntului, iar alții au o
perspectivă care le lipsea atunci și au trecut prin încercări și suferinți pe care superficialitatea meridională, ajutată de o cultură neîntreagă și lipsită de armonie, nu le putea bănui, dar care au fost așa de bogate în învățăminte. Luptasem atîția ani contra unei clase politice de uzurpație, împărțită de formă în partide prin care se putea primbla în voie orice ambiție și orice interes.
Ascultasem de la tribuna Parlamentului aproape un deceniu fraza răsunătoare și goală. Îmi putusem da samă că adeseori cel mai focos orator e cel mai puțin gata să facă pentru țara și neamul său cel mai simplu sacrificiu. Căpătasem credința profundă că, oricît de puternic ar fi nelipsitul instinct național și patriotic, cei mai mulți din acești oameni nu sînt capabili să-l transforme într-o adevărată credință, din care săi plece o acțiune serioasă, dintre acelea care, orice ar fi, merg pînă la moarte. Declarați le și declamațiile îmi sunau fals la ureche, și pentru nimic în lume nu m-aș fi coborît în stradă lîngă tricolorul care numai deasupra cîmpului de moarte are sensul său adevărat și nu fi gîndit că această apariție pompoasă îmi dă dreptul de a mi se înscrie gumele între factorii unei mari opere naționale. Era desigur și o discreție înnăscută, elementară, la omul care a fost silit să ia parte la multe procesiuni, dar rugîndu-se la Dumnezeu ca această încercare să se mîntuie cît se poate mai răpede.
Cu îndoielile lui Brătianu de o parte, calculînd și recalculînd pînă ce nimeni n-a mai știut ce vrem și nimeni n-a mai fost dispus să ne ajute, cu închipuirile de geniu militar „napoleonic‖ ale veselului general Iliescu, eram sigur că nu putem merge decît la dezastru. Îmi aminteam și experiența, așa de dureros instructivă, a excursiei în Bulgaria, cu tot ce a însemnat ea ca
dezorganizare – se pare că în adevăr generalul Berthelot debarcat mai tîrziu în mijlocul războiului celui mare la București, a rostit sentința:‖Sînteți admirabil dezorganizați— —, cu tot ce a vădit ea ca nepregătire, fantazie individualistă, ca lipsă a unui sentiment serios și disciplinat, poate că, uneori, și ca lipsă de onestitate. Mă întrebam serios dacă opera unității naționale nu e rezervată de soartă unei generații mai vrednice.
Pe de altă parte, contra acestei socoteli, așa de sigure, a națiunii, se ridica puternic sentimentul, și ciocnirea dintre aceste două puteri a făcut, atîtea luni de zile, cea mai grea tragedie a vieții mele. Năvălirea asupra nobilei Belgii, arderea orașelor bogate în tezaure de artă și de învățătură, împușcarea suspecților și a ostatecilor, tot cinismul brutal din care era făcută psihologia colectivă a unui război de o speță nouă, în care, cum mi-a mărturisit eroicul cardinal Mercier, generalul von Bissing răspundea la amenințarea cu sentințile istoriei:‖Dar, părinte, noi, biruitorii, vom face istoria‖, trezeau în sufletul meu tot ce putea fi

milă pentru învinși și ură pentru așa de ignobili învingători. Cînd Franța a venit la rînd după Charleroi. Întrebuințîndu-se contra ei aceleași procedări hunice, cu ghiulelele care loveau în divinele figuri ale sfinților de pe frontonul catedralei încoronărilor regale
la Reims, și piatra de atîtea ori seculară plesnea în îmbrățișările incendiului, sentimentul, neputincios, și cu atît mai arzător, contra civilizațiilor care dezonorau civilizația s-a revărsat în articole de înfierare, care au găsit răsunet, contribuind și ele la formarea spiritului public, de care, în ciuda smomirilor plătite, aveam așa de multă nevoie.
Se adăugea însă un mai puternic, mult mai puternic motiv de tortură sufletească. Monarhia vecină scosese în luptă pe români de acolo.‖Cînii‖ erau puși împotriva rușilor în primele rînduri, cu gîndul, uneori mărturisit, că astfel se ajută esențial la rezolvirea, prin cimitirele de război, a problemei naționale în Ungaria și chiar în Bucovina austriacă, unde o bestie încă în viață, și cu pensie, după tratate, din partea guvernului român, colonelul de jandarmerie Fischer, trata o întreagă populație nevinovată ca pe niște spioni și trădători în folosul rușilor și o menea chinurilor isprăvite cu spînzurătoarea. Niciodată nu se făcuse o astfel de batjocură din acest neam, din partea pe care o prețuisem, ani de zile, și o iubisem așa de mult. Zi de zi, veneau veștile de moarte, cei mai buni pierind în străinătatea pustie, pentru o cauză străină, pentru cauza dușmanilor lor de moarte. Azi, Avram Sădeanu, bunul, blondul ascultător al cursurilor de vară, biograful lui Gheorghe Lazăr, mîne așa de iubitul meu tînăr cumnat, acela care-mi înțelegea toate gîndurile și-mi împărțea toate simțirile, nobilul visător și harnicul apostol al școlii sale brașovene, spirit poetic și critic în același timp. ale cărui manuscripte au rămas risipite și scrisorile pierdute, Alexandru Bogdan, bunul meu Sandi, sfărmat în bucăți fără urmă în șanțurile galițiene de la Zumina.
În același timp, clasa conducătoare a românilor de acolo, cu episcopii, cu membrii comitetului național în frunte, se întreceau, din înalte motive politice, în demonstrații către stăpîni. Cetirea acestor acte, care, din nenorocire pentru autorii lor, ajunși în cele dintîi locuri ale Bisericii și vieții politice a României unite, s-au păstrat, face ca și astăzi sîngele să mi se suie în față de indignare. De ce le-aș mai însemna numele, pe care le știe toată lumea? Cel puțin omul mai cu vază, sfătuitorul cel mai sigur din rîndurile lor, d. Iuliu Maniu, îmbrăcase uniforma austro-ungară pentru a lupta pe frontul italian, și desigur a trebuit să-l cred cînd, mai tîrziu, mi-a spus cum a simțit o mare bucurie pentru că, trimes în recunoaștere prin acei munți ai originii noastre, a putut să anunțe o strivtoare biruință a italienilor. […].
Comitetul Ligii a ținut un număr de întruniri în care-mi aveam locul. Multe glasuri s-au amestecat acolo ca să ceară o hotărîre,

pentru recomandarea căreia trebuia să închizi violent ochii spre a nu vedea prăpastia care negreșit ne aștepta. Era acolo vorbăria răsuflată a părintelui președinte, care-și dădea bine sama că altele sînt vremurile și altceva cer oamenii. Erau impresionantele vibrații din glasul violent, întretăiat, uneori brutal, în ciuda înfățișării rămase sentimentale, dar cu o voință aprigă în ochii desperant de palid albaștri, al dlui Goga, devenit un fel de șef al pribegilor ardeleni și care scotea din pasiunea sa pentru intervenție accentele dure care au fost cuprinse într-un nou volum de critică politică versificată unde nu era nimic dintr-o duioșie a începuturilor, pe care acuma o disprețuia. Dar, înainte de orice, era dirza deriziune, ieșind și din rotunzii ochi de leu, din aspra față pătrată, din războinicul păr scurt, aspru, drept, din înfățișarea de cărunt general de cavalerie a lui Filipescu, devenit ca o încorporare a vechii boierimi luptătoare, care cere numai pinteni și suliță. Glasul lui adînc avea sonorități inegalabile cînd cerea regelui Ferdinand „să se încoroneze la Alba-Iulia sau să moară pe cîmpia Turdei‖. Nimeni nu impresiona așa de mult, mai ales că se știa îndestul peste ce iluzii vieneze, atîta timp hrănite, calcă el, și ce sigure sînt angajamentele pe care le ia un suflet croit astfel. Suna la dînsul un ton de generații întregi trăite pentru bătaie, și era lesne să se vadă că în cuvintele care cădeau grele ca plumbii din pușcă nu e nimic învățat pe dinafară, nimic adus de acasă, nimic meșteșugit pentru aplauze. Văzîndu-l așa de închegat, de vînjos, de învelit în mușchii de fier, cine ar fi putut gîci că, peste cîteva luni numai, atunci cînd în sfîrșit România aruncase zarul, îl vom conduce cîțiva numai, cari nu ne temeam de bombele din cer și, pe lîngă noi, vreo doi-trei agenți electorali. recunoscători și idioți, la mormîntul în care, cu mult prea curînd și pentru lupta care se deschidea și pentru viitorul care era să urmeze, s-a coborît.

Propaganda prin broșuri a Ligei n-a ținut mult. N-aveam bani și lumea, prinsă de griji așa de mari, venea în număr mare la întruniri, fără ca ele să aibă însă caracterul impunător pe care-l doream, dar cetea foarte puțin. Și ideea, răsărită o clipă, a unui mare ziar, capabil să lupte cu cele cumpărate sau întemeiate de cheltuitorii agenți germani, a fost părăsită.

Rămînea Academia Română și cursul la Universitate. La ședințile celei dintîi s-au prezintat pe rînd, în acești ani de neutralitate, Carpații și luptele dintre români și unguri, Sîrbi, bulgari și români în Peninsula balcanică în evul mediu, notele despre Ucraina.

La Universitate, unde se tratase, în alt an, despre războiul balcanic, ceea ce a dat o istorie a peripețiilor lui, care ar fi fost poate cetită dacă se tipărea în altă limbă, s-a vorbit despre Dezvoltarea ideii de unitate națională, învederîndu-se că idealul din momentul de față nu era decît continuarea unei cugetări politice de velacuri întregi, apoi despre

istoria românilor din Ardeal și Ungaria, care, cu îngrijire revăzută și îmbogățită cu fapte, a format două mari volume, traduse apoi și elegant editate în limba franceză, și în sfîrșit despre istoria poporului francez, a poporului nu a Statului, deci a factorilor adînci care i-au hotărît dezvoltarea din veac în veac, îndrăzneață încercare, cu materialul luat de-a dreptul la izvor, care ar fi meritat oarecare considerație. O dată, la acest curs, Regina a apărut, primită de studente ardelene care-și ofereau flori roșii legate cu tricolorul.
Pe alături aveam răgazul să îngrijesc o colecție de documente grecești pentru Academia Română, formînd două volume din
Hurmuzaki și, invitat de Armin Tille, corectorul Istoriei românilor în nemțește, să tratez, în marea colecție a lui Helmolt, acum retras de la conducerea acelei Istorii universale cu bază geografică, pe care o încercase, dar urmărind la Bremer Zeitung și împrejurările de la noi, cu o amenințare către unguri dacă urmează cu detestabilele lor metode, capitolele despre români, bulgari, unguri, albanezi și țigani. Volumul IV, care le cuprinde, a apărut, deși gata încă de la 1914, după 1916 numai, și m-am trezit, spre marea mea uimire și indignare, cu fiecare capitol înnădit în sensul luptei germane, înfierîndu-se în cel românesc „trădarea‖ regelui Ferdinand din cauza soției „engleze—, iar în Prefață se da explicația că, neputîndu-se găsi unii autori din cauza războiului, s-a făcut întregirea – ce întregire! – de nu știu ce „doctor— bon à tout faire, cu părerea de rău, în ce mă privește că, legat de germani și „considerat de dînșii ca unul dintre ai lor‖, i-am trădat și eu, partea mea de colaborație fiind păstrată numai din cauza valorii ei intrinsece. Voiam să fac un proces, dar mi s-a spus că-l voi pierde, după multă cheltuială, și a trebuit să mă
mulțămesc numai cu scrisoarea publicată într-o foaie din Elveția germană și cu protestarea din revista mea franceză.
În tot acest timp, urmăream de aproape și eroica luptă a sîrbilor, cînd învinși, cînd învingători printr-o glorioasă reparație, pînă în ziua strîngerii lor din toate părțile, de bulgari, de austro-unguri și germani, și izgonirea lor cu tunul în epicul exod care i-a dus dincolo de brazda iubită a țerii lor.‖Și dacă mor cei de azi‖, îmi spunea urmașul lui Ristici la Legația sirbească, „să rămîie atîția cîți să poată duce lupta mai departe!‖. La Craiova vorbeam de români și sîrbi în folosul răniților lor și celebram la Institutul sud-est european întoarcerea biruitoare a regelui Petru în capitala sa.
Astfel am ajuns la acea neprevăzută dată din august 1916, cînd o telegramă a lui Ioan Brătianu mă chema, în termini de o
căldură frățească, la București, ca să-mi anunțe că în sfîrșit intrăm în luptă.

Intervenția militară a României

Mă văd în odaia lui Brătianu în momentul cînd ştirile veneau de pretutindeni, mai grele de cum i se păreau meticulosului calculator, care credea că fiecare din cifrele sale e exactă şi socoteala perfect trasă. Război de cîteva luni, două, trei, căci pacea se apropie, şi ea ne va da executarea integrală a tratatului; siguranţă în ce priveşte Bulgaria, neamestec al Germaniei. Lovitură năprasnică, neştiută de nimeni; căci totul a fost pregătit aşa, încît la Viena să nu se afle decît după ce trupele noastre vor fi departe în Ardeal.

Omul mîndru şi rece avea înfăţişarea sigură care se potriveşte cu o astfel de stare de spirit. Nici o întrebare, nici o îndoială. Niciodată n-a părut mai stăpîn: pe dînsul, pe rege, pe noi toţi, pe soartă. Aşa sînt toţi aceia pentru cari sufletul omenesc, care scapă tuturor socotelilor, e un element de care numai poeţii şi naivii pot să ţie samă.

N-avea să-mi spuie nimic, decît, ceva mai tîrziu, să mă întrebe ce-mi rezervam – evident după modestele mele puteri – în drama care stătea să se deschidă şi în care el vedea mai mult o „afacere de Stat‖ decît un sacrificiu, un suprem risc naţional. Cum, credincios prieteniilor sale, întru cît el putea să le aibă în adevăr, dominatorul României dăduse lui Constantin Stere uniforma albastră de colonel-auditor, lui, celui care luptase din răsputeri ca să ne păstreze cu germanii şi contra Ţarului, a cărui mînă o sărutase totuşi, cu devoţiune, la Constanţa, i-am răspuns: „de vreme ce pe Stere l-ai făcut colonel, eu trebuie să fiu cel puţin general—. M-am lăsat ceva mai ieften: de ce nu s-ar face un ziar al frontului? Lui Brătianu nu i-a plăcut. La ce ar folosi, se gîndea el, şi această intrusiune a literaturii, cînd lucrurile sînt aşa de bine puse la cale şi legate aşa de strîns? Ziarul s-a făcut de fapt, şi nu l-a cetit nimeni, cu cîtă credinţă şi pricepere erau puse într-însul. La urmă, a consimţit să deie şi foii mele, pe care am făcut-o zilnică, suma ce-mi trebuia pentru ca să cumpăr hîrtia.

Încolo, nu mai aveam nimic de vorbit. Ce sfat putea să ieie superbul, ajuns la capătul socotelilor sale, de la un biet profesor, de la un adversar politic despreţuit, cu care se plătise printr-o sărutare în momentul decisiv? Dar întîmplarea, care e uneori extraordinar de inteligentă şi-şi are simpatiile şi antipatiile ei, m-a făcut şi data aceasta să fiu martor la momente pe care Brătianu desigur că nu le-ar fi vrut cunoscute, mai ales dacă ar fi prevăzut ce era să se întimple. O chemare la telefon ne întrerupe.‖Nu e nimic, spune el îndată, bulgarii ne-au atacat la Turc- Smil. N-are importanţă. E o simplă demonstraţie. Ştiu eu înţelegerile mele. Şi apoi ei au acolo numai o brigadă, iar generalul Teodorescu o divize‖. Peste un şfert de ceas, o nouă chemare.‖Nu ţi-am spus S-a făcut. I-a răspins.‖

Numai cînd o telegramă în limba germană a căzut pe neașteptate, între ordinele cu privire la internații Centralilor – urîtă practică nouă introdusă de germanii înșiși – și buna doamnă Brătianu a intervenit pentru femeile desperate din acel lagăr, iar Brătianu, care declara că nu știe acea limbă, mi-a trecut-o mie ca să i-o traduc, și ea nu era altceva decît declarația de război a Reichului, ca o umbră trecu pe fața omului celui sigur.
Eu, omul celălalt, nesigur, veșnic nesigur, dureros nesigur și în această clipă cînd, cum am scris-o, se ridica „potirul cel sfînt de sînge și de lacrime‖, m-am dus spre casă, departe, supt munte, chinuit de gîndul ciocnirii de la Turc-Smil, în care, „neapărat‖, nu trebuia să fie decît o „șiretenie‖ a „amicului‖ nostru Radoslavov, președintele de Consiliu bulgăresc – și apoi, „noi avem acolo o divizie, iar bulgarii o singură brigadă‖.
Cîteva zile, nici o veste însemnată nu mi-a venit. Apoi revelația zguduitoare a încăierărilor pe viață și pe moarte în Turtucaia neisprăvită și fără pod, pentru care a fost izgonit din armată colonelul Botez, a cărui față de cîne bătut am mai întîlnit-o cîndva în viață. Aveam presimțirea netedă că începutul de la Turc-Smil, „simpla demonstrație‖, continuă. Neștiind la cine să mă îndrept pentru a mă despovăra de sarcina care-mi zăcea pe inimă, insuportabilă, am chemat pe un prieten, recomandat pe vremuri de Scurtu, pe ardeleanul naționalist, pe dîrzul mocan, stimat pentru puterea convingerilor sale, care era colonelul Verzea, director al Poștelor și Telegrafelor. Răspunsul a fost scurt și expresiv. Expresiv nu numai pentru teribila știre pe care o transmitea, dar și pentru starea de spirit a cui vorbea, răpezit și brusc, cu intonația care arată că i s-a îndeplinit o profeție sau că e bucuros de rezultatul pe care-l așteaptă:‖Ei, ce să fie! A căzut Turtucaia—. Și comunicația s-a întrerupt de o mînă plictisită. Peste cîteva luni Verzea va fi primar al Bucureștilor supt ocupație, conducerea supremă a trădării fiind în mînile „colonelului‖ Stere. Așa lucrează oamenii cu calcule perfecte în alegerea acelora de cari se servesc… Și, dacă primului i se vor smulge fireturile de plutonul de degradare, celait, supt atotputernicia calculatorului fără greș, va face o călătorie de internare la un sanatoriu din Elveția și se va întoarce reprezintant moral al Basarabiei sale.
Cum era pregătit lucrul „sigur‖ am putut s-o văd de altfel mai aproape de mine cu propriii mei ochi. Generalul Tănăsescu, comandant al sectorului de pe valea Teleajenului pînă la Săcele, a venit, deși necunoscut, la Văleni, să mă întrebe, cu tonul cui oferă o călătorie de plăcere, dacă nu merg în Ardeal. Am luat cu mine un pardesiu, o blană și harta etnografică adausă de Casa Perthes la un studiu al meu din Petermann's Mitteilungen despre întinderea elementului românesc. Generalul a rîs:‖Se vede profesorul—. Adecă

și după hartă, dar și după blană.
Am trecut pe drumul străbătut de mici grupe de soldați, cari mergeau ca în patrulă, am văzut la graniță stîlpul dat jos, casa cantonierului ungur dărîmată, cu albinele din stup care se trudeau să-și facă un nou adăpost, ne-am împotmolit la Șanțul Vechi, sămănat cu zdrențe de uniformă și cartușe trase, într-o mizerabilă gîrlă, și noaptea se lăsa cînd am fi putut pleca spre Săcele, de unde venea, înroșindu-mi obrazul – de ce n-aș spune-o? – o „pradă de război—, cu mobile și alte accesorii pe care Tănăsescu părea c-o găsește firească și care pe urmă s-a pus la… loterie. – Mergem înainte? – Știu eu? După ce văd, riști să cazi în mîna ungurilor din păduri, și ar fi ceva să te vadă pe d-ta. cu mine împreună, care nu sînt general, pe străzile Budapestei. – Atunci să ne întoarcem!
Și ce întors! Înainte de mănăstirea Cheia, cum aținisem, mașina, superbă, condusă de un enorm tînăr om politic de provincie, care scăpase astfel de front, era să cadă în fundul prăpăstiei unde curge Teleajenul; la Cheia nu mai era benzină, și s-a dus cineva s-o caute la Izvoare, ca să se constate că benzină era. Și în acest timp am dat pardesiul, inutil, generalului, care tremura de frig în vîntul muntelui. Peste poduri nepăzite, la Drajna, sentinela, al cărui șef, „elevul‖ de administrație, „domnul ilef‖, era la Văleni să joace cărțile, a tras asupra automobilului unde era șeful său suprem, care nu știa parola, iar la poarta casei mele generalul m-a rugat să-i las pardesiul fiindcă, în loc de a merge la Buzău, unde-i era comandamentul, se duce acasă, la familie,
în București. Ce-mi mai trebuia ca să știu ce război facem? Campania în Bulgaria nu ne învățase nimic. Dimpotrivă, prin rezultatul favorabil, ne nărăvise numai.
Peste puțin eram la București, unde mutasem ziarul. Din odăița mea de la Hotel Regal scriam cea mai mare parte a lui, zi de zi, ajutat, pentru partea tehnică mai mult, de un tînăr inteligent, care părea deosebit de devotat – cum sînt ai noștri, nu e așa? pînă la moarte… – d. Al. Cusin, fost elev de la Iași al dlui Cuza, despre care în acele zile nu se vorbea nimic și care n-avuse nici un schimb de vederi cu mine. În această odaie de otel am văzut intrînd ca o furtună pe d. Goga, în uniformă de soldat, care-mi
vorbi cu ochii pe care-i face cînd e vorba de un lucru mare, de grozăviile de iad, de „infernul lui Dante», pe care, de la Oltenița, îl văzuse la Turtucaia. Cu iuțeala fulgerătoare a concluziilor sale, acela care nu consimțea încă de atunci să fie numai un mare poet îmi declara că de acum nu mai e nimic de făcut – o știam din gura lui încă de la răscoalele țerănești, după care au urmat cunoscutele negocieri ardelene cu Kristoffy, ministrul de Interne al Ungariei – și că rămîne, acum cînd nu mai era celait refugiu, decît revoluția. Da, revoluția…

Cum nu mi-am atribuit niciodată un rol într-o prefacere așa de grozavă, m-am mulțămit să răspund:‖Eu sînt bătrîn: fă-o d-ta, și eu voi privi la dînsa—. Peste cîteva zile, criza de desperare trecuse; pe străzile Bucureștilor, cu un pas în urmă, d. Goga întovărășea pe Nicolae Filipescu, care nu spusese niciodată că mîntuirea stă într-o revoluție, deși el ar fi putut s-o conducă.

Din cînd în cînd împrejurările mă duceau la Ionel Brătianu. Toată siguranța se topise în flăcările Turtucaiei. Aveam înaintea mea un om zdrobit, vorbind încet, cu gîndul aiurea, luînd hotărîri inexplicabile, ca aceea de a încredința bătrînului general Crăiniceanu, deprins cu alte vremuri, comanda supremă în Ardeal, unde era totuși un om ca generalul Prezan, care niciodată nu și-a pierdut firea. – Dar d-ta n-ai vrut să-l trimeți pe Crăiniceanu în Rusia pentru a ține, cum dorise, conferințe în timpul neutralității… – Da, da, însă l-a cerut armata. La însușirile, superioare, ale generalului Averescu, la acelea, incontestabile, ale colonelului Sturdza, nu se gîndea decît doar pentru cine știe ce misiune defensivă în ceasul ultimei catastrofe.

Îndată ce s-a văzut că lucrurile merg rău, nu mai era un om, în toată lumea politică, la care să te adresezi pentru a-ți adăugi încrederea ce ai mai fi putut-o avea față de astfel de dovezi. Pe cînd trupele noastre, încredințate unui general cu nervii bolnavi, erau date peste cap în Dobrogea, pînă ce un ofițer superior în subordine, ca Rasoviceanu, a dat curaj de rezistență soldaților, cari nu mai știau ce e cu dînșii, pe cînd cele din Ardeal, aruncate peste graniță de apariția germanilor, cu trupe alpestre de o experiență de doi ani, apărau, neschimbate cu săptămînile, o graniță de o întindere nemăsurată, pe cînd îndrăzneața contraacțiune a generalului Averescu, care fusese descoperit în sfîrșit așa de tîrziu, rău servită de o aviație aproape neexistentă și de o flotilă mult inferioară monitoarelor austriace, era tăiată, în mijlocul primelor și grelelor ploi de toamnă, de capriciul generalului Iliescu, rămas‖Napoleonul‖ primului ministru, amicul și fostul său coleg, țara era, în cel mai deplin înțeles al cuvîntului, fără stăpîn. Regele însuși apărea numai din fuga automobilului, fără să știe nimeni ce vrea, ce face, ce mai înseamnă.

Șeful guvernului era, și va rămînea multă vreme, total neexistent: niciodată n-am văzut o mai prăpăstioasă cădere de la siguranța supremă la paralizia absolută. Ministru de Război era Vintilă Brătianu, excelent administrator, perfect contabil, om de muncă fără preget, dar complect lipsit de acel fluid care e necesar la conducători în mijlocul unor astfel de nenorociri, așa de mari și așa de neașteptate și, pe lîngă aceasta, neavînd nici o competență în conducerea tehnică a războiului, care rămăsese în mînile unui șef atît de compromis printr-o neacțiune ce sămăna cu absoluta inconștiență. Secretarul de la Război, generalul Burghelea, un nume care nu zicea nimic, venise

speriat de pe frontul ardelean, încredințat de două lucruri, pentru care putea să jure și înaintea lui Dumnezeu: că tunurile germane sînt grozave și atît de obraznice încît și-au permis să arunce țernă și asupra unui om de rangul lui și că toți ardelenii români sînt niște trădători, cari merită împușcați. Mi le-a spus mie, uluit, la Ministerul de Război.

Pentru contactul cu populația, care pierduse capul cu desăvîrșire căutînd zădarnic să interpreteze laconismul unor comunicate capabile de sa zăpăci și mințile cele mai echilibrate, era d. Duca, a cărui părere despre soarta războiului se formase încă din cele dintîi zile: totul era: pierdut. A trebuit ca, la cenzură, să redactez eu un apel către cetățeni, recomandîndu-le liniște și încredere, în momentul cînd străzile răsunau de camioanele care începeau să mute ce se mai putea muta, în Moldova.

Această populație, care petrecea zile de îndoială și nopți de spaimă, cu felinarele înzăbrănite și ferestrele învelite în hîrtie albastră, s-a arătat mult superioară acelor cari trebuiau s-o îndemne și s-o susție. După prima panică a zeppelinului, care a coborît la otelul meu lumea în pivniță, eu însumi ducînd un somn întrerupt, gata de plecare la căderea, ce se aștepta, a bombelor asupra clădirii, sunetul lugubru al clopotelor, șuieratul sinistru al vardiștilor, dintre care nici unul nu și-a părăsit postul, nu emoționau decît delicatețea de suflet al celor de sus. Încolo, în zgomotul detunăturilor, lumea își căuta de treabă ca în zilele obișnuite: de aceea și măcelul din Piața Sf. Gheorghe, cîteva clipe după ce o părăsisem, întrerupînd o prea lungă conversație cu vioiul ministru al Italiei, așa de mic și așa de animat, Fasciotti, care voia cu orice preț să-mi explice ce a fost generalul Oreste Baratieri și cum s-a ajuns la catastrofa militară de la Adua. Doar dacă se goleau restaurantele, unde se vedeau și cîțiva aviatori francezi, dar din nenorocire, sus în cer avioanele lor lipseau; acele restaurante în care am văzut, în ceasurile cele mai nenorocite, petrecînd banda Stere, cu intelectualii și profesorii ei cu tot. O dată, am rămas singur la masă, cu chelnerul care-mi făcea liniștit socoteala. Lumea era la ferestile otelului meu cînd o schijă, care mi-a fost adusă caldă încă în odaie, lua o parte din obrazul copilului croitorului de jos. Tînărul meu amic, D. Ciotori, în care e atîta inteligență și atîta voință, care venea să-mi facă zilnic cursul de politică și strategie, […] își primbla micuța siluetă pe străzile amenințate de ploaia de foc. Băiețașul cu corecturile venea să mă caute la Academie cu singura grijă de a nu pierde șpalturile iar, în ziua chiar a celui mai odios masacru, înaintea caselor cu litere, tipografii mei din Pasaj culegeau articolele, pe cînd de jur împrejurul lor crăpau bombele. În Biblioteca

Academiei, elevele mele de la Universitate nu se clinteau de la pupitre

nici atunci cînd zgomotul detunăturilor era mai asurzitor și gropi se săpau în vecinătate; adăpostul subteran pe care-l făcuse d. Bianu nu servea decît unor membri mai fricoși ai societății; era rușine să-l fi și văzut, și nu știu nici acuma unde era. Cu vechiul funcționar Tuducescu în față, lucrînd pe îndelete la fișele sale, foiletam, căci nu-mi era mintea la un lucru mai serios și mai greu, revistele ilustrate din donația de artă Filipescu, ca să caut material pentru cartea mea Relations entre la France et les Roumains, apărută întîi ca articole în l'Indépendance, după ce fusese refuzată de Academie, care se ținuse „neutră» în neutralitatea oficială a țerii.
Dar evenimentele se îmbulzeau amețitor de răpede în acea dulce toamnă, una din cele mai frumoase pe care le-am văzut, indignător de indiferență la încordările și suferințile noastre. În ziua cînd s-a aflat căderea Constanței, am mers la Ministerul de Război ca să aflu ce este supt comunicat.‖Ce să fie? ce să fie?‖, a fost răspunsul generalului Burghele.‖Ce e acolo în comunicat!‖‖Dar n-am venit pentru atît—.‖Ei ce, ei ce? A căzut Constanța.‖ Și, pe urmă, scurt, limpede, ca și cum n-ar fi fost vorba decît de o neapărată concluzie, trasă matematic:‖Dacă aveți patriotism, de ce nu încheiați pacea?‖
Supt impresia acestui teribil răspuns am căutat din nou pe Brătianu, deși-i făgăduisem că nu-l voi mai vedea, odată ce în sufletul lui este numai ce constatasem cu durere. Au trecut cîteva zile pînă i-am putut vorbi, zile de un astfel de chin încît, căutînd cui să i-l mărturisesc, m-am dus și la colegul Bianu, deși-i știam sentimentele, și el însuși a rămas înspăimîntat de ce-i umbla prin cap secretarului general de la Război. Brătianu m-a ascultat foarte liniștit, pentru ca, după ce-i înfățișasem ce e cu omul care nu era la locul de cea mai mare răspundere, să mă întrebe:‖Ai d-ta unul mai bun?‖ S-a pierdut apoi într-o cugetare mută, pentru ca, amintindu-și de teribila sentință a generalului, să exclame:‖Pacea separată; dar putem noi avea astăzi pacea separată?‖ […].

Catastrofa războiului

O călătorie la Vălenii de Munte mi-a dat subit noțiunea materială a imensității dezastrului, care întrecea orice închipuire. Din păsurile Ardealului venea ca o invazie a groazei și a desperării, pedepsind sîngeros ușurătatea și dezordinea. Soldați fără legătură între dînșii, ofițeri călări, automobile militare, țerani, femei, bătrîni, ca în timpul marilor năvăliri înaintea ciamburilor tătărești. Și, element de rușine, în mijlocul șivoaielor spaimei, vitele de rasă pe care ordonanțe le mînau la vale pentru ofițerii lor.
În cerdacul casei mele erau rude ardelene fugite de șireang.
Nu era timp de pierdut, rezistența la păsuri, glorios de stăruitoare, timp

de peste două luni de zile, neputînd fi prevăzută nici de aceia cari cunoșteau mai bine marile însușiri de vitejie și răbdare tăcută, cu dinții strînși, a țeranului, omul serios al acestui neam. Am trimes pe ai mei, cu tot ce au putut prinde într-o boccea, la trenul din Moldova, am luat toată corespondența mea ca să nu fie spînzurați de pe urma ei atîția fruntași ai luptei ardelene, am adaus cîteva cărți mai rare și, la căderea serii, am plecat și eu, luîndu-mi rămas bun de la casa pe care nu știam de voi mai revedea-o. Vîntul scutura florile din grădină și cînii credincioși mă priveau din pragul porții: soldații ocupației erau să-i omoare, iar în locul florilor am găsit grămezi de uscături mucede, femeia care de milă voise să-mi ude rododendronii fiind amenințată cu împușcarea.

De ar putea spune buna mea casă ce a răbdat pe urmă! Mi-o destăinuiră, pe lîngă ruina sămănată pretutindeni, însemnări scrise și alte urme, pe care le păstrez încă.

Pe ușa de intrare se văd liniile cu creionul prin care locuința, întrebuințată întîi pentru birouri și pentru a da un pat comandanților, e destinată „oficiului porcilor‖ (Schweineamt), cu data exactă cînd i s-a atribuit acest nobil rost: „oficiul porcilor—nu însemna de altfel, cum aveam dreptul s-o cred, identificarea zoologică a locuitorilor celor noi, ci fabrica de jamboane instalată acolo. Odaia noastră de mîncare ajunsese neagră de fumul bucătăriei speciale. În ce privește adevărata bucătărie, menirea ei fusese alta: fiind cu ciment pe jos, acolo stăteau caii, animale mai nobile decît unii din stăpînii lor: își poate închipui cineva ce au lăsat pe urmă. Iar pînă la încartiruirea lor ei erau legați de unul din cei mai frumoși meri ai mei care a rămas strîmb și pînă astăzi, dar coaja, aproape total distrusă, s-a refăcut complect, și an de an, el se acoperă de cea mai albă floare și de rodul cel mai bogat, cum o va face poate și multă vreme după ce nu mai voi fi eu acolo. Pe una din ramurile vînjoase ale bătrînului gutui care a murit pe urmă, un oaspete maghiar a săpat‖Eljen Magyarorszag‖. În casa însăși se văd pe ușa odăii de dormit găurile de care se prindea lanțul cînelui care coabita cu șeful detașamentului de ocupație, și alte împunsături, pe alte uși, păstrate și acelea, arată unde se fixau comunicatele. În salon mi-a fost cu neputință să curăț crasa pe care au lăsat-o pe frumosul lemn de paltin bucovinean, înflorat cu desemnuri populare, mînile celor care-și făceau pe dînsa ocupațiile de birou. Pivnița era plină de fierării și de coșuri pentru prune. În ultimul timp, o oarecare curățire a fost datorită numai prezenței femeilor care erau aduse, cînd ici, cînd colo, pentru a îmbuna suferințile eroilor.

Mobila mea călătorise în parte, și în locul ei se adăugise cîte ceva luat din vreo casă străină. Tablourile se împrăștiaseră unde putuseră găsi amatori: numai frumoasele flori ale lui Grigorescu fuseseră desprețuite și, luîndu-se bogatul cadru aurit, ales de pictorul însuși, pînza fusese

aruncată, ca o cîrpă netrebnică, în cămară.
Musafirii arătaseră o deosebită pasiune pentru cărți și tot ce e în legătură cu cultura; numai cît metoda întrebuințată pentru aceasta le aparținea. La tipografie, prefăcută în local de închisoare, deci complect devastată și degradată, cu ferestile prinse în sîrmă ghimpată, depozitul s-a golit răpede de miile de cărți, între altele frumoasa ediție în format mic a autorilor vechi; o marfă de zeci de mii de lei a dispărut fără urmă, despăgubirea ce mi s-a acordat apoi, binevenită, fiind minimă. Clișeele erau întrebuințate pentru foc, nu numai din cauza flăcării bune pe care o dă lemnul vechi dar, mi s-a spus, și pentru lumina albăstrie a zincului care se topește. Bunii soldați ai cultei Germanii aveau nevoie și de astfel de distracții.
Dorința cea mare a ocupanților era însă aceea de a-mi găsi biblioteca. O parte, cu prețioase tiraje aparte, cu broșuri extrem de rare, cu cărți purtînd dedicații și însemnări, era la dispoziția lor, ca și un număr de documente uitate, între altele actul cel mai vechi de la străbunul „galeongiu‖, imediat după 1760. Din ea n-a rămas absolut nimic: totul s-a furat ori s-a ars. Din cele pierdute, ostașii noștri cercetînd la Budapesta prada cărților, n-au găsit, cu fragmente din corespondența tipografiei și din corespondențe străine, decît lucrarea lui Vlahuță despre Grigorescu și frumoasa carte a dlui Gerota despre monumentele venețiene ale insulei Creta. Pe dînsele era iscălit larg, cu sentimentul proprietarului legitim, un domn Gágyi Jenö care, înainte de aceste împrejurări, istoric rîvnitor, făcea notițe despre cărțile românești la una din marile reviste de specialitate din Budapesta.
Această procedare mă face să mă gîndesc la ceea ce, în circumstanțe întru cîtva asămănătoare, dar firește fără ca mîna mea de „biruitor‖ să se fi atins de lucru străin, am crezut că trebuie să fac eu însumi. Ori de cîte ori mi s-a prezintat o carte furată, am refuzat-o, primind doar, rareori, volume sau documente cărora nu li se mai putea găsi urma și a căror origine nu putea fi bănuită. Gînd un colonel prieten a crezut că-mi poate aduce, în prima fază, fericită, a războiului, două vase de preț, le-am răspins cu indignare. Cînd, după război, la vizita făcută de Liga Culturală vechii stăpîniri a lui Ștefan cel Mare din Cetatea-de-Baltă, am cercetat și castelul contelui Haller, care lăsase, ca o protestare contra jafului făcut de țeranii de pe moșia sa, biblioteca risipită și documentele sfîșiate pe podele, și mi s-a dat de cineva din sat o carte pe care am găsit pecetea stăpînului, ea a fost trimeasă imediat prin poștă aceluia care avea drept asupra ei. Mi se pare că o elementară solidaritate morală între oamenii culți cere aceasta.
Cele mai multe din cărțile mele erau la Institutul sud-est european în București, și de aceea au scăpat, salvîndu-se astfel o harnică operă de adunător timp de mai multe decenii: voi arăta mai departe soarta

colecției, care e astăzi la îndemîna oricui. Cîteva cărți numai le-am găsit înstrăinate la anticarii cari-și aveau pe atunci lăzile pe cheiurile Dîmboviței și cari mi le-au restituit fără nici o obiecție. Dar miile de volume, unele frumos legate, de care mă foloseam în lucrul meu zilnic, fuseseră coborîte, de lucrătorii mei credincioși, după indicațiile ce dădusem, în odaia secretă de supt scîndurile cerdacului, în ascunzișul pe care boierul de pe vremuri și-l pregătise pentru clipe de supremă primejdie. În zădar au cerut ocupanții, lucrătorilor rămași, și cu amenințările cele mai impresionante, să le spuie unde mi-am găvozdit biblioteca. Li s-a răspuns că voi fi luat-o cu mine. Iar stăpînitorii se primblau zilnic pe scîndurile a căror mișcare și al căror răsunet le-ar fi putut arăta unde se află o nouă și atrăgătoare pradă. La întoarcere, unul din colaboratorii mei la tipografie mi-a anunțat că scumpele mele cărți sînt păstrate, și ele mi-au revenit la București cu izul îndelungatei petreceri la umezeală și uneori cu neștersele semne ale acesteia. La București, corespondența mea fusese descoperită, dar prietenul meu, librarul Suru, fiind și el refugiat în Moldova, dna Suru a dat agenților poliției militare ce trebuia ca să tacă, făgăduind și o distrugere care nu s-a făcut. Astfel am pierdut în aceste grozave împrejurări mult mai puțin de cum mă puteam aștepta.

Tipografia fusese păstrată de germani pentru proclamațiile și înștiințările lor. Cum „nu plătisem impozitele‖, ei anunțaseră scoaterea ei la licitație, dar prietenii din Vălenii de Munte, în frunte cu bunul șef al gării, Dimitriu, care era să moară pe urmă ars, s-au oferit s-o cumpere ei, păstrînd-o astfel. Casa însăși era menită unei distrugeri în ultimul moment. Plecarea s-a făcut însă cu atîta grijă încît s-a uitat făgăduiala pedepsitoare. Dar se chemase toată țigănimea pentru a-și împărți ce mai era înăuntru: din nou, Dimitriu a intervenit, oprind inconștientul jaf. În localitate, germanii, întrecînd cu mult pe austro-unguri, fuseseră deosebit de cruzi. Pentru o veche armă de vînătoare rămasă într-un colț se rostea osînda la moarte, îndată adusă la îndeplinire. Mi s-a spus că un nenorocit a fost silit să-și poarte crucea pînă la locul de execuție.

Munca silnică era la ordinea zilei, și nimeni nu era cruțat. Brutalitatea celor ce descălecaseră în casa lui așa de bine gospodărită a scurtat zilele bătrînului boier Iancu Cereșanu, care fusese, icoană a altor timpuri, o providență pentru oricine avuse nevoie de ajutor: sicriul lui pe un car cu boi a fost dus singuratec în umbra plopilor cimitirului. În acest timp alții, și mai ales altele, se puneau la dispoziția ofițerilor germani, cărora li se dădeau petreceri, ei fiind urmați apoi cu adînci păreri de rău la plecarea lor din Văleni. Educația patriotică nu fusese dată acestui popor nici prin netrebnica școală, nici printr-o bună cetire literară. Dar ceea ce lipsea claselor de sus, poporul o suplinea prin instinct, acel minunat popor care căuta și în neobișnuite lumini pe cer

vestea că „se întoarce România‖.
Săptămîni de zile le-am mai petrecut în București, mîngîiat și întărit, în ciuda veștilor rele care se îngrămădeau și a prevederilor despre ceea ce fatal trebuia să se întîmple, prin stăruitoarea muncă la ziar. Rămas cu gîndurile mele, n-aveam la cine să întreb cu privire la ultimele noastre sforțări. Pe șeful guvernului mă hotărîsem să nu-l mai cercetez: ce mai puteam avea comun cu cine regreta că nu se poate încheia o pace separată! D. Duca era însăși întruparea îngrozită a dezastrului, tot mai evident. Iar, în ce privește pe ministrul de Război, Vintilă Brătianu. două amintiri vor ajunge ca să i se vadă starea de spirit.
După plecarea alor mei la Ploiești pentru a lua trenul de Moldova, mă întorceam la București, într-un tîrziu. La gară, voinicul șef Bengescu mi-a spus cu groază că‖Predealul nu mai răspunde la telefon‖: deei frontul ar fi spart acolo și valul ar fi să se reverse asupra văilor deschise. Eram rugat să duc vestea aceasta la București. Pe frumoasa noapte cu lună alergam grăbit către capitala amenințată cu invazia. Dar în oraș nu era nimeni dintre aceia cărora le-aș fi putut vorbi: de frica avioanelor dușmane dormeau pe la prieteni din împrejurimi. Numai Vintilă Brătianu, care tocmai conducea pe Procopiu, era acasă și treaz la acel tîrziu ceas de noapte. M-a ascultat și a dat din umeri:‖Se poate să se fi rupt frontul‖. Cu același calm îmi vorbea peste cîteva săptămîni:‖Nemții au trecut pe la Zimnicea. Vor veni la București… – Și Parlamentul, noi, ce facem? Cum vom fi înștiințați? – A,
îi vei vedea. D-ta ai putea să și rămîi. Ba poate, pentru că ai scris contra lor, te-ai putea și duce…‖
În vederea perspectivei așa de senin puse înaintea mea de dînsul, am încercat să văd dacă m-aș putea strecura schimbat de haine. O mantie și un potcap puse la dispoziție de arhimandritul Scriban mă transformaseră așa încît credinciosul portar Frățilă, care scrîșnea din dinți de cîte ori Stere primea o telegramă nemțească, nu m-a putut recunoaște în călugărul care ieșise cu arhimandritul. A sta în otel devenise însă imposibil: în marea îmbulzeală de ofițeri întorși de pe front […], odaia mi se deschidea în lipsă, și găseam păduchi pe perinele mele; ei începuseră a mă năvăli. Murgoci m-a luat atunci la dînsul, și tot mulțămită lui am putut scăpa cu viață; fără domiciliul silit sau fortăreața care au cuprins peste cîteva zile oameni ce greșiseră mult mai puțin față de Centrali decît mine, un Rădulescu-Motru de pildă, al cărui colaborator la publicația lui, Noua revistă română, fusesem.
D. Duca a fost întrebat serios asupra rostului care, în fața ocupației iminente, se rezervă parlamentarilor, și răspunsul a fost îngăimat:‖Poate, cîndva… Se va spune la timp—. În acea seară chiar,

Murgoci, hotărît să plece și el, mă lua la gară și, călăuzindu-mă prin amestecul de lume grăbită în presimțirea sfîrșitului, mă ducea la unul din trenurile de evacuare a ministerelor, la cel pentru Comerț.
În colțul vagonului unde mă așezasem am petrecut douăzeci și patru de ceasuri chinuitoare, fără a vorbi cu nimeni, aproape fără a pune nimic în gură. Noaptea era străbătută de lumini ciudate. În ziua următoare, trenul regal a trecut pe lîngă noi, ultimă expresie a catastrofei. Tîrziu, seara, mă coboram la Nicolina, și îndată, pe străzile murdare ale mahalalei, cele dintîi uniforme rusești apărură, în floarea pămîntului, cu lungile mantale măturînd praful. […]
Am găsit pe ai mei, fără prieteni în ceasurile grele, părăsiți după adăpostirea de cîteva zile în primitoarea casă a preotului Bobuleseu, cercetător istoric pasionat, într-un cămin de studenți, care fusese închis și devenise astfel unul din multele adăposturi ale refugiaților. Casa aparținea maiorului Bonciu, a cărui cea mai călduroasă dorință, manifestată mai tîrziu și prin amenințarea că ne va sparge geamurile, era să ne vadă plecați de acolo. Bună casă moldovenească, năpădită însă de ploșnițe.
Peste o străduță îngustă se pregătise cartierul primului ministru, casă de veșnică tristeță, în care, ca și cum n-ar fi fost în mînile lui nici o putere – totul trecînd în sama armatei, care și-a găsit un șef adevărat în calma siguranță a generalului Prezan, om de rasă —, nu intra un automobil, nu sosea un om la raport, afară de prefectul de poliție Corbescu, un Sosie al dlui Goga, blond, cu ochii albaștri, speriat […] În față, pe acea simpatică Stradă Romană, era Spitalul, care trebuia pe urmă să ieie foc, ca multe clădiri cu contabilitatea încurcată; ceva mai departe se adăpostea familia C. D. Anghel.
Dar mediul rezistenței în dezastru nu exista. Nu exista deloc. Iașul însuși, unde revenisem de atîtea ori, în ospitaliera casă a prietenului Șumuleanu, găsind un așa de bun spirit – suplinisem chiar pe Xenopol, acuma cu totul pierdut, o ultimă rămășiță din geniala lui inteligență licărind numai în fund, pe cînd buzele repetau le nesfîrșit ultimele cuvinte auzite, și fusesem primit…admirabil de decan, Philippide, care mă invitase în scris să fac „un lucru serios‖, și nu conferințile cu care obișnuisem pe ascultătorii mei —, părea mai curînd plictisit, tulburat în liniștea lui patriarhală de această necontenită îmbulzire a unor oameni necunoscuți și nesimpatizați cari, pe lîngă aceasta, erau adesea de o pretenție ce putea în adevăr să indigneze, și uneori și de o brutalitate deosebită. Casele se închideau, părăsindu-se odăile uzurpate. Din vechea și marea prietenie, din lunga luptă pe care o purtasem atîția ani alături, la d. Cuza nu mai rămăsese nimic: pînă la

ședințile Camerei ne-am văzut poate o singură dată. În fiecare din noii veniți se vedea parcă unul din vinovații grozavei nenorociri. Și se simțea tot mai mult […] că oamenii ar fi preferat acea legătură cu germanii pe care o ceruse tot clanul Stere, cu deosebiții săi Botezi, ca și profesorul de slavistică Ilie Bărbulescu, a cărui sfidare insuportabilă a trebuit să fie pedepsită cu pumni și palme într-o gară. Chiar oamenii cu sentimente bune în fond colportau știri false de înfrîngere și făceau glume cu privire la ceea ce așteaptă, „fără Mare‖, adecă fără Dobrogea,‖România Mare‖. Era o atmosferă pestilențială de te înăbușeai.

În guvernul însuși nu se găsea nici un om de energie, Pherekyde chiar dezmințind figura lui de luptător medieval și dispărînd cu totul din actualitate, iar umbra lui I. I. Brătianu, mititelul, blajinul și așa de nedrept neglijatul Porumbaru pierzîndu-și ființa o dată cu dispariția luminii de la care pleca; Vintilă Brătianu, în sfîrșit, își îndeplinea cu o perfectă conștiinciozitate de bătrîn birocrat însărcinările exterioare. Ceea ce slăbea și mai mult direcția era o oarecare nesinceritate față de războiul în care guvernul se aruncase pe baza unor calcule rău făcute de șeful care de fapt existase el singur la început. Pe de o parte se păstrau oarecare legături cu Bucureștii, unde Procopiu, lăsat anume acolo, avea o anumită misiune, cum o avea una și profesorul Tzigara-Samurcaș, lăsat cu grija reședințelor regale și capabil de a trece, pînă în intimitatea ocupanților, cu mult peste aceste atribuții precise. Aceasta fără a mai pomeni tot ce continua să fie între oamenii de stînga ai partidului, ca d. Sassu, și acela care de a doua zi după catastrofă dezbrăcase haina de colonel român pentru a fi unealta, supusă față de stăpîn, insolentă față de populație, a ocupanților. În plină Cameră se va declara de pe banca ministerială că, da, Procopiu a rămas la București din ordin. Iar, pe de altă parte, se făceau, încă de la început, pregătiri de retragere în Rusia, pînă la Harkov, părăsindu-se astfel credința că pe noul front s-ar putea produce o rezistență durabilă și cu folos.

La opoziție, starea morală nu era mult mai bună. Take Ionescu rămas – după însușirea de către Marghiloman a rolului de împăcător cu Centralii și după moartea lui Filipescu – singurul șef posibil al unui partid conservator de care nu-l lega nici nașterea, nici mediul, nici ideile fostului „democrat—, vroia continuarea războiului, dar realitatea luptei înspăimînta un suflet iremediabil timid. Lîngă dînsul, conservatorii vedeau, din imensa nenorocire, în primul rînd posibilitatea, necesitatea chiar de a înlocui regimul, cu omul care o provocase. De fapt, după rămînerea supt o ocupație, pe care cei mai mulți înțelegeau s-o întrebuințeze tot pentru blăstămatele scopuri de partid, a foștilor junimiști, credincioși originilor sub-germanice ale grupării, și chiar dacă erau așa de „franțuziți‖ ca un C. C. Arion,

partidul conservator de la Iași era reprezintat printr-unul din fiii lui G. Gr.Cantacuzino, Mihail om onest, bun, blînd, gras, care făcuse odată un discurs frumos – fratele său Grigore continua la București relațiile sale cu dușmanii —, apoi prin șeful moldovenilor, D. Greceanu care, de altfel, om cu tradiții de bună și adevărată, deși mediocră boierie, își arătase pe front dorința de a servi țara – și atît, afară de clientela, personală și permanentă, a admiratorilor lui Take Ionescu. Nu se relevase încă prin nimic în viața politică fostul secretar de Legație, C. Argetoianu care, opus oricăror reforme dăunătoare marii proprietăți și socotindu-le ca o concesie făcută unei sentimentalități desprețuite și ca o experiență foarte riscată, exprima păreri strict tradiționale, peste care politicianismul alor săi trecuse de multă vreme. Era încă unul din oamenii cari vedeau în neașteptatele împrejurări așa de triste baza unei acțiuni proprii, în orice direcție ar fi să se îndrumeze.
Conservatorii propriu-ziși mi s-au adresat și mie pentru a-mi cere să adaug ce influență aș putea să am față de Regele, care păstra, în aceste zile de vădire a caracterului fiecăruia, o atitudine nobilă și demnă, pentru ca să li se treacă lor mîna, fără ca pentru aceasta să mi se facă propuneri precise de colaborare ori să mă lase să înțeleg ce ar voi să facă dacă li s-ar da puterea.
Am refuzat orice ajutor și chiar orice discuție în ce privește asemenea planuri. Știam, ca și toată lumea de altfel, ce pot ambițiile nesprijinite pe ceea ce ar fi îndreptățit asemenea aspirații la un ceas ca acela și, pe lîngă aceasta, îmi dădeam sama că, totuși, față de incapacitatea de acțiune a lui Take Ionescu, așa de ușor terorizat, pînă și tăcuta îndărătnicie a lui I. I. Brătianu, ascuns de toți în bîrlogul lui din strada Romană, e încă de preferat.
În partidul liberal, în ce se mai putea vedea dintr-însul, nemulțămirile erau enorme. La Galați, d. Orleanu, unul din miniștri cei noi ai lui Brătianu, dezaproba public pe șeful care adusese o astfel de calamitate asupra țerii, și el nu era singurul care să vorbească astfel. Și credința celor mai de aproape oameni de casă se clătina în vîntul cumplit al dezastrului. Omul care nu putea să animeze pe alții s-a găsit complect izolat, lipsit de orice sfat care ar fi putut să-l susție. Nu pot ști cît îl vizita un altul din oamenii pe cari el, în timpul de autocratică diriguire, îi crease aproape din nimic: Al. Constantinescu, a cărui inteligență, în general recunoscută, era dăunată însă printr-o înfățișare fizică pretind la ridicul și prin reputația pe care o avea acest om de un perfect simț practic, singurul în tot partidul, că urmărește și sprijină orice afaceri. Acesta măcar nu s-a îndoit niciodată, dar trecerea-i era atunci destul de mică printre ai lui, deși Regele îl prețuia foarte mult, aicîndu-i totuși pe numele unei porecle injurioase, pentru că era unicul cu care se putea lucra în adevăr.
Dacă un Gheorghe Mîrzescu, gazda pribegilor prieteni, acela în a cărui

frumoasă casă cu două rînduri de la Copou ei se mai puteau intîlni, ţinea la dispoziţia oropsitului şef al Guvernului o deşteptăciune firească şi, mai mult: un echilibru moldovenesc, aşa de preţios în asemenea împrejurări, tînărul ministru, care abia se deprinsese a vorbi în Parlament, unde mai tîrziu va ajunge să domine prin onestitatea sa, dar şi prin realitatea politică a oricării propoziţii rostite, n-avea încă nici o influenţă, şi tineretul, setos de a parveni, nu consimţea să şi-l recunoască şef. Dimpotrivă, în frunte cu iuţea vorbărie, avînd ca un sunet de mitralieră, a dlui Iunian, mărunt avocat gorjan, apoi cu insultătoarea sfidare a dlui Tilică Ioanid de la Severin, cu brutala izbire a dlui Nunucă Protopopescu, o adevărată „ligă olteană‖, la care se adăugea cîte un coprovincial pierdut apoi pentru politică, fără să uit avîntul retoric cu gesturi mari şi teatrala punere în vedere a unui avocat moldovean, Trancu-Iaşi —, ei erau cei mai aprigi critici ai lui Mîrzescu, a cărui situaţie în Cameră a fost zilnic ridiculizată. Cum se cîştigase şi vechiul socialism de aventură seniorială a lui Georges Diamandy, care se şi credea întîiul între oamenii unei ere cu totul noi, şi mai tîrziu energia unui om ca drul Lupu, capabil, dacă e pe aceea, să strice toate farfuriile din toate cele cinci continente, era în politica internă un front de frondă pe care, în situaţia în care-l adusese înfrîngerea, Ionel Brătianu nu se simţea în stare nici să-l înfrunte făţiş, şi cu atît mai puţin să-l zdrobească. Era de închipuit că temperamentul dlui Cuza îl va face, dacă nu asociatul acestor revoluţionari, fie şi numai de faţadă, cari erau şi internaţionalişti, cel puţin preţiosul lor auxiliar, prin săgeţile pe care dintr-o tolbă veşnic plină le arunca asupra băncii ministeriale.

A face politică de surpare mi se părea însă în asemenea momente aproape o crimă, şi n-am reprezintat un singur moment în acei doi ani şi jumătate de încercare un punct de vedere divergent faţă de silinţile care se cheltuiau pentru o ultimă şi desperată apărare. De aici va rezulta că nu numai d. Cuza, pînă ce se va alipi la o nouă acţiune politică, dar şi pitorescul Zelea Codreanu, în costumul bucovinean cu care înlocuise levita de teolog şi cilindrul supt care l-am cunoscut întîi, s-au crezut firește înlocuitorii deserţiunii mele. Prieteni de aproape îşi vor căuta drumul aiurea, orice astfel de părăsire fiindu-mi total indiferentă, atunci cînd tot gîndul meu era numai la ţara în frămîntări de moarte.

Pentru crearea spiritului nou

Totuși omului celui mai tare în credințile lui îi trebuie din cînd în cînd și un îndemn. Plecînd de la București, întrerupsesem ziarul meu, părăsind cantitățile de hîrtie care trebuiau să-l asigure multă vreme. Peste cîteva zile mi-a venit la Iași primul redactor, d. A.Cusin, care găsise un loc într-unui din camioanele evacuării și care, soldat de rezervă, rămăsese repartizat la redacția mea. S-a oferit să scoatem din nou Neamul românesc, și mi-am dat samă imediat ce folos moral ar putea să iasă pentru miile de descurajați și dezorientați și contra trădătorilor cari foiau în toate părțile, reapariția unei foi care ar avea toată libertatea, și ceva mai multă autoritate decît ziarele ieșene în care partidele-și publicau lincedele comunicate și comentarii: Evenimentul lui Greceanu și Mișcarea lui Mîrzescu.
Așa a apărut, în formatul unei fițuici, ziarul meu, care îndată s-a răspîndit în cercurile militare, mergînd pînă la spitalele de răniți, unde două mari talente, cu consacrare universală, dra Ventura, alergată imediat în țara părinților săi, și d. George Enescu, aduceau mîngîierea unor suflete credincioase și devotate. Căci acuma se refăcea, ca o realitate nezguduită, în veșnic progres ca organizație și spirit, o armată. Cele dintîi elemente ale celei vechi, gonită de la pasuri, sfărîmată în bucăți, erau o cutremurătoare icoană de scufundare națională complectă. Călăreți al căror mic grup reprezintă un regiment distrus, palizi infanteriști încremeniți de frig în hainele supțiri și sfîșiate, mîncați de păduchii care curgeau de pe dînșii, ca o făină ignobilă, ofițeri cari în odaia mea izbucneau, la capătul atîtor mizerii, în hohote de plîns. Atîta era la început. Dar în acest neam sînt nesfîrșite rezerve de energie, trecute din generație în generație, care apar numai la asemenea ceasuri grozave. A ajuns, pe lîngă acest admirabil instinct de conservare și pe lîngă această unică putere de refacere, prezența a trei oameni pentru ca steagul României să fie din nou apărat.
Unul era cel ce știuse salva fragmentele nenorocite ale defensivei sfărîmate, generalul Averescu căruia, dealtfel, i se observa fiecare pas, ținîndu-l cît mai la o parte pe secțiunea noului front care i-a fost atribuită și unde a dovedit încă o dată ce poate siguranța rece, calculul netulburat, metoda fără greș. Pînă la ceasul cînd a crezut că trebuie să se consacre unei politici spre care era îndemnat de cei ce aveau nevoie de marele lui prestigiu, noi nu l-am văzut în lașul unde fierbeau intrigile și se cloceau planurile.
Cel de-al doilea, generalul care nu făcuse politică niciodată și care n-o va face nici pe urmă, Prezan, căpătase, din fericire,
sarcina pe care cu același calm neimpresionabil, cu aceeași neclintită putere de judecată, a știut-o îndeplini, înlăturînd de la conducere

camarazi și ducîndu-le pedeapsa, în acea atmosferă de bănuieli nu întotdeauna întemeiate, pînă la degradarea publică a cui fusese sortit a întrupa înfrîngerea. […] Nici o uneltire politică nu s-a putut strecura, în acele hotărîtoare săptămîni și, dealtfel, nici în lungile luni de trudă care au urmat, la cartierul general, pe care tot mai mult l-a încunjurat respectul public și care a ajuns inima însăși a României însîngerate. Franța alesese bine trimeţîndu-ne, din nenorocire prea tîrziu, împreună cu un grup de ofițeri cari știau ce înseamnă, nu războiul ca pe vremea lui Carol I, ci teribilul război modern, pe generalul Berthelot. Jovialitatea lui de voios burghez francez, netulburat nici în cele mai grele clipe, marea seriozitate cumpănitoare, ascunsă supt zîmbetul lui larg cu ochii în lacrămi, cunoștințile căpătate în momentul răspingerii atacului german acasă la el, în zilele de cea mai mare răspundere, se uneau la dînsul și cu tradiția pe care o reprezintă, iubind-o, și pe care o aveam și noi, în toate amintirile noastre. Nu ne zicea mare lucru un general în automomil, care părea că fuge, pe cînd generalul în tunică albastră, cu chipiul roșu cusut cu aur, mare, voinic, frumos, călărind un cal de rasă, rte apărea ca însăși imaginea unui război în care, după ceasurile cele mai rele, este încă putința de revanșă și de glorie. […] Mai mult timp, I. I. Brătianu stătuse la îndoială dacă să cheme sau ba un Parlament în care știa bine ce puțin sprijin va putea să găsească. Se pare că și sfaturi din afară l-au făcut să se decidă la o sesiune ordinară, așa de mult întîrziată. A fost o hotărîre fericită, pentru că oricare ar fi fost calitatea majorităților și atitudinea, de obicei nepotrivită, a opoziției, era nu numai o putință de lămurire a îndoielilor, afară de cele pe care guvernul și le rezerva, dar și un îndemn pentru miniștrii descurajați și dezorientați și un mijloc de a ține vie o conștiință publică prea mult înăbușită.
Discuția la Mesaj a fost jenată și săracă. Ea mi-a dat prilejul să exprim tot ce de atîta vreme îmi zăcea pe inimă și nu-și putea găsi rostirea în scurtele articole de jurnal. Am îmbrăcat în acele cuvinte toată ura contra încălcătorilor pămîntului nostru, tot despretul față de forța brută, de șarlatania uneltelor, opusă energiei viteze, toată încrederea, sprijinită pe îndelungata cercetare a unui trecut de atîtea secole, că totuși dreptatea elementară a cauzei noastre nu va putea fi zdrobită și, în același timp, tot regretul că am ajuns unde eram, prin vremea pierdută cu certe interne trecătoare, de pe urma cărora am intrat în războiul cel mai plin de primejdii și fără pregătirea materială și fără indispensabila solidaritate morală. Cuvântarea aceasta, pe care mi-a smuls-o toată maiestatea dureroasă a momentului istoric și în care era așa de evident că nu aduc nici mizerabile artificii retorice, nici o grijă de mine însumi, de interesul meu, de orice interes al meu, ceea ce ar fi fost și mai mizerabil, a produs o uimire la care nu mă așteptam. Vorbisem și pentru ceilalți,

pentru toți ceilalți, pentru aceia, mai puțin stimabili, cari aveau o frică nebună de răspundere – și I. I. Brătianu s-a grăbit mai tîrziu să-mi spuie că am și eu pe cea morală, pe care eram mîndru s-o reclam, dar ea n-avea nimic a face cu lipsa de armament și incapacitatea de comandă —, ba chiar și pentru cei cari cu sinceritate se pocăiau la ceasul ispășirilor, ca și pentru aceia pe cari-i luase numai valul unei politici de ale cărei primejdii ultime nu-și dăduseră sama pînă atunci. S-a cerut afișarea discursului, care s-a răspîndit oficial, și s-a transmis telegrafic în străinătate această afirmație a hotărîrii nezguduite de a merge pînă la sfîrșit în îndeplinirea onestă și curajoasă a unei datorii de onoare. Dar încă de a doua zi mi s-au cerut unele modificări, mai ales în ce privește citarea adîncilor și duioaselor cuvinte ale lui Gheorghe Ștefan, Domnul moldovean îndemnat să-și părăsească țara:‖Mai bine să ne mănînce cînii pămîntului acestuia‖. Însuși ministrul de Război, pe care nu-l văzusem de mult, m-a rugat să aprob această supresiune. Am înțeles de ce era vorba: oamenii se pregăteau de trecerea în Rusia, și nebuna expediere a cercetașilor, de care a fost vorba în acea iarnă, și contra ideii căreia am luptat cu cea mai firească indignare, era în legătură cu aceeași desperată și lașă concepție. Evacuarea proiectată nu s-a produs. O iarnă teribilă căzuse și asupra noastră, cari o cunoșteam, și asupra dușmanilor, cari erau mai puțini obișnuiți cu dînsa. La Iași circulam sărind peste imensii nămeți de zăpadă. Acest înveliș de nesfîrșită pace izola și mai mult. Legături nu mai existau decît între aceia cari aveau ca funcționari aceeași datorie de îndeplinit. Pe străzi treceau supt pază soldați stînși, dezertorii supremei nevoi, ai imposibilității fizice absolute de a mai continua, ori camioanele care aduceau unul peste altul trupurile înțepenite, așa de multe, încît spitalele, unde bolnavii zăceau și supt paturi, erau silite să refuze primirea, de a trebuit, o dată, să deschid cu sila poarta lăcătuită a Sfîntului Spiridon. Se terminase cu lungul convoi al cercetașilor și al tineretului ridicat din ținuturile ocupate, care se duceau să moară la Hîrlău, de tifos exantematic, ca și de sfîrșeală, de dor, pe cînd, nu departe, la Șipote, era mizeria fără nume a internaților. Privilegiații războiului nu se îmbulzeau în orașul de o nesfîrșită tristeță, în care pentru a se face foc se tăiau copacii bătrâni de la Copou. Au murit mulți în această a doua zi după dezastru: am dus la mormînt pe marea artistă Aristița Romanescu, am urmat sicriul prietenului Cocuță de la Vălenii de Munte. Va cădea mai tîrziu și devotatul meu ajutător la ziar, un cugetător puternic și original și un suflet de o rară credință, Aurel Metroniu. a cărui șubredă fire a cedat răpede bolii cumplite care secera și pe medici. Nu o dată am culeș și de pe hainele mele scîrboasa insectă care transmitea moartea, lucrătorii tipografiei unde scoteam ziarul fiind ei înși atinși de dînsa. Morții n-aveau nici cei patru pereți de scînduri întregi, și din sicriele

hurducate pe străzile încremenite de ger
ieșeau mirosuri de putreziciune care amețeau; atîția soldați au fost coborîți numai cu cămașa în tranșeele comune care, ca pe front, țineau locul de groapă.
Sprijin moral era greu de găsit și, dacă însuți l-ai fi putut da, nimeni nu venea să ți-l ceară în amorțeala ce părea că a cuprins o societate întreagă, care uitase că mai este ce poate forma o oștire și că dreptatea nu se lasă ucisă atît de ușor. Dintre prietenii pe cari-i putusem cîștiga în lunga mea viață, era la Iași Delavrancea, dar cu omul care jucase mari roluri politice legăturile nu mai erau cele de odinioară; îl vedeam uneori pe stradă aproape ca pe un străin; și în casa refugiului său am călcat o singură dată, atunci cînd frumosul lui cap abia încărunțit se odihnea pe perna unei scurte agonii și pe cînd la serviciul de înmormîntare din biserica Banu, d. Petrovici, care mi-a dat pentru ziar atîtea articole despre Bucovina încît l-am înștiințat că nu mai public nici unul dacă nu-mi dă ceva și despre Ardeal, ceea ce-i era, se pare, imposibil, glorifica acum cu întreaga noastră luptă, în cuvintele unei măiestrite retorici, pe cel care se ducea înainte de răzbunarea neamului său, un ciudat autor dramatic, complect beat, făcea scandal în biserică.
Cu carul cu boi venise de la moșioara sa din Rîmnicul-Sărat Vlahuță și, așezat într-un colț liniștit al lașului, de unde s-a dus apoi la Bîrladul originii sale, el era nu numai un cald prieten și un bun sfătuitor, dar în același timp spiritul cel mai încrezător în biruința care nu putea lipsi. Tot pesimismul de împrumut îi dispăruse, iar disprețul față de o clasă dominantă care se dovedise tragic de falimentară îl rezerva pentru alte timpuri; nu vedea înaintea sa decît o mînă de români cari, cu ultimele puteri, luptă în tranșeele desperării contra unui dușman odios. Marii lui ochi negri, așa de adînci supt sprîncenele groase, trăsăturile energic brăzdate ale feței lui brune, aripa de corb a părului răzvrătit pe fruntea unde păreau că se încrucișează furtuni, și mai ales glasul incomparabil, de o excepțională putere de vibrație unite cu felul călugăresc al unei vieți care evitase orice plăcere ușoară, orice plăcere banală,
orice contact cu oamenii de duzină, îi dădeau un aer de profet.
Niciodată însă el nu întrupase mai misterios ce e fundamental în ființa acestui neam: incomensurabila capacitate de a răbda, așteptînd ca Scripturile să se îndeplinească. După ce a plecat de
lîngă noi, frumosul lui Calendar bîrlădean a fost încă unul din mijloacele pentru a însufleți rezistența.
În fiecare clipă apoi simțeam lîngă mine iubirea, așa de delicată și așa de inteligentă, a sufletului ales care era Vasile Bogrea.
Demult, o scrisoare de o linie elegantă și fină îmi mărturisise, de la studentul care abia-și isprăvise Universitatea la Iași,

sentimente pe care era să le păstreze pînă la moartea sa eroică în mijlocul celor mai mari dureri. Cu o memorie fabuloasă, unică, prin care era capabil să adune atîtea cunoștinți, în toate domeniile, cîte nu le-a mai cuprins o minte românească, și în același timp capabil să le rînduiască, să le puie în vedere și în valoare prin cea mai seducătoare din imaginațiile capricioase, jucîndu-se cu greutăți care ar fi zdrobit pe un altul, el știa să le deie, în legăturile lor necontenit schimbătoare, toată strălucirea unei pătrunzătoare ironii. Acest tînăr dorohoian, cu ceva sînge polon în vinele sale, profund latinist, excelent cunoscător al limbii grecești, inițiat în mai multe literaturi, ale căror opere le adunase în odăița nesănătoasă, pe care mulți ani n-a vrut s-o părăsească, a unei căsuțe lăturalnice, era și un filolog eminent, totdeauna nou în studiile sale, la care aducea informați nebănuite, și un poet, nu numai în suflet, dar și în formă, ascunzînd versuri scrise în ceasurile sale de absolută intimitate, și un orator de o rară varietate și de o uimitoare siguranță, în stare a însufleți o personalitate și o epocă, atunci cînd zugrăvea un fermecător film complect înaintea ascultătorilor. El n-a putut fi păstrat științii și societății în mare parte și din desprețul pe care-l arăta pentru suferinți nemărturisite; un ulcer la stomac, care așa de ușor s-ar fi putut tămădui, s-a prefăcut astfel încetul pe încetul, de la o vărsare de sînge la alta, tntr-o boală fără leac, pe care numai misterele sufletului său excepțional au putut-o ținea atîta vreme pe povîrnișul morții. Pe atunci însă, măruntul om palid cu luminoșii ochi negri era numai viață și veselie. De mine se îngrijea cu o filială aplecare și grabă, adunîndu-mi cărțile de care aveam nevoie: de la el, de la biblioteca Universității, revizuindu-mi corecturile, sugerîndu-mi idei, întovărășind rezultatul sforțărilor mele cu acele cuvinte de bună înțelegere și de caldă recunoaștere pe care orice suflet omenesc și le dorește și fără care se otrăvesc apele vii ale nevoii de a crea. În acești doi ani și jumătate de Iași el a fost, trebuie s-o spun, suflet din sufletul meu: la atîtea lacrimi pentru pierderea lui în momentul cînd era încunjurat de toată prețuirea și de toată simpatia, după ce ajunsese la catedra universitară pe care o merita de mult, mă simt dator să adaug acest omagiu.

Se mai abătea pe la mine, deseori, cumintele om potolit, încet în rostirea cuvintelor cu greutate, care s-a dovedit a fi d. Gheorghe Kirileanu, bibliotecarul Regelui. Îl cunoșteam de mult și prin cultul pe care-l purta lui Eminescu, din care a editat la mine un număr de articole alese, prin înțelegerea lui frățească pentru literatura populară, prin nesfîrșită iubire pentru tot ce privea datinile noastre și vechea noastră literatură, ca și amănuntele de tot felul ale trecutului românesc. Desigur, supt anume influențe, el nu era un încrezător în succesul războiului pe care clanul căruia-i aparținea nu-l dorise dar, oricare ar fi

orientarea unui om perfect onest și de o înaltă seriozitate, atingerea deasă cu dînsul în astfel de împrejurări nu putea decît să facă bine.
D. Kirileanu era un prieten al familiei Știrbei, care se bucura și atunci de o mare influență. Șeful ei avuse simpatii pentru Centrali, mai puțin solide și mai puțin mărturisite decît ale fratelui său Gheorghe, care s-a stins în teritoriul ocupat. Dar aceasta nu-l împiedeca să-mi spună, cu ani în urmă, că mergem neapărat spre realizarea unității naționale, și la un om de o atît de cumpănită judecată această siguranță avea o altă valoare decît la un entuziast. Dna Nadejda Știrbei, fiica beizadelei Bibescu, fusese crescută, din cauza unor triste împrejurări de familie, în Germania, și frumoasele sale versuri și povești, dintre care cele dintîi au fost traduse și de mine în românește, fuseseră redactate și tipărite în limba germană. Dintre fiice, cea mai mare moștenise înaltele însușiri intelectuale ale străbunului, Vodă-Știrbei, și a discuta cu dînsa asupra oricărui subiect era o adevărată plăcere.
Ne-am văzut deseori în acele luni teribile, și era fără îndoială ceva să descoperi atîta pricepere și simțire la membri ai unei clase care nu mă deprinsese prea mult cu asemenea daruri sufletești.
Lîngă mine chiar, era Legația franceză a exilului. Un om de o mare distincție, serios și în figura sa lungă, palidă, cu visătorii ochi de miop, era reprezintantul Republicii. D. de Saint-Aulaire aduna o societate restrînsă, în care era drul Cantacuzino, de o atît de frumoasă și expansivă vitalitate, pe care nu l-am putut păstra mult timp, tot sufletul cerîndu-l în Franța întregii educații pe care o primise, apoi dra Ventura și cîțiva alții, pe cari nu mi-i mai amintesc. Încrederea ministrului în viitorul țerii lui, care-și vărsa așa de larg sîngele, era nezguduită, dar niciodată un exces de limbaj, un gest nu erau întrebuințate pentru o afirmare cu atît mai impresionantă, cu cît era mai discretă. Trăsura Legației mi-a permis să mai răsuflu puțintel, mergînd la Miclăușanii familiei lui Gheorghe Sturdza – fratele fostului prim-ministru, clădire gotică de fost student german, fanatic pentru o viață ca a iuncărilor, foștii săi colegi, dar și harnic strîngător de manuscripte și documente românești —, castel feudal unde stăteau acuma, ascunse de lume, soția lui, fiica lui Ion Ghica, și fiica fiicei, văduva unuia din fiii lui G. Gr. Cantacuzino, bune doamne, atît de primitoare. În
turnul unei biserici vecine, la Doljești, am găsit o colecție extrem de interesantă din vechea noastră ceramică moldovenească, ale cării tradiții le continua încă un industriaș evreu la Hîrlău. Mai pe urmă am fost și la Hermeziul lui Costachi Negruzzi, unde am găsit așa de interesantele lui opere de tinereță, de care nu vorbise niciodată nimeni […]
Ziarul meu trebuia trimes tuturora, pe frontul care începea să se refacă; se vor trage pe sama Statului 5.000 de exemplare
pentru a se distribui în tranșee.

Acest ziar, scris de mine, afară de articolele lui Metroniu și de contribuțiile, mai rare, ale cîtorva din oamenii pe cari-i apropiaseră de mine, momentan, împrejurările, ca profesorul I. Simionescu, botoșănean, fost coleg de liceu, om de un deosebit talent literar, capabil de a însufleți în scrisul său imaginea locurilor din țară pe care cu interes și cu iubire le străbate, îmi era acuma aproape întregul rost, și-i simțeam și toată greutatea și toată răspunderea, covîrșitoare pentru mine. Venise în sfîrșit, ceasul cînd cuvintele mele nu se mai pierdeau in vînt, în mijlocul unei societăți ușuratece și flecare, ci fiecare rînd era urmărit cu frîngere de inimi, pentru a se lua de acolo și știrile și îndemnurile, care nu se puteau găsi aiurea. Unde mai erau timpurile marilor gazete bucureștene, Universul, Dimineața, Adevărul, atît de absolut stăpîne pe ce se poate numi, cu o oarecare indulgență, „opinia publică‖… Unii se luptau să le învie în Bucureștii ocupației, coborîndu-se pînă la anume angajamente, dar stăpînii străini preferau să-și aibă organul lor în limba germană iar, pentru români, deocamdată, ediția românească a unei foi de cultură, în care toți sfătuitorii și sprijinitorii războiului erau expuși odiului unei populații în mare suferință.

Aveam la îndemînă, pentru a putea informa mai bine decît oricine, ziarele din străinătate care, îndreptate, din țerile neutre către București, ne veneau nouă la Iași: foi daneze, olandeze etc. Mi se aduceau, pentru cenzură aeasă, și ceasuri întregi erau ocupate cu descărcarea și amănunțita cercetare a sacilor. Am putut ști astfel zi de zi tot ce se petrecea în teritoriul ocupat, cu atitudinea detestabilă a unei părți dintr-o lume care nu fusese crescută național și n-avea instinctul ce o poate înlocui, ca și gesturile infame ale unora din oamenii noștri politici. Marghiloman, de exemplu, afirmînd că schimbarea de alianțe e ceva necesar și care va fi permanent, relațiile noastre cele mai firești fiind cu Centralii, apoi hohotele de rîs ale mizerabililor pentru cari dezastrul național reprezintă o adeverire de profeții mai vechi, un fel de satisfacție pentru inteligența lor mai ascuțită. Altfel știrile de acolo deveniseră imposibile: la sfîrșitul unei ședinți de cercetare în Arhivele Statului din Iași, unde căutam și o ocupație și o uitare a durerilor prezentului, și materiale, într-un corp obosit, d. Al. Lăpedatu, care trăia din greu într-un colț de sărăcie, mi-a adus vestea că între acești trădători e și vechiul său prieten Verzea. De altfel trădarea era pretutindeni, de jur împrejurul nostru. O ceteai din ochii bucuroși de orice eșec pe front, de orice veste falsă, firește foarte detaliată, a unei noi lovituri căzute asupra noastră, cari căutam cu greutate frontul capabil de a rezista. De la colonelul Sturdza, marea speranță a unei întregi generații de ofițeri, pătrunși de datoria lor și însufleți ți de sentimentul cel mai curat al onoarei, am primit discursul, pe care l-am și publicat, către bătrînii rezerviști pe cari-

i întrebuințase pe frontul lui din Putna: deasupra stăteau cîteva rînduri al căror sens, care putea fi o luare de rămas bun definitiv – „ca să știu cine a fost el‖ —, nu l-am înțeles de la început. Tot de la D. Lăpedatu am primit zguduitoarea veste că nenorocitul a trecut la inimic, și mi se dădea și proclamația, tipărită în secuime, prin care el chema la dezerțiune soldații […]‖Redacția‖ mea era în biroul de vînzare a biletelor de teatru al lui Maximovici, și ne împărțeam ceasurile unor atribuții atît de deosebite. În dosul grilei de lemn a tejghelei, pe o măsuță, făceam ziarul, așteptat cu nerăbdare și răpede epuizat, a cărui construcție era meritul priceperii și devotamentului dlui Cusin. Tipografia Iliescu se afla în față, cu murdăria și bolile ei. În aceeași clădire centrală, Guvernul adunase pe scriitorii al căror talent nu trebuia expus gloanțelor și le dăduse sarcina de a scoate marele ziar oficial prin care să se pregătească și să se menție o anume atmosferă morală; acolo se primea, se discuta, se glumea, se continua viața de cafenea din timpurile de pace.
Frumosul, vioiul Locusteanu reprezintă o garanție de ordine și de muncă, între aceia pe cari-i servea spiritul său întreprinzător și practic, dar cine nu era printre ei, pînă și la cei oricînd gata să jure că am pornit pe un drum greșit pentru că n-am ascultat pe profetul Stere, cari, la cea dintîi aparență de prăbușire, își vor manifesta din nou, în chipul cel mai dezgustător, adevăratele sentimente, pînă la d. Minulescu, care aduna elemente pentru ignobila șarjă din Roșu, galben și albastru, ba pînă la cei mai pretențioși dintre oamenii cu veleități politice, cari anunțau ritos, considerînd războiul ca o afacere de carieră răpede, cum a și fost pentru dînșii, că au „dărîmat‖ pe Brătianu și că, după ce vor mai „dărîma‖ și pe Take Ionescu, vor putea să fie ce doreau și ce meritau: stăpînii României! Aceasta era, de altfel, în spiritul momentului, căci un întreg tineret își forma atunci un crez de o feroce ambiție, care le va domina apoi toată viața: mai tîrziu, tînărul doctor în științi economice de la Berlin, Virgil Madgearu, fost pe vremuri colaborator la foaia mea și unul din cei ridiculizați la Viața românească dintre „băieții din centre‖, îmi declara că totul trebuie înlocuit printr-o revoluție, în fruntea căreia natural se vedea pe sine însuși – și, întru cîtva, secretarul partidului „țerănesc—,jucînd în vîrful bățului echipamentul rural al dlui Ioan Mihalache, care se afla atunci pe front, tînăr învățător, cunoscut mie înainte de război numai prin discursuri la Asociația breslei sale și prin prezența la un concurs de porturi populare și danțuri de la Vălenii de Munte, s-a ținut de cuvînt: în energica-i bărbie proeminentă, în paliditatea feței chinuite de rîvniri precoce vedeam de altminterea toată garanția pentru aceasta.
Grelele dureri intercostale, care mă chinuiau aproape continuu, nu mă

împiedecau de a da și ultima picătură de vlagă acelei foi în care mi se rezuma acuma toată viața și pe care aveam mulțămirea, singura mulțămire, de a o simți organul de căpetenie al rezistenței morale fără care va fi fost poate mai puțin utile și imensele suferinți ale celor de pe front.
În ceasurile libere scriam acuma, după cererea librăriei Hachette, îndemnată la aceasta de ministrul Stephen Pichon, o nouă istorie a românilor pe scurt, o sinteză, al cărei întreit scop era: să arăte dreptatea cauzei pentru care ne istoveam, să prezinte titlul cultural al existenței și al cererilor noastre, care nu putea fi decît dezvoltarea de-a lungul veacurilor a unei civilizații, a unei civilizații proprii, și pentru toți românii, și să stabilească drept bază a acestei lungi opere de vitalitate națională calitățile constructive ale țeranului român. Adunînd doar cîteva cărți în jurul meu, o redactam cu înfrigurare. Textul o dată stabilit îl dictam dlui Stahl, care, ca „neamț‖ (tatăl său fusese bavarez; mama, franceză, trăia), căutase să-și capete cu orice preț rana pe care o îngrijea acum supt acoperișul pribegiei mele. Ilustrațiile le dădea pictorul Stoica, pe care-l recomandasem Marelui Cartier și reginei și care a cuprins în schițe simbolice, prea mult uitate, momentele cele mai impresionante și mai sfîșietoare din această
mare tragedie; Casa Hachette mi-a rătăcit acele desemnuri. El a făcut și coperta, pe care a refuzat-o regina, a Calendarului care
apăru supt ocrotirea ei. […]
Încetul pe încetul neasămănata putere de refacere a acestui neam, de atîtea ori cosit și călcat în picioare, începea să se
manifeste. Înainte de a se ridica această iarnă aspră fără păreche, care parcă voia să ne ție nesfîrșit supf tristul ei giulgiu,
semnele de încredere apărură, fără ca, din Apusul de care ne legaserăm, să ne fi venit încă primii mîngîietori și soli ai biruinții comune.
Se organiză o școală pentru viitorii ofițeri, care se va așeza apoi la Botoșani, fiul meu cel mai mare fiind și el primit într-însa. Mi
se ceru de colonelul Văsescu, însărcinat cu conducerea ei, să vorbesc tinerilor acestora, cari vor avea misiunea să ajute cu
sacrificul lor total la refacerea patriei îmbucățite. De aici a ieșit o serie întreagă de considerații cu privire la semnificația
războiului. Căutînd să întăresc pe alții, adăugeam puteri sufletului meu însuși. Din ce în ce mai mult, gîndindu-mă și la cîte le răbdaserăm și totuși rămăseserăm în picioare, mi se înfigea convingerea că, nefiind vorba numai de noi, ci de o parte așa de largă din lumea cea mai civilizată, mai plină de demnitate și de mîndrie, ea nu va putea să accepte o situație ca aceea pe care, fără nici o îndoire și fără nici o mustrare de cuget, aveau de gînd – și nu se sfiau să o și mărturisească – să le-o impuie germanii.

Acei trimeși ai luptătorilor din Vest, a căror misiune era să ne arate că nu luptam singuri pe frontul supremelor sforțări, sosiră în sfîrșit. Erau de tot felul. Un general american, un grup de intelectuali de acolo, curioși, naivi, copilăroși, cu un profesor care se uita la colecția mea de monede noi, se mira că și Carol I și don Pedro al Braziliei au barbă, împrumuta broșuri despre război de la mine și-mi lăsa la plecare moneda de aur pe care i-o refuzasem… Oricum, te mai simțeai pe pămînt la contactul cu dînșii, plecați de așa de departe; tu venirea lor intra o rază de lumină în temnița noastră îngustă și întunecată, duhnind a mormînt.

Apăru apoi Vandervelde, cu figura-i de vechi savant aplecat asupra hîrtiilor sau eprubetelor lui, și tumultuosul, țeposul Albert Thomas, ministrul muniților franceze, gata să îmbrățișeze pe regele Ferdinand și să-l sărute din plin, cuprinzîndu-l cu buna energie prietenească a brațului său de plebeian luptător.

Cum, în cursul iernii, la vila ‖Greierul‖, a domnișoarelor Sculy, unde se așezase un spital militar, tifosul exantematic luase pe devotatul doctor Clunet, unul din ajutătorii noștri francezi, am propus să se voteze de Cameră cu acest prilej darul casei de țară, așezată într-o frumoasă livadă, Statului francez, pentru a se face acolo un home al francezilor ce vor vizita apoi România. Dar președintele Morțun, de care stînga liberală își bătea joc în chipul cel mai trivial și mai zgomotos cu putință, demoralizîndu-l cu totul, a fost de părere să se aștepte acceptarea Statului francez, și își poate închipui cineva dacă la aceasta se gîndeau cei din Paris. Astfel s-a oprit gestul pe care-l credeam și datorit, și frumos.

Regina dorise să meargă în Rusia pentru a exercita, în folosul rezistenței noastre, rău ajutată prin transporturi de arme și muniții anume întîrziate de la nesfîrșit de îndepărtatul Arhanghelsk, pe Marea Înghețată, influența pe care credea s-o aibă asupra vărului ei, țarul. Cum știa cît de gelos de autoritatea sa e regele, m-a însărcinat să încerc eu a căpăta o permisiune care a fost neted și hotărît refuzată. S-a hotărît atunci ca moștenitorul să meargă la Petrograd, întovărășit de Ionel Brătianu, pe care această însărcinare părea că ajută să-l puie pe picioare, să-l învieze. A venit la mine după întoarcere. Mi-a povestit, cu orgoliul care se cunoaște, că a impus rușilor să-l trateze ca pe orice președinte de Consiliu al unui Stat aliat, că a descoperit la conducătorul politicii interne rusești, Protopopov, pe un inginer mediocru, de care și-a putut bate joc; în ce privește stînga politicii rusești, pe care o știam și ce este și de ce e capabilă, gîndindu-mă însă pentru moment numai la un Gucikov, căci Kerenski era un nume aproape necunoscut și nimeni nu se putea gîndi la un Lenin și Trotki, pe atunci pribegi ascunși prin colțurile de Occident […], el îmi spunea că ea are așa de puțină importanță încît nici nu face să se uite cineva

la dînsa. Plin de admirație pentru Rusia țaristă, prințul Carol o declara un „infinit organizat‖. Ce crudă dezmințire erau să deie în curînd împrejurările! Încă din februar 1916 un conflict al autocrației cu Duma trebuia să aducă pe un om clarvăzător a-și da samă că acolo de unde ar fi trebuit să ne vie la strîmtorile noastre un ajutor puternic și loaial se urzesc lucrări grozave, cu termin apropiat. Pentru moment, puțini începeau să întrevadă ce ne pregătea cu faimosul său plan de împărțire a României atotputernicul Stürmer.
Brătianu credea că e bine să-și adauge la un Ministeriu pe care-l știa solid și definitiv asigurat conlucrarea mea în vitrină, ca „om popular‖. De aceea mi-a oferit, atunci întîiași dată, să intru în guvern, care de la început se complectase – și combătusem
această schimbare dibace în Cameră cu Take Ionescu și cu un număr de amici ai acestuia; urmase, probabil, o indicație a
regelui, care nu voia în asemenea momente continuarea obișnuitei clănțăneli de partid, dar poate și din dorința de a imobiliza astfel, refuzîndu-le orice rol serios, căci toate mijloacele de informație și de acțiune rămîneau numai în mînile lui, adversari pe cari și-i știa ireductibili. Am dat același răspuns ca și conservatorilor din decembre – și acest răspuns l-am comunicat și regelui —: că nu pot să mă asociez la răspunderea unei politici contra căreia luptasem de atîția ani de zile.
Ca un trăsnet a venit vestea căderii, în mart 1917, a țarului, și așezarea unui regim republican moderat, cu care ai noștri credeau că se poate lucra tot așa de bine ca și cu Nicolae al II-lea. Poate chiar mai bine decît cu un stăpînitor fără voință, căci se desemnase ca factor dominant acel om care, judecat după cît zgomot făcea, trebuia să fie cel puțin un Bonaparte, Kerenski.
Curentul era așa de puternic, încît o clipă am ars și eu tămîie supt nasul găunosului orator de răscruce, care părea în adevăr că insuflă încredere unor oștiri din ce în ce mai demoralizate.
Fruntași din vechea Rusie zdrobită ajunseseră pînă la noi la Iași. Dispăruse solemnul funcționar imperial, trimes la noi ca reprezintantul atotputernicului aliat, consilierul Mosolov, pe care l-am văzut o clipă într-o seară la regina. Simpaticul ministru al Rusiei – „al cării Rusii?‖, era să-l întrebe un nepoliticos, – domnul Poclevski-Koziel, apărea tot mai rar după încetarea rosturilor sale oficiale. În altă seară, în aceeași odaie din stînga palatului reginei, unde se stătea de vorbă, pe cînd supțirile degete femeiești împleteau, am strîns mîna unei doamne de oarecare vrîstă pe fața căreia trecu atunci un zîmbet de mirare și ironie.
Regina mi-a explicat atunci că e însăși sora ei, marea ducesă Chirii, pe care credincioșii monarhiei o consideră astăzi ca împărăteasa legitimă a tuturor Rusiilor, unde sînt cu totul altfel de

stăpîni.
Aveam, de altfel, supt ochi zilnic noua armată a revoluției, care nu credea și nu înțelegea alta decît această revoluție, marea ispravă îndeplinită și de care era așa de mîndră, mai ales după ordinul lui Kerenski, care punea pe soldat lîngă ofițer, ceea ce însemna că soldatul putea să se considere în locul ofițerului său. La Socola era un continuu centru de agitație, și trupele care defilau pe străzile lașului fluturau în vînt steaguri roșii cu enorme inscripții […]. La răspîntii, cîte unul din șefii politici cari răsăriseră, peste orice autoritate ofițerească, dintre subofițeri și soldați și cari afișau un întreg tufiș de panglice stacojii la piept, se oprea și, suit pe cea dintîi piatră din cale, începea un lung discurs. […]
O dată, ușa din față a casei mele a fost dată violent în lături, și a apărut un ostaș în lungă mantie cenușie care, fără să zică bună-ziua – și am crezut că vine să mă execute, lucru posibil pe vremea aceea! —, s-a aruncat pe canapeaua din antret și a început a-mi pune, în cea mai bună românească, atîtea întrebări, de așa natură și așa de răpede, încît mi-a fost imposibil să-l urmăresc. După ce această furie de curiozitate s-a cheltuit și m-am simțit viu, iar pe dînsul l-am văzut potolit, am putut afla că el e poetul‖Nică Românaș‖ din vechea revistă cu chirilice de la Chișinău, că-l cheamă Buzdugan și că a venit, pur și simplu, ca să mă vadă și să vorbim literatură.
Am ieșit cu domnul Ion Buzdugan pe stradă, și mi-a anunțat fără nici un fel de rezervă ce se va întîmpla cu oastea în care era cuprins.
Să nu crezi dumneata că rușii se vor bate pentru burjuii de la Paris și de la Londra.
— Dar totuși…
— Nici un „totuși‖; îți spun că nu se bat. Ai să vezi dumneata. […]
Împrejurările îmi dăduseră o parte și în pregătirea, pe care o judecam neapărată, a reformelor, de care nu se vorbise nimic în sesiunea de iarnă a Parlamentului și de care nu se ocupase nici presa, o biată opinie publică speriată îndreptîndu-se numai către pericolul imediat. […]
Am rugat pe vecinul meu să vină la mine pentru o comunicație importantă, căci evitam vizitele la dînsul ca să nu se creadă că am legături politice cu șeful guvernului de coaliție. I-am spus de ce e vorba, dar era greu să-l pornesc. Niciodată pînă atunci el nu primise o sugestie de la mine. În neutralitate, cu ocazia parastasului pentru Carol I la Curtea de Argeș, îi arătasem ce bine ar fi dacă ar cerceta trupele mobilizate: mi-a spus că „nu e în temperamentul lui—. La Iași îl îndemnasem să viziteze frontul, spitalele, amintindu-i că tatăl său, la 1877, venea uneori pe carul cu fîn de care avea nevoie cîte un regiment de cavalerie:‖Se poate, dar el avea alt temperament—, ceea

ce m-a făcut să-i blăstăm în față „temperamentul‖. Cîndva mi-a venit zvîrlind de la ușă pălăria și bastonul și, cînd l-am poftit să le lase în anticameră, m-a întrebat, jignit, „dacă-l cred orgolios‖.‖Nu, dar, dacă ai fi, n-ai face altfel.‖ La orice prilej, ciocnirea se repeta. […] S-a plîns, cum am mai spus că, „socotind că vrea să mă trateze ca inferior, îl tratez eu astfel‖ și la urmă m-a înduioșat de i-am trimes o monedă antică pentru colecțiile lui. Nu știu cum au umblat alții cu dînsul; pentru mine, în toată viața, a fost peste măsură de greu. Se zice că el s-ar fi mirat o dată de aceasta – „de ce nu m-am putut înțelege niciodată cu Iorga?‖ —, cum s-ar fi mirat că d. Maniu, cum este, e atît de încunjurat. Se poate; dar am siguranța că n-a fost vina mea.
Deci nici atunci n-am avut noroc. Mi-a declarat, neted și sec că, avînd și conservatori în Guvern, nu poate porni reformele.‖Pierzi o ocazie cum n-o vei întîlni în viață‖, i-am spus pe pragul porții. Mergea așa de departe în motivarea unui răspuns care avea toată aparența că e definitiv, încît îmi obiecta că „se vor răscula proprietarii‖, de a trebuit să-i scormonesc o dureroasă experiență:‖Cum ai împușcat pe țerani pentru proprietari, vei împușca, atunci, și pe proprietari pentru țerani—. Foarte întristat de neputința de a-l îndemna, am scris un memoriu pentru rege, învederîndu-i că, dacă se fac reformele de dînsul, vor fi și pentru dînsul, iar, altfel, ele se vor face contra lui, și încheind cu aceste cuvinte:‖Am spus, și am mîntuit sufletul meu‖.
A doua zi, Brătianu a venit la mine ca să-mi anunțe că în cursul nopții s-a răzgîndit și că reformele le va face dar, pentru a nu-și supăra colaboratorii de dreapta și a nu provoca o criză ministerială, va pune pe Morțun, ca fost socialist, s-o provoace, – ceea ce s-a și întîmplat.
O comisiune specială, din care făceam parte, a început lucrările. Erau neașteptate semne bune. Mitropolitul Pimen a găsit cuvinte mișcate pentru a binecuvînta opera a cărei prezidenție de onoare o avea. Dacă între conservatori erau intransigenți, ca d. C. Argetoianu, care cerea plata în aur, dintr-un împrumut special, a deposedaților, Mihail Cantacuzino, de altfel om de o perfectă corectitudine politică, era gata să steie de vorbă, nu fără a apăra cu cea mai mare stăruință interesele sale, mai ales cu privire la subsolul petrolifer, iar bătrînul Pavlică Brătășanu, așa de original în figură, în gesturi și în felul de a vorbi, declara fățiș că pentru clasa sa a venit momentul supremelor sacrificii. Liberalii, tîrîți de nemulțămiții lor, cari credeau că, odată cu steaua cea roșie, le-a venit ceasul, nu opuneau nici o rezistență de mari proprietari: doar dacă, din cînd în cînd, ca la chestia absenteiștilor, se încerca strecurarea unui paragraf de favorizare.
Pe chestia, de gravă neînțelegere, a petrolului, Al. Constantinescu, avocat cu largă experiență și spirit deosebit de fin, și-a atribuit de la început un rol pe care l-a știut juca bine pînă la capăt, negociind între o

tabără și cealaltă. Nu o dată a venit la mine să-mi aducă rezultatele atinse și să se sfătuiască. În sfîrșit s-a ajuns la forma în care proiectele trebuiau să fie supuse Parlamentului, convocat pentru aceasta în luna lui mai, odată cu pregătirea, ținută în cel mai mare secret, față de lumea politică întreagă, a unei ofensive cu oastea complect refăcută, înarmată de francezi, care era o adevărată sculare din mormînt a țerii înseși.
Nu se poate spune că dificultățile privitoare la reforme erau învinse. La fiecare formulă se întîmpinau încă unele rezistențe; am putut face să se primească la expropriere motivarea „de necesitate națională—, pentru a împiedeca alte măsuri contra proprietății, pe care știam că se vor găsi destui să le ceară. Oameni ca profesorul Matei Cantacuzino, spirit de o extremă finețe și eleganță, un întîrziat marchiz revoluționar de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, erau pe rînd cîștigați și pierduți, după ultimul sfat pe care-l primiseră. Unii își rezervau locul în fresca reformatorilor prin discursuri care apăreau, cu aplauze la locurile mai frumoase, înainte ca ele să fie rostite. Pentru ultima oară s-a auzit atunci miraculosul glas al lui Delavrancea. Înainte de încleștarea hotărîtoare a armatelor, regele a putut iscăli astfel ceea ce, cu dreptate, a reclamat ca fiind opera sa, a convingerii și hotărîrii sale, căci numai presiunii sale i s-a datorit, după culise, renunțarea din partea conservatorilor la ultimele lor rezerve.
Operă desigur pripită, nesprijinită pe studii, care pentru cea mai mare parte a teritoriului românesc nici nu se puteau face, operă rău îndrumată, de mai multe ori reluată și schimbată și falșificată, adusă la picioarele tuturor intereselor și tîrîtă prin șanțurile tuturor demagogiilor, operă caricaturată, cum se face de obicei la noi, prin însuși regulamentul de aplicare și executată, pentru
proprietari adesea neonești, de agenți cari se știau pleca dincotro sperau o răsplătire, operă de desfacere a unei situații vechi de atîtea veacuri, a unui organism istoric, fără ca în schimb să se încerce a se uni puteri vii într-o nouă formațiune organică dar, desigur, spre onoarea tuturor acelor cari au participat la dînsa și ale căror figuri se vor ridica sus, în măsura sincerității lor, pe fondul acelor zile grozave și sfinte, una din operele cele mai mari pe care le-a săvîrșit conștiința acestui popor.
Ofensiva deschisă în Putna, cu intenția, perfect îndeplinită apoi, de a arunca peste munți pe austro-ungurii înfipți acolo, era legată, în speranțele optimiste ale unor oameni cari nu-și dădeau samă ce aliați au la îndemînă, cu o spargere a frontului, păzit și de bulgari și de turci, de pe Siret, la Mărășești. […] Bucuria noastră pentru energica lovitură de mătură de la Mărăști a fost stricată de încremenirea silită a celeilalte armate.
De atunci înainte, opinia publică a fost lăsată într-un întunerec aproape

desăvîrșit pentru ca să se găsească deodată înaintea
marii primejdii a răspunsului lui Mackensen la Mărășești. Știam vag ce strașnică risipă de vieți e acolo, dar zile întregi rezultatul
luptei piept la piept n-o cunoscurăm. Generalii aflători la Iași deveniseră sibilici. Brătienii n-aveau nimic de spus nimănuia, nici mie, după sfatul ce mi se dăduse în iulie de a face să plece familia mea, ca să nu am, îmi spunea președintele Consiliului,
mustrările sale de cuget pentru că și-a lăsat bătrîna mamă la București.
Am aflat în sfîrșit că se sfărmase lovitura dîrză, repetată, furioasă a berbecelui nemțesc – cu ce sacrificii, mi-o arătă intrarea în Iași a regimentului 9 de vînători, în care servea și fiul meu; colonelul Rasoviceanu aducea numai resturile unității care în cea mai mare parte rămăsese în sîrmele ghimpate de pe Siret, în clipa atacului, nepregătit de artilerie, care era menit să salveze o armată așa de primejduită.
Victoria aceasta, scump plătită, a unei armate eroice n-a avut însă consecința unei conștiințe de victorie în lumea politică.
Deoarece rușii nu mai voiau să se bată, afară de rare și ultime excepții, deoarece austro-germanii amenințau să se coboare din sus, se luaseră măsuri de evacuare asemenea cu acelea care, cu un an înainte, demoralizaseră și umpluseră de indignare părăsita, neluminata și nesfătuita populație bucureșteană. Era evident că stăpînii noștri, oamenii partidelor, se cară. Rămas singur, vedeam zilnic, în mijlocul unei noi crize de dureri intercostale, cum camioanele porneau spre Rusia pînă și articole de gospodărie. Se duceau într-acolo, poate ca să nu le mai revedem niciodată, comorile de artă ale mînăstirilor, arhivele țerii, cele mai prețioase din manuscriptele și documentele Academiei, tablourile lui Grigorescu și ce aveau mai bun particularii. D. Al. Lăpedatu, care a trecut apoi și el peste Prut, m-a îndemnat să adaug atîtea din scrisele mele, din ale altora, la care țineam foarte mult, precum o scrisoare a lui Tudor Vladimirescu, o serie de traduceri de poezii populare făcute de regina după o versiune franceză a mea și cîteva lucruri de mare preț pentru mine.
Mergînd pentru informații la Ionel Brătianu, am primit de la dînsul neașteptatul sfat, care m-a umplut de o tristețâ dezgustată, de a mă exila și eu, „prinzîndu-mă de unul din trenurile care pleacă, pentru a nu rămînea fără putință de a mă duce‖. Și, cum mă despărțeam de dînsul cu acele sentimente, el m-a oprit în prag ca să-mi puie întrebarea, care trebuia să fie răutăcioasă:‖Ei bine, și acuma crezi d-ta că nemții vor fi bătuți?‖ M-am reținut ca să spun numai atîta:‖O cred și acuma, dar n-am spus niciodată: cînd—. Întors acasă, am scris prietenului meu Denize, secretarul reginei, suflet cald și generos, potrivit cu originile lui franceze și

italiene, ca să-l rog să comunice regelui că, hotărît a nu imita în fuga lor politicieni cu cari n-am avut nimic a face niciodată, sînt gata să urmez, pentru orice sarcină, numai pe suveran, atunci cînd o supremă nevoie l-ar face să nu mai poată rămînea pe teritoriul patriei.

De mai mult timp nu văzusem pe regele. În iulie însă, pe vremea pregătirii acelei grele rezistențe, împrejurările m-au dus din nou la palatul lui, unde eram primit totdeauna cu atîta bunăvoință. O nouă lovitură ca aceea din decembrie, izbutită în ianuarie, la formarea Ministeriului de coaliție, se încerca atunci. Era vorba de o desfacere a tovărășiei, așa de rău înjghebate, în care conservatorii se plîngeau că nu au un rol mai important. Ei ar fi vrut o schimbare de regim în folosul lor și, din partea sa, Ionel Brătianu, a doua zi după biruința de la Mărăști și cu siguranța succesului pe celait front, era puțin dispus să împartă cu alții gloria revanșei.

Un membru al Legației franceze, care, ca și Robert de Flers, pe care-l văzusem încă de la București, cu acea față de francheță care era ca o chezășie a succesului, ducele de Luynes, îmi observa cu acest prilej cît de neînțeles i se pare că, atunci cînd celelalte țeri în luptă nu știu ce să facă pentru a strînge mai multă lume la aceeași răspundere, la noi egoismul de partid biruie orice. Regele era din nou încunjurat de ambiții în luptă, servite de tot ce intriga poate să aibă mai perfect. Atunci Denize a venit la mine, poate din partea reginei, ca să mă îndemne să vorbesc Suveranului despre necesitatea morală de a nu se zgudui în asemenea momente baza politică însăși a luptei din nou deschise. După mine a alergat și președintele Consiliului, dar acum hotărîrea era luată. Țara rămînea în ce privește conducerea, și de acum înainte, în zilele supremei încercări, tot așa cum fusese.

Dar guvernul care se menținea era să dovedească și în acest al doilea moment de criză, cu aparențe desperate, că nu e în stare să organizeze rezistența. […].

În acel moment am mers, cu generalul Leonte, un vechi prieten de la cursurile de vară, care acum avea grija hrănirii armatei, pe frontul de la Mărășești, unde de multă vreme nu se mai trăgea un foc de pușcă. Totul părea însă gata pentru o reluare a ostilităților, fiecare stînd la postul său. Zidurile arse ale casei Negroponte se ridicau deasupra pămîntului răscolit de obuze și frămîntat cu sînge. Pomii rupți ridicau spre cerul îndurărilor membrele lor chinuite și arse. Am cercetat sectorul unde erau soldații din Prahova, bucuroși de altă pîne decît cea uscată sau umedă, de un pac de tutun și de ceva ziare și cărți. În convorbirile cu ofițerii se vedea acum o influență a propagandei pentru pace care, sprijinită și de unii din șefii cei mari, cîștiga tot mai mult teren.

Altfel era la spitalul din Tecuci, unde se refăceau cei cari, scăpați de ticăloasa influență a criminalilor din București și a ambițioșilor de pe frontul nostru însuși, își aminteau numai de eroicele încleștări la care participaseră cu jertfa trupului lor. În general însă, atmosfera era rea […].

Eram, afară de îndărătnicele convingeri ale reginei, de chinurile de conștiință ale regelui, care-mi mărturisea, cu o hotărîre pe care nu i-o cunoșteam, că „vom avea și Ardealul și Bucovina‖, și de statornicia cîtorva generali ca Grigorescu, pe care l-am văzut acolo pe front, cu optimismul temperamentului său vioi și vesel, darnic în cuvinte și gesturi de meridional, și ca recele Văitoianu, cu calculele flegmatice, eram, zic, complect dezarmați sufletește și cu totul la discreția împrejurărilor care, din fericire, de pe urma cumplitei oboseli a germanilor seceraţi la Mărășești și strîns încleștați în Apus, nu se îngrămădeau asupra noastră, totul fiind acuma artificii și simulare, atitudini, mijloace de a „impresiona‖ pe adversar.

Starea de spirit a lumii politice era supt orice nivel. Am spus aiurea cum Morțun, care se făcea a veni pentru o rectificare fără însemnătate în ziarul meu, era încîntat că „a scăpat de Take Ionescu—, și vom vedea cum „scăpase‖. Din partea lui, Ion Brătianu, pe care nu-l mai vedeam de la întrebarea dacă mai cred că germani vor fi învinși, îmi trimetea pe d. Duca pentru a-mi sugera ca, în vederea unui armistițiu de capitulare, ideea de pace să fie servită de ziarul meu, formator al opiniei publice […].

Pribegii plecaseră. Germanii ceruseră, de la cele dintîi negocieri, îndepărtarea unui număr de oameni politici, a căror prezență pînă la pace le-ar fi fost dezagreabilă. Regele mi-a comunicat forma în care se înfățișase această nouă pretenție: se spunea numai că acei oameni au dorit plecarea, pe care stăpînii soartei noastre sînt gata să le-o înlesnească, și indignarea tremura în glasul Suveranului supt a cărui timiditate aparentă se ascundea atîta mîndrie:‖Mîni îmi vor cere să îndepărtez pe regina, pe prințul moștenitor…— Se pare că între cei cari ar fi făcut bine să se ducă eram și eu care, firește, nici nu mi-am bătut capul. Dar foarte mulți au primit pașaportul Centralilor și au plecat, cu Take Ionescu în frunte, și cu alții mulți, între cari și atîția profesori, ca Pangrati și rectorul de la București, Atanasiu, ca să ceară la Paris, ținta călătoriei tuturora, refacerea de către amicii noștri francezi a întregului nostru învățămînt, începînd cu științile. Neapărat că aceia la cari ne adresam au crezut în neexistența unui învățămînt care se dezvolta de atîtea secole și care fusese ținut în curent, prin ostenelile mai multor generații, și cu progresele realizate aiurea și cu necesitățile noi ale ființei noastre naționale înseși. De aici va veni că mi se va spune în 1920 la Paris despre intenția ce am avea de a face franceză Universitatea din

București, limba românească fiind relegată la Cluj, și tot de aici trimeterea atîtor profesori francezi, dintre cari mulți s-au legat în adevăr de o țară care nu era cum li se descrisese și pentru care au cîștigat înțelegere și respect; apoi vizita unei misiuni de universitari francezi, cu rectorul Poincaré în frunte, cari au fost foarte mirați cînd, la București, li s-au cerut numai conferințe fără a se începe opera de totală renovare, pentru care se credeau chemați, și lăsarea la noi a unui inspector francez a cărui situație de la o vreme a devenit jenantă. Dar, întorcîndu-ne la aceia cari plecaseră, cînd atîtea suflete aveau nevoie de încurajare și mîngîiere, nimeni nu va tăgădui că ziarul francez pe care l-au publicat, ca și apariția lor în Parlamentul Franței înainte de armistițiu, legăturile lor cu oamenii politici francezi și mai ales afirmarea faptului că mai există o Românie, una care nu și-a părăsit speranțele, care continuă a se crede în război alături de Aliați, o Românie complect liberă, în stare să discute viitoarele ei hotare, reprezintă un mare avantaj: a fost bine că între acești expatriați, de o tristeță uneori destul de relativă, s-a găsit și cîte un luptător al principalei provincii pe care o
reclamam, ca d. Goga. Dar nu pot ascunde sentimentul pe care-l avea populația fără pașaport străin și fără dor de a se duce, că în jurul ei, al suferinților ei, din ce în ce mai grele, al umilinților care vor cădea tot mai nesuferite asupră-i, s-a mai făcut un gol.

În tot acest timp nu-mi uitasem datoria de profesor, care ajungea acum să aibă un sens mai înalt decît oricînd, căci cuvîntul viu, ascultat cu interes de un public numeros și ales, în aula Universității, în cutare odăiță a vechiului liceu unde învățasem, avea să întregească aceea ce zilnic spunea scrisul, scrisul de durere și speranță.

Am tratat astfel pe rînd, în acești ani ai refugiului, despre chestiuni care erau toate în legătură, mai mult sau mai puțin strînsă, cu preocupațiile grele ale zilei și din care se putea desface mîngîiere, încredere și înălțare. A fost vorba astfel de dezvoltarea literaturilor romanice, în care făceam să intre, din cauza izvoarelor inspirației sale, peste străvechiul și permanentul fond celtic, și literatura engleză. Manuscriptul a așteptat întoarcerea la București pentru a se tipări în trei mari volume de literă măruntă. Pentru
a învedera felul, cu totul întîmplător și absolut neorganic, în care se alcătuise o Austrie care, deci, se putea desface ușor în
bucățile acestei înjghebări fortuite, am prezintat ascultătorilor mei „originea și dezvoltarea statului austriac‖. Cum în mintea alor noștri Germania apărea ca un concept absolut unitar, cu același caracter impunător de-a lungul veacurilor istoriei medievale și contemporane, bloc de putere nezguduită, curent de voință pe care nimic n-ar fi putut-o opri în revărsarea ei, am urmărit, în Cugetare și faptă germană, lupta între cele două tendințe, de minte și de pumn, care se înfruntă

necontenit în viața unui popor de o mare complexitate sufletească, în care îndrăzneala cugetării abstracte alternează cu supunerea necondiționată unor autorități de cele mai multe ori venite din străinătate sau copiate după modele străine.
Avusem ambiția de a-mi continua și publicațiile mele. Din Buletinul francez al Institutului Sud-Est european a ieșit o singură fasciculă, în care arătam originea, în mare parte latină, prin familiile Beauharnais și Murat, a dinastiei noastre, articol menit să apară într-un calendar bucureștean, apoi acțiunea austriacă în vremea neutralității – regele adeverindu-mi în scris că interpretarea dată textelor din cartea roșie publicată la Viena e cea adevărată. Revista istorică a cuprins cele două cursuri ale mele mai puțin întinse, descoperirile de la Hermeziu în biblioteca lui Costache Negruzzi, pe lîngă cronica românească a lui Brancovici, – mențiunile despre sîrbi în izvoarele noastre trecînd la Buletin – și ce alta îmi dădea hazardul acestor timpuri chinuite.
Îmi făcusem la loc tipografia, cu o mașină rechiziționată la Botoșani – adaug că, întors la București, am plătit-o onest —, și în jurul meu, cu sergentul Constantin Onciu în frunte și cu legătorul Teodoru, se adunaseră o parte din lucrătorii mei de acasă, băieți buni, dar așa de stăpîniți de spiritul vremii, încît, cînd le-am oferit noua tipografie, rezervîndu-mi ce s-ar cuveni și muncii mele, ei mi-au mulțămit, dar au cerut să le asigur și… exacta plată săptămînală din banii mei. Acolo, printre picături, am tipărit în limba franceză și Relațiile anglo-române, începute de mult pentru un volum de omagiu bunului meu profesor Bémont, și dureroasa Istorie a românilor din Bucovina, scoasă din Buletinul de pe vremea neutralității.
Dar atmosfera se făcea tot mai grea, tot mai irespirabilă în acest pustiu de credință care se făcuse la Iași, pe cînd la Odessa o parte din parazitismul politic nu făcea decît să intrigheze contra unui guvern de fapt mort și unui rege cu totul nevinovat de situație.
În aceste timpuri ale armistițiului, prelungit fără a căuta să ajungem la pacea separată, pe care, pentru efectul ce l-ar avea
asupra aliaților și asupra lumii lor înșeși, o doreau așa de mult dușmanii, o singură rază de bucurie mijindă a ajuns pînă la lașul de fapt aproape asediat.
În Basarabia o conștiință românească începea să se miște, pe care vor înteți-o tot mai mult aceia din oamenii de la Iași, mai mult profesori, plus bucovineanul Liviu Marian, fiul merituosului preot folclorist, cari se așezaseră la Chișinău. Într-o sală a Facultăți de medicină am primit astfel neașteptata vizită a doi dintre fruntașii în loc să primească îndemnurile stăruitoare de a se alipi la o Ucrainã autonomă. Domnul Inculeț, profesor de matematică, figură de o liniște și de o veselie care părea însăși o asigurare de mai bine, și medicul Ciugureanu (de fapt Ciuhureanu), frumoasă figură de bună rasă moldovenească, ne-au

vorbit în cuvinte care mai ales în astfel de timpuri au avut un adînc răsunet în inimile
noastre strînse de grijă. Din colțul meu, îndemnat a le răspunde, le-am spus atîta:‖Ați venit la un ceas de mare durere și ne aduceți o mare mîngîiere‖. De atunci basarabenii deveniseră oaspeții obișnuiți ai lașului, și fiecare apariție nouă însemna un pas mai departe în afirmarea credinții și hotărîrii lor.
În zilele acelea, era așa de posibilă pierderea ultimei baze de rezistență, încît, în cursul pe care-l țineam uneori, cu un mic grup de suflete devotate, ducînd și luminarea de acasă, fiecare lecție părea că va fi cea din urmă, dar eram hotărît să merg pînă la capăt. Domnul Mavrodi, cel dintîi om care a crezut că încercările mele dramatice se pot menținea pe scenă, pusese în repetiție Învierea lui Ștefan cel Mare și actorii mă întrebau dacă trebuie să mai lucreze fiindcă „mîne vin nemții‖.‖Cînd vor veni‖, le-am răspuns, „vom face fiecare ce se va putea și ce vom crede; deocamdată să ne căutăm de treabă— […]. Schimbări politice interne erau acuma în aer, după trecerea unui așa de trist An nou, în societatea care se împuținase așa de mult, atîția căutîndu-și un adăpost și un mijloc de întreținere, așa încît cine-și păstra încrederea era redus aproape numai la consultarea propriei sale conștiințe. I.I. Brătianu se potrivea în jocul său politic, mai [mult] dibaci decît frumos, după șansele de succes: nu voise nici o colaborare cînd așteptase sigura victorie după o ușoară paradă de trei luni, primise tovărășia la răspundere a conservatorilor după ce venise dezastrul; cînd se părea că se luminează definitiv zările, în iulie, el căutase desfacerea de dînșii; acuma, cînd orice lumină în cer părea că s-a stins, și pentru totdeauna, el era grăbit să treacă mîna altora. Ambiția politică trezită în sufletul generalului Averescu, care-și atribuia o misiune de „îndreptare‖, de pronunțare a „sancțiunilor‖ de refacere, pentru care însă o neapărată condiție era revenirea la pace, orice luptă mai departe părîndu-i, din punct de vedere tehnic, o imposibilitate, era bine venită pentru calculele noi ale șefului partidului liberal. Reintrat în acțiune, îndată ce era vorba de finețe, ceea ce era singura lui specialitate, el făcu așa încît, la ceasul cînd regele trebuia mînat, prin influența dlui Știrbei, care-și avea și el înțelegerile sale, la suprema rușine a întrevederii cu arogantul fost ministru austro-ungar la noi, contele Czernin, puterea să fie încredințată omului al cărui mare și adevărat rol nu era desigur în odăile de intrigă și de dușmănie de la Iași. Alături de general, care făcuse, și cu prietenul, acuma cu totul desfăcut de mine, Cuza – ba chiar ideea ar fi venit, m-a asigurat d. Cuza mai tîrziu, de la d-sa —, o Ligă menită să nu devie niciodată un partid, ci să servească numai adevăratele interese ale „poporului— însuși, în a lui întregime, stătea un om care pînă peste patruzeci de ani trăise o viață de societate, fără legături cu o ocupație profesională și

cu urmărirea unui scop corespunzător inteligenței și aparențelor sale de mare energie, dar
care și el își simțea acuma, ca atîția alții, o misiune, aceea a „omului tare‖, căruia nu-i pasă de nimeni și de nimic și care cere tuturora recunoașterea umilă a superiorității sale; acest om, care preceda pe d. Mussolini în unele din metodele de a se impune și de a impune […] era d. C. Argetoianu, pe care-l zărisem numai în treacăt, dar a cărui activitate la Odessa organizînd fronda, și contra regelui, îmi era cunoscută și al cărui fel de a guverna l-am putut aprecia îndată.
D. Știrbei mi-a adus vestea alcătuirii noului Ministeriu, ca și cum el însuși n-ar fi avut nici o parte în marea schimbare ce se petrecuse. Pe lîngă generalul salvator și pe lîngă sfătuitorul lui ascultat erau cîțiva oameni tineri, negustori, cooperatiști, elevi de ieri ai școlilor germane, generali. Brătianu stătea gata să retragă la momentul oportun ceea ce acordase acelora, unul singur fiind fără naivitate, pe cari-i considera ca simple instrumente ale acțiunii sale bine chibzuite. Hotărîrile mari cu privire, în rîndul întîi, la armistițiu și la pregătirea păcii, trebuiau să se ieie în consilii de coroană și cu consultarea unui stat-major în fruntea căruia generalul Prezan, coborît pe planul al doilea militar prin înălțarea la prezidența de Consiliu a unui general, reprezintă o veche dușmănie și o statornică opoziție. D. Averescu putea să-și facă iluzii asupra duratei guvernului său, ca și asupra operei decisive care i-ar fi încredințată, dar realitatea era cu totul alta: firele situației se aflau în alte mîni. El avea să facă un singur lucru: să ia asupră-și greaua răspundere a unui act umilitor iar, cînd s-ar cere, pentru a se ajunge la capătul acestor trecătoare lucruri impuse, cineva să se bucure și de încrederea Centralilor, pe lîngă cari guvernul Averescu a făcut, de altfel, toate silințile, erau doar, în fund, cei de la București, și ei mîncați de intrigi, pe cari Brătianu îi cunoștea deajuns ca să știe că o simplă invitație la
putere ar putea face pe cei mai mulți să părăsească planurile de detronare a regelui, de unire cu Austro-Ungaria, de instalare a unui prinț prusian, pentru a deveni credincioșii supuși ai Maiestății Sale, aceasta pînă la odiosul basarabean care se pusese, imprudent, în fruntea mișcării de distrugere a Statului român, și care, om de stînga, revoluționar, s-a oferit apoi public, printr-un articol în foaia sa de trădare, de smomire a soldaților, a servi un prim-ministru conservator de cea mai „ciocoiască‖ speță.
A fost lung șirul umilinților și atît de descurajant, încît și activitatea mea științifică s-a resimțit. Cînd, cu cenzura sa, de altă speță, d. C. Argetoianu s-a instalat la Interne, nu se mai putea tipări orice în foaia de care-mi legasem tot rostul. S-a putut continua totuși o oarecare opoziție fățișă la planurile de împăcare cu Centralii, cari se arătau, cunoscîndu-și slăbiciunile și primejdiile, din ce în ce mai nerăbdători.

Cîți mai rămăseseră din parlamentari, după ce umpluseră Odessa și Parisul, unii dintre dînșii, ca bietul Disescu, preferind unei rămîneri în țară riscurile trecerii prin Marea Baltică și înfruntarea minelor, fură chemați de noul guvern ca să li se arăte că trebuie să consimtă la pierderi teritoriale, la crîmpoțirea hotarelor României, la părăsirea Dobrogei, la răsluirea munților… Cu glasul slab și stins, în uniforma care făcea și mai dureroasă scena, generalul expunea situația cu acea răceală a temperamentului său care era exasperantă, adăugindu-se din cînd în cînd și profundul bas cu care acolitul său principal sublinia textul acestui regretabil discurs. Și ce erau acelea care au răspuns la aceste propuneri, unele dintre dînsele fiind adevărate revelații întristătoare a ceea ce oamenii avuseră în adevăr în suflet fără să fi ieșit la iveală pînă atunci…
Nu putea fi vorba acum, în clipa cînd era să plece d. Argetoianu la Buftea, castelul dlui Știrbei, unde așteptau delegații
Centralilor, căptușiți cu pretenții bulgărești și turcești, a căror aroganță abia o putea stăpîni dibăcia unui Kühlmann și autoritatea mareșalului Mackensen, de un apel la opinia publică. La care opinie publică? La majoritatea intelectualilor ieșeni, de multă vreme otrăviți de virusul sterist, pătruns și organizat la Universitate? […] La politicianii cari, acum așa de puțini, nu se puteau înțelege asupra nici unei chesti ? La armată, care era atît de departe și al cărei amestec în viața politică e totdeauna o nenorocire?
Ceva trebuia făcut însă. După o cuvîntare în‖Parlamentul‖ strîns prin foaierul Teatrului, am redactat un text de protestare contra părăsirii hotarelor a căror păstrare integrală o jurase regele, și am lăsat-o la Palatul devenit acuma închis și mut, inaccesibilă fortăreață a unei dureri fără nume. Cu mine era Delavrancea, cred și Roman, poetul, ziaristul ieșean de pe vremuri, acum așezat la Constanța și care se pusese în fruntea rezistenței dobrogene, căreia i-am scris memoriul de impotrivire – dar, altfel, foarte puțină lume. Liberalii stăteau în așteptare și nu voiau să se angajeze în nici o acțiune. Iar Take Ionescu, Mihail Cantacuzino, oamenii cari recomandaseră trecerea în Rusia, și pînă la Port-Arthur, sau rezistența ultimă, pe care o credeau o datorie pentru noi – așa-numitul „triunghi al morții‖, care n-a avut niciodată o definiție exactă și un sens precis —, aceia erau complect descurajați… Și foarte aproape, din ce în ce mai aproape de cum gîndea încrederea generalului Averescu, răsăreau Marghiloman, C. C. Arion, Stere și alții din conspiratorii și uneltele de la București.
Deocamdată guvernului Averescu îi revenise și trista misiune a izgonirii reprezintanților militari ai înțelegerii. Despărțirea de generalul Berthelot, căruia i-am căutat eu darul de plecare, veche și frumoasă tipăritură românească și un pergament ardelean, împreună cu o călduroasă scrisoare de recunoștință pe care am redactat-o cu

inima plină de durere, a fost una din clipele cele mai impresionante din lunga serie a unor încercări care păreau să nu mai aibă sfîrșit.
Văd încă urîta noapte rece și umedă, mizerabilul tren cu băncile de lemn, goale, murdare, cu curelele de la ferești tăiate de cuțitele hoților și vandalilor, în care mergeam spre gara Nicolina, de unde trebuia să plece convoiul către stepele Rusiei, către Marea chineză a Extremului Orient. În drum, cu Take Ionescu, se vorbea de cariera generalului Averescu, de tot ce se spune pentru dînsul și contra lui, în clipa cînd francezii îl considerau – și au continuat să-l considere – ca un dușman, capabil de a le face tot răul. Apoi gara pustie, apariția regelui cu fața descompusă, a reginei care sărută pe ambii obraji pe Berthelot. Și dispariția în umbra deasă a trenului care ne lăsa cu atîta mai singuri…
Nu e locul aici să arăt o situație pe care am prezintat-o mai amănunțit în cartea mea Supt trei regi, care e o lucrare de istorie, pe cînd acuma e vorba numai de ce s-a petrecut și atunci în sufletul unui om pe care soarta, fără a-i atribui rolul activ, continuu refuzat mijloacelor pe care poate nu le avea mai puțin decît favoriții ei, îl pusese în mijlocul unor mari și teribile împrejurări.
Chemarea generalului Averescu, a cărui influență de caracter misterios și idolatru, în oștire, se cunoștea, a fost, cum am spus-o, o mare lovitură de maestru a celor cari conduceau acum exclusiv pe regele Ferdinand: I. Brătianu și, pe lîngă el și pentru el, d.Știrbei. Biruitorul de la Mărăști era pus în situația cuiva care, neputînd să lupte, făcuse gestul capitulării, aruncase formula dezmembrării, fără a putea reuși, cum era de prevăzut, să capete de la Centrali condiții pe care aceștia țineau să le acorde numai instrumentelor lor. Astfel, în martie 1918, generalul a fost pur și simplu demis în favorul lui Marghiloman care și acesta, tîrît înaintea inexorabililor stăpîni, trebuia politicește și moralicește distrus în cruntul război intern care se purta supt și prin războiul extern.
Cu ochii în lacrămi, ca un învins, silit să primească, în capitularea sa, și ultimele condiții, regele mi-a anunțat că a primit, că a trebuit să primească în locul de prim-sfetnic al său pe acela care-i pregătise detronarea. El uita însă un lucru: că elegantul Marghiloman, care scotea fraze întregi, de o perfectă tăietură, din impecabilul plastron al cămășii sale, că sportsmanul cu grajdul celebru, că oaspetele Parisului, oraș care singur putea satisface cerințile acestui fiu de mare proprietar patriarhal și descendent de simpli răzeși buzoieni, că arbitrul rafinărilor, Petroniul modern, dar cu alt lustru decît acesta, era în fond un om de treabă, sensibil la orice atenție, deși rău de gură și rău de scris, ca orice membru al mahalalei noastre politice și, înainte de toate, o ființă trăind exclusiv pentru putere, pe care a-l chema însemna a-l avea, a-l avea complect, cu tot ce poate da devotamentul momentan al unui „cîne fidel de la picioarele tronului‖, cum lui însuși i-a plăcut să se

numească mai tîrziu. Dacă ar fi știut mai bine aceasta, Ferdinand I, fără sfaturile unui Știrbei, n-ar fi îngăduit nici majordomatul arogant al lui Brătianu al II-lea…
Dominația lui Marghiloman, încîntat că vine ca stăpîn în acest Iași al dușmanilor săi și gata să întrebuințeze împreună cu acoliții săi, tot așa de satisfăcuți, toate mijloacele politicianismului pentru a evita ceea ce foștii săi amici, Centralii, îi vor fi impus, ori ceea ce ei așteptau de la dînsul, mi-a părut întîi că-mi strivește tot avîntul. Mă întrebam în seara după audiența la regele dacă, supt noua cenzură, care ar întrebuința, credeam, alte mijloace decît agenții dlui Argetoianu, căci aceștia nu-mi confiscau ziarul,
ci-l cumpărau de la chioșcuri îndată după apariție, mai e posibilitatea de a continua o luptă cu condeiul în cursul căreia aveam conștiința de a fi adus oarecare folos. Mă gîndeam dacă n-ar fi bine să prefac Neamul românesc într-o foaie literară și culturală.
Cu a doua zi însă îmi luasem hotărîrea: voi merge înainte. Mai ales după ce s-a ajuns la grozava pace de la București.
N-a fost ușor. Foaia a apărut cu locuri albe. Pentru ca ele să nu fie prea numeroase, căutam să ascund, măcar în aparență, ce
aveam să spun, supt tot felul de artificii. O dată vorbeam de iepurii din Australia contra cărora agricultorii ridicau garduri de sîrme de fier, iar rozătorii totuși se îmbulzeau în ele, pierind, pînă ce în sfîrșit părea că li s-a stins seminția. Cenzorul, un tînăr filozof menit unei cariere universitare și politice, a ținut să mă asigure, dîndu-și iscălitura, că înțelege bine de ce fel de iepuri e vorba.
Altă dată, am luat istoria contemporană a germanilor de Menzel și am rezumat tot ce spune cu privire la nesfîrșită mizerie morală a berlinezilor supt regimul napoleonian, înaintea căruia cu lingușiri și cu denunțuri îngenuncheau. Sau, după altă lucrare străină, învederam în ce fel cuceritorii francezi din acel timp au înțeles a stăpîni în Italia de Nord, creînd așezăminte și opere de civilizație care trăiesc și pînă astăzi.
Fusesem izgonit din redacția mea și, un timp, bunul preot Andriescu îmi îngădui să fac ziarul într-o odaie din căsuța sa de la biserica Banu. Cînd tifosul a pătruns în familia părintelui, am trecut la niște odăițe din vecinătate, în dosul agenției Maximovici, tocmai la capătul unei curți de o nespusă murdărie. Iar ca locuință am fost bucuros că mi s-a permis să mă așez în cîteva odăi de la Mitropolie, așa de întunecoase, încît, toamna, iarna, în umbra imensei clădiri bisericești, lumina ținea cam între zece și patru. De cealaltă parte a antretului se așezase harnicul cleric basarabean Gurie Grosu, pe care Mitropolitul Pimen și-l luase ca vicar și care dădea și foii mele contribuții de caracter religios și moral. Dedesubtul celor trei odăițe ale mele erau oploșiți niște ucenici de cîntări din Basarabia cari, băieți fără cunoștință de ale lumii, făceau foc

pe scînduri, iar fumul venea să adauge la
plăcerile reședinții mele.
Într-o situație al cării rost nu-l înțelegea pe deplin, crezînd că el este, pentru rege, care, din prima clipă, cu ochii la I. Brătianu, îi pregătea căderea, un sfătuitor ascultat și iubit, iar pentru populație un bine venit salvator, și ale cării primejdii rămîneau ascunse, apoi și în convingerea că soarta războiului s-a hotărît definitiv, primul ministru se mira că mai sînt oameni cari-l evită. Își închipuia că la mijloc e o scăpare din vedere, o neînțelegere. Mi-a arătat, printr-un prieten comun, mirarea că „mă fac a nu-l vedea‖ și i-am trimes răspunsul că „nu vreau să-l văd‖ și, la cea dintîi ocazie, pentru a i-o dovedi, îl voi privi drept în ochi. De fapt, niciodată nu i-am mai vorbit, deși uneori judecam împrejurările ca și dînsul, și aceeași condamnare venea, asupra acelorași oameni, din conștiința mea ca și din conștiința lui. Mi-a părut mai puțin rău că am păstrat această atitudine față de un om așa de cult, de talentat, de onest și, în fundul sufletului, desigur șl iubitor de neamul său, cînd am cetit însemnările lui zilnice, pline de neadevăruri și de întortocheri, după cum îi veneau ștafetele de la oameni fără nici o valoare morală, el însuși prezintîndu-se la un nivel desigur mult inferior acelui al ținutei sale exterioare, așa de îngrijită. […] Marghiloman avea nevoie de Camerele sale. Ele-i erau necesare și pentru întărirea tratatului groaznic pe care Centralii stăruiau să-l aibă în cea mai desăvîrșită formă legală, nereușind doar să-i aibă întărirea din partea regelui, rămas ireductibil în rezistența lui îndărătnică de timid, dar și pentru altceva, la care omul jignit de I. Brătianu, și altfel decît în viața politică, ținea neapărat, adăugindu-se și insistențele biruitorilor: darea în judecată a Ministeriului războiului, ceea ce s-a și făcut, trimițîndu-se, deocamdată, la închisoare pentru malversații Al. Constantinescu.
Primul ministru ar fi fost bucuros să aibă în acest Parlament, fie și pentru cea mai necruțătoare și zgomotoasă opoziție, pe reprezintanții tuturor partidelor și curentelor. N-a avut însă decît pe oamenii săi, cîțiva prieteni și apoi pe acei cari se strîng totdeauna de la sine în jurul puterii, plus spiritele revoluționare care agitaseră contra Ministeriului Brătianu și, din nenorocire, și amicii dlui Cuza cari, cum eu nu făceam politică de partid, se considerau ca exponenții incontestabili ai naționalismului-democrat.
Nu puteam decît să refuz orice amestec în această comedie electorală, în care urnele din teritoriul ocupat erau supt presiunea armatei dușmane, iar cele din Moldova la dispoziția complectă a unui guvern disprețuit. N-am avut curiozitatea să asist la vreuna din ședințile în care se aruncau toate injuriile acelora cari „ruinaseră România printr-un război criminal‖ și să ascult declarațiile timide ale celorlalți cari, fără autoritate personală, îngăimau

cîte ceva pe alături. Pe banca ministerială, lîngă alții cari ar dori să se șteargă din viața lor această amintire, era și vechiul dușman al naționalismului meu „lătrător‖, osînditorul statornic prin foaia sa populară al luptei naționale, acela care se considera ca moștenitorul legitim al lui Maiorescu, mort obscur între străini – el cel puțin fără a fi făcut vreo demonstrație contra neamului său – profesorul Simion Mehedinți.
Dar vremea lucra împotriva nelegiuitei alcătuiri care-și făcea planuri de viitor, mari planuri, sprijinite și pe o nouă lege agrară, aceea a ministrului Garoflid, un specialist în acest domeniu. În Apus le mergea rău Centralilor și frontul răsăritean se măcina fără să se bage de samă. În curînd catastrofa era să se producă, și i-a trebuit o oarecare naivitate dibaciului președinte al Consiliului ca să se mire că în momentul cînd se credea mai sigur, regele i-a comunicat în cîteva cuvinte nevoia de a pleca. Era în zilele cînd Bucovina se elibera. Trupe rutene în debandadă erau stăpîne pe Cernăuți. Se ventila ideea creării unei Ucraine
pentru arhiducele austriac Wilhelm […]. Atunci, în frunte cu răposatul Flondor și cu domnul I. Nistor, un grup de români curajoși,pe cari din nenorocire erau să-i despartă apoi cumplite rivalități personale, au luat asupra lor să lege mica lor țară de patria românească, și actul lor de îndrăzneală a reușit.
Era nevoie însă de a se asigura rezultatul fericitului rezultat căpătat prin surprindere. Intrarea soldaților noștri era absolut
necesară, și fără cea mai mică zăbavă. Cum hotărîrea miniștrilor arăta să întîrzie, am fost rugat să intervin pe lîngă rege și am fost fericit că am putut afla ordinul dat generalului Zadic de a trece granița.
Cîteva zile după aceasta aveam la Iași pe reprezintanții reușitei revoluții bucovinene. Cunoșteam pentru întîia oară pe Flondor,
cu care fusesem în legătură pe vremea cînd partidul lui național, boieresc, stătea gata de încăierare – cum a fost de altminteri și pe urmă – cu partidul „democratic— al pornitului Aurel Onciul și al lui Florea Lupu, acesta întrecîndu-și șeful pînă într-atîta, încît
într-o cartă poștală injurioasă mă califica de „rînzos‖. Atunci am încercat o împăcare și Flondor mi-a mulțămit printr-o călduroasă telegramă. Auma, aveam înaintea mea pe omul plecat spre bătrîneță, cu totul altfel de cum era în vechile fotografii: alb,
complect ras, cu o lucire ciudată, bolnavă, în vioii și mobilii ochi negri. Nu bănuiam la acea masă pe care mi-au dat-o bucovinenii pentru intervenția mea cu folos ce direcție va lua bărbatul politic vrednic pînă atunci de tot respectul, în care se întrupa conștiința românească a Bucovinei, cît de mult îl vor prinde și ce tare îl vor exploata luptele noastre de partid, inspirîndu-i mari ambiții de conducere a guvernului iar, cînd aceasta nu s-a putut face, îndîrjindu-l contra regelui într-atîta

încît va ajunge să-mi spuie că o deosebire este între ei doi: aceea că el, Flondor, se poate întoarce la moșia sa, botezată, din lingușire, Flondoreni, dar nu și regele la Sigmaringen. Și pentru mine el va găsi cuvinte adînc jignitoare, absolut nemotivate, care-mi vor arăta că este în politică
un stil bucovinean, în care vine o vreme de se exprimă și omul cel mai bine crescut. Din partea mea, ce n-am făcut pentru a
aduce la mai bune sentimente față de Flondor pe rivalul său plebeian, d. Nistor, care-i imputa reaua administrație a Bucovinei prin oameni de casă, compromiși sau incapabili!
Din partea sa, acesta, venind să aducă regelui hotărîrea de unire a Adunării din Bucovina, a trecut pe la mine pentru a-mi cere să redactez adresa omagială pe care peste cîteva ceasuri era s-o prezinte. D. Nistor îmi era cunoscut de multă vreme.
Profesorul de liceu din Suceava făcuse studii la Viena, și cu vechiul meu prieten Jireček, și trecuse apoi și pe la Universitatea din București, unde a ascultat cursurile noastre. Numit profesor de istoria românilor la Universitatea din Cernăuți, în baza unor frumoase lucrări, publicate în limba germană, despre comerțul Moldovei, nu rămăsese în provincia sa la începerea războiului, ci trăise la București, în împrejurări grele, Al. Constantinescu dîndu-i să traducă în nemțește volumul întîi din Istoria comerțului a mea – manuscriptul s-a pierdut la minister – și ne întovărășise în refugiul din Moldova, trecînd apoi și la Odessa și gustînd astfel din toate mizeriile rătăcirii și înstrăinării.
Naționalismul lui cultural, deosebit de acela teoretic și politic, al lui Flondor, era întocmai
ca și al meu, și consideram pe amicii lui din Bucovina – dintre cari unul singur a greșit o clipă contra idealului comun, dar a
ispășit-o apoi intrînd în armata noastră și murind de o moarte eroică, Ioan Grămadă, tînăr de cele mai mari însușiri, doctor în
istorie de la Viena și autor al unor pagini de înviere istorică, deosebit de frumoase —, ca pe înșiși amicii mei politici. În zilele de criză internă din iulie 1917, recomandasem regelui ca ministru iredent pe d. Flondor în locul dlui Goga, ale cărui scopuri și metode ajunsesem a le cunoaște cu prisosință. De la acest tovarăș de ocupații, harnic și modest, deși nu lipsit de o ambiție încă nedezvăluită, dar de altfel legitimă, așteptam, dacă și-ar fi păstrat libertatea de gîndire și de acțiune, mult mai mult decît ceea ce, în curînd – dar pînă atunci ne vom mai întîlni —, încătușat la liberali, a putut să deie.
Aceasta era situația la sfîrșitul lui august cînd, deodată, supt impulsul lui Brătianu, dar și al unei opinii publice pentru ale cării sentimente prezența la putere a „omului nemților‖, Marghiloman, era o continuă ofensă, regele a concediat pur și simplu pe acela ale cărui servicii nu le dorise. Printr-una din acele „lovituri‖ care pătează domnia lui pentru

cine iubește numai acțiunile sincere și clare, făcute la lumina zilei, se dădea grija descurcării împrejurărilor‖Ministeriului de generali‖: lîngă generalul Coandă, distinsă figură și suflet bun, ofițer loial, care primise o misiune îndeplinită corect, deși fără un deosebit succes, la Cartierul general rusesc, stătea eroul luptelor de pe Siret, Grigorescu, de acum înainte prins și el de politică iar, dintre civili, atît de respectabila personalitate a bătrînului Poni care, crezînd că nu-și rîde cineva de vrîsta lui așa de înaintată, se gîndea să aducă la îndeplinire un întreg vechi program al său la Instrucție.

În ceasul biruinții

Generalul Coandă a venit în odăița mea de la Mitropolie ca să-mi ceară concursul pentru o politică așa de mult deosebită de a înaintașului său. Era datoria oricui să ajute în prevederea împrejurărilor care vădit erau să se desfășure pe frontul balcanic, dînd aici decisive mult timp așteptate aiurea, sforțările unor oameni de bine cari, străini de orice interese de partid și liberi de orice legături personale, puteau desigur să aducă un adevărat folos țerii, servindu-se numai de elemente merituoase și oneste.
În acel moment, prevăzînd ce era să se întîmple, peste puțin, dincolo de Dunăre, membrii rămași la București ai Academiei Române au apărut în lașul atîta vreme desprețuit. Se pregătea comemorarea lui Mihail Kogălniceanu, și ea s-a făcut într-o atmosferă potrivită cu ce fusese în inima acestui mare îndrumător al întregii noastre vieți naționale. În Iași chiar, am găsit la d.Crupenschi, însurat cu nepoata de fiică a lui Kogălniceanu, destulă informație nouă pentru a se lămuri încă mai bine starea de spirit din tinereță a editorului cronicelor Moldovei. Între cei veniți era Ioan Bogdan, care se căia de momentele de slăbiciune ce-l împiedecaseră de a fi alături de noi și care căuta să înnoade din nou legături pe care sfaturi rele, de la oameni interesați, îl făcuseră să le rupă cu doi ani în urmă, răpindu-mi una din cele mai prețioase amiciții. Asupra lui, încă de atunci, fără să fi arătat vreo suferință fizică, părea că se zbate aripa morții.
Deodată, în aceeași chilie mînăstirească de lîngă Mitropolie a apărut tînărul profesor Bălan, de la Academia Teologică din Sibiu, cunoștință veche și foarte simpatică, în a cării blondă blîndeță nu s-ar fi gîcit cunoscuta tenacitate, aprins confesională, a arhiereului de mai tîrziu, pe care-mi era dat să-l ajut a sui treptele, pătate de trădarea lui Mangra, al văduvitului Scaun Șagunian.
El aducea, venit în aeroplan, împreună cu un tovarăș, vestea că trupele noastre, rămășițile, cu meșteșug ascunse de generalul Hîrjău, ale unor oști osîndite la dezarmarea aproape totală, sînt chemate în acel Ardeal unde acuma erau să rămîie definitiv. Și minunea nouă a celei de-a doua învieri a puterii militare românești s-a

produs astfel în acea timpurie toamnă, aplecată spre zăpezi de novembre, încă o dată vădind extraordinara vitalitate a unui neam așa de mult încercat de-a lungul veacurilor.
Hotărîrea militară, mult așteptată, se apropia însă cu pași răpezi. Frontul bulgar ceda, cavaleria sîrbească se îndrepta spre Dunăre, lacomă de a vedea pămîntul patriei, acel pămînt despre care un țeran de-al lor spunea, cînd i se anunța ocupația străină, că „nimeni nu poate să ieie Serbia, căci el, pămîntul, a rămas‖. Pentru a învedera ceea ce neapărat trebuia să se întîmple, am pus la cale atunci solemna onorare a moaștelor lui Mihai Viteazul pe care tocmai le adusese din Rusia d.Gîrboviceanu.
S-a făcut de Sfîntul Mihai o comemorare din acelea care cu greu se pot uita. Capul, sacra tigvă din care scăpăraseră luminile fulgerătoare, a fost așezat, încununat de lauri, într-un sicriu de stejar, umplut cu cele mai vechi bucăți de brocard pe care le cuprindea veșmîntăria Mitropoliei. Regele, regina, prințul moștenitor, căruia i se ridicase pedeapsa, la o mînăstire din Moldova, pentru una din acele greșeli de tînăr care trebuie să se facă numai o dată – și eram bucuros că putusem contribui la o mai blîndă judecare a ei —, reprezintanții civili și militari ai aliaților României „neutre— erau de față, încunjurați de o mulțime imensă, care alergase la biserică în ciuda zăpezilor așa de înalte și a vremii deosebit de aspre. Era ca o împărtășire mistică cu cel mai glorios trecut înainte de a păși la realizarea acelor ursite de care vorbea inscripția, pusă de mine pe mormîntul, acuma gol, de la Dealu: „așteptînd îndeplinirea Scripturilor—.
Seara, trebuia să se ție o cuvîntare despre politica la a cării continuare puteam în sfîrșit proceda. Sala Universității, unde membrii dinastiei, afară de principele Carol, și misiunile diplomatice și militare se aflau din nou adunați, era însă înghețată:nimeni nu mă înștiințase că ea nu fusese, de la căderea neașteptată a frigului, încălzită. Îmi pierdeam și șirul ideilor în acea aprigă răceală; cred că de acolo generalul Lafont, rămas ca să întreție legăturile noastre militare cu Franța, ostaș de o eroică simplicitate, a luat răceala care trebuia să-l ducă atît de răpede, în acest Iași unde în sfîrșit mijeau speranțele, la un mormînt în țerna pentru a cărei apărare se străduise. Era încă nevoie atunci de un îndemn, căci atîtea nenorociri distruseseră aproape cu totul speranțele celor mai mulți. Ziarul meu vărsa în suflete balsamul încrederii celei nouă. Dar, cînd în sfîrșit s-a făcut lumina certitudinilor depline, aceia cari se îndoiseră, cari căutaseră să se acopere, scăpînd de orice răspundere, dibacii cari nu pot fi atinși niciodată și nici urmăriți în colțurile meșteșugite ale acțiunii lor, aceia firește au recîștigat terenul și au luat primul loc la ospățul unei biruințî pe care o scontaseră altfel, fără atîta sînge și atîtea lacrimi, fără a trece supt furcile caudine ale mindrilor învingători. Cine

mă întreba, cu un glas de mustrare, dacă mai cred în „înfrîngerea nemților‖, se pregătea acum să-i tragă tot folosul.
În pragul iernii, regele Ferdinand intra în București lîngă generalul Berthelot pe care l-am văzut făcînd să defileze în piața Iașilor primul regiment francez ajuns pînă la noi, dar fără a împărtăși de o onoare așa de meritată și pe generalul Averescu. Între cei invitați să ia parte la ceremonia acestei restaurații a stăpînirii românești în capitala țerii liberate n-am fost și eu: singură regina s-a gîndit a invita pe acela care era privit ca un prieten personal. În asemenea condiții, am preferat să rămîn în mizeria refugiului meu ieșean.
Acuma, lumea politică se dusese ca să reinstaleze în scaunul lui de stăpînire pe Ion Brătianu, liber să facă orice ar fi voit din România, care devenise mare prin ea însăși. Iașul revenise la vechea lui liniște, amorțită și mucedă: zeul tihnei și al zăbăvilor luase din nou în samă orașul său iubit. Puțină lume, mergînd încet pe străzile scăldate în apă sau mînjite de noroi, pe care se strecurase și atîta ticăloșie, dar trecuseră trupurile morților fără mîngîiere și se tîrîseră pașii obosiți ai răniților. Singură prăvălia, și aceea goală – căci cui, în astfel de vremuri, să-i mai ardă a ceti! —, a bătrînului anticar Kupermann, cu fața lui de cuminte, de înțelept‖Manase‖, mă aștepta, oferindu-mi ultimele surprinderi ale cărților trîntite claie peste grămadă de mîinile negustorului de cărți fără știință de carte. El însuși, arhaică relicvă a vechiului evreu habotnic, ca în evul mediu – cîtă deosebire față de „savantul— lui concurent din Piața Unirii! – era extrem de interesant. Calma lui naivitate făcea mai mult ca haz decît cel mai ghiduș umor. O dată învățatului, dar abruptului și tonitruantului Philippide, de la care cumpărase un „manual de gramatică‖, alcătuit de fapt dintr-o întreagă liturghie de nume, așa încît nu se vindea deloc, moșneagul i-a răsărit în prag, timid și mustrător totodată, cu această singură întrebare:‖Asta e gra-ma-ticăăă?‖ Ori Mitropolitului Iosif, mare amator de cărți vechi, el îi ținea discursuri în care-l intitula, vorbindu-i la persoana a doua,‖Preasfinția Sa‖. Mie, cînd mă îngrijora starea volumelor mele invadate de șoareci călugărești, înrudiți ca lăcomie cu alte animale din chilii, îmi revela, după o lungă și atentă ascultare, cu o tragică scuturare de perciuni din cînd în cînd, secretul cu care singur un om inițiat poate să înlăture primejdia distrugătoare: „pisic!‖ Apoi odaia de lucru în care abia încăpea masa și un scaun mă cuprindea din nou, seara, pentru a redacta, abia ajutat, pentru reportaje, de vioiul tînăr Ciuceanu, cu capul de miel oacheș și creț – căci d. Cusin zburase încă din vară, după orizonturi de carieră, lăsîndu-mi doar două rînduri pe o cartă de vizită —, un ziar a cărui tragedie, în concurența cu foile din București, înviate de succes, începuse.
Războiul, cu multele lui afaceri, cu acele comenzi pe care le-am plătit

așa de scump, fără nici un folos, și care au împovărat apoi atît de greu bugetul nostru postbelic și au contribuit așa de mult la scăderea valutei noastre, crease o clasă nouă, a inginerilor, care domina viața politică altfel decît cei doi frați Brătieni, Ion și Vintilă, cari aveau din inginerie numai pregătirea tehnică și oarecum forma cugetării. La aceștia, științile matematice erau în serviciul politicii; la ceilalți, politica stătea în serviciul unor pofte de îmbogățire, unor aspirații de ordin pur material.

Astfel, îndată ce s-a aflat în ce grele împrejurări apare acum ziarul unde atîția găsiseră mîngîiere și încredere, anume ajutători, cari nu aduceau numai simpatie pentru acest organ de cugetare liberă, s-au și prezintat. În vară chiar, cînd presa bucureșteană, căutată și pentru corespondența cu cei din teritoriul ocupat, încerca a străbate, mi-a venit din partea cuiva care a ajuns să hotărască adesea în partidul liberal și care nu se semnalase încă prin nimic în viața politică, d. Tancred Constantinescu, propunerea de a da un număr pe săptămînă economiei politice, ceea ce s-a făcut cum, de altminterea, propuneri asămănătoare îmi veneau pentru alte domenii ale vieții publice. Mai tîrziu, cînd situația foii era și mai grea, alt inginer, d. Cristodorescu, membru al aceluiași partid liberal, mi-a arătat că un grup de oameni cu mijloace e dispus să asigure continuarea Neamului românesc și cu d-sa, ca reprezintant al grupului, a cărui alcătuire n-am cunoscut-o, de altfel, niciodată, am încheiat un contract în toată forma, editorul meu, Pavel Suru, luînd asupră-și administrația pînă în momentul cînd s-ar putea întoarce la librăria sa din București.

Nu am avut naivitatea să mă cred astfel sigur de viitor, care se anunța tulbure. O dată, cînd încă în cerdacul casei părintelui de la biserica Banu îmi scriam articolele, mi s-a obiectat că unul, dezagreabil liberalilor, „a făcut rea impresie‖. Răspunsul meu a fost că în contract nu se prevede nimic care ar îngusta totala mea libertate de apreciere. Dar știam că de acum înainte nu voi fi susținut decît de formă.

Ceea ce s-a și întîmplat. În curînd, prin octombre, d. Suru m-a înștiințat că primul vărsămînt, contrar prevederilor mele, s-a și cheltuit. Al doilea nu s-a mai produs niciodată. Ziarul, părăsit, precum părăsit, tot mai părăsit, eram și eu, rămînea să se ție prin singurele lui mijloace, și concurenții mei de la București erau strivitor de puternici, iar recunoștința lumi nu e un lucru pe care se poate sprijini cineva.

În decembre, pustiul aproape complect făcîndu-se în jurul meu la Iași, m-am hotărît să trimet ziarul la București, calcul cu totul greșit, fiindcă, precum m-am putut convinge îndată, acolo nu era nici o înțelegere și nici o simpatie pentru ce făcuserăm noi la Iași. Aveam de un timp ca redactor pe un militar care-și pierduse mîna în război, scriitor de merit, cu un instinct al ironiei care-l putea așeza vrednic în seria imitatorilor lui Caragiale, dar a cărui chemare se revelase numai

atunci, d. Gheorghe Brăescu, pe care nu l-am mai revăzut deși, o bucată de vreme, noua sa carieră literară l-a ținut în vază. Am primit cele dintîi numere bucureștene ale Neamului românesc, dar ele erau în afară de tradiția de îngrijire, și în ce privește ideile, și în ce privește înfățișarea. Desigur că nu puteam lupta astfel cu aceia cari reluaseră imediat toate legăturile lor și-și refăcuseră solida bază materială.
Dacă nu mergeam însumi ca să reiau conducerea, motivul stătea în situația care se făcea tot mai grea pentru mine și pentru familia mea. Supt regimul Marghiloman, d. S. Mehedinți fiind ministru al Instrucției, se pusese în vedere tuturor profesorilor că nu vor primi leafa dacă nu se vor întoarce la catedrele lor. Dar pentru mine orice era preferabil reînceperii cursului meu în prezența acelor reprezintanți ai dușmanilor cari, după prevederile tratatului din București, aveau să rămînă încă multă vreme în țară. Cînd s-a instalat Ministeriul Coandă, mi s-a servit din nou salariul, dar nu eram încă sigur că la București se pot găsi condițiile necesare pentru lecții, care au fost totdeauna o mărturisire de convingeri. Fără a mai adăuga că acolo, în București, n-aveam unde să găsesc un adăpost iar, în ce privește casa mea din Vălenii de Munte, acum cvartir al fabricanților de șuncă și al femeilor de lagăr, a trebuit multă muncă pentru a o face din nou locuibilă după ce prietenul de la gară, Dimitriu, oprise cu hotărîre acel iureș țigănesc pentru împărțirea ultimelor lucruri rămase după plecarea nemților, petrecuți de toată lumea nesimțită de acolo.
Mutarea tipografiei, regularea situației celei din Văleni, părăsită de acționari, constituiau alte motive de îngrijorare și de zăbavă.
Nu voi uita niciodată cu ce greutate am putut în sfîrșit să plec. Cu o întreagă lume copilărească după mine, trebuia să-mi fac loc printre baionetele din gară, care „țineau ordinea‖ în așa fel încît necontenit răsăreau conflicte. Mizerabilul tren se uita îndelung, fără orar, prin gările îmbulzite de o lume zăpăcită. Cînd am ajuns la București, ploua mărunt în acea zi de ianuar, și noroiul gros acoperea pavajul. O lume de nerecunoscut, purtînd scrisă pe față lunga pîngărire de tot felul, mă privea ori cu mînie ori cu o totală indiferență, ca și cum n-aș fi fost niciodată în acest oraș sărăcit și acoperit de rușine. O obrăznicie a tineretului, care venea din aceeași degradare a sclavului biciuit, ținea trotuarul. Iar ce ne aștepta era, în dosul gării, deasupra unei bănci mărunte, două
odăi de locuință și o murdară bucătărie, unde instalam pe baba noastră de la Iași, pe moșneagul ei, de la care învățasem suprema filozofie a lui „ce să faci‖, și nu știu mai ce tîrîtură de băiat pribeag, cules de fiul meu Mircea și îmbrăcat în solemnitatea unei redingote vechi. Acolo, hrănit cum dădea Dumnezeu, așa încît la redacție mă țineam rozînd slănina porcilor sacrificați la plecarea din Iași, am reînceput viața mea în acel oraș pentru care avusem, trei

decenii, atîta iubire și pe care căutasem a-l servi așa de mult.